ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК
LIV

UDC - 008 YU ISSN 0459-1070

NATIONAL MUSEUM - LESKOVAC

LESKOVAČKI ZBORNIK

(the annual of the National Museum)
LIV

Editor in chief
JOVAN RANĐELOVIĆ

Redaction committee
Jovan Ranđelović, prof. dr Momčilo Pavlović,
prof. dr Aleksandar Kadijević, prof. dr Dušan Janjić,
prof. dr Vujadin Ivanišević, dr Ivan Becić, Živojin Tasić (secretary)

Redaction address: Stojana Ljubića 2
tel: 016/212-975

Leskovac 2014.

УДК - 008 YU ISSN 0459-1070

НАРОДНИ МУЗЕЈ - ЛЕСКОВАЦ

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

(издање Народног музеја)
LIV

Одговорни уредник
ЈОВАН РАНЂЕЛОВИЋ

Редакциони одбор
*Јован Ранђеловић, проф. др Момчило Павловић,
проф. др Александар Кадијевић, проф. др Душан Јањић,
проф. др Вујадин Иванишевић, др Иван Бецић, Живојин Тасић (секретар)*

*Адреса редакције: Стојана Љубића 2
тел: 016/212-975*

Лесковац 2014.

У финансирању овог броја учествовали су: *Министарство културе и информисања Републике Србије и Град Лесковац*

САДРЖАЈ

Владимир Стевановић, САХРАЊИВАЊЕ У ПОЗНОМ БРОНЗАНОМ ДОБУ НА ТЕРИТОРИЈИ ЛЕСКОВЦА 7

Тамара Огњевић, УПОТРЕБА ПАМЋЕЊА – АНТИЧКЕ СЛИКЕ ТРИЈУМФА У ПАЛЕОХРИШЋАНСКОЈ УМЕТНОСТИ НА ТЛУ СРБИЈЕ 29

Вујадин Иванишевић, НАЛАЗИ НОВЦА ИЗ ИСТОЧНОГ ПОДГРАЂА ЦАРИЧИНОГ ГРАДА 41

Милан Ранђеловић, Ујгар Ајдемир, ПОРОДИЦА ШЕХСУВАРЗАДЕ 53

Славиша Недељковић, ПОЛИТИКА ВЕЛИКИХ СИЛА ПРЕМА ЕВРОПСКОЈ ТУРСКОЈ ОД 1903. ДО 1908. ГОДИНЕ 69

Ђорђе Ђекић, О КУЛТУРНИМ ВЕЗАМА СРБА ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА НА ПРИМЕРУ РУМЕ И ЛЕКОВЦА 81

Љубодраг Поповић, МАРКЕТИНГ У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА (1900-1903) 91

Милан Ж. Трајковић, ЗНАМЕНИТИ ЛЕСКОВЧАНИ XIX ВЕКА У ДЕЛИМА АКАДЕМИКА ВЛАДИМИРА СТОЈАНЧЕВИЋА 113

Добросав Ж. Туровић, УЧЕШЋЕ ЛЕСКОВЧАНА И ВЛАСОТИНЧАНА У ДРУГОМ БАЛКАНСКОМ РАТУ 1913. ГОДИНЕ 125

Славиша И. Бишевац, МА Милош М. Дамјановић, „ИЛУСТРОВАНА РАТНА КРОНИКА“ О СТРАДАЊУ КЊАЖЕВЦА У ДРУГОМ БАЛКАНСКОМ РАТУ 137

Небојша Ђокић, НАОРУЖАЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ НА ПОЧЕТКУ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА 155

Живан Стојковић, КЛУБ СРПСКИХ НАРОДНИХ ПОСЛАНИКА СВИХ СТРАНАКА У НИЦИ 1916. 207

Иван М. Бецић, ПЛАНИНСКА ПРИВРЕДНА БАНКА А. Д. ПРЕДЕЈАНЕ 221

Владимир Стојанчевић, ХОЛАНЂАНИН, ДОКТОР АРИУС ВАН ТИЕНХОВЕН, У САНИТЕТСКОЈ СЛУЖБИ СРБИЈЕ 1914. И 1915. ГОДИНЕ 237

Слађана Здравковић, ФИНАНСИЈСКА МОЋ ВЛАСОТИНЦА У МЕЂУРАТНОМ ПЕРИОДУ 243

Александар Кадијевић, РАД ХРВАТСКИХ АРХИТЕКАТА У ЈУГОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ – ПРОБЛЕМИ ИСТРАЖИВАЊА 257

Милица Мађановић, ЛЕСКОВАЧКИ ОПУС АРХИТЕКТЕ ВАСИЛИЈА МИХАИЛОВИЧА АНДРОСОВА У СВЕТЛУ ИСТОРИОГРАФСКИХ И АРХИВСКИХ ИЗВОРА 267

Марко Стојановић, АРХИТЕКТУРА ЗГРАДЕ ДРЖАВНЕ ХИПОТЕКРАНЕ БАНКЕ У НИШУ 283

Небојша Озимић, ЛЕСКОВАЧКИ ДАНИ ДР ВЕЛИЗАРА ПИЈАДЕ 293

Слободан Јовановић, АБАЏИЈСКИ ЗАНАТ И ПОСЛОВАЊЕ АБАЏИЈЕ У ЛЕСКОВЦУ ОД 1927. ДО 1937. ГОДИНЕ 303

Дејан Р. Дашић, ТОЧАК КАО СИМБОЛ И ЗАШТИТНИ ЗНАК 319

Давид (Драгољуб) Покрајац, Милан Миловановић, Саша Спасојевић, Стеван Козобарић, КОМЕРЦИЈАЛНИ ЗВУЧНИ ЗАПИСИ КАО ИСТОРИОГРАФСКА ГРАЂА ЗА ИЗУЧАВАЊЕ ИСТОРИЈЕ СРПСКОГ НАРОДА ДО 1945 331

Никола П. Илић, БИВШИ ДИРЕКТОР РУДНИКА ЛЕЦЕ ХАДСОН – ПРВИ ШЕФ БРИТАНСКЕ ВОЈНЕ МИСИЈЕ КОД ЧЕТНИКА 1941-1942. ГОДИНЕ 349

Хранислав А. Ракић, СПЕЦИФИЧНОСТИ ОБНАВЉАЊА И ШИРЕЊА НОП-а У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ 1942-1943. ГОДИНЕ 353

Радмила Крстић, ИЗЛОЖБЕНА ДЕЛАТНОСТ ГАЛЕРИЈЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ 1974 – 1994. ГОДИНЕ 373

Иван Стојановић, ЛАБОРАТОРИЈА ЗА КОНЗЕРВАЦИЈУ ПРЕДМЕТА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ 405

Небојша Димитријевић, ОСНОВИ ДЕНДРОКЛИМАТОЛОГИЈЕ 423

Зоран Ракић, КИНЕЗИ У ЛЕСКОВЦУ - ЖИВОТ СА КИНЕСКИМ ЗИДОМ ОКО СЕБЕ 441

ПРИКАЗИ

Мирољуб Васић, ИСТИНОМ О ПРОШЛОСТИ ПРОЈЕКТОВАТИ БУДУЋНОСТ 455

ГРАЂА ЗА ИСТОРИЈУ МУЗЕЈА

Владимир Стевановић, НАРОДНИ МУЗЕЈ У ЛЕСКОВЦУ И ИНКЛУЗИВНО ОБРАЗОВАЊЕ 459

Ангелина Грујић, Бранкица Ресан, Мирјана Станишић, БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА ОБЈАВЉЕНИХ У ЛЕСКОВАЧКОМ ЗБОРНИКУ ОД 2004. ДО 2013. ГОДИНЕ 465

In memoriam, АНДРЕЈ МИТРОВИЋ 1937 – 2013. 501

Владимир Стевановић
дипл. археолог
Народни музеј Лесковац

УДК 903.5"6377"(497.11)
903.5:393"6377"(497.11)

САХРАЊИВАЊЕ У ПОЗНОМ БРОНЗАНОМ ДОБУ НА ТЕРИТОРИЈИ ЛЕСКОВЦА

Лесковачка регија обухвата неколико општина и подручје између њих. Чине је општине Лесковац, Медвеђа, Лебане, Бојник, Власотинце и Црна Трава, а њен административни назив је Јабланички регион. Структура земљишта на овој територији састоји се од 21 типа, што је чини повољном за земљорадњу. Осим тога, она поседује повољне хидрографске одлике, што је јако добро за насељавање, с обзиром на то да, поред Јужне Мораве, Лесковачком котлином протичу и осовинске реке: Топлица, Јабланица, Пуста река, Ветерница и Власина.[1]

У лесковачкој регији из позног бронзаног доба познато је 28 локалитета, градинских и равничарских, међу којима и три некрополе о којима ће бити речи у овом раду. То су некрополе на локалитетима: Пржине у Тогочевцу, Окућница Михајла Јојића у Врапцу и Окућница Миодрага Шакића у Губавцу.

Фунерарни обичаји у позном бронзаном добу на овој територији углавном се доводе у везу са брњичком културном групом. Ови обичаји су везани за сахрањивање спаљених покојника, који су потом полагани у урне. Што се тиче гробних конструкција и организације гробова на некрополама, можемо рећи да није у питању униформисана култура, само у оквиру брњичке културне групе, већ и у том погледу постоје неке разлике које ће бити разматране у раду.

ИСТОРИЈАТ ИСТРАЖИВАЊА ПРАИСТОРИЈЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ЛЕСКОВЦА

Прве податке о археолошким остацима на територији Лесковца забележио је у другој половини XIX века аустријски путописац Ф. Каниц. Нешто касније, крајем истог века, М. Милићевић и М. Ракић, српски ис-

[1] А. Булатовић, С. Јовић, 2010, 17-21.

траживачи, бавили су се проучавањем археолошких споменика на територији Лесковца.[2]

Конкретно о праисторији лесковачког краја пише почетком XX века професор археолог М. Васић, оснивач научне археологије у Србији. Он је у сарадњи са архитектом К. Јовановићем организовао прво систематско рекогносцирање јужноморавске регије у области Врања и Лесковца. Прикупљено је доста значајних података о праисторијским налазиштима која су до тада била у потпуности непозната. Након тога, 1909. године, М. Васић предузима прва систематска археолошка ископавања у јужноморавској регији, која су вршена на локалитету Градац, код села Злокућане, недалеко од Лесковца.

Оснивање друштва „Вуловић“ 1929. године, чији је циљ био прикупљање и чување археолошке грађе са лесковачког подручја, дало је допринос даљем проучавању праисторијске археологије у лесковачкој регији. Уз помоћ Друштва, у згради Гимназије је оформљена археолошка збирка, коју су чинили налази са локалитета Царичин град код Лебана, Скобаљић град код Вучја и са других локалитета из ове регије. Збирка је уништена 1944. године, приликом бомбардовања.[3]

Убрзо после Другог светског рата друштво „Вуловић“ иницирало је прикупљање археолошких налаза, након чега је, 1948. године, основан Народни музеј у Лесковцу као званична установа за заштиту покретних културних добара на територији општина Лесковац, Лебане, Медвеђа, Бојник, Власотинце и Црна Трава.

После отварања тадашњег Градског музеја, М. Гарашанин и Ј. Ковачевић покрећу процедуру систематских рекогносцирања шире околине Лесковца, која се настављају 1951, 1953. и 1959. године, уз сарадњу Археолошког института из Београда.

У том периоду, 1952. године, на локалитету Гумниште – Дачки рид у Доњој Слатини откривено је насеље из позног бронзаног доба, тј. прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба.

У Медвеђи је 1953. године истражена хумка која, такође, припада прелазном периоду из бронзаног у гвоздено доба. Касније су спроведена ископавања у Братмиловцу, Великој Грабовници, Малој Грабовници, као и поновна ископавања на Градцу у Злокућанима.

Систематско рекогносцирање вршено је 1976. године на обронцима Бабичке горе, Петрове горе, Кукавице и у сливовима већих притока Јужне Мораве. Рекогносцирање је спровео Народни музеј у Лесковцу у сарадњи са Археолошким институтом из Београда.[4]

---

[2] М. Гарашанин, В. Ивановић, 1958, 8.

[3] Ibid., 10.

[4] А. Булатовић, С. Јовић, 2010, 12.

Ископавања на Хисару, средњовековна црква, 1956. године

На основу поменуте сарадње, 1988. године вршена су сондажна истраживања на локалитету Скобаљић град, код Вучја, која су, осим других података, дала значајне информације о брњичкој културној групи. Истраживања су вршили стручњаци са Групе за археологију Филозофског факултета у Београду и Народног музеја у Лесковцу.

Истраживање на локалитету Хисар почиње 1994. године, када је вршено сондажно истраживање, да би се касније почело са археолошким истраживањима која трају до данас. Локалитет садржи налазе из готово свих периода праисторије, остатке праисторијских насеља и фортификација, али и трагове најраније металургије гвожђа на Балкану. Истраживања је водио др Милорад Стојић из Археолошког института у Београду.

Четири године касније обављено је истраживање некрополе брњичке културне групе на локалитету Окућница Михајла Јојића у Врапцу код Медвеђе.

На вишеслојном праисторијском локалитету Кале у Грделици археолошка истраживања извршена су 2000. године.

Током 2005-2006. године откривено је неколико нових праисторијских локалитета на територији општине Медвеђа. Локалитети су пронађени у оквиру пројекта Систематско рекогносцирање општина Бујановац, Медвеђа и Прешево.

Значајан допринос проучавању праисторијске археологије на подручју Лесковца дала је Мира Јоцић, дугогодишњи кустос Народног музеја у Лесковцу, затим Смиља Јовић, кустос археолог у Народном музеју у

Лесковцу, у сарадњи са колегом Синишом Перићем, као и Милорадом Стојићем, Александром Булатовићем и Александром Капураном са Археолошког института у Београду.[5]

ПОЗНО БРОНЗАНО ДОБА НА ТЕРИТОРИЈИ ЛЕСКОВЦА

Период бронзаног доба на територији Лесковца обухвата хронолошки период од око 2250/2300. године п.н.е. до 1200. године п.н.е. Бронзано доба представља период развоја цивилизације у коме почиње да се производе и користе предмети од бронзе.

У Србији се примењује хронологија бронзаног доба Драге Гарашанин, по којој можемо разликовати три основна периода тог доба. То су:

- рано бронзано доба, или бронзано доба I, које, према Рајнекеовој подели, одговара периоду Br A; око 2250/1750. године п.н.е.
- развијено бронзано доба, или бронзано доба II, период који обухвата Рајнекеове фазе A2-C; око 1750/1400. године п.н.е.
- касно бронзано доба или бронзано доба III, које одговара периоду Br C-D, према Рајнекеовој подели; око 1400/1200. године п.н.е.[6]

На територији Лесковца има 28 локалитета из позног бронзаног доба, а осам од њих су локалитети градинског типа. Седам је смештено на доминантним узвишењима на ободу Лесковачког поља, док је осми – Скобаљић град – који се налази у планинској области јужно од Поречја, на алтернативном комуникационом правцу према Врањско-бујановачкој котлини.

У Лесковачком пољу, као и долинама Јабланице, Власине и Ветернице, има четрнаест насеља равничарског типа. Три некрополе на овој територији потичу из позног бронзаног доба, док су остали локалитети недефинисани.[7]

НЕКРОПОЛЕ ПОЗНОГ БРОНЗАНОГ ДОБА НА ТЕРИТОРИЈИ ЛЕСКОВЦА

У Лесковачкој регији до сада су евидентиране три некрополе из периода позног бронзаног доба. То су некрополе са урнама, у којима су смештени остаци спаљених покојника, а само је једна истражена систематски, и то она у Врапцу, локалитет Окућница М. Јојића.

Прва од три некрополе налази се у долини реке Ветернице и удаљенија је од друге две, које су територијално ближе једна другој. Локалитет

[5] Ibid., 14.

[6] Група аутора, 1972, 7-24.

[7] А. Булатовић, С. Јовић, 2010, 42.

Пржине је смештен у селу Тогочевцу, на 10 километара од Лесковца. Некропола је према стилско-типолошким анализама опредељена у брњичку културну групу.

Друге две су на већој удаљености од града и смештене су у планинском делу јабланичке области. У питању су локалитети Окућница М. Шакића у селу Губавцу и Окућница М. Јојића у селу Врапцу.

Некропола у Врапцу се, као и некропола у Тогочевцу, према начину и облику сахрањивања, затим према стилско-типолошким карактеристикама урни и керамичких прилога, може определити у брњичку културну групу.

Са некрополе у Губавцу потичу само фрагменти пехара и зделе. Ови налази се могу идентификовати као гробни прилози, јер су, према речима налазача, пронађени поред урни, у гробовима распоређеним у редове. Културна припадност некрополе у Губавцу се не може са сигурношћу утврдити јер урне са ње нису сачуване, а такође потребно је извршити археолошка истраживања на некрополи.[8]

АРХЕОЛОШКА ГРАЂА БРЊИЧКЕ КУЛТУРНЕ ГРУПЕ СА НЕКРОПОЛА

Старији и новији локалитети у басену Јужне Мораве пружили су низ података о брњичкој културној групи, дајући нам информације о топографији, стратиграфији и величини насеља, као и изгледу станишта. У басену Јужне Мораве највећи део археолошке грађе брњичке културне групе чине керамика и метални предмети, док су предмети од камена веома ретки. Како наводи М. Стојић, најпотпунија слика о стилско-типолошким и другим одликама керамике брњичке културне групе добијена је истраживањима на локалитету Хисар у Лесковцу.[9]

Основне форме керамике су познате са неких најранијих локалитета са некрополама брњичке културне групе, као што су Карагач, Доња Брњица, Горња Стражава и Доња Топоница, затим са појединачних мањих група гробова са урнама (Делимеђе, Глоговик, Дојевићи), као и са усамљених налаза урни (Бадовце, Село Варош, Тогочевце). Керамика брњичке културне групе најчешће се посматра као јединствена целина, с тим што одређене разлике у облицима урни и великих зделa и начину украшавања ових посуда треба приписати и хронолошком фактору.

Од керамике брњичке културне групе најбоље су познате урне. Оне имају хоризонтално профилисан обод, дужи, конични врат и биконични, ређе заобљен трбух. Површине су им добро глачане, великих димензија, а боја им је сивоцрна или сивомрка. Ако погледамо керамику са слика,

[8] Ibid., стр. 44.

[9] М. Стојић, 2001, 32.

примећујемо да се на трбуху урни моделује један или два пара тракастих дршки, које на горњем делу могу имати, као украс, конична проширења.

Осим урни, које су најпознатије, у гробовима брњичке културне групе наилазимо и на мање керамичке посуде, као што су плитке зделе, пехари са једном дршком или коничне шоље са једном дршком.

Чешћи налази су велике биконичне зделе са разгрнутим ободом и двема дршкама које прелазе висину обода, украшене на врху коничним проширењима. Оне најчешће служе као прилози или поклопци за друге посуде.

Осим тога, у гробовима налазимо дубоке зделе са заобљеним раменом. На рамену су постављене две мале, вертикално бушене дршке.[10]

Што се тиче металних – бронзаних предмета брњичке културне групе, пронађени су у басену Јужне Мораве у виду гробних прилога, будући да углавном и потичу са некропола. На некрополи у Горњој Стражави су пронађени украсни предмети и оружје, док су на некрополи у Доњој Топоници пронађени само украсни предмети. Узевши у обзир и налазе ван некропола, по М. Стојићу, бронзани предмети брњичке културне групе немају специфична обележја. Као изузетак се издвајају наруквице са отвореним и благо проширеним крајевима из Горње Стражаве и Доње Топонице. Ова врста наруквица је пронађена само овде.[11]

ФУНЕРАРНИ ОБИЧАЈИ У ПОЗНОМ БРОНЗАНОМ ДОБУ

Што се тиче локалитета на којима можемо видети примере сахрањивања у позном бронзаном добу у сливу Јужне Мораве, у нишкој регији су констатоване две некрополе из овог периода, у лесковачкој три, а у врањској једна.

Узевши у обзир да на територији Лесковца остаци из позног бронзаног доба припадају највећим делом брњичкој културној групи, у погледу погребних обичаја ћемо у највећем броју случајева наводити оно што је познато из начина сахрањивања у тој културној групи, а одликује их сахрањивање спаљених покојника, што је случај са до сада свим некрополама из позног бронзаног доба на овој територији.

Фунерарни концепт брњичке културне групе је веома сличан на целокупном подручју њеног распростирања. На већини некропола из јужноморавског слива се не може уочити хумка изнад гробова, осим на локалитету у Доњој Топоници.

Што се тиче некропола на територији Лесковца, на оној у Врапцу су изнад гробова констатоване кружне или овалне конструкције од камена, за које се претпоставља да су биле покривене ниским тумулима. Сличне

[10] М. Јевтић, 1983, 40.

[11] М. Стојић, 2001, 33.

примере ове врсте конструкције можемо наћи на некрополама у Горњој Стражави, као и на некрополи на локалитету Мађилка, близу Пирота.

Некрополе брњичке културне групе су углавном равне, на њима нема хумки, осим примера као што су некрополе у Лучану и Губавцу. Међутим, некропола у Тогочевцу се најчешће не узима у разматрање када су у питању некрополе позног бронзаног доба на југу Србије због тога што нема ближих информација, јер су урне са тог локалитета констатоване као случајни налази. Ако погледамо две урне са некрополе у Тогочевцу, на основу остатака спаљених покојника констатована су два потенцијална начина сахрањивања, будући да се у урнама налазе остаци више покојника. Прва претпоставка је да су носиоци брњичке културне групе намерно сахрањивали остатке више покојника заједно, а друга је да се приликом сакупљања остатака са ломаче није водило довољно рачуна, те су заједно са покојниковим остацима случајно покупљени и остаци претходних спаљивања. Анализа је показала да је спаљивање покојника на локалитету у Тогочевцу вршено на температури између 200°C и 400°C, и да су са њима спаљивани и бронзани предмети, док је на једном пршљену констатована почетна дегенеративна промена кичме.[12]

Гробове у раном бронзаном добу у јужноморавском сливу су увек чиниле јаме укопаване на релативној дубини од 0,2 до 1,5 метара. Унутар јаме су полагане керамичке урне које су садржале остатке једног или више покојника, док су уз њих били похрањени гробни прилози.

Урне су могле бити покривене зделама, као што је то случај у Врапцу и Лучану, док су у Горњој Стражави и Доњој Топоници покривене каменим плочама или обијеним дном посуде. Око урне у једном гробу на некрополи у Горњој Стражави констатоване су камене плоче, а на некрополи у Врапцу пронађена је урна са облуцима око ње.

Гробни прилози у јамама су могли бити у виду неких других керамичких посуда или су то били неки метални предмети. Усамљен пример је на некрополи у Врапцу, где је као прилог у једном гробу нађен камени брус, с тим што постоје неки гробови без икаквих гробних прилога.

Ако погледамо некрополе на територији слива Јужне Мораве, Велике Мораве, Косова и Рашке, можемо приметити такорећи идентичне некрополе као оне на територији Лесковца.

Равне некрополе (као што је у Тогочевцу) откривене су и на свим осталим територијама. Затим некрополе на којима су констатовани гробови чије су урне обложене различитим каменим конструкцијама, урне поклопљене зделама, урне поклопљене каменом плочом, констатоване су на осталим подручјима распростирања. Једини изузетак је некропола у Врапцу, на којој су урне у гробовима биле заштићене дрвеном конструкцијом, без аналогија.[13]

[12] А. Булатовић , Ј. Станковски, 2012, 281.

[13] Ibid., 283.

НЕКРОПОЛЕ СА КАТАЛОГОМ НАЛАЗА НА ТЕРИТОРИЈИ ЛЕСКОВЦА

Тогочевце, локалитет Пржине

На 10 километара југозападно од Лесковца, између две долине река Јабланице и Ветернице, налази се село Тогочевце, смештено на западним падинама гребена између река.

Локалитет

Локалитет Пржине, на коме су констатоване две урне приликом земљаних радова, у којима су пронађени остаци спаљених покојника, налази се североисточно од самог села. Што се тиче остатака спаљених покојника, анализе извршене у Антрополошкој лабораторији Медицинског факултета у Београду[14] су показале да је већи део костију припадао једној одраслој особи неутврђене старости, док је пронађен и фрагмент дечије мандибуле, као и фрагменти костију који одговарају особи непознате старости. Није утврђено да ли су дечији остаци намерно похрањени у исту урну заједно са покојником или је у питању случајност приликом сакупљања остатака са ломаче.

Температура паљења костију на ломачи, на основу остатака, била је 200 – 400°C. На основу зелене боје, која је констатована на костима, закључено је да су заједно са покојником спаљени и одређени бронзани предмети, највероватније накит. На основу промена на једном пршљену који је пронађен, долази се до претпоставке о постојању почетних дегенеративних промена.

Налази

У питању су две урне пронађене на локалитету, које припадају периоду позног бронзаног доба, брњичка културна група.

Врапце, локалитет Окућница Михајла Јојића

У селу Врапцу налази се некропола брњичке културне групе из позног бронзаног доба на локалитету под именом Окућница Михајла Јојића. Село се налази око 10 километара јужно од Медвеђе, у близини Косова и Метохије, на планини Гољак. Кроз село пролази можда најбоља природна комуникација која повезује Лесковачку котлину са Косовом, тј. долина реке Јабланице.

[14] А. Булатовић, С. Јовић, 2010, 291.

Локалитет

Сам локалитет је смештен на веома стрмој коси која се спушта ка долини Јојића потока, у југоисточном делу села. Улаз на локалитет, који се налази на источном делу некрополе, заштићен је бедемом.

Ископавања су открила преко 10 гробних конструкција, са укупно шест гробова. Од тога су истражене четири које су се састојале од камених прстенова, неке са мањим оштећењима. Камени прстенови су састављени од усправно постављених камених плоча. Гробне конструкције су укопане у слој изразито тврде глине жутоцрвене боје.[15]

У првој и другој гробној конструкцији од камених прстенова, пречника један метар, налазимо по два гроба, који су означени као централни и периферни, на основу свог положаја у односу на камени прстен. Централни се налази у средини, а периферни на јужном крају каменог прстена. У обе гробне конструкције се налазе трагови угљенисаног дрвета, који потичу од остатака дрвене конструкције која је штитила урну од притиска земље.

У првој гробној конструкцији је у централном гробу нађена урна од земље помешане са ситним песком, док су у периферном гробу као прилози констатовани урна у облику зделе и шоља са једном дршком.

У гробној конструкцији број два такође имамо камене прстенове пречника око једног метра, у оквиру којег су се налазили централни и периферни гроб. Овде су пронађене две урне, две зделе у виду поклопаца, један пехар и камени брус.

Трећа и четврта гробна конструкција имају оштећене камене прстенове, где је код последње више оштећен прстен. У оба случаја је констатован по један гроб, са по једном урном и поклопцем за урну у виду зделе.[16]

Некропола у Врапцу, ископавања 1998. године

[15] Јоцић, М., Стојић, М. 2000, Врапце, 285 - 294

[16] Ibid, 310.

Губавце, локалитет Окућница Миодрага Шакића

На 17 километара југоисточно од Медвеђе налази се село Губавце, смештено на надморској висини од 800 метара.

Локалитет

На локалитету Окућница Миодрага Шакића, приликом земљаних радова, случајно је откривена некропола. Нађено је девет посуда од печене земље у којима су се налазиле спаљене кости покојника. Посуде су биле укопане на релативној дубини од 1,2 метра, у низу.[17]

Налази

Народном музеју у Лесковцу је М. Шакић на поклон дао фрагментовани минијатурни пехар и фрагмент зделе. Ови фрагменти потичу са некрополе на локалитету Окућница Миодрага Шакића. Локалитет није систематски истражен.

Оба фрагмента су датована у позно бронзано доба, период Br D – Ha A1.[18]

КАТАЛОГ НАЛАЗА

-Тогочевце-

Урна, **1400-1200. г.п.н.е.**
Тогочевце, лок. Пржине, случајни налаз.

Земља, печење.
Преч. отвора 10 цм; вис. 32 цм;
дебљина зидова 0,12 цм.
Теж. 4,718 гр.
Инв. бр. А-ПЗ/100.

[17] А. Булатовић, С. Јовић, 2010, 182.
[18] Ibid., 182.

Опис:

Урна је крушколиког облика. Врат јој је коничан, трбух лоптасто заобљен, са две вертикално постављене дршке троугаоног пресека, на трбуху, и две језичасте дршке, између њих. Има равно дно, док је обод проширен и хоризонтално профилисан. Фине је фактуре, сивомрке боје. Површина је глачана, са дебљим зидовима. У потпуности је израђена од пречишћене земље.[19]

Објављено:

М. Стојић, 2000, 37.

А. Булатовић, С. Јовић, 2010, 291.

Урна, **1400-1200. г.п.н.е.**

Тогочевце, лок. Пржине, случајни налаз.

Земља, печење.
Преч. отвора 10 цм; вис. 32 цм;
дебљина зидова 0,8 цм.
Теж. 4,718 гр.
Инв. бр. А-ПЗ/99.

Опис:

Друга урна има сличне карактеристике као претходна. Крушколиког је облика, са дугим, конусним вратом. Трбух је лоптасто заобљен, на њему су вертикално постављене две дршке троугаоног пресека. Између њих се налазе два брадавичаста испупчења. Обод је проширен, хоризонтално профилисан, док се на његовој унутрашњој страни налази пластично моделован прстен. Дно је благо наглашено. Урна је израђена од пречишћене земље, сивомрке боје, глачане површине.

Објављено:

М. Стојић, 2000, 37.

А. Булатовић, С. Јовић, 2010, 291.

[19] М. Стојић, 2000, 37.

- Врапце, локалитет Окућница М. Јојића -

Гробна конструкција 1, гроб 1
Урна, 1400-1200. г.п.н.е.
Врапце, локалитет Окућница М. Јојића, археолошка ископавања 1998.

Земља помешана са ситним песком, печење.
Пречник отвора: 0,1 м; висина: 0,28 м; дебљина зида: 0,011 м.
Инв. Бр. А/ПЗ–448.

Опис:

Урна пронађена у гробу 1 била је поклопљена каменом плочом; има S профилацију и две хоризонтално бушене дршке на рамену. Дебљих је зидова, добре фактуре. Израђена је од земље помешане са ситним песком, док је боја мркоцрна и окер. Обод је хоризонтално профилисан, где се уз унутрашњу ивицу налази пластичан прстен. Врат је конусан, док је прелаз из врата у раме наглашен хоризонтално урезаном линијом. Дршке имају троугласти пресек, а на једнаком растојању од дршки се налази по једно брадавичасто испупчење окружено жлебом.[20]

Објављено:

М. Стојић, 2000, 23; М. Јоцић, М. Стојић 2000, 285-294; А. Булатовић, С. Јовић 2010, 310.

Гроб 2
Урна у облику зделе, 1400-1200. г.п.н.е.
Врапце, локалитет Окућница М. Јојића, археолошка ископавања 1998.

Земља помешана с песком, печење.
Пречник отвора: 0,17 м; висина: 0,1 м; дебљина зида: 0,006 м.
Инв. Бр. А/ПЗ-449.

[20] М. Стојић, 2000, 23.

Опис:

У гробу број 2 пронађена је урна у облику зделе, благе S профилације, танких зидова, лоше фактуре и мрке боје. Израђена је од земље помешане са ситним песком. Обод је заобљен, разгрнут и на унутрашњој страни има жлеб. Урна је лоптастог трбуха, левкастог врата, са пластично наглашеним дном, док се на најистуренијем делу трбуха налазе четири брадавичасте дршке.

Објављено:

М. Стојић, 2000, 24.

А. Булатовић, С. Јовић, 2010, 310.

Шоља, 1400-1200. г.п.н.е.

Медвеђа, Врапце, лок. Окућница Михајла Јојића, археолошка ископавања 1998.

Земља, печење.

Преч. отвора 9,6 цм; преч. дна 7 цм; вис. 7,5 цм.

Теж. 390 гр.

Инв. бр. А-ПЗ/441.

Опис:

Шоља са једном дршком има дебље зидове и израђена је од земље помешане са песком. Лошије је фактуре и има окерцрвену боју. Обод је благо разгрнут, задебљан и има кружни пресек. Шоља има цилиндричан врат и лоптасти трбух, док је дршка кружног пресека.

Објављено:

М. Стојић, 2000, 24.

А. Булатовић, С. Јовић, 2010, 310.

Гробна конструкција 2, гроб 1
Урна, **1400-1200. г.п.н.е.**
Медвеђа, Врапце, лок. Окућница Михајла Јојића, археолошка ископавања 1998.

Земља, печење.
Преч. отвора 10 цм;
преч. дна 10 цм; вис. 28 цм.
Теж. 3.192 гр.
Инв. бр. А-ПЗ/436.

Опис:
У периферном гробу друге гробне конструкције пронађена је урна са две дршке, дебљих зидова, средње фактуре, мркоцрне боје са траговима глачања. Врат је конусан, са прелазним делом из врата у раме који је наглашен жлебом. На рамену се налазе две дршке, хоризонтално бушене, троугластог пресека. Између њих се налази по једно брадавичасто испупчење. Обод је прстенаст и хоризонтално профилисан. На унутрашњој ивици обода налази се карактеристичан прстен.[21]
Објављено:
М. Стојић, 2000, 25.
А. Булатовић, С. Јовић, 2010, 310.

Здела-поклопац урне, 1400-1200. г.п.н.е.
Медвеђа, Врапце, лок. Окућница Михајла Јојића, археолошка ископавања 1998.

Земља, печење.
Преч. отвора 27 цм;
преч. дна 10 цм; вис. 13 цм.
Теж. 2.196 гр.
Инв. бр. А-ПЗ/435.

[21] Ibid., стр. 25.

Опис:

Здела-поклопац пронађена у овом гробу има дебље зидове, средњу фактуру и мрку боју. Здела је S профилације, а израђена је, као и претходне, од земље помешане са ситним песком. Има разгрнут и заравњен обод и конусни врат. Прелаз између врата и трбуха наглашен је хоризонтално урезаном линијом. Трбух је благо биконичан, док се на његовом најистуренијем делу налазе четири пластична задебљања. Дно је наглашено.

Објављено:

М. Стојић, 2000, 25.

А. Булатовић, С. Јовић, 2010, 310.

Гроб 2

Урна, 1400-1200. г.п.н.е.

Медвеђа, Врапце, лок. Окућница Михајла Јојића, археолошка ископавања 1998.

Земља, печење.
Преч. отвора 10,6 цм;
преч. дна 10,6 цм; вис. 30 цм.
Теж. 4.640 гр.
Инв. бр. А-ПЗ/434.

Опис:

Урна пронађена у гробу 2 има четири хоризонтално постављене дршке, дебљих је зидова, добре фактуре и мрке боје. На њој се примећују трагови глачања, а израђена је од земље која је помешана са фино пречишћеним песком. Обод урне је хоризонтално профилисан, док се уз унутрашњу ивицу налази пластичан прстен. Врат је конусан, са прелазом у трбух који је наглашен жлебом и има облик спљоштене лопте, на њему се налазе дршке које имају троугласти пресек, а украшене су урезаним линијама дуж ивице. Крајеви дршки су наглашени узаним пластичним тракама полукружног пресека. Између дршки, на правилном одстојању, налази се по једно брадавичасто испупчење оивичено жлебом. Дно посуде је наглашено.[22]

Објављено:

М. Стојић, 2000, 26.

А. Булатовић, С. Јовић, 2010, 310.

[22] М. Стојић, 2000, 26.

Здела-поклопац урне, 1400-1200. г.п.н.е.

Медвеђа, Врапце, лок. Окућница Михајла Јојића, археолошка ископавања 1998.

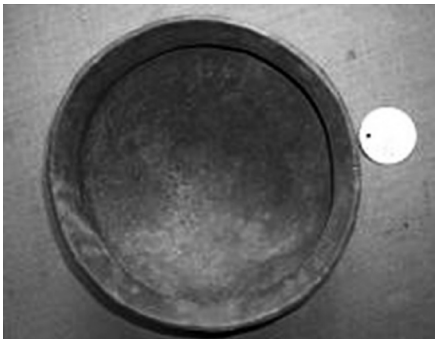

Земља, печење.
Преч. отвора 27 цм;
преч. дна 10 цм; вис. 13 цм.
Теж. 2,112 гр.
Инв. бр. А-ПЗ/437.

Опис:

Здела у виду поклопца је пронађена уз урну, има S профилацију, дебљих је зидова, мрке боје, средње фактуре а на њој се могу приметити трагови глачања. Израђена је од земље помешане са ситним песком. Уз унутрашњу ивицу обода, који је хоризонтално профилисан, налази се пластични прстен. Трбух посуде је лоптаст, а врат кратак, док се на рамену налазе две хоризонтално бушене дршке. На подједнаком растојању између дршки налази се по једно брадавичасто испупчење. Дршке имају троугласт пресек.

Објављено:

М. Стојић, 2000, 26.

А. Булатовић, С. Јовић, 2010, 310.

Пехар, 1400-1200. г.п.н.е.

Медвеђа, Врапце, лок. Окућница Михајла Јојића, археолошка ископавања 1998.

Земља, печење.
Преч. отвора 6 цм;
преч. дна 3 цм; вис. 4,5 цм.
Теж. 120 гр.
Инв. бр. А-ПЗ/438.

Опис:

Благо биконични пехар са једном дршком има танке зидове и лоше је фактуре. Боја пехара са стањеним ободом је окер. Отвор на пехару је елипсоидан, а врат конусан. На најистуренијем делу трбуха се налазе три правилно распоређена брадавичаста испупчења. Дршка која се налази на пехару је полукружног пресека, а на горњем делу је угласто моделована.

Објављено:

М. Стојић, 2000, 27.

А. Булатовић, С. Јовић, 2010, 310.

Брус, 1400-1200. г.п.н.е.

Медвеђа, Врапце, лок. Окућница Михајла Јојића, археолошка ископавања 1998.

Камен, глачање.
Дуж. 6,7 цм; шир. 2,1 цм;
дебљ. 0,35 цм.
Теж. 12 гр.
Инв. бр. А-ПЗ/439

Опис:

Брус пронађен у другом гробу је направљен од ситнозрног камена и сивозелене је боје. На заобљеном крају каменог бруса налази се мањи отвор који је највероватније служио за везивање.

Објављено:

М. Стојић, 2000, 27.

А. Булатовић, С. Јовић, 2010, 310.

Гробна конструкција 3

Урна, 1400-1200. г.п.н.е.

Медвеђа, Врапце, лок. Окућница Михајла Јојића, археолошка ископавања 1998.

Земља, печење.
Пречник отвора: 0,1 м; висина:
0,24 м; дебљина зида: 0,01 м;
Инв. бр. А/ПЗ-451

Опис:

Урна пронађена у овој гробној конструкцији има мање димензије. На њој се налазе две хоризонтално бушене дршке. Има тање зидове, средње је фактуре, окер боје, а израђена је од земље помешане са ситним песком. Обод је заобљен, а врат конусан са прелазом у раме који је наглашен хоризонталним жлебом. Горњи део врата и раме су повезани дршкама које имају троугласт пресек. Отвор на врху је деформисан.

Објављено:

М. Стојић, 2000, 28.

А. Булатовић, С. Јовић, 2010, 310.

Здела S профилације, 1400-1200. г.п.н.е.

Медвеђа, Врапце, лок. Окућница Михајла Јојића, археолошка ископавања 1998.

Земља, печење
Пречник отвора: 0,15 м;
висина: 0,10 м;
дебљина зида: 0,065 м;
Инв. бр. А/ПЗ-450

Опис:

Здела из гробне конструкције 3 има S профилацију. Служила је као поклопац за урну. Дебљих је зидова са средњом фактуром, док је боја мрка. Израђена је од земље која је помешана са финијим песком. Здела је деформисана, те је због тога добила елипсоидан отвор. Обод посуде је заравњен, а врат је цилиндричан, са прелазом у трбух који је наглашен хоризонталним жлебом. Трбух је благо биконичан, а на рамену се налазе четири брадавичасте дршке.

Објављено:

М. Стојић, 2000, 28.

А. Булатовић, С. Јовић, 2010, 310.

Гробна конструкција 4
Урна, 1400-1200. г.п.н.е.

Медвеђа, Врапце, лок. Окућница Михајла Јојића, археолошка ископавања 1998.

Земља, печење.
Пречник отвора: 0,1 м;
висина: 0,3 м;
дебљина зида: 0,011 м;
Инв. бр. А/ПЗ-452.

Опис:

Урна пронађена у четвртој гробној конструкцији има дебље зидове, средње је фактуре, а боја јој је мркоцрвена. Урна је израђена од земље помешане са песком. Највећи део врата и обод урне недостају. На рамену посуде налазе се две хоризонтално бушене дршке, које имају троугласти пресек. Између дршки се налази по једно брадавичасто испупчење. Прелаз из врата у раме је наглашен хоризонталним жлебом.

Објављено:

М. Стојић, 2000, 29.; Јоцић , Стојић 2000,285-294.; А. Булатовић, С. Јовић, 2010, 310.

Здела S профилације, 1400-1200. г.п.н.е.

Медвеђа, Врапце, лок. Окућница Михајла Јојића, археолошка ископавања 1998.

Земља, печење.
Пречник отвора: 0,28 м;
висина: 0,13 м;
дебљина зида: 0,13 м;
Инв. бр. А/ПЗ-453

Опис:

Здела S профилације, која је највероватније служила као поклопац, има дебље зидове, средње је фактуре и мрке боје. Здела је израђена од фино пречишћене земље помешане са финим песком. Обод зделе је заравњен, а отвор је постао елипсоидан услед деформације. Врат зделе је цилиндричан, док је трбух благо биконичан. Четири мање језичасте дршке налазе се на најистуренијем делу трбуха.[23]

Објављено:

М. Стојић, 2000, 29.; Јоцић , Стојић 2000,285-294.; А. Булатовић, С. Јовић, 2010, 310.

-Губавце, локалитет Окућница М. Шакића-

Пехар, 1400-1200. г.п.н.е.

Медвеђа, Губавце, локалитет Окућница М. Шакића, случајни налаз.

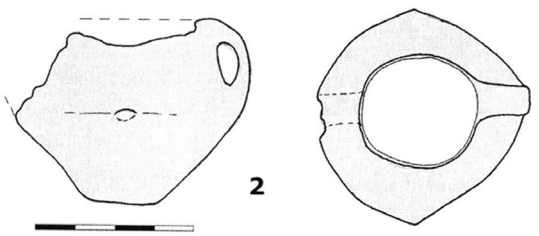

Земља, печење.
Висина: 0,045 м;
пречник отвора: 0,03 м;
пречник дна: 0,015 м;
Инв. бр. А/ПЗ-455.

Опис:

Фрагментовани минијатурни биконични пехар садржи мале лучне дршке које су постављене у равни са ободом. Трбух посуде има два симетрична мала рожаста испупчења, док је сам трбух развучен у облику елипсе. Пехар је израђен од земље помешане са песком, боје окера, и има грубу површину.

Објављено:

А. Булатовић, С. Јовић, 2010, 182.

Здела S профилације, 1400-1200. г.п.н.е.

Медвеђа, Губавце, локалитет Окућница М. Шакића, случајни налаз.

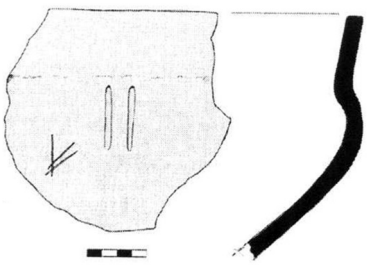

Земља, печење.
Димензије: 0,098 м x 0,13 м.
Инв. бр. А/ПЗ-456.

[23] М. Стојић, 2000, 27-29.

Опис:

Други поклоњени предмет је здела S профилације, светломрке је боје и има приглачану превлаку. На рамену посуде се налазе два вертикална паралелна жлеба. Унутар трбуха посуде се налази једна коса линија, док је спољашност трбуха посуде орнаментисан сумарно урезаним висећим троуглом.

Објављено:

А. Булатовић, С. Јовић, 2010, 182.

ЗАКЉУЧАК

Фунерарни обичаји у позном бронзаном добу на територији Лесковца се могу проучавати на основу некропола брњичке културе. Изузетак је некропола на локалитету Окућница Миодрага Шакића у Губавцу, за коју се услед недовољно археолошког материјала да би се извршила интерпретација, не може определити у одређену културну припадност.

Популација брњичке културне групе у односу према покојницима има тако рећи идентичан фунерарни концепт. Ово је случај на целокупној територији на којој се простире брњичка културна група, не само у географској области коју обрађује овај рад.

Према Д. Срејовићу, ритуал спаљивања покојника значи да су те заједнице негирале овоземаљско, према веровању да душе умрлих напуштају реалан свет и ослобађају се сваке везе са њим. Даља тумачења аспекта загробног живота у свести брњичке културе могу се везати за идеју реке. Близина реке, коју можемо констатовати код сваке брњичке некрополе, у овом случају се на неки начин сматра неопходном за цео аспект погребних обичаја. Преко реке као медијума, душе покојника се одводе у бесповратност.[24]

На некрополама брњичке културе постоје бројни прилози, који се везују за заједнице које верују у загробни живот, односно, опстанак душе после смрти. Ово на неки начин негира тумачење односа реке и преласка душе у оностранo, међутим река је ипак имала неко мистично значење за популацију брњичке културне групе, с обзиром на то да су некрополе подизане на речним терасама, и то да су приликом формирања гробних конструкција коришћени речни облуци.

БИБЛИОГРАФИЈА

• Булатовић А, Јовић С, *Лесковац, културна стратиграфија праисторијских локалитета у лесковачкој регији*, Београд-Лесковац 2012.

• Булатовић А., Станковски Ј., *Бронзано доба у басену Јужне Мораве и у долини Пчиње*, Београд-Куманово, 2012.

[24] А. Булатовић и Ј. Станковски, 2012, 379.

• Гарашанин М., *Праисторија на тлу Србије*, Београд 1973.

• Гарашанин М., Група Доња Брњица – Горња Стражава, *Праисторија југословенских земаља*, IV, ед. А. Бенац, 1983.

• Гарашанин М., Ивановић В., *Праисторија лесковачког краја*, Народни музеј у Лесковцу 1958.

• *Бронзано доба Србије*, Ур. М. Коларић, 1972, Каталог изложбе, Београд

• Ерцеговић-Павловић С. – Костић Д., *Археолошки споменици и налазишта лесковачког краја*, Београд, 1988.

• Јевтић М., *Керамика старијег гвозденог доба на централнобалканском подручју*, Београд, 1983.

• Јоцић, М., Стојић, М., 2000, „Врапце, окућница Михајила Јојића, некропола брњичке културне групе», *Старинар н.с. ,* L, 285 – 294.

• Перић С., Јоцић М., Стојић М., „Хисар – југоисточна падина, вишеслојно насеље брњичке културне групе, ископавања 1999. године“, *Лесковачки зборник XL*, Лесковац, 2000.

• Стојић М., „Брњичка културна група у басену Јужне Мораве“, *Лесковачки зборник XLI*, Лесковац, 2001.

• Стојић М., *Брњичка културна група у Лесковачком крају* – Каталог изложбе, Лесковац, 2000.

• Стојић М., „Гвоздено доба у Лесковачкој и Врањско-бујановачкој котлини“, *Врањски гласник XXV*, Врање, 1994.

• Стојић М., Јоцић М., „Метално доба у Лесковачкој котлини“, *Лесковачки зборник XXXIII*, Лесковац, 1992.

Summary

Vladimir Stevanović

BURIAL CUSTOMS IN THE LATE BRONZE AGE
ON THE TERRITORY OF LESKOVAC

So far, we know of 28 different archaeological sites dated to late Bronze Age, on the territory of the Leskovac region. Among them, there are three burial sites, which are the site Pržine in the village of Togočevce, the site Okućnica Mihajla Jojica in the village of Vrapce, and the site Okućnica Miodraga Šakića in the village of Gubavce.

In this territory, funerary customs in the late Bronze Age are always connected with the Brnjica cultural group. These customs are mostly involved with the burning rituals, where later the ashes of the dead is collected and put inside of an urn. We cannot notice the one uniformed custom in this period, but rather some small differences which are distinctive for each burial site.

Тамара Огњевић
Историчар уметности
Београд

УДК 7.033.1(497.11)
904:738.5”653”(497.11)

УПОТРЕБА ПАМЋЕЊА – АНТИЧКЕ СЛИКЕ ТРИЈУМФА У ПАЛЕОХРИШЋАНСКОЈ УМЕТНОСТИ НА ТЛУ СРБИЈЕ
(Венатори са подног мозаика Јужне базилике у Царичином граду - Iustiniana Prima)

Дуго се погрешно сматрало да је римски тријумф, антички религиозно-политички ритуал са елементима спектакла утемељен на традицији јавне дивинизације владара и понеког заслужног војсковође, у идејном смислу обновљен тек у ренесанси.[1] Чињеница је, међутим, да је средњовековна уметност од својих најранијих почетака видела у идеји античког тријумфа изузетно средство за имплементацију хришћанства[2] као нове, званичне религије Царства у најшире слојеве ондашњег познатог света или барем оног његовог дела од којег се очекивало да се покори римском императору.

Спровести свеобухватну христијанизацију једне империје која представља историјски резултат антике, њен крај и њен врхунац[3] у оквиру читаве средоземне екумене у којој је грчко-римско наслеђе представљало тек „формални“ оквир, крхки лик иза којег се крију комплексни слојеви цивилизацијског памћења и уметничког изражавања дуговеке и раскошне баштине у најширем смислу те речи, представљало је подвиг без преседана. Сам акт званичног установљавања државне религије у оквиру либералне и шаролике праксе античке паганске религиозности био је догађај без упоредника. Даље спровођење тог акта у свакодневни живот мултиетничке, па самим тим и мултиконфесионалне средине какво је било Римско царство крајем III, односно почетком IV века нове ере[4] мора се

[1] R.Baldwin, “I slaughter barbarians: Triumph as a Mode in Medieval Christian Art”, Konsthistorisk Tidskrift, LIX, 4, 1990, 225.

[2] M. Didron, A. N. Didron, *Christian Iconography or the History of Christian Art in the Middle Ages*, London, 1886, 292-317; 414-416.

[3] С.С.Аверинцев, *Поетика рановизантијске књижевности*, Београд, 1982, 127.

[4] Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд, 1969, 48-70.

дефинисати као друштвено-политички изазов глобалних размера, који у намери да оствари своје циљеве мора, пре свега, зналачки да манипулише како веровањима и навикама тако и колективним несвесним путем визуелних матрица-амблема чија форма остаје непромењена у односу на њихову радикално редефинисану суштину. Била је то несумњиво епоха у којој је уметност одиграла улогу која се у савременим условима може упоредити једино са оном коју имају далекосежне и свеобухватне медијске кампање. Пред каквим су се задатком нашли император и новустановљени црквени клир јасно указују две кључне чињенице из позноантичке, односно ранохришћанске епохе. Ни паганski становници Римског царства, а ни они који себе називају хришћанима, нису познавали концепт хришћанског храма и богослужбеног обреда какви ће бити створени већ у првим годинама постојања Константинове нове престонице на Босфору.[5] Римско-грчка култура медитеранског басена утемељује своју религиозну праксу на визуелној „комуникацији" божанства путем слика и скулптура, док јудео-хришћанско наслеђе не признаје, па самим тим и не познаје слику,[6] односно не придаје јој својства божанског „посредника". Већ ове две чињенице per se усложавају процес који треба да омогући својеврсну промоцију нове вере на плану једне многољудне државе. И да није било римске дубоко укорењене навике да се све што је важно за одржавање државног поретка дефинише, класификује, уреди и изрази симболима,[7] извесно је да семиотичка трансакција у којој је употребљено памћење римских грађана са циљем имплементације нове вере, не би имала тако велики успех. Истина, то је процес који се није одиграо ни брзо ни једноставно. Метаморфоза је трајала неколико векова и у оквиру ње је срушено, забрањено, затворено, па и у крви угушено[8] све оно што је представљало сметњу у интензивној употреби меморије са циљем њеног суштинског преобликовања. Поступак који је примењен у овом процесу, а са намером да се створи утисак чврстог повезивања традиционалних римских вредности и нове, званичне религије јесте семиотичка операција промене назива, која је у оквиру римског стила неговања симболичких значења извршила немерљив утицај на религиозни симболизам у уметности палеохришћанске цркве. Управо захваљујући успешности употребе памћења, односно начину на који је пажљиво кодирана нова порука-значење унутар старе форме бројне институције па и читави делови царства који су у неком тренутку престали да постоје у стварности, наставили су да живе у „идеји".[9]

[5] H.Chadwick, *The Early Church*, London 1993, 258-284.

[6] H.Chadwick, *Isto*, 9-53.

[7] С. С. Аверинцев, *Исто*, 131-132.

[8] Г. Острогорски, *Исто*, 66-70; 75-84.

[9] С. С. Аверинцев, *Исто*, 129.

У таквом миљеу антички тријумф, односно његова ликовна форма преузета из римског наслеђа, пригрљена је од раних хришћана још пре Константиновог едикта.[10] Њен херојски дух могао је без препрека да буде антиципиран у једној дуалистичкој религији која и сама почива на личности инкарнираног Месије који је, васкрснувши на чудесан начин, односно божанском интервенцијом, тријумфовао над смрћу и паклом. Није потребна претерано дубока анализа да се у јеванђеоским обрасцима препозна херојска, епска етика чија популарност не јењава од праискона до нашег времена. У Константиновом пристајању да на стази тријумфа буде први иза Христа, односно да место старог императора-победиоца препусти новом-императору победиоцу, фундиран је темељ нове ере у којој су заправо исте ствари добиле нова имена. Тако је тријумф цара постао тријумф вере, а Месија је међу Римљане стигао као победник из великог боја, дакле више као неустрашиви војник него као скромни јеврејски раби који проповеда љубав и праштање.

Фасцинантно је с каквом се лакоћом хришћанска заједница, до јуче прогањана и усмрћивана на најстрашније начине, приклонила раскоши империјалне цркве, настале на најбољим тековинама Римског царства. Како је Добри пастир с кротким јагњетом пребаченим преко рамена огрнуо царски пурпур и у руке узео мач. Концепт сталног рата, војничке хијерархије, инсигнија и регалија на којима је Рим цезара и августа градио свој социо-филозофски хабитус, освајачку стратегију и дипломатску вештину,[11] директно је „пројектован“ на новоустановљену цркву, која се уресила знацима и знамењима проистеклим из очигледне љубави према амблематици, постајући већ на првом кораку истинска *Ecclesia Militans*. Употребљавајући нарочит однос према тријумфу, али и поштујући навике, веровања и укус масе, подједнако колико и онај патриција и сенатор, а посебно еуфоричну наклоност према гладијаторима и јавним играма,[12] креатори визуелног идентитета новустановљене хришћанске цркве преименовали су стари занос и добро знане јунаке арена у симболе новог тријумфа и персонификације старих-нових врлина. С једне стране, то је омогућило дефинисање имена и лика, као кључних категорија византијске теорије симбола,[13] подједнако и на државном и на верском плану, док је, са друге, очувало формалну појавност ликовних представа, умањујући отпор најшире публике у прихватању нових вредности.

[10] R.Baldwin, Isto, 225.

[11] Вегецијева кратка антропологија Римљанина (Vegetius Epitome, 1, 1 Lang.) и Цицеронове расправе о разлозима Римске војне надмоћи (Цицероне, Хар. Расп., 9, 19) у Ликови старог Рима (приредио А. Ђардина), Београд, 2006, 5.

[12] R. Dunkle, The Cultural Meaning of Gladiatorial Combat, http://ablemedia.com/ctcweb/consortium/gladiator4.html

[13] С. С. Аверинцев, *Исто*, 134.

Колико се и како устрајало у овим процесима, и колико често су понављани одређени обрасци, нарочито када је реч о црквеној уметности, јасно показује једноставан увид у одређене иконографске типове у уметности Константинове и епохе Јустинијана I.[14]

На тренутке збуњује дословна непромењеност одређених представа какве су, рецимо, Добри пастир, Тројица мудраца са истока, рајски паунови и јелени, звери у измаштаном рају или венатори у лову на дивље звери, у континуитету уметничког стваралаштва од преко две стотине година. Разлике између провинцијалне и уметности великих центара су у иконографском смислу готово занемарљиве.[15] Неки рад настао у провинцији често се разликује од оног престоничког само на основу занатске виртуозности уметника, односно раскошности материјала,[16] док је иконографски шематизам готово идентичан са нијансама у компоновању целина. Па и то је релативно када се наиђе на монументалне, идеолошко-сентименталне подухвате какав је Царичин град (Iustiniana Prima) у коме Јустинијан I не штеди средства у градњи и украшавању свог родног села Таурисиона.[17] Стручњаци данас сматрају овај комплекс на југу Србије примером идеалног ранохришћанског насеља с почетка VI века нове ере,[18] а добро очуван подни мозаик из тзв. Јужне базилике овог византијског полиса у балканској провинцији несумњив је показатељ настојања да се следе престонички узори, али и репрезентативан пример примене концепта античког тријумфа у ранохришћанској уметности.[19]

Прве анализе овог комплексног и по димензијама највећег сачуваног подног мозаика на тлу Србије из палеохришћанске епохе,[20] указивале су на то да уметничке паралеле овог дела треба тражити у никопољској базилици Св. Димитрија, чији су мозаици настали у приближно исто време.[21] Псеудоамблематски карактер представа, елементи психомахије,

[14] E. Kitzinger, „Stylistic developments in pavement mosaics in the Greek East from the age of Constantine to the age of Justinina“, Le mosaics greco-roman, Paris 1963, 341-351.

[15] E. Kitzinger, „Stylistic developments“, 341-351.

[16] О економским условима у развоју византијске уметности овог периода види: A. Cutler, „The Industries of Art“, The Economic History of Byzantium, Vol. 1, DOP, Washington, D.C. 2002, 545-576.

[17] Procopii, De aedificiis IV 1p. 104, 20-107 (Viz. izvori, 54-58, nap.118).

[18] V. Ivanišević, "Iustiniana Prima als ideale stat des 6. Jahrhunderts", Byzanz Pracht und Alltag, Bonn 2010, 236.

[19] Т.Огњевић, "Иконографија и симболизам подног мозаика главног брода Јужне базилике у Царичином граду", Лесковачки зборник, XLVII, Лесковац, 2007, 49-72.

[20] Основа базилике је димензија 45x20м, а мозаик, са незнатним изузецима, покрива главни брод и део олтарског простора.

[21] Ђ. Мано Зиси, „Ископавања на Царичином граду 1949-1952 године“, Старинар, III-IV/1952-1953, Београд, 1955, 133.

безброј иконографских сличности (сцене лова, борбе, флорални и животињски мотиви, геометријски предлошци), па и сам стил у смислу дводимензионалног третмана слике са низом позајмица из богатог репертоара хеленистичког илузионизма,[22] неспорно указују не само на сличности између никопољских и мозаика Јужне базилике, већ и на образац семиотичке трансакције који је тема овог рада. Да нема јасних показатеља да се сцене борби кентаура и амазонки, афронтиране животиње, птице и венатори налазе на поду једне богомоље, посматрач би лако прихватио спознају да стоји у сали за аудијенцију неке царске палате или у триклинијуму виле неког римског сенатора. Међутим, сама локација мозаика, односно мотива који се налазе на њему, дефинише и његов симболизам, а компоновање представа у односу на прецизно установљену намену простора открива на који начин слику треба „читати".[23] Управо ови елементи указују на то да је сличност мозаика у Никопољу и Царичином граду само условна. За разлику од никопољске схеме која подразумева кружно кретање свих других представа око двојице светитеља, односно идеализованог раја у средишту ових мозаичких целина, онај у Јужној базилици је правоугаоног облика, конципован по узору на тријумфалне лукове из доба царства[24] чији су обавезни програм чинила врата рата и врата мира, односно лунарни и соларни принцип који је обједињавањем супротности представљао целовиту слику света у смислу земаљске равни човековог постојања.[25] На поду Јужне базилике шема тријумфалне капије је формирана постављањем три упоредне правоугаоне површине покривене мозаицима од којих она најужа, у средини, која води до царских двери на иконостасној прегради, представља својеврсну стазу тријумфа прекривену гранчицама палмета и стилизованим флоралним мотивима. Лево и десно, односно у северној и јужној зони наоса налазе се мозаици са псеудоамблематским представама, који несумњиво симболизују добро и зло, односно њихову непрекидну борбу. У левој, северној или лунарној зони се одиграва права амазономахија и кентауромахија, док се у десној, јужној или соларној зони налазе шематизоване представе причесних путира, крстообразних флоралних мотива, птица, и за балканску провинцију ванредно ретка и иконографски изузетно занимљива, представа пастира.[26] Тамо где се на античким тријумфалним луковима обично постављају

[22] Т. Огњевић, „Иконографија и симболизам...", 63.

[23] E. Kitzinger, „Studies on late antique and early Byzantine floor mosaics, Mosaics at Nicopolis", DOP VI, Washington D. C., 1951, 95-108.

[24] Х. Келер, *Римско царство*, Нови Сад, 1970, 15-17.

[25] F. Gerke, *Kasna antika i rano hrišćanstvo*, Novi Sad, 1973, 39-41.

[26] T.Ognjevic, "The Shepard as the Personification of ruler and priest - An iconographical analysis of a scene from an early-Byzantine floor mosaic in the southern basilica of Caričin Grad", Niš i Vizantija VI, Niš 2008, 137-148.

ликови крилатих победа, у Јужној базилици, у зони испред иконостаса, налазе се представе двојице венатора у лову на звери. Тако би, заправо, те две доминантне слике на поду Јужне базилике дефинисао неки паганski посматрач, љубитељ арене и јавних игара и у формалном смислу не би погрешио. Нема много разлике између царичинског ловца који кратким бодежом прогони медведа, као и оног који копљем усмрћује лава у источној зони Јужне базилике, и њихове ликовним средствима саображене браће по професији у Вили Романа дела Казале (Пјаца Армерина, Сицилија), на раскошном поду царске палате у данашњем Музеју мозаика у Истанбулу, или на поду Галеријевог здања у Гамзиграду код Зајечара. Римљани су обожавали гладијаторе, венаторе и бустуаре, који су уживали такву славу да у савременом свету има заиста мало јавних личности које би се могле такмичити са њиховом популарношћу. Игре, рат и лов – окоснице су начина живота античког света.[27] Отуда посезање за херојем као средством у процесу употребе памћења, односно семиотичке трансакције која тежи да христијанизује без примене силе, представља идеални механизам јер подразумева коришћење садржаја који је већ утемељен као популаран и друштвено прихватљив. Тако посматрач у Јужној базилици кроз лако препознатљиве ликове венатора добија једну сасвим нову поруку – поруку о томе да само правоверни тријумфују над изазовима зла и смрти, јер су борци против звери у контексту простора у који су смештени постали персонификације хришћанских врлина.

Иако читав поступак, гледан са дистанце од неколико стотина година, изгледа врло једноставно, чињеница је да је и иконографско-симболошки концепт мозаика у Царичином граду, као и читав низ семиотичких трансакција који је формулисао визуелни идентитет нове цркве у две стотине година које су претходиле Јустинијановим радовима у балканској провинцији, проистекао из тако високософистицираног промишљања и тактилног делања да је савремена наука сиромашна за непосредније увиде у овај фантастичан процес са немерљивим импликацијама за будућност укупне хришћанске црквене уметности. Колико је у конкретном случају коришћења представа гладијатора и других јунака арене у новом контексту тај процес био промишљен показује и чињеница да је овакав избор било могуће бранити и са теолошког аспекта. Наиме, игре су, пре него што су постале популарна, масовна забава, имале изразито религиозни карактер, и то и у наслеђу грчког света што опева и Хомер у посмртним играма Патроклу,[28] али и код Римљана код којих се нарочита врста гладијатора – бестуари – бори искључиво у склопу фунералних свечаности угледних

[27] О приватном животу у античком Риму види Историја приватног живота (приредили Ф. Аријес, Ж. Диби), том I, Београд, 2000.

[28] Хомер, Илијада XXIII певање.

римских грађана.[29] Овај увид указује на то да су и у есхатолошком смислу разлози за овакав одабир представа које ће симболизовати једну од најесенцијалнијих порука нове цркве да праведници увек тријумфују над изазовима овог света, у целини пажљиво размотрени пре него што су употребљени.

Напослетку, у оквиру посматрања једног сегмента употребе памћења намеће се занимљиво питање у конкретном случају мозаика у Царичином граду – ко чини публику у балканској провинцији са којом „комуницира" овако комплексан симболошко-догматски садржај? На основу обимних археолошких ископавања које на овом простору трају већ читав један век, данас се поуздано зна да је Јужна базилика највећа сакрална грађевина у Доњем граду (Urbs meridionales) Iustiniane Prime. Иако у рушевинама, оваква монументална грађевина са трансептом, а према свим својим карактеристикама несумњиво своје узоре има у престоничким црквама Јустинијановог златног века.[30] Монограм императора Јустинијана I (527-565) пронађен је на капителу са десног стуба трибилона у простору који води из нартекса у наос Јужне базилике. Остаци раскошног украса и скупоцени материјали нађени у рушевинама овог здања индиректно упућују на могућност да је Јужна базилика била нека врста саборног храма Царичиног града. Овде су се током службе окупљали грађани из свих социјалних слојева – трговци, војници, занатлије, свештенство. Чињеница да је град подигнут са циљем прослављања императоровог родног места и да је за потребе таквог хијерархијског уздизања довела и до установљавања нове црквене дијецезе[31] указује на то да је један број чиновника царства пресељен на овај простор, а да је затим уследила и миграција појединих структура које су или биле неопходне у функционисању неке градске целине или су биле привучене могућношћу напредовања и стицања средстава за живот у једном новом, од императора лично, подржаном градском центру. Ти људи су представљали вернике на служби у Јужној базилици или барем већину у односу на локално сеоско становништво, па је мозаички украс, односно представе које су тамо изображене у овој скупоценој техници, био подешен, с једне стране, према стандардима империјалне уметности, а са друге, према публици којој је био намењен. У поређењу са паралелним градитељским подухватима Јустинијана I у Цариграду и Равени, мозаик Јужне базилике

[29] Bustuarii (Funeral Gladiators), http://www.roman-colosseum.info/gladiators/bustuarii.htm; О пореклу, историјату и карактеру игара и хероја у римским аренама најисцрпније у: R. Dunkle, Gladiators: Violence and Spectacle in Ancient Rome, London, 2008.

30 В. Кораћ, М. Шупут, Архитектура византијског света, Београд, 1998, 52-60.

[31] Ф. Гранић, „Оснивање архиепископије у граду Јустинијана Прима 535. године", Гласник скопског научног друштва I 1, Скопље, 1925, 113-133.

у Царичином граду указује на то да су идеје знака, заставе и знамења, односно амблематског симболизма својственог римској империји, дубоко прионуле у хришћанством преобликовану свест царевих поданика почетком VI века, као и да се концепт украшавања храмова и јавних споменика, с једне стране, подешава према веровањима и укусу публике, док, с друге стране, стално истиче улогу цара као божијег помазаника и његову релацију са Христом – цар на земљи и цар на небу у тријумфалном процесу, као победника у бесконачном рату.

Трансформација симболизма античког тријумфа је можда најбољи пример фантастичног дијалектичког процеса који је иницирала семиотичка трансакција, а који је на крају довео до логичног исходишта у коме је антика престала да буде антика. Све оно што се, међутим, „догодило“ унутар те трансакције чији је примарни циљ био да употреби памћење како би оно било прекодирано, постало је временом норма, а захваљујући раносредњовековним мислиоцима и догматама тада младе цркве, претворено је у знак и „знамење“ чији ће симболизам у оквиру хришћанске црквене уметности постати нека врста визуелне легитимације како институције цркве тако и припадника најраспрострањеније монотеистичке религије.

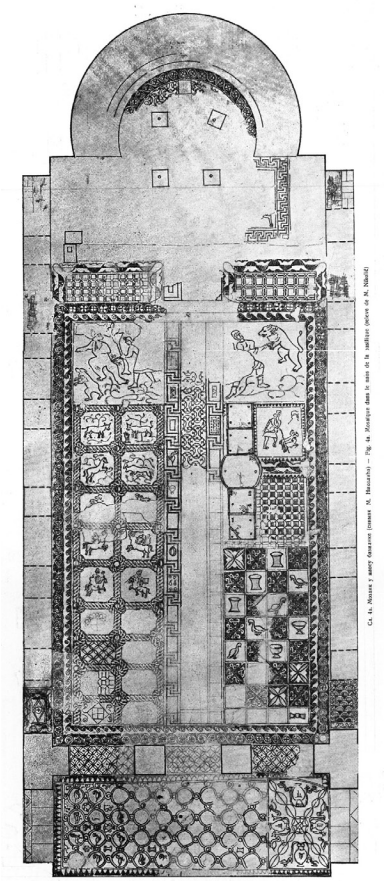

Слика 1: Распоред мозаика у Јужној базилици, Царичин град, VI век (цртеж М. Николић)

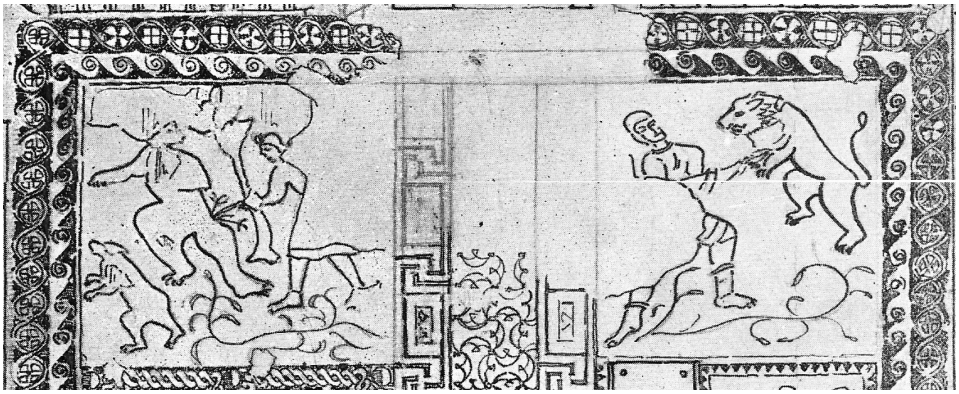

Слика 2: Венатори као перосификације врлина, детаљ мозаика у Јужној базилици, Царичин град, VI век (цртеж М. Николић)

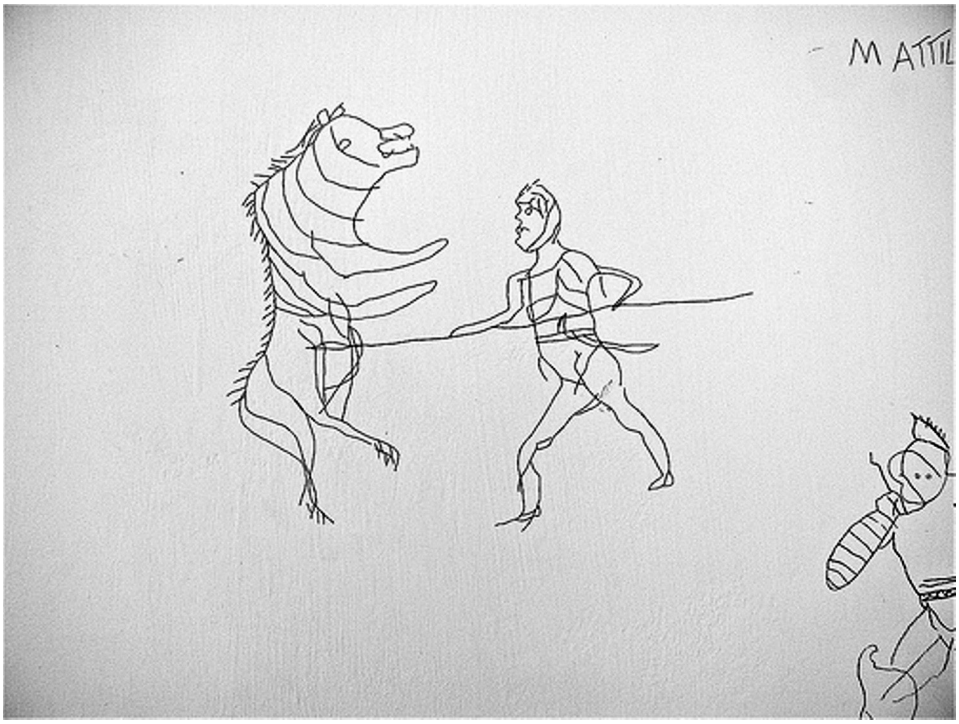

Слика 3: Графит са представом венатора, Помпеја, I век п.н.е.

Слика 4: Лов на лисицу, подни мозаик, Вила Романа дел Касале, Пјаца Армерина, IV век

Слика 5: Лов на тигра, мозаик велике палате, Цариград, V век

Summary

Tamara Ognjević

THE USE OF MEMORY – ANTIQUE PICTURE OF TRIUMPH
IN PALEOCHRISTIAN ART IN SERBIA
(Venators from the floor mosaics of South basilica
in Caričin grad-Iustiniana Prima)

Early Christian Church determined very quickly and easy forms and symbols of its art relying on the popular pagan artistic scenes deeply implemented in the memory of the ancient world of the Mediterranean basin. When building and decoration of temples of the new, official religion become concern of the Roman emperor in second decade of 4th century, the process of memory usage achieved its peaks in creating new messages and therefore in modeling of the new memory. Thus, antique idea of triumph and scenes with venators, gladiators and hunters, as some of the most popular topics of late Antiquity art, survived in a new artistic context, unchanged in the formal appearance, but completely transformed in terms

of symbolism. Two venators from the floor mosaic of South Basilica in Caričin grad (Iustiniana Prima) are representative example of the use of memory and a valuable trace of Paleochristian art and cultural history in Balkan province.

Вујадин Иванишевић
Археолошки институт САНУ
Београд

УДК 904:737.1(497.11)"05"

НАЛАЗИ НОВЦА ИЗ ИСТОЧНОГ ПОДГРАЂА ЦАРИЧИНОГ ГРАДА

На простору Источног подграђа Царичиног града власници њива прикупили су 19 примерака бронзаног новца из 6. века. Новац је предат истраживачима и заведен је у теренски инвентар за 2010. годину, будући да се ради о налазима са простора града. Иако је реч о невеликој скупини новца, она допуњује слику о циркулацији новца у Царичином граду, а посебно у подграђима. Налази новца су до сада били познати углавном са Акропоља, из Горњег и Доњег града, делова град на којима је, током ископавања која трају читав један век, истражен велики број објеката и целина.[1] Само мањи број примерака новца потиче ван поменутих целина.

Неколико примерака новца откривено је приликом истраживања простора уз спољна лица западног и источног бедема у Доњем граду. Наиме, на овим просторима нађене су основе мањих објеката и делови културног слоја који сведоче о насељавању уз спољну линију фортификације. Са спољне стране западног бедема Доњег града откривена је скупина од три фолиса Јустинијана I кованих између 527. и 538. године.[2] С друге стране, са спољне стране источног бедема Доњег града, нађено је више примерака новца од који се посебно истичу полуфолиси Јустина II откривени у моћном слоју насипа глине којим су били ојачани доњи делови југоисточне угаоне куле Доњег града.[3]

Више примерака новца потиче из једнобродне базилике (Базилика J) подигнуте на јужном платоу, ван града, близу трасе акведукта. Новац је пронађен у унутрашњости цркве. Ради се о фолису Анастасија I из ковнице у Константинопољу из 512/7. године, затим полуфолису истог владара из Антиохије из 547/8. године, и о два полуфолиса Јустина II из ковнице Солун од којих је један кован 568/9, а други 574/5. године.[4] Зна-

[1] Грбић 1939, 109-110; Кондић, Поповић 1977, 226, Т. XXXVI-XXXVIII; Поповић 1980, 121-128 ; Popović 1984a, 61-81; Поповић 1985, 45-48 ; Ivanišević 1990, 259-267; Morrisson et alii 2006, 294-300; Ivanišević 2010b, 441-454 ; Ivanišević, Stamenković 2014.

[2] Ivanišević 2010a, 752.

[3] Ivanišević 2010a, 758; Ivanišević et alii 2010, 46.

[4] Popović 1984b, 130-131, бр. 1-4.

чајан је налаз једног лоше очуваног фолиса са простора некрополе града смештене западно од акведукта. Реч је о фолису кованом у време Јустина I или Јустинијана I који је нађен поред гроба 4.[5]

У скупини новца са простора Источног подграђа заступљена су ковања Анастасија I (2 фолиса), Јустина I (1 полуфолис), Јустина I или Јустинијана I (2 полуфолиса), Анастасија I – Јустинијана I (1 5 нумија), Јустинијана I (3 16 нумија) и Јустина II (10 полуфолиса). Најстарији новци ковани су у Константинопољу, изузев једног полуфолиса Јустина I који потиче из Солуна. Овој ковници припадају најмлађи примерци у овом налазу са емисијама Јустинијана I и Јустина II - укупно 13 комада. Оптицај новца се прекида са ковањима Јустина II, са емисијама датованим у 569/570. годину. У скупини новца из Источног подграђа нису заступљена ковања царева Тиберија, Маврикија, Фоке и Ираклија, чије су емисије присутне у оквиру налаза новца са Акропоља, Горњег и Доњег града.[6] Ова чињеница, као и изразита концентрација најмлађих емисија, указује да се ради о групном налазу новца. Наиме, ковања Јустинијана I и Јустина II припадају искључиво емисијама Солунске ковнице. У питању су два примерка од 16 нумија и један од 8 нумија Јустинијана I и 10 полуфолиса Јустина II (кат. бр. 7-19). Посебно су индикативни полуфолиси последњег владара са концентрацијом емисија четврте – три примерка и пете године ковања - 5 примерака. Према овом налаз би се датовао у 570/571. годину.

Да се ради о скупном налазу новца указују и раније нађене оставе са Царичиног града. Наиме, са простора града потичу четири оставе новца које су, према Владиславу Поповићу, похрањене 570/571. године као последица упада Словена.[7] Ради се о следећим оставама: Царичин град A са 6 новчића, која је откривена 1950. године, Царичин град B из 1952. године са 15 комада, Царичин град E из 1975. са 7 примерака новца и Царичин град G из 1979. са 14 новчића.[8] Ако је судити према наведеним налазима, део скупине новца из Источног подграђа припадао би остави коју смо условно означили као остава Царичин град H (Табела 1). Налаз је по својој структури сличан наведеним оставама новца: садржи номинале од 16 нумија, као оставе Царичин град A и посебно Царичин град B, и бележи као други налази, највећу концентрацију полуфолиса кованих 568/569. и 569/570. године. Важно је напоменути да је концентрација поменутих емисија условљена монетарном продукцијом. Наиме, номинале од 16 нумија

[5] Jeremić 1995, 194, сл. 24: опредељен као ковање Анастасија I. Пошто се комбинација звезде и крста смештених лево и десно од ознаке номинале не јавља на реформисаним ковањима овог цара, сматрамо да се ради о емисији Јустина I или Јустинијана I. Ову комбинацију налазимо на новцима поменутих владара: MIBE 12-13 (Јустин I) и 84 (Јустинијан I)

[6] Ivanišević, Stamenković 2014, графикон 1.

[7] Popović 1981, 111-126.

[8] Popović 1984a, 63-69, бр. 5-8; Morrisson et alii 2006, 295-298, бр. 215, 214, 213 и 216.

солунске ковнице, куване по локалној пондералној стопи, играле су важну улогу у циркулацији бронзаног новца на подручју централног Илирика.[9] Њихово место заузеће новоуведени полуфолис у време Јустинијана I, као замена за номинале од 16 нумија, и посебно полуфолиси Јустина II који ће доминирати монетарним тржиштима централног Илирика и Хеладе.[10] Посебно су биле значајне емисије куване 568/569, 569/570. и 574/575. године када је искован највећи број ових номинала.

Остава	**A - 1950**		**B - 1952**		**E - 1975**	**G - 1979**		**H - 2010**		
Датовање	IS	K	IS	K	K	M	K	IS	H	K
522-527				1						
532-537						1				
538-542			1							
538-552								1	1	
538-562			1					1		
542-547	1		1							
546/547				1						
550/551						1				
556/557				1						
559/560						1				
562-564					1					
post 562/563		1		1						
563/564				1						
564/565				1	1					
565/566							2			
565-568		1								
566/567				1			3			1
567/568		1		2	1					
568/569		2		2	2		1			3
569/570				1	2		4			5
570/571							1			
569-576										1
Укупно	1	5	3	12	7	3	11	2	1	10

Табела 1: Садржај остава (A, B, E, G и H) из Царичиног града које се завршавају годином 570/571.

Овој групи налаза можемо прикључити и друге оставе новца. Ради се о налазима из провинција Унутрашње Дакије из Пирота,[11] Македоније из Солуна,[12] Хеладе из Тебе и Спарте,[13] Тракије из Долног Сахранеа, На-

[9] Morrisson et alii 2006, 59-60, 67, fig. 10b и 16.

[10] Morrisson et alii 2006, 59-60, fig. 10c.

[11] Morrisson et alii 2006, 304, бр. 225.

[12] Morrisson et alii 2006, 199, бр. 102.

[13] Morrisson et alii 2006, 282 и 276, бр. 198 и 188.

новице, Нове Махале и Пателнице[14] и Скитије из Топалуа.[15] Реч је искључиво о налазима бронзаног новца, и то превасходно малим скупинама. У оставама из Унутрашње Дакије, Македоније и Хеладе ради се о групама новца од 3 (Теба) па до укупно 18 бронзаних новчића (Спата). С друге стране, у налазима из Тракије и Скитије ради се о нешто већим скупинама од 43 (Нановица) до 55 (Топалу) примерака новца. У последњем налазу присутан је већи број мањих номинала те је њена вредност самим тим мања. У сваком случају, ради се о невеликим групама новца мале вредности, што доводи под сумњу да су у питању оставе новца похрањене, како је то претпоставио Владислав Поповић, услед непознатог упада Словена 570/571. године. Концентрација емисија новца у налазима из Унутрашње Дакије, од 568. до 570. године, одраз је пре свега монетарних фактора – велике продукције солунске ковнице у наведеним годинама. Не би требало искључити могућност да су ови налази, или барем један део, похрањени нешто касније, 574. године. Наиме, крајем 573. или почетком 574. године, према византијским хроничарима, Авари прелазе Дунав и односе победу на Тиберијем и ослабљеном византијском војском.[16]

Овом упаду приписан је низ остава новца похрањен у провинцијама Унутрашња Дакија из Лесковац са Хисара,[17] Македонија Прва из Башиног села и Војнице[18] и Хелада из Бозикаса.[19] Највећи број остава потиче из Мезије Друге из Баниске, Бјале Реке, Попова, Силистре и Шумена.[20] Међу овим оставама свакако су најважније Бјала Река и Шумен које се завршавају златним новцем Јустина II. Овим оставама можемо прикључити и оставу из Стобија са два солида Јустинијана I и три солида Јустина II.[21] Остали налази, скромног обима, садрже бакарне номинале. Највећи међу њима је остава из Војнице са 82 примерка новца. Овај налаз је за нас посебно занимљив јер садржи само један новчић кован после 572/573. године, док највећи број примерака припада емисијама кованим између 567/568. и 570/571. године.

Налази новца из Источног подграђа Царичиног града важни су и за тумачење насељавања рубних подручја града. Постојање подграђа била је дуго занемаривана тема у истраживањима Царичиног града. Прву озбиљнију анализу урадили су Александар Дероко и Светозар Радојчић 1950. године на бази анализе аерофотографије и топографије терена, када су претпоставили постојање широких подграђа са северне, источне, јужне и делимично

[14] Morrisson et alii 2006, 128, 132-136, бр. 14, 23-24 и 27.

[15] Morrisson et alii 2006, 179-180, бр. 80.

[16] Lemerle 1954, 288-289

[17] Morrisson et alii 2006, 301-320, бр. *221*

[18] Morrisson et alii 2006, 206 и 210-211, бр. 108a и 112a.

[19] Morrisson et alii 2006, 229, бр. 135.

[20] Morrisson et alii 2006, 145-146, 151, 154-155, бр. 41-42, 51, 55 и 57.

[21] Morrisson et alii 2006, 209, бр. 111; Радић, Иванишевић 2006, бр. 221, 224, 362-363 и 369.

западне стране града.[22] Ову идеју подржавао је и Ђорђе Мано-Зиси, мада је није укључио у своја дугогодишња истраживања.[23] У најопширнијој анализи Царичиног града, коју су приредили Владимир Кондић и Владислав Поповић, подграђа као део структруе града се једноставно не помињу.[24]

Питање постојања подграђа поново је покренуто последњих година захваљујући увођењу нових метода у истраживања Царичиног града. Године 2011. спроведена су LiDAR снимања града и његове шире околине на основу којих су добијени прецизни подаци о микротопографији града. На снимку се јасно разазнаје постојање широких подграђа. Ови подаци су проверени 2012. године отварањем једне сонде 50 метара северно од северног бедема Горњег града. На претпостављеном правцу постојања фортификације откривен је нови бедем града у овом случају северног подграђа. Реч је о бедему ширине од 1,60 м, са увученим нишама, зиданом у техници *opus mixtum*. Исту конструкцију, откривену приликом истраживања великих терми, Ђ. Мано-Зиси је протумачио као бедем подграђа.[25] Када се споје ова два бедема по линијама које се уочавају у обрађеним LiDAR снимцима, добија се пространо Северно и Источно подграђе површине 4,5 ха.[26]

Налази новца из Источног подграђа су, поред анализе монетарне продукције, важни за тумачење насељавања рубних подручја града, у овом случају подграђа која, сасвим је извесно, представљају саставне делове урбане структуре Царичиног града - Јустинијане Приме.

КАТАЛОГ

Анастасије I - Константинопољ - Фолис

1.

Аверс: DNANAS[TA]-SIVSPPAVC Попрсје Анастасија окренуто надесно са дијадемом, оклопом и палудаментумом.

Реверс: M, изнад ✝, лево и десно *, испод [.]; у одсечку CON.

Референца: MIBE 27: 512-517

Промер 32 мм; Оса 6; Тежина 13,15 г.

2.

Аверс: DNANASTA-[SIVSPPAVC] Попрсје Анастасија окренуто надесно са дијадемом, оклопом и палудаментумом.

Реверс: M, изнад ✝, лево и десно [.], испод Г; у одсечку CON.

Референца: MIBE 27-30: 512-518

Промер 32 мм; Оса 6; Тежина 15,85 г.

[22] Дероко, Радојчић, 119-142, сл. 4.

[23] Мано-Зиси 1957, 315, 319, сл. 9.

[24] Кондић, Поповић 1977, 17-21 и даље.

[25] Мано-Зиси 1957: 315, 319, сл. 9

[26] Ivanišević, Bugarski 2014.

Јустин I - Солун - Полуфолис

3.

Аверс: [DNI]VSTI-NVSPPAVC Попрсје Јустина окренуто надесно са дијадемом, оклопом и палудаментумом.

Реверс: K, лево †, десно *.

Референца: MIBE 71: 518-522

Промер 27 мм; Оса 6; Тежина 9,67 г.

Јустин I - Јустинијан I - Константинопољ - Полуфолис

4.

Аверс: [...] Попрсје владара окренуто надесно са дијадемом, оклопом и палудаментумом.

Реверс: K, лево †, десно Δ, горе и доле *?

Референца: MIBE 19 (Јустин I); 90 (Јустинијан I): 518-538

Промер 26 мм; Оса 6; Тежина 6,00 г.

5.

Аверс: [...] Попрсје владара окренуто надесно са дијадемом, оклопом и палудаментумом.

Реверс: K, лево †, десно E, горе и доле *?

Референца: MIBE 19 (Јустин I); 90 (Јустинијан I): 518-538

Промер 24 мм; Оса -; Тежина 5,66 г.

Анастасије I - Јустинијан I - Константинопољ - 5 нумија

6.

Аверс: [...] Попрсје владара окренуто надесно са дијадемом, оклопом и палудаментумом.

Реверс: E, десно Г.

Референца: MIBE 37 (Анастасије I); 25 (Јустин I); 103б (Јустинијан I): 512-538

Промер 13 мм; Оса 6; Тежина 1,27 г.

Јустинијан I - Солун - 16 нумија

7.

Аверс: DNIVS[TINI-ANVSPPAVI] Попрсје Јустинијана окренуто надесно са дијадемом, оклопом и палудаментумом

Реверс: AISP, изнад .A.; у одсечку TE[S].

Референца: MIBE 169f: 538-552

Промер 21 мм; Оса 6; Тежина 5,31 г.

8.

Аверс: [DNIVSTINI-ANVSPPAVI] Попрсје Јустинијана окренуто надесно са дијадемом, оклопом и палудаментумом

Реверс: AISP, изнад [.]; у одсечку [TES].

Референца: MIBE 169: 538-562

Промер 19 мм; Оса 6; Тежина 5,10 г.

Јустинијан I - Солун - 8 нумија

9.

Аверс: [DNI]VST[INI-ANVSPPAVI] Попрсје Јустинијана окренуто надесно са дијадемом, оклопом и палудаментумом

Реверс: AHP, изнад .†.; у одсечку [TES].

Референца: MIBE 174b: 538-552

Промер 17 мм; Оса 6; Тежина 2,39 г.

Јустин II - Солун - Полуфолис

10.

Аверс: [DNIVSTI-NVSPPAVI]

Попрсје Јустина окренуто спреда са шлемом, дијадемом и оклопом; десном руком држи глоб са крстом, левом штит са представом коњаника на десно који копљем пробада непријатеља.

Реверс: K, изнад †, лево A/N/N/O, десно II; у одсечку TES.

Референца: MIB 68b: 566/567

Промер 21 мм; Оса 6; Тежина 4,07 г.

11.

Аверс: DNIVST[I-NVSPPAVI] Попрсје Јустина окренуто спреда са шлемом, дијадемом и оклопом; десном руком држи глоб са крстом, левом штит са представом коњаника на десно који копљем пробада непријатеља.

Реверс: K, изнад †, лево A/N/N/O, десно Δ; у одсечку TES.

Референца: MIB 68b: 568/569

Промер 21 мм; Оса 6; Тежина 4,06 г.

12.

Аверс: DNIVSTI-NVSPPAVI Јустин, лево и Софија, десно са нимбом, седе на престолу са наслоном спреда; носе круну и дугу одећу; десном руком држе, цар глоб са крстом, царица скиптар са крстом.

Реверс: K, изнад †, лево A/N/N/O, десно Δ; у одсечку TES. Прекован преко старије емисије полуфолиса.

Референца: MIB 70a: 568/569

Промер 23 мм; Оса 6; Тежина 5,13 г.

13.

Аверс: [DNIVSTI-NVS]PPAVI Јустин, лево и Софија, десно са нимбом, седе на престолу са наслоном спреда; носе круну и дугу одећу; десном руком држе, цар глоб са крстом, царица скиптар са крстом.

Реверс: K, изнад †, лево A/N/N/O, десно Δ; у одсечку TES.

Референца: MIB 70a: 568/569

Промер 25 мм; Оса 6; Тежина 5,72 г.

14.

Аверс: [D]NIVST[I-NVSPPAVI] Јустин, лево и Софија, десно са нимбом, седе на престолу са наслоном спреда; носе круну и дугу одећу; десном руком држе, цар глоб са крстом, царица скиптар са крстом.

Реверс: K, изнад †, лево A/N/N/O, десно E; у одсечку TES.

Референца: MIB 70a: 569/570

Промер 22 мм; Оса 6; Тежина 6,01 г.

15.

Аверс: [DNIVSTI]-NVSPP[AVI] Јустин, лево и Софија, десно са нимбом, седе на престолу са наслоном спреда; носе круну и дугу одећу; десном руком држе, цар глоб са крстом, царица скиптар са крстом.

Реверс: K, изнад †, лево A/N/N/O, десно E; у одсечку TES.

Референца: MIB 70a: 569/570

Промер 21 мм; Оса 6; Тежина 5,02 г.

16.

Аверс: [DNIVSTI-NVSPPAVI] Јустин, лево и Софија, десно са нимбом, седе на престолу са наслоном спреда; носе круну и дугу одећу; десном руком држе, цар глоб са крстом, царица скиптар са крстом.

Реверс: K, изнад †, лево A/N/N/O, десно Ч; у одсечку TES.

Референца: MIB 70a: 569/570

Промер 20 мм; Оса 6; Тежина 5,11 г.

17.

Аверс: [DNIVSTI-NVSPPAVI] Јустин, лево и Софија, десно са нимбом, седе на престолу са наслоном спреда; носе круну и дугу одећу; десном руком држе, цар глоб са крстом, царица скиптар са крстом.

Реверс: K, изнад †, лево A/N/N/O, десно Ч; у одсечку TES.

Референца: MIB 70a: 569/570

Промер 19 мм; Оса 6; Тежина 5,68 г.

18

Аверс: [DNIVSTI-NVSPPAVI] Јустин, лево и Софија, десно са нимбом, седе на престолу са наслоном спреда; носе круну и дугу одећу; десном руком држе, цар глоб са крстом, царица скиптар са крстом.

Реверс: K, изнад †, лево A/N/N/O, десно Ч; у одсечку TES.

Референца: MIB 70a: 569/570

Промер 20 мм; Оса 6; Тежина 4,95 г.

19

Аверс: [DNIVSTI-NVSPPAVI] Јустин, лево и Софија, десно са нимбом, седе на престолу са наслоном спреда; носе круну и дугу одећу; десном руком држе, цар глоб са крстом, царица скиптар са крстом.

Реверс: K, изнад †, лево A/N/N/O, десно [.]; у одсечку TES.

Референца: MIB 70a: 569-576

Промер 18 мм; Оса 6; Тежина 4,60 г.

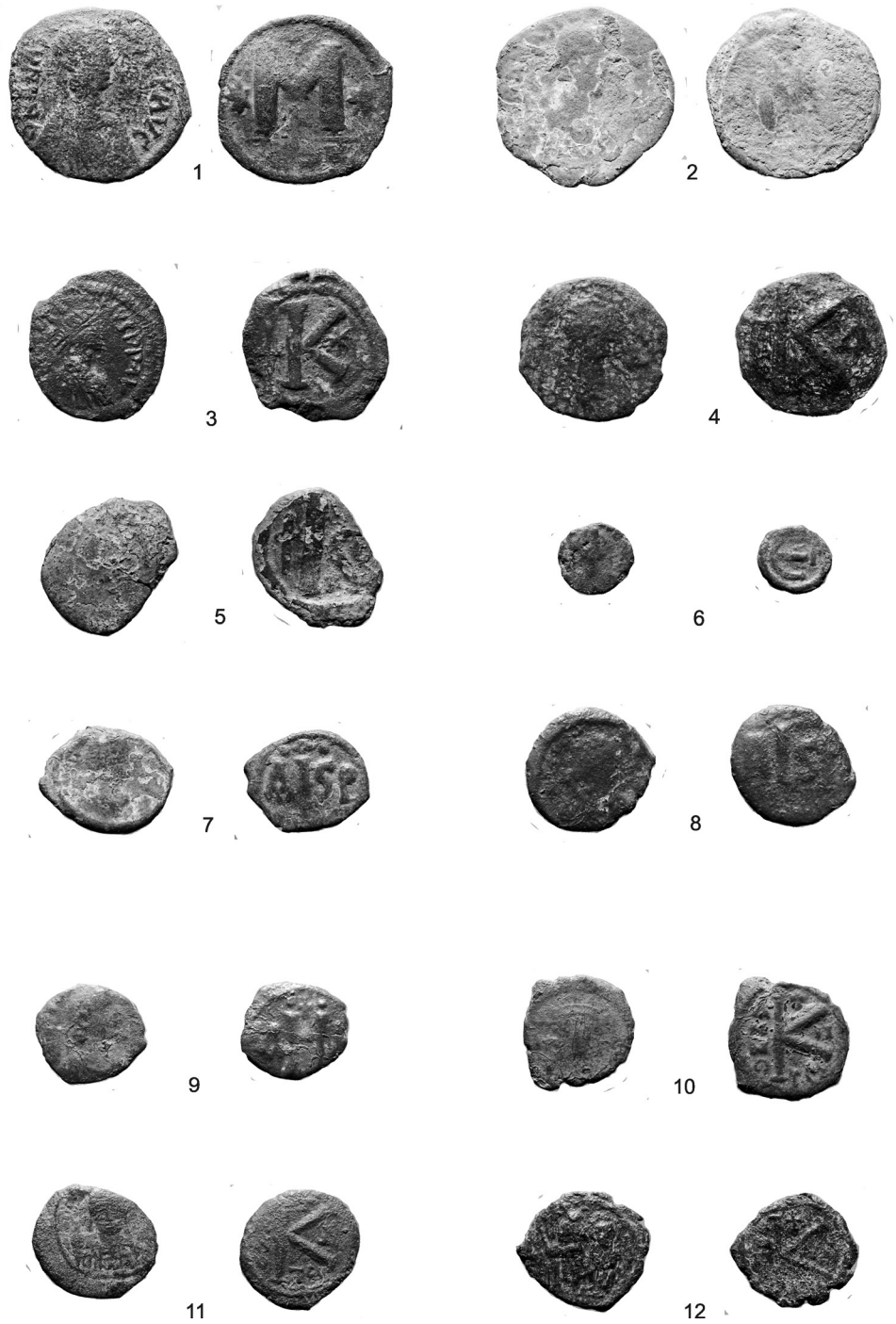

Слика 1: Новац - табла 1

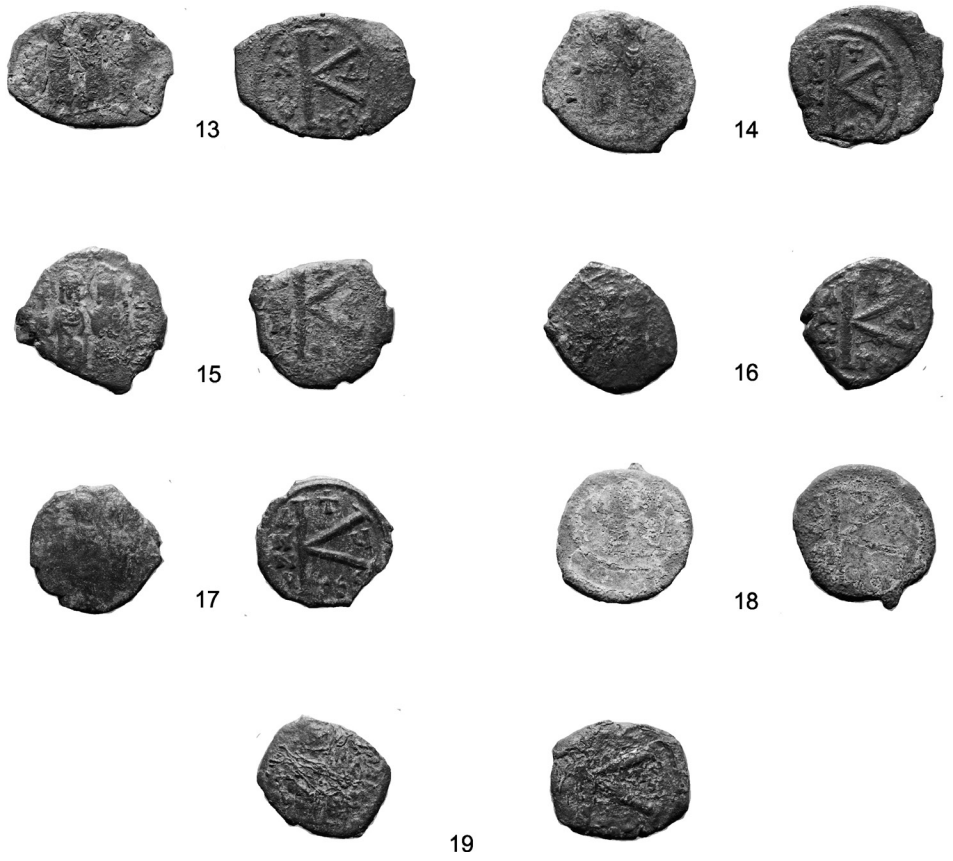

Слика 1: Новац - табла 1

БИБЛИОГРАФИЈА

Грбић 1939: М. Грбић, Византијски новци из Царичина Града. *Старинар* 14, 1939, 109-110.

Дероко, Радојчић 1950: А. Дероко, С. Радојчић, Откопавање Царичина града, *Старинар* 1, 1950, 119-142

Ivanišević 1990: V. Ivanišević, Les monnaies. In B. Bavant, V. Kondić and J. M. Spieser (eds.), *Caričin Grad II: Le quartier sud-ouest de la Ville Haute*, 259-267. Rome-Belgrade 1990.

Ivanišević 2010a: V. Ivanišević, Caričin Grad – The fortifications and the intramural housing in the Lower town. In: F. Daim and J. Drauschke (eds.), *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter*, Teil 2.2, 747-775. Mainz 2010.

Ivanišević 2010b: V. Ivanišević, La monnaie paléobyzantine dans l'Illyricum du nord. *Mélanges Cecile Morrisson,* Travaux et Mémoires 16, 441-454. Paris 2010.

Ivanišević, Bugarski 2014: V. Ivanišević, I. Bugarski, New Data on the Topography of Caričin Grad, in: *Early Byzantine City and Society*, Beograd – Rome, у припреми.

Ivanišević et alii 2010: V. Ivanišević, S. Stamenković, S. Greiff, „Glass" Workshop from Caričin Grad (Iustiniana Prima), in: B. Zorn, A. Hilgner (eds), *Glass along the Silk Road from 200 BC to AD 1000*, Mainz 2010, 39-52.

Ivanišević, Stamenković 2014: V. Ivanišević, S. Stamenković, Coin Finds from the Intramural Housing in Caričin Grad (*Justiniana Prima*), in: G. Pardini, N. Parise (eds) *Numismatica e archeologia. Monete, stratigrafie e contesti. dati a confronto*, BAR Int. Ser. 2014, u štampi.

Jeremić 1995: M. Jeremić, The Caričin Grad Necropolis, *Старинар* 45-46, 1995, 181-195.

Кондић, Поповић 1977: В. Кондић, В. Поповић, *Царичин Град – Утврђено насеље у византијском Илирику.* Београд 1977.

Lemerle 1954: P. Lemerle*,* Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIe siècle, *Revue historique*, 211, 1954, 265-308.

Мано-Зиси 1957: Ђ. Мано-Зиси, Ископавања на Царичином граду 1955 и 1956 године, *Старинар* 7-8, 1957, 318-325.

MIBE: W. Hahn, *Money of the Incipient Byzantine Empire (Anastasius I – Justinian I (491-565),* Wien 2000.

Morrisson et alii 2006: C. Morrisson, V. Popović, V. Ivanišević, *Les trésors monétaires byzantins des Balkans et d'Asie Mineure (491-713).* Réalités byzantines 13, Paris 2006.

Поповић, 1980: В. Поповић, Римски новац из Царичиног Града. *Нумизматичар* 3, 1980, 121-128.

Popović 1981: V. Popović, Une invasion slave sous Justin II inconnue des sources écrites, *Нумизматичар* 4, 1981, 111-126.

Popović 1984a: V. Popović, Petits trésors et trésors démembrés de monnaie de bronze protobyzantins de Serbie. *Нумизматичар* 7, 1984, 57-82.

Popović 1984b: V. Popović, Monnaies, In: N. Duval, M. Jeremić, L'église J au sud de la ville, dite 'Basilique á une nef', *Caričin Grad I*, Belgrade – Rome 1984, 146-191.

Поповић 1985: В. Поповић, Нови налази римског новца из Царичиног Града. *Нумизматичар* 8, 1985, 45-48.

Радић, Иванишевић 2006: В. Радић, В. Иванишевић, *Византијски новца из Народног музеја у Београд*, Београд 2006.

Summary

Vujadin Ivanišević

COINS FROM THE EASTERN SUBURB OF CARIČIN GRAD

This work analyses the find of coins from the Eastern suburb of Caričin Grad (Justiniana Prima). The series begins with the folles of Anastasius I and ends with the half folles of Justin II. The concentration of coins of Justinian I and Justin II from the mint of Thessalonica (13 coins) could be associated with a hoard buried in 570/1 following the study of V. Popović, Une invasion slave sous Justin II inconnue des sources écrites, Нумизматичар 4, 1981, 111-126. On the other hand, the concentration of most important issues of Justin II, from the mint of Thessalonica, leads the author to suggest that the find could be associated with the individual coin circulation.

Милан Ранђеловић
дипл. проф историје Ниш
Ујгар Ајдемир
докторанд историје на Шабанџи универзитету у Истанбулу)

УДК 929.52ШЕХСУВАРЗАДЕ
929.732ШЕХСУВАРЗАДЕ

ПОРОДИЦА ШЕХСУВАРЗАДЕ

Иако је важило за државу засновану на меритократији, Османско царство је током седмовековног постојања више пута изнедрило породице чији су чланови деценијама били важни актери догађаја кључних за ову империју. Када је османски Балкан у питању, издваја се неколико породица за које се може рећи да су оправдале своје убрајање у провинцијску елиту. То су Соколовићи, Ћуприлићи, јањински Тепелена, скадарски Бушатлије, нишки Мехмедагићи и Хафизпашићи, породице бројних босанских капетана итд. Неке од њих су до свог нестанка задржале улогу искључиво провинцијске елите која није ширила утицај ван санџака или пашалука у коме је обитавала. Друге су се интегрисале у престоничке кругове и на тај начин утицале на војнополитичке догађаје у читавом царству. Што су ове породице биле ближе већем извору моћи њихов је опстанак био неизвеснији.

Изузетак су чиниле породице попут лесковачких Шехсуварзаде. Значај те породице и њена улога варирали су из генерације у генерацију, у зависности од онога чиме су се њени чланови бавили. Када бисмо сумирали период од 1788. до 1958. године, који је обрађен у овом раду, могли бисмо да закључимо да је реч о породици изузетних појединаца, обдарених наслеђеним способностима и умећем, који су са успехом очували угледну породичну репутацију.

Начин на који је приказан родослов ове породице јесте хоризонталан, по генерацијама. Сматрали смо да је ово хронолошки најпрегледији начин којим се избегава конфузија у праћењу ширења породице. Остали проблеми које смо оваквим приступом отклонили тичу се чланова о чијем пореклу је било више теорија, као и оних које смо само хипотетички наводили, као везе између појединих фамилијара. Такав је случај и са непознатим династом ове породице, коју смо условно назвали Шехсуварзаде, по једном од њених најстаријих и најпознатијих чланова, Шехсувар-паши.

ПРВА ГЕНЕРАЦИЈА

Непознати династ

О овој личности нема апсолутно никаквих податак сем чињенице да је постојао као веза између Шехсувара и његовог брата Шериф-беја. Да ли је имао још синова који су чинили најужу братију, није познато. На основу података из Шехсуварове биографије, може се рећи да је династ породице живео у првој половини XVIII века и да је био везан за анадолске области Османског царства.

ДРУГА ГЕНЕРАЦИЈА

Шехсувар Абди-паша Шашит (пре 1788-1830)

О најранијим годинама Шехсуваровог живота скоро да нема података. Постоје две теорије о његовом пореклу. Прва, заступљена у српској историографији, наводи да потиче од моћних албанских породица из Скадра.[1] Друга, из савремене турске историографије, тврди да његова породица потиче из града Чанк'р' (*Çankırı*) који се налази сто педесет километара северно од Анкаре.[2] У прилог турској теорији иде и Шехсуварово име (*Şehsuvar*) које на персијском језику значи *господар коњице*.[3] У том случају, његово порекло треба тражити у пределима удаљеним од Балкана, као што су анадолски или источноанадолски.

Какво год било његово етничко порекло, треба нагласити да је припадао кући од великог друштвеног и верског угледа. У питању је такозвана сејидска породица, тј. породица чији су се чланови убрајали у потомке пророка Мухамеда, те је Шехсувар имао и печат којим је потврђивао овај религиозни прерогатив.[4]

---

[1] Стојанчевић Владимир, *Југоисточна Србија у XIX веку (1804-1878),* Просвета, Ниш, 1996, 312.

[2] Yetiş Kazim, Yahya Kemal.Hayati, Istanbul Fetih Cemiyeti, Istanbul, 2006, 16.

[3] Вук Караџић у својим белешкама помиње Шехсувара као Шехсувар Шашит Абдулах, тј. Абди-пашу (види Тричковић Радмила, „Лесковац у XVIII веку (1683-1804*)*“ у: Лесковачки зборник XI, Народни музеј Лесковац, Лесковац, 1971, 5). Шашит није оријентално име већ је изведено од српског *шашав, луд,* те је погрешно овог османског првака у савременој историографији наводити као Шашит уместо Шехсувар-пашу. Ово се односи и на његове потомке, које не треба именовати Шашитовићи већ, или у османско-турској верзији Шехсуварзаде, или у српском облику Шехсуварпашићи.

[4] Требјешанин Радош, „Лесковачки кадилук од 1830-1842. године“ у: Лесковачки Зборник XIII, Народни музеј Лесковац, Лесковац, 1973, 312.

У другој половини XVIII века Шехсувар је са својим фамилијарима прешао на Балкан где су убрзо стекли поседе. Сам Шехсувар је у то време уживао ранг беја, што упућује на то да је као власник зеамета убирао приходе од 20.000 до 99.999 акчи. Разлог за експанзију поседа ове породице лежи у заслугама које су стекли у османским ратовима.

Фактор који је највише утицао на овакав успон породице лежи у друштвенополитичким приликама које су владале у Османском царству друге половине XVIII века. Брзо након што су повратиле северну Румелију и Београд од Аустријанаца 1739. године, османске власти губе контролу над овим регионом. Потреси који су до рата 1737-1739. године раздирали Османско царство, приморали су султане да се у сузбијању аустријских трупа ослоне на нерегуларне јединице, ратоборне мањине и ситније друштвене ауторитете чијом су манипулацијом настојали да усредсреде отпор непријатељу. Проблем је настао када је већина њих остала у Србији након 1739. године. Све до избијања Првог српског устанка многи од ових авантуриста ће легализовати свој положај, поставши чиновници и локални моћници, те ће представљати озбиљну опозицију београдским везирима који су настојали да одрже ред и спроводе политику званичне власти. Овај педесетогодишњи период је започет доминацијом разних силника и анадолских лихвара који су се населили у градовима Србије (попут Емир Хафиза у Нишу), а на крају је окончан тетрархијом београдских дахија која је трајала до 1804. године. Оне османске породице које су се чврсто повезале, попут братстава или кланова, и циљеве својих чланова потчиниле интересима целе куће, успеле су да профитирају од овакве ситуације, махом левитирајући између локалних моћника и престоничке власти. Без сумње, такав је био случај и са породицом Шехсувар-беја.

Он се први пут помиње 1788. године, када је током *Кочине крајине* организовао одбрану Крушевца од српских добровољаца који су преузели контролу над Цариградским друмом на потезу Београд – Ниш. Те године је вршио дужност крушевачког санџакбега, што ће остати у његовој породици још неколико деценија. Након одбране Крушевца, Шехсувар је са својим људима помогао и одбрану Ниша, који су у то време фрајкораши угрозили. Због заслуга у организовању муслимана и исказане храбрости у одбрани јужне Србије, њему 1789. године стиже постављење за мухафиза у Нишу, где је пашевао све до 1792. године.[5] По окончању аустријско-османског рата (1791) јавио се нови талас капсуза и развојачених османских јединица, те је у овом периоду Шехсуваров задатак био да као нишки мухафиз сузбије пљачкашке одреде Арнаута из јужне Србије и

[5] Андрејевић Севделин, „Економске везе нових крајева са Кнежевином Србијом до ослобођења од Турака“, Лесковачки зборник бр. XVIII, Народни музеј, Лесковац, 1978, 12.

растера нерегуларну војску. Он је ово успешно решио, угушио је побуне Арнаута у Пустој Реци, Каваку и Лабу, док је племе Пасторуша сузбио.

Уочи почетка Првог српског устанка Шехсувар је био један од најенергичнијих бранилаца султанове власти у Србији. У сузбијању дахија здушно је помагао београдског везира Хаџи Мустафу којем је и полагао рачуне. Касније, када је Хаџи Мустафа убијен, Шехсувар је помагао његовом сину Дилаверу да се врати у Београд и поврати контролу над градом.[6]

Током Првог српског устанка Шехсувар је уз нишког Хафис-пашу представљао носиоца читаве османске офанзиве са ове стране Дрине. Учествовао је у свим операцијама које су биле покренуте против српских устаника, као што су Чегарска битка, освајање Делиграда (1809) и свеобухватна кампања покоравања Србије (1813). Касније, када је кнез Милош Обреновић покренуо Други српски устанак и истакао се као његово лице и наличје, Шехсувар је постао тактичнији, мудро запазивши да за противника има знатно мудријег преговарача од Карађорђа. У односима са Милошем није показивао нарочиту пренагљеност али је ипак радио на подривању кнежевог ауторитета.[7] То је време када се Шехсувар стално настанио у Лесковцу, где је држао столицу лесковачког паше.

Као личност, Шехсувар је био крут, неискрен и врло храбар човек. Велика мудрост и социјални интелект свакако да стоје иза успеха у његовом богаћењу и напредовању у каријери. У својим походима често је користио Арнауте, од којих није зазирао, те је у више наврата врло енергично сламао њихов отпор. Што се тиче његовог односа према раји, трудио се да делује суздржано, иако је на све начине покушавао да јој сломи вољу за икаквим негодовањем.

Шехсувар је умро 1830. године у Лесковцу. Сахрањен је уз џамију султана Бајазита.[8] Не зна се поуздано колико је деце оставио за собом. Зна се сигурно да је имао најмање две жене, једна је била Туркиња, а друга потурчена Српкиња из села Конопнице.[9]

Шериф-бej

О Шериф-бeју није сачувано никаквих података. Зна се да је Шехсуваров брат, али се не зна да ли је било још браће. У родослов ове породици Шериф-бeја наводи турски историчар Казим Јетиш, који га помиње као претка једног од каснијих изданака ове куће, Јаје Кемала Бејатлије. Сем у овом контексту, Шериф-бej не завређује већу пажњу јер о његовом

[6] Исто, 10-11.

[7] Требјешанин, *Лесковачки кадилук,* 26.

[8] Исто, 27.

[9] Милићевић Ђ. Милан, Краљевина Србија, Book & Marso, Београд, 2006, 54.

политичком животу и осталим достигнућима нема никаквих података. Може се претпоставити да је уживао зеамет, као и Шехсувар, да је са њим прешао на Балкан и учествовао у ширењу утицаја ове породице.

ТРЕЋА ГЕНЕРАЦИЈА

Хак' Исмаил-паша (?-1872)

Шехсувар-пашин син из брака са женом Туркињом; није познато да ли је био прворођени међу пашином децом. То се може само претпоставити с обзиром на то да је наследио оца као паша у Лесковцу и Крушевцу, где је Шехсувар такође држао положај санџакбега. О њему има више података из времена афере Вренчевића (новембар, 1832-јун, 1833), када је озлоглашену браћу Селима и Османа, крушевачке Турке, из овог града протерала раја након што су извршили отмицу две српске девојке. Револтирани народ упао је на крушевачки посед Вренчевића одакле је разнето све што се могло узети, док су им саме некретнине биле заплењене и запоседнуте.[10] Овај догађај искористио је кнез Милош, који је под окриљем стихијске и спонтане реакције крушевачке раје извршио припајање шест пограничних нахија са османске стране, и тиме увећао Кнежевину за још један појас земље. Резултат овог догађаја био је такав да су Вренчевићи сигурност и правду морали да потраже код свог рођака у Лесковцу Исмаил-паше, који је решио да се заузме за њих код кнеза Милоша. Један од разлога за то била је и чињеница да је након припајања Крушевца Кнежевини Исмаил-паша остао без прихода из ове нахије, те је и лично био заинтересован да се ствар реши. Нажалост по Исмаил-пашу, као и већина управника пашалука који су у то време окруживали Србију ни он није био довољно способан да доскочи српскоме кнезу. Ова криза се завршила тако што му је кнез Милош извукао из руку Вренчевиће, од којих је млађег Османа чак и осудио у Београду. Њихова изгубљена добра у крушевачкој нахији никада нису надокнађена нити паши нити породици Вренчевић. Штавише, конфисковање имовине Вренчевића деловало је поражавајуће за Турке из припојених нахија, тако да је већина радо прихватила кнежев предлог да им се земља новчано надокнади уколико буду решили да се иселе. Турци су се убрзо иселили из Крушевца и осталих припојених нахија, а Исмаил-паша је за непуних шест месеци изгубио и крушевачки санџак и право на порезе из њега. До друге размирице са кнезом Милошем дошло је већ почетком 1834. године, у време када је вршено разграничавање Кнежевине Србије и Османског царства у пре-

[10] Стојанчевић Владимир, *Из историје Србије Другог устанка и кнез Милошеве владе 1815-1839*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1995, 98.

делу Копаоника. На Србе који су маркирали гранична стабла непрестано су пуцали Арнаути из лесковачке нахије. То је довело до живе преписке између кнежевих људи и Исмаил-паше. У том разрачунавању паша није имао иницијативу, док је кнез Милош стрепео да би одуговлачење питања границе могло да заинтересује Порту. Желећи да избегне ово, српски кнез је наредио агресивну одбрану својих људи на граници, док је и према паши заузео дрскији став. Исмаил-паша је такође пробао да блефира, међутим, после неуспешне дипломатије и рањавања већег броја Арнаута у окршају са Србима, био је приморан да загарантује несметано разграничавање са Кнежевином.[11]

За Исмаил-пашу се не може рећи да су му престонички кругови били нарочито наклоњени. Његова служба пада у време спровођења Танзимата 1839. године, тако да је свакако био у искушењу, као и већина румелијских управника, када је требало подједнако разрезивати порез и муслиманима и хришћанима. Сем што је у то време Порта промовисала фискалну једнакост, томе су следиле верско и правно изједначавање поданика, а то је још једна ствар у којој је Исмаил највероватније омануо. У сваком случају, склоњен је из Лесковца 1845. године, али је после две године помилован.[12] Након овог периода, пашевао је у Карсу, Кајзерију, Марашу, Хакарију (1856-1859), Алепу (1860) и Скопљу (1865-1869).[13] Постоје индиције да се ове службе нису надовезивале, дакле, могуће је да је остављан без прихода. На то да није могао себи да осигура положај указује и чињеница да је пашевао у ејалету Хакарији, који се налази на крајњем југоистоку Османског царства, уз само границу са Персијским царством.

Исмаил-паша је умро 1872. године. Два пута се женио. Једна од његових супруга је била Дуди/Тути Хан'м, кћерка нишког мухафиза Хафиз-паше кога су Срби потукли на Иванковцу 1805. године.[14] Овај брак, у тренутку када су нишки Хафизпашазаде и лесковачки Шехсуварзаде били на врхунцу моћи, типичан је пример онога што би се могло назвати стварањем провинцијске елите. Са Тути Хан'м Исмаил је имао бар двоје деце, синове Дилавера и Галипа, који су водили доста другачији живот од оца.[15]

[11] Исто, 226-227.

[12] Yetiş, Yahya Kemal, 18.

[13] Kuneralp Sinan, Son dönem osmanli erkan ve ricali (1839-1922), Isis Ltd., Istanbul, 1999, 84; Yetiş, Yahya Kemal, 17.

[14] Андрејевић Севделин, „Документи и непокретности“ у: Зборник бр. 3-4, Народни музеј, Ниш, 1987, 148.

[15] İskender Pala, *Leşkofçalı Galib* у: İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Genel Müdürlüğü, Ankara, 2003, 140; Yazar M. Behçet, Edebiyatçılarımızı Tanıyalım: Yahya Kemal Beyatlı. Yahya Kemal için Yazılanlar, Cilt 1, Fetih Cemiyeti, İstanbul, 1998, 157.

Мехмед/Махмут-паша

Шехсувар-пашин син. Једна је од најзанимљивијих личности међу старијим члановима ове породице. У Нишу је вршио дужност мухафиза (пролеће 1831 – лето 1833). Иако је чест случај у историји да су деца великана ауторитетом својих родитеља напредовала високо у друштву, Махмут је пример човека који се сам изборио за овакав положај, без икаквог удела свог моћног оца Шехсувара. Евентуалним Шехсуваровим утицајем би могле да се назову особине које је Махмут наследио од њега (храброст, склоност ризику).

У време руско-османског рата који је вођен у Бугарској (1828-1829) Махмут је био један он крупнијих нишких зеаметлија. Уживао је ранг беја. Убрзо након рата дошло је до сукоба између Мустафе Бушатлије, конзервативног скадарског везира, и султана који је настојао да спроведе модернизацију османске војске и државе. Тадашњи мухафиз Ниша Махмут-паша је стао на страну Бушатлије, иако његово политичко предвиђање није делио значајан број високих градских чиновника и нишких земљопоседника. Када је код Прилепа и планине Бабуна (април – мај 1831) од султана била потучена Бушатлијина војска у којој је био и нишки мухафиз, лојалисти у Нишу су искористи прилику и преузели град. Један од вођа ове завере унутар завере био Махмут-бej, који је са неколицином нишких бејева обмануо арнаутске одреде верне мухафизу и натерао их да напусте град. Када су Арнаути изашли из тврђаве, лукави Махмут је затворио градске капије за њима и позвао султанове одреде из Видина и Београда да ударе на Арнауте. Због показане храбрости и верности султану, маја 1831. године га је садразам Решид-паша уздигао у ранг паше и поставио на место нишког мухафиза.[16]

Садразамова милост над Махмут-пашом није била дугог века. Најпре је код садразама изазвао сумње да је, као и претходни нишки паша, несмотрено увукао кнеза Милоша у проблем око смиривања нишке раје. Та иста раја се жалила садразаму на Махмут-пашино убирање нелегалних пореза, што је изазвало бес и љутњу Решид-паше. У то време (1832) садразам је на Косову потукао трупе побуњеног босанског капетана Градашчевића. У овој акцији је помоћ Решид-паши понудио кнез Милош, што их је зближило на штету Махмут-паше. Зарад добрих односа са српским кнезом, садразам је уважио жалбе нишке раје на Махмута. Неспоразум је окончан тиме што је садразам Махмут-паши упутио озбиљне претње, од којих је једна била чак и терање у сургун из Ниша.[17] Резултат је био тај да

[16] Историја Ниша I, Градина и Просвета, Ниш, 1983, 274

[17] Исто, 274-280; Гавриловић Михајло, Милош Обреновић. Књига Трећа (1827-1835), Издање Задужбине Илије М. Коларца, Београд, 1912, 372.

је за време српског припајања шест нахија 1832/1833. године Махмут остао пасиван због немогућности да предвиди садразамово понашање.

Од 1834. године се на нишкој столици помиње Салих-паша.[18] Околности под којима је наследио Махмута нису познате.

О Махмутовој даљој каријери и породици нема података. Он се доводи у везу са каснијим фамилијаром породице Шехсуварзаде, Јунуз Рифет-бејом *Нишлијом*, али је ова теорија остала на нивоу спекулације.

Есад-бej

Син Шехсувар-паше и потурчене Српкиње из села Конопница. Милићевић у *Краљевини Србији* о њему пише да је са арнаутским првацима организовао отпор Арнаута у Грделичкој клисури када су српске трупе кренуле према Врању у јесен 1877. године.[19] О датуму његовог рођења или смрти немогуће је спекулисати, осим што се може напоменути да је рођен пре 1830. године, која је година смрти Шехсувар-паше. Поред тога, ако се упореди година смрти његовог брата Исмаил-паше (1872) са догађајима из 1877. године, када Есада помиње Милићевић, могли бисмо закључити да је у то време био човек у средњим или каснијим годинама.

Непознати нишки ајан

Ова личност се јавља у време Махмут-пашиног одласка у Вучитрн, где га је садразам позвао да пред њим оправда своје понашање према нишкој раји (1832). Исход овог сусрета, о коме је раније било речи, био је да је сем претње Махмут-паши, садразам уклонио Махмутовог брата са положаја ајана у Нишу.[20] Даљих података о овом ајану, Махмутовом брату, нема. Могуће је да је у питању и сам Есад-бej али, нажалост, нема никаквих потврда за то.

ЧЕТВРТА ГЕНЕРАЦИЈА

Дилавер-бej Исмаилпашић

Старији син Исмаил-паше и Тути Хан'м.[21] Био је један од ретких чланова ове породице за кога се може рећи да није имао негативан став према Србима. Дилавер се оженио у Врању где је и прешао да живи на једном делу продичног домена. У околини Лесковца, у селу Вучју, имао је

[18] Љушић Радош, Кнежевина Србија, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2004, 291.

[19] Милићевић, Краљевина Србија, 53-54.

[20] Гавриловић, Милош Обреновић, 372.

[21] Yazar, Edebiyatçılarımızı Tanıyalım, 157.

чифлук на коме је била подигнута утврђена камена кућа. Ово здање било је окружено снажном оградом са пушкарницама. До података о њему долазимо преко *Краљевине Србије* Милана Ђ. Милићевића који за Дилавер-беја каже да је био доста благ према српским чивчијама. Штавише, у Вучје је долазио свега три-четири пута годишње, што је утицало на то да се раја на овом поседу осећа слободније у свакодневном животу. Разлог за овакав Дилаверов став лежи у његовим честим путовањима у иностранство, што није била ретка појава међу земљопоседницима танзиматске ере. Вероватно поучен оним што је видео у Европи, Дилавер се према раји није понашао као хегемон већ доста хуманије, скоро као управник сеоског газдинства.[22] У том случају не треба искључити могућност да је до неке мере поседовао и образовање какво се често није сретало код провинцијских земљопоседника.

Дилавер-бej је са супругом Врањанком Адилом Хан'м живео у Врању све до Другог српско-турског рата 1877-1878. године. Није познато колико је деце оставио за собом; зна се да је имао три кћерке, од којих је једна била Нак'је Хан'м.[23]

Мустафа Галип-бej *Лесковчанин* (1829-1867)

Млађи син Исмаил-паше и Тути Хан'м. Био је познати песник и једна од култних фигура османског књижевног стваралаштва средине XIX века.[24]

О Галип-бејевом одрастању и образовању нема пуно података. Није сигурно да ли је надимак *Лесковчанин* (Leskofçalı) добио по оцу Исмаилу или се заиста родио у Лесковцу. Судећи по години његовог рођења, надимак је заиста могао да пронесе по родном месту пошто је Исмаил-паша столовао у овом граду све до 1845. године.

За Галип-бeja се зна да је изградио каријеру престоничког чиновника. Године 1860. радио је у Секретаријату за царину где је био надређен младом Мехмеду Кемал Намику, који ће касније бити признат за најпознатијег османског књижевника друге половине XIX века.[25]

Као песник, Галип-бej је уживао врло високо поштовање у престоничким круговима уметника, који су у потпуности били опчињени његовим стваралаштвом и ауторитетом. Доказ о његовој величини јесте и чињеница што је на Мехмеда Намика учинио велики утицај, који ће га профилисати као књижевног ствараоца.

[22] Милићевић, *Краљевина Србија,* 54.

[23] Yetiş, Yahya Kemal, 45.

[24] Исто, 140.

[25] Tansel A., *Kemal Mehmed Namik* u: The Encyclopaedia of islam Vol.4, E. J. Brill, Leiden, 1997, 875.

Галип-бej се истицао својом диванском поезијом. Једну од најбољих збирки његових стихова приредио је и објавио Ибнулемин Махмуд Кемал 1917. године у Истанбулу. Дело носи једноставан назив *Збирка дивана Галиба Лесковчанина* (Leskofcali Galib Divanı).

Оно што је интересантно код браће Дилавера и Галипа јесте да су прекинули ранију традиције у својој породици по којој је требало да изграде каријере провинцијских управника. Уместо тога, код обојице је приметан просвећен дух и неоспорни докази који упућују на то да су обојица поседовали високо образовање. Питање је чији је утицај на браћу у вези са овим био пресудан, да ли оца Исмаила или мајке Тути Хан'м? За Исмаила се може претпоставити да је, као отац, могао да буде више заитересован да му синови наставе управничку традицију. До неке мере, Дилавер је био упућен у управљање делом породичних поседа. Међутим, како је лично Исмаил био без нарочитог ауторитета у круговима који су постављали санџачко руководство, највероватније је утицај мајке био пресудан да обојица синова стекну високо образовање.

Син непознатог нишког ајана

О њему сазнајемо на основу догађаја који су уследили у Нишу након Махмут-пашиног одласка у Вучитрн пред садразама. Поред тога што је добро уплашио Махмут-пашу и нишком ајану одузео дотадашњи положај, садразам Решид-паша је ајановог сина отерао у сургун.[26] Разлог за овакву садразамову одмазду лежао је у томе што су нишки ајан и његов син, уз подршку и знање Махмут-паше, третирали лоше нишку рају.

Јунуз Рифет-бej *Ништија*

Нишки земљопоседник из периода ослобођења Ниша од Османлија 1877/1878. године. О његовим везама са породицом Шехсуварзаде постоје две теорије. По првој, он је потомак Шериф-бeja, Шехсувар-пашиног брата.[27] По другој теорији, Рифет-бej је син нишког мухафиза Махмута, једног од синова Шехсувар-паше.[28] Судећи по савременој турској историографији, тачна је теорија по којој је Рифет-бej потомак Шериф-бejев.

На основу Рифетовог звања и надимка *Ништија* (Nişli), о њему се може закључити да је био земљопоседник из Ниша. Након што је Ниш ослобођен од Османлија (1878), Рифетова породица је из овог града еми-

[26] Гавриловић, *Милош Обреновић*, 372.

[27] Yetiş, Yahya Kemal, 18

[28] Yazar, Edebiyatçılarımızı Tanıyalım, 15.

грирала дубље у Румелију заједно са осталим нишким мухаџирима.[29] Сматра се да се настанио у Скопљу са својом породицом.

Није познато колико је деце имао. Зна се да је имао сина Ибрахим Наџи-беја, угледног провинцијског чиновника, који ће, као и Рифет-бej, носити надимак *Нишлија*.

ПЕТА ГЕНЕРАЦИЈА

У четврту генерацију изданака ове породице издвајају се као надокументованији чланови Али-бej и Ибрахим Наџи-бej *Нишлија*, синови нишког мухаџира Рифет-беја *Нишлије,* и Нак'је Хан'м, кћерка Дилавер-беја, врањанског земљопоседника.

Али-бej

О Али-бeју нема пуно података. Живео је у Солуну. Његов таст Фаик-бej Евреносзаде је примио код себе на стан породицу Али-бejевог брата Ибрахим Наџи-беја, када су се преселили у Солун. Након неколико недеља Наџи-бejева породица је нашла други смештај.[30]

Ибрахим Наџи-бej *Нишлија* (1865-?)

Овај син Рифет-беја Нишлије је досегао високу чиновничку каријеру током које је био члан суда у Бурси и Скопљу. Штавише, у Скопљу је једно време вршио дужност управника овог града.[31]

Рођен је у Нишу, одакле његова породица мигрира у Скопље након ослобођења Ниша од Османлија 1878. године. У Скопљу упознаје будућу супругу Хак'је Хан'м са којом добија најмање троје деце – синове Јају Кемала и Решада, и кћерку Рукије.[32]

Нак'је Хан'м (1868-1897)

Кћерка Дилавер-беја и Адиле Хан'м. Највероватније је рођена у Врању одакле је породица мигрирала у Скопље након ослобођења Врања од Османлија. Године 1883. удаје се за Ибрахим Наџи-беја *Нишлију,* а само годину дана након тога рађа сина Јају Кемала.

[29] Yetiş, Yahya Kemal, 19.
[30] Yetiş, Yahya Kemal, 32, 44.
[31] Yetiş, Yahya Kemal, 18-19.
[32] Исто, 40.

Нак'је је била образована жена. Имала је угледног учитеља и кућепазитеља Али-бej Заима, који је њеном сину Јаји Кемалу представљао велики интелектуални узор.

Највероватније након смрти супруга, Нак'је се са троје деце и једним слугом невољно преселила из Скопља у Солун, где ју је извесни конвертит, доктор Џек-паша, требало да лечи од туберкулозе од које је тешко оболела. Умрла је од ове болести 1897. године.[33]

ШЕСТА ГЕНЕРАЦИЈА

Последње чланове породице Шехсуварзаде чине деца Ибрахим Нађибеја *Ништије* и Нак'је Хан'м. Међу њима се издваја Јаја Кемал Бејатл'. Ово не значи да се породица угасила. Њено стабло је свакако наставило да се развија и осипа, исто као и свака друга породица. Бејатл' је издвојен као потомак који је својим личним постигнућима допринео очувању угледа породице више од осталих фамилијара који су му били савременици.

Јаја Кемал *Бејатл'* (1884-1958)

Турски књижевник и политичар. Право име му је Ахмет-ага. Рођен је у Скопљу, где му је отац имао државну службу. Код Јаје Кемала је евидентна везаност за познатог претка Шехсувара пошто је његово име које на персијском језику значи *господар коњице* усвојио у турском облику као *Бејатл'* (Beyatlı).

Јаја Кемал је основно образовање стекао у Скопљу, након чега је прешао на више школе у Солуну, Цариграду и Паризу. У Паризу је остао девет година, те се у османску престоницу враћа у време Првог балканског рата (1912). Све до почетка 1920-их Јаја Кемал је у Цариграду похађао престоничке медресе и мектебе, где је изучавао историју и књижевност. Почетком 1920-их започиње државничку каријеру, бива именован за парламентарца, а од 1923. године постаје дипломата. Током бројних дипломатских мандата служио је као амбасадор Турске у Чехословачкој, Шпанији, Португалу и Пакистану.

И поред прилично богате каријере високог државног чиновника, Јаја Кемал је познатији као један од највећих ауторитета турске књижевности XX века. У његовом опусу, који обухвата неколико жанрова, најпрепознатљивије су песме које обилују мотивима смрти, сцена из Истанбула, родољубља и љубави.[34]

---

[33] Исто, 27, 44-45.

[34] Ambros E. G., *Yahya Kemal Beyatli* u: *The Encyclopaedia of Islam* Vol. XI, E. J. Brill, Leiden, 2002, 251.

Своја дела Јаја Кемал није објављивао у већим библиографским јединицама, већ искључиво у периодици и часописима. Тек након његове смрти песме и есеји, које је оставио за собом, биће објављени у серијским издањима - збирка поезије у четири књиге *Yahya Kemal külliyati* (1961-1976), збирка есеја, писама и приповедака у осам књига *Aziz Istanbul* (1964), *Egil daglar* (1966), *Siyasi hikdyekr* (1968), *Siyasi ve edebi portreler* (1968), *Edebiyata dair* (1971) итд.[35]

Остали чланови генерације

У њих спадају брат и сестра Јаје Кемала који не завређују посебну пажњу истраживача. У питању је Јајин брат Решад који је рођен 1889. године и сестра Рукије, рођена 1893. или 1894. године.[36] О њима нарочитих података нема.

ЗАКЉУЧАК

Због принципа на којима је заснована Османска држава, постојање нечег што би се назвало наследним племством није било могуће у њој. Наслеђена моћ и утицај у друштву била је могућа само у оним породицама чији су чланови кроз више генерација доприносили колективном угледу своје куће. Овакав развојни пут је посебно редак међу провинцијским породицама, за које је афирмација у водећим друштвеним круговима била врло тешка и неизвесна. Доказа за то има у свим периодима историје Османског царства, који обилију примерима провинцијских ауторитета који су се уздигли до престоничких краткотрајних моћника. Породица Шехсуварзаде је избегла такву судбину.

Најстарији чланови ове породице били су везани за политичка дешавања на Балкану, где су чак у више наврата играли битну улогу у историји српског народа. Како се османска држава постепено мењала у савремено турско друштво, Шехсуварзаде су били све везанији за престоницу Истанбул. У то време (друга половина XIX века) приметно је да све већи број њених чланова нестаје са историјске сцене, тј. постаје обичан пук, док се други уместо кроз војно-политичку сферу остварују кроз много хуманије области друштва. Управо у оваквој *преоријентацији* лежи кључ опстанка ове изузетне породице, која је на свом почетку давала бројне ратнике а на крају светски признате књижевнике.

---

[35] Исто, 251.

[36] Yetiş, Yahya Kemal,40.

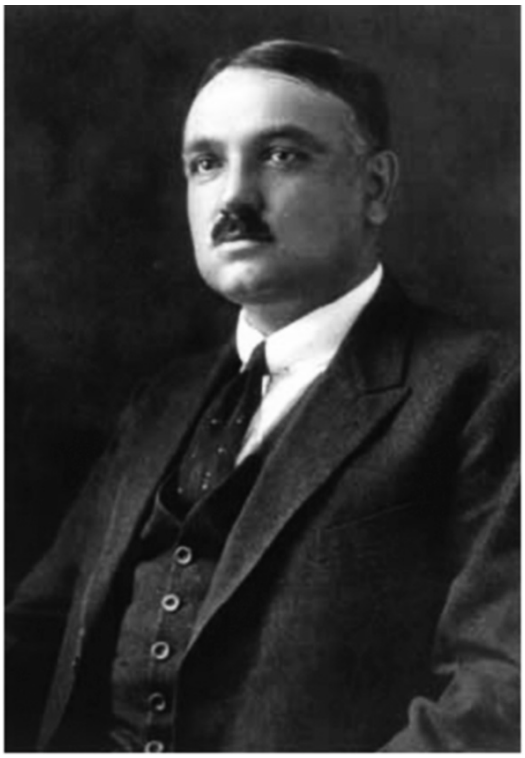

Jaja Кемал Бејатли
Üsküdarlı meşhurlar ansiklopedisi, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, 2012, 103

Бећир-бејев конак
http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?p=47153009 (посећен 21. 5. 2033)

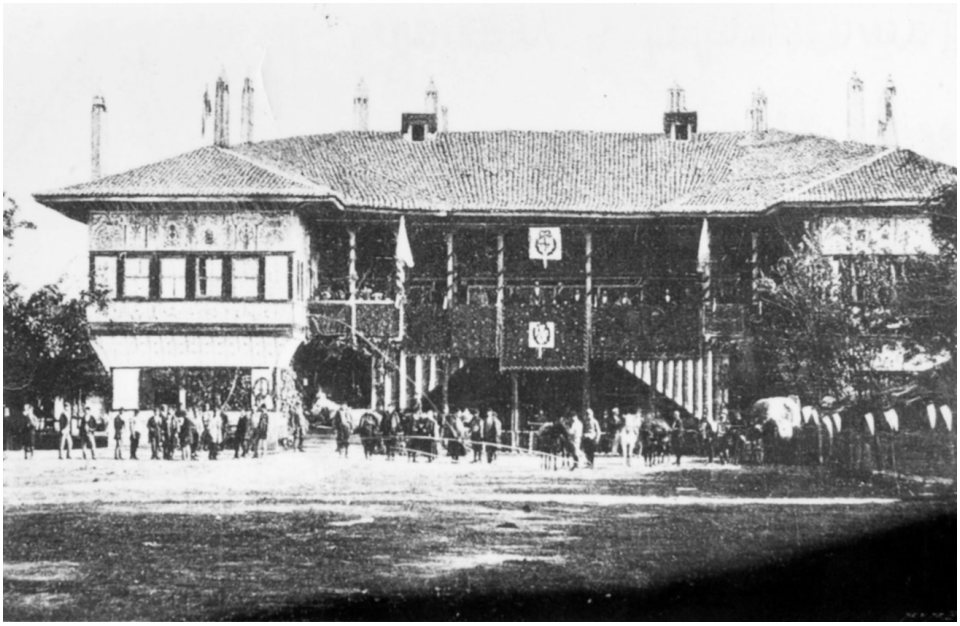

Сарај Шехсувар-паше у Лесковцу
Историјски архив Ниш/Збирка фотографија/3892

Кућа Дилавер-беја у селу Вучје код Лесковца
Историјски архив Ниш/Збирка фотографија/3893

Summary

Milan Ranđelović, Ujgar Ajdemir

THE SHEHSUVARZADE FAMILY

The article presents the first basis for further researches of one of the last pashalar family which was founded in the South Serbia in XIX century. Social evolution, also as the ethnical, of the Shehsuvarzades is visible since the very beginning, when the first members, as the Anatolian timar-holders, profited social opportunities to gain reputation, migrating from the eastern part of Ottoman empire to the West, on prosperous Balkans. The Middle part of Shehsuvarzade family history concerns their dwell in Leskovac, from where some of them in the first part of XIX century took a part in the most important events for Serbian history. Those members who have chosen a way of life without political affirmation, built their own reputation through cultural emancipation, contributing to their family name on more lastingly way.

Славиша Д. Недељковић
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет-Ниш
Департман за историју

УДК 327(560:4)”1903/1908”

ПОЛИТИКА ВЕЛИКИХ СИЛА ПРЕМА ЕВРОПСКОЈ ТУРСКОЈ ОД 1903. ДО 1908. ГОДИНЕ (*РЕФОРМНА АКЦИЈА ВЕЛИКИХ СИЛА*)

АПСТРАКТ: Да би спречиле избијање велике политичке кризе у европском делу Турске, велике силе су после пропасти турског реформног плана из 1902. године донеле одлуку да у румелијским вилајетима турске империје спроведу опсежну реформну акцију. Задатак овог рада је да прикаже зашто су се велике силе определиле за спровођење реформи у Турској, који су били њихови прави разлози којима су се руководили приликом ангажовања у реформној акцији, како је текао ток реформи, као и због чега се цео овај посао у коме су учествовале најмоћније државе тога доба завршио неуспешно.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: реформе, велике силе, Србија, Русија, Аустро-Угарска, Турска, Арбанаси, политика, муслимани, хришћани.

Немирно стање у европском делу Турске привукло је средином 1902. године пажњу великих европских сила. Акције бугарских наоружаних чета, деловање комитета у Македонији, покрети међу Арбанасима у Старој Србији, нестабилна политичка ситуација у Србији и Грчкој, као и опасност од избијања великог сукоба у Македонији, створили су тло за избијање велике политичке кризе на Балканском полуострву и поновно отварање опасног Источног питања.[1] Да би предупредиле избијање политичке кризе у европском делу Турске, велике силе се у то време све више залажу за спровођење једног коренитог реформног програма који би решио горућа питања у Османској царевини. Овакво занимање великих сила за спровођење реформи у Турској изазивало је забринутост у Цариграду. Порта није хтела да дозволи европским силама да се под изговором спровођења реформи мешају у унутрашње ствари Турске. Да би предухитрио реформни план великих сила, нарочито Русије и Аустро-Угарске, које су по члану 23 Берлинског

[1] Михаило Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд, 1988, 417.

уговора имале право заштите хришћана у Турској, султан Абдул Хамид II је у новембру 1902. године објавио реформни програм.[2] Турски реформни план предвиђао је стварање мешовите жанадармерије и реформу турског административног система. Циљ ових реформи било је побољшање положаја хришћана у Турској и ограничавање самовоље појединих чиновника у турском државном апарату.[3] На челу реформне акције налазио се јеменски валија Хусеин Хилми-паша. Он је формирао реформне комисије које су децембра 1902. године отпочеле са својим радом. Цео посао око спровођења турских реформи је од самог почетка ишао веома траљаво. Томе су кумовале потпуна незаинтересованост турских локалних власти на њиховом спровођењу и тврд, непопустљив, антиреформни став муслимана у првом реду Арбанаса.[4] То је довело до парадоксалне ситуације да су се турске реформе завршиле пре него што је њихова реализација стварно и започела.

Велике силе су брзо увиделе неефикасност турског реформног плана и схватиле да ће, уколико се не изврши притисак на Порту, реформе остати само мртво слово на папиру. Тако су руски и аустроугарски амбасадори у Цариграду, Зиновјев и Каличе, израдили детаљни план реформи и 17. фебруара 1903. године га предали великим силама потписницама Берлинског конгреса. Пошто је добијена њихова подршка, пројекат реформи је 21. фебруара 1903. године достављен великом везиру Ферид-паши.[5] Овај програм предвиђао је следеће:

- убирање пореза преко Османске банке и наплаћивање десетка по европском систему;
- формирање мешовите жандармерије са официрима страних сила;
- именовање једног генералног инспектора на пет година за Стару Србију и Македонију, који би био независан и не би могао бити смењен без пристанка великих сила; право избора генералног инспектора имала је Порта;
- организовање неке врсте међународне контроле коју би сачињавали конзули великих сила у Македонији.[6]

Бригу за спровођење реформи у три румелијска вилајета требало је да преузме генарални инспектор. Његов рад контролисан је постављањем два цивилна агента, једног из Аустро-Угарске и другог из Русије.[7] Пре

[2] Емин Плана, *Народи Косова према реформама у Турској од 1902. до 1904. године*, Историјски часопис, зборник радова, књ.1, Београд, 1976, 289.

[3] Владимир Стојанчевић, *Срби и Арбанаси 1804-1912*, Нови Сад, 1994, 241.

[4] Архив Србије (даље: АС), Министарство иностраних дела (даље: МИД) Просветно-политичко одељење (даље: ПП), 1903, ред Р/1,ф-VIII,Пов No,47, Приштина, 17. фебруара 1903.

[5] Исто, ред Р/13, Ф-VIII, ПП No 1212, Српско посланство у Цариграду – Министарству иностраних дела, Цариград, 17. март 1903.

[6] Емин Плана, наведено дело, 295-296.

[7] Јован М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до осолобођења*, Београд, 1941, 14-15.

објаве реформног плана, Порта је, плашећи се радикалних потеза великих сила, била видно узнемирена, па су турски званичници у то време истицали да неће дозволити мешање у унутрашње ствари Турске. Објављивање реформног плана отклонило је нелагодност која је била присутна у Цариграду. Султан је увидео да овај план реформи не задире у његова права и да не предвиђа никакву аутономију за три румелијска вилајета Турске, нити постављање хришћанина за њиховог заједничког гувернера.[8] Овај план није предвиђао конкретне мере које би побољшале стање у Турској и по својој садржини мало се разликовао од турског децембарског пројекта реформи. Осим именовања Хусеин Хилми-паше за генералног инспектора за Косовски, Битољски и Солунски вилајет, није се даље ишло, па је реформни план великих сила коментарисан на Порти само као потврда турског реформног плана из децембра 1902. године.[9]

Турске реформе изазвале су велики отпор код Арбанаса у Косовском вилајету. У увођењу Срба у жандармерију Арбанаси су видели могућност за њихово изједначавање са муслиманима, што они нису могли никако да прихвате. Давање права хришћанима да ступе у државну службу, као и намера турске власти да заведе мало више реда у иначе увек немирном Косовском вилајету, створила је од Арбанаса најокорелије противнике реформи. Арбанашки антиреформни покрет започео је 15. јануара 1903. године збором арбанашких старешина из Ђаковице, Пећи и Призрена.[10] Почетком марта 1903. године дошло је до великог арбанашког скупа код Лучког Моста у близини Пећи. Из одлука које су донете на овом скупу („хришћани не могу бити једнаки са мухамеданцима; укинуће се првостепени судови и судиће се само по шеријату“) може се видети какав су став Арбанаси имали према спровођењу реформи у Турској.[11] Арбанашки антиреформни покрет своју кулминацију достигао је 15/28. марта. Тада је око 10.000 Арбанаса под командом Рам Љутана упало у Вучитрн и буквално заузело ово место.[12] Охрабрени овим успехом, Арбанаси су 17. марта напали Митровицу. Око 2000 Арбанаса сукобило се са турском посадом која је бројала 1200 људи. Захваљујући великом залагању руског конзула Шчербине, који је током целе битке био на првој линији одбране, Митровица је била одбрањена. У кратком али оштром судару, Арбанаси су били разбијени и на бојном пољу су оставили око 200 мртвих. Следећег дана, док је обилазио предграђе Митровице, на Шчербину је пуцао

[8] Михаило Војводић, наведено дело, 426-427.

[9] K.U.K. Ministerium des aussern, diplomatische aktenstuke uber die reformaktion in Mazedonien 1902-1906, Wien, Druck der K.K. hof. und, staatdruckere 1906, Док. број 5, Константинопољ, 4. фебруар 1903, 55.

[10] АС, МИД,ПП,1903,ред р/12, Призрен, 6. март 1903.

[11] Исто, ред р/1,ф-VIII, Пов, No 47, Српски краљевски конзулат – Министарству иностраних дела, Приштина, 17. фебруара 1903.

[12] *Косово и Метохија у српској историји*, Београд, 1989, 265.

турски каплар Ибрахим, пореклом Арбанас, и тешко га ранио. Десет дана касније Шчербина је умро.[13]

Неколико дана после смрти руског конзула Шчербине, увођење реформи било је уздрмано новим инцидентом. Наиме, 18. априла 1903. године у Скадру су убијена два немуслиманска реформна суца, један Јерменин и један Јеврејин.[14] После убиства Шчербине, у Бечу се јавила забринутост да би Русија могла да промени своје дотадашње држање и политику немешања. У разговору који је Ламздорф (руски министар иностраних дела) водио са аустроугарским амбасадором подвучено је да трагичан губитак живота конзула Шчербине неће променити држање Русије у стварима које се тичу њене политике на Балкану. Оваква помирљива изјава отклонила је сваку сумњу у могуће размимоилажење између две велике силе. У другој половини априла 1903. године амбасадори Русије и Аустро-Угарске у Цариграду заједно су наступили код султана и од њега ултимативно затражили да се настави даље спровођење реформи. Да би могла да настави посао око реформи, Порта је прво морала да смири арбанашки антиреформни покрет. Пошто се арбанашки покрет није могао смирити мирним путем, Порта се одлучила за војно решење. И поред многих свечано задатих „беса“ да ће турској војсци бити пружен жесток отпор, Арбанаси су се предали врло брзо. При томе треба рећи да су турске војне јединице, сходно наређењима која су добијале из Цариграда, врло споро и скоро потпуно незаинтересовано дејствовале по побуњеницима.[15]

После сламања отпора, Порта је могла да настави даљи посао око реформи. Антиреформно расположење однело је у лето 1903. године још једну жртву. У Битољу је 8. августа од руке турског жандарма убијен руски конзул Ростковски. Да би смирила своје јавно мњење, Русија је енергично протествовала код Порте и извела демонстрацију своје црноморске флоте.[16] Почетком августа 1903. године у Крушеву избија Илинденски устанак. Овај догађај је одмах привукао пажњу великих сила, у првом реду Русије и Аустро-Угарске. Немири у Македонији могли су да створе велику политичку кризу, што никако није одговарало овим великим силама. Илинденски устанак, као и пасивни отпор Арбанаса, по-

[13] АС, МИД, ПП, 1903, ред Ф/8, Пов. No 174, Српски краљевски конзулат – Министарству иностраних дела, Приштина, 15. јуни 1903.

[14] Владимир Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд, 1992, 28.

[15] АС, МИД, ПП, 1903, ред Ф/8, , Пов. No 106, Српски краљевски конзулат – Министарству иностраних дела, Приштина, 10. април 1903; Исто, Пов. No 190, Српски краљевски конзулат – Министарству иностраних дела, Приштина, 10. јули 1903; Исто, 1904, ред 217, ПП No 1406, Српски краљевски конзулат – Министарству иностраних дела, Приштина, 12. децембар 1905.

[16] Сретен Мартиновић, *Децембарски и Бечки програм реформи у Турској 1902/1903. године и став Русије према Албанцима*, Обележја, бр.3, Приштина, 1985, стр.72.

тпуно су успорили рад на спровођењу реформи.[17] Да би се реформе даље спроводиле, била је неопходна интервенција великих сила. Сламање Илинденског устанка, праћено турским терором, као и нагло погоршавање положаја хришћана у Турској, натерало ја Русију и Аустро-Угарску да предузму нове кораке по питању спровођења реформи у Турској. Аустроугарски цар Фрањо Јосиф I и руски цар Никола II, састали су се 2. октобра 1903. године у Мирцштегу и ту су склопили споразум о заједничком програму реформи.[18]

Овај реформни програм предвиђао је следеће:

- постављање једног инспектора са два цивилна агента;
- преустројство жандармерије и поделу реформних области на округе;
- приступање измени у територијалном разграничењу административних јединица како би се правилније груписале различите народности;
- преуређење управне и судске власти и учешће хришћана и муслимана;
- установљење мешовитих анкетних комисија састављених од хришћана и муслимана; ове комисије би се налазиле под контролом аустроугарског и руског конзула а бавиле би се испитивањем политичких криваца;
- надокнаду штете учињену хришћанима за време немира; висина штете би се одредила од стране независне мешовите комисије;
- ослобођење хришћана од плаћања пореза и прireза за једну годину;
- обавезу Порте да репатрира емигранте и обнови њихова насеља у порушеним селима;
- распуштање резервиста првог позива нередовних турских чета и илаве (трећи позив башибозлука);
- интервенцију на Порти, да се све мере предвиђене у фебруарској ноти изврше без одлагања.[19]

Мирцштегски реформни програм је 24. октобра 1903. године прослеђен Енглеској. Енглеске сугестије су се углавним односиле на положај гувернера. Енглеске дипломате су предлагале да гувернер мора да буде постављен на одређени број година и да мора да има сигуран положај и велика овлашћења, како би могао повољно да реши македонско питање. Енглеска се сложила да се Хусеин Хилми-паша може сменити само по пристанку великих сила, као и да му се на одређени број година да ранг великог везира.[20] Мирцштегски реформни план поднесен је Порти, али га је она 2. новембра 1903. године одбила. Међутим, под притиском великих сила Турска је морала да попусти па је, по наговору Немачке, Порта 24. новембра у начелу прихватила понуђени програм реформи.[21] Турска

[17] АС, МИД, ПП, 1904, ред 14, ПП No 321, Генерални конзулат у Скопљу – Министарству иностраних дела, Скопље, 8. април 1904.

[18] Васиљ Поповић, *Источно питање*, Сарајево,1965, стр.161.

[19] Емин Плана , наведено дело, стр. 297.

[20] АС, МИД, ПП, 1904, ред 15, ПП No 311, Српски краљевски конзулат – Министарству иностраних дела, Приштина, 8. април 1904.

[21] Ђорђе Микић, *Аустро-Угарска и Младотурци 1908-1912*, стр. 22.

је пристала на то да помоћници Хилми-паше буду два цивилна агента, док је за себе задржала право наређивања. Порта је, такође, инсистирала и на томе да се мандат главног инспектора ограничи на две године.[22] Италијанском генералу Де Ђорђису поверен је задатак реорганизације жандармерије. Да би тај посао могао да заврши како треба, додељени су му помоћници из земаља шест великих европских сила. Свака велика сила била је дужна да у циљу реорганизације турске жандармерије издвоји један број жандармеријских официра и инструктора. Аустро-Угарска је дала официре и инструкторе за Косовски вилајет, Италија за Битољски вилајет, Русија за Солунски санџак, Енглеска за Драмски санџак и Француска за Серески санџак.[23]

Из акције реорганизације жандармерије изузети су били Елбасански, Дебарски и Призренски санџак, као и западни делови санџака Корице, Охрида и Пећи. Порта је пристала на ову одлуку великих сила, примила генерала Де Ђорђиса и неколико норвешких, белгијских и шведских официра и обећала да ће испунити све одредбе Мирцштегског уговора.[24]

И пре израде Мирцштегског реформног програма, по европским дворовима могли су се чути ставови да реформну акцију у Турској воде само Аустро-Угарска и Русија. Потписивањем Мирцштегског споразума Аустро-Угарска и Русија су постале „најуваженији мандатори Европе у балканским деловима Турске".[25] Иако је потписивање уговора у Мирцштегу имало за циљ побољшање положаја хришћана у Турској путем реформи, обе потписнице уговора руководиле су се првенствено својим личним интересима. Предвиђајући свој сукоб са Јапаном, Русија је хтела да осигура постојеће стање на Балкану. Она није хтела да ремети своје односе са Аустро-Угарском иако су јој аустријски планови били и те како јасни. С друге стране, планови Беча сводили су се на утврђивање аустријског утицаја на Балкану и припреме за напредовање према Солуну.[26] Иако се Мирцштегски реформни програм односио на сва три вилајета (Косовски, Солунски и Битољски), Аустро-Угарска је показивала све већу заинтересованост да се Косовски вилајет искључи из сваке реформне акције.[27] Беч се нарочито трудио да из реформне акције искључи оне крајеве који су били насељени мешовитим српско-арбанашким становништвом. За Аустро-Угарску је сврха реформних акција била у спречавању распадања Турске у корист балканских држава. Уколико би се то, међутим, десило, Аустро-Угарска је планирала да формира

[22] Јован М. Јовановић, *Борба за народно уједињење*, Београд, 1938, стр.116.

[23] АС, МИД, ПП, 1904, ред 217, ПП No 1406, Српски краљевски конзулат-Министарству иностраних дела, Приштина 12. децембар 1905.

[24] Јован М. Јовановић, *Борба за народно уједињење*, стр.116.

[25] Андрија Раденић, *Аустро-Угарска и Србија 1903-1918, документа из бечких архива I 1903*, Београд, 1973, стр. 31.

[26] Владимир Ћоровић, наведено дело, стр.58.

[27] Ђорђе Микић, наведено дело, стр.21.

две области, једну великоарбанашку под својим надзором и једну малу, македонску, која би била прикључена Аустро-Угарској у случају њене експанзије ка Солуну или Бугарској, чиме би се избегло стварање велике словенске (српске) државе на Балкану.[28] Према аустроугарским плановима, Арбанаси је требало да спрече свако настојање Србије да се врати у своје „старе“ историјске области. Значај Албаније за интересе Аустро-Угарске гроф Агенор Голуховски (аустроугарски министар иностраних дела) образлагао је овако: „Садашња Албанија има за нас посебно изузетан значај. Аустро-Угарској је веома важно да ова земља не падне под страни утицај, па као што ми не очекујемо, да ћемо ми окупирати Албанију, тако смо одлучни да у случају слома Турског Царства подржавамо посебно аутономну Албанију, у сваком случају под страним принцом и под нашим властитим протекторатом.“[29] Почетком 1904. године Аустро-Угарска је од великих сила и од Порте затражила да се њеним реформним официрима додели Скопски санџак.[30] Истовремено, у Бечу се све гласније истицало да се западни делови Косовског вилајета морају искључити из реформне акције. Заузета ратном експедицијом против Јапана на Далеком истоку, Русија није желела сукоб са Аустро-Угарском. Русија се повиновала аустроугарском предлогу, па је у аустроугарско-руској ноти упућеној Порти половином фебруара 1904. године истакнуто да се реформе „за сад“ неће уводити у Пљеваљском и Сјеничком санџаку, нити у деловима Косовског и Битољског вилајета, и то у: Коричком, Дебарском и Призренском санџаку, док се Приштински санџак и источни делови Пећког санџака уопште нису ни помињали.[31] Имајући војне гарнизоне у Новопазарском санџаку и реформне жандармеријске официре од Митровице до Кратова и Криве Паланке, Аустро-Угарска је скоро сав северни део турског европског подручија ставила под своју контролу.[32]

Увођење реформи у европском делу Турске било је успорено ривалством које је постојало између великих сила. Аустроугарски цивилни агент, помоћник Хилми паше, Милер фон Рогај, често је долазио у сукоб са генералом Де Ђорђисом.[33] Кад је почетком 1904. године генерал Де Ђорђис предложио да се у Приштини формира један батаљон жандармерије, његов предлог је дочекан на нож од стране Аустро-Угарске. Аустоугарски посланик у Цариграду, барон Хајнрих Каличе одмах је изјавио да ће постављање батаљона са хришћанским официрима у срезовима где су настањени Арбанаси изазвати велике немире арбанашког живља, што ће довести у питање спровођење читавог реформног програма. Иза овакве изјаве аустроугарског дипломате, у суштини се надзирао страх Аустро-

[28] Исто, стр.23.
[29] Исто, стр. 21.
[30] Владимир Ћоровић, *Борба за независност Балкана*, Београд 1937,стр.125.
[31] Емин Плана, наведено дело, стр. 299.
[32] Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, Београд, 1989, стр. 689.
[33] Емин Плана, наведено дело, стр. 298.

Угарске, да би положај команданта жандармерије у Приштини могао да добије Италијан.[34] Аустро-Угарска је Италију доживљавала као супарника у пропагандним пословима на Балкану, па је оштро одбијала предлог да се Италији у послу око спровођењу реформи додели битољска област и да Битољ буде седиште генерала Де Ђорђиса. Тек после преговора који су трајали пуних седам недеља и притисака на Беч, извршених од Немачке, Француске и Енглеске, Аустро-Угарска је попустила и прихватила ове предлоге.[35]

То, међутим, није смањило сумњичавост Аустро-Угарске када је у питању било деловање Италије. У Бечу се сматрало да би утицај Италије на Арбанасе могао да буде опасан по аустроугарске интересе. То Аустро-Угарска нипошто није хтела да дозволи, па су представници војничких кругова у Бечу у то време често изјављивали да пут ка Солуну води преко Рима.[36] Тврд став Аустро-Угарске око тога да се њеним жандармеријским официрима додели Косовски вилајет изазивао је подозрење код свих великих сила. Покрети аустроугарске војске у Босни и Херцеговини, као и заоштравање политичких односа између Беча и Рима, узнемиравали су велике силе. За смиривање тензија између Аустро-Угарске и Италије нарочито је била заинтересована Немачка. Како се она ради Марока већ конфронтирала са Француском, у њеном интересу је било да се поремећени односи између њене две савезнице што пре поправе. Дипломатски притисак који је Немачка извршила на Аустро-Угарску брзо је довео до позитивних резултата. Тако је, већ почетком марта 1904. године, Аустро-Угарска у поруци Риму, истакла да на своју руку неће ништа предузимати на Балканском полуострву а учинила је и резерву у погледу права која су јој додељена Берлинским конгресом.[37] Тиме су односи између Аустро-Угарске и Италије нормализовани. То је био предуслов за поделу интересних сфера у Албанији, између ове две велике силе. Тако је северна Албанија потпала је под аустроугарску, а јужна под италијанску зону утицаја.[38]

Иако је под притиском осталих великих сила тврд аустроугарски став мало омекшао, Беч није ни за корак одступао од намере да територију Косовског вилајета стави под свој утицај. Рат који је Русија водила против Јапана на Далеком истоку, приморао ју је да заузме помирљив став према Аустро-Угарској. Према упуствима која су добијали, руски конзули на Балкану су морали да буду у сталном контакту са својим аустроугарским колегама и да без њиховог учешћа не предузимају никакве кораке. Руски

[34] Владимир Ћоровић, *Односи Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, стр. 40.

[35] АС, МИД, ПП, 1905, ред 17, Ф-IX, ПП No 2387, Српско посланство у Цариграду – Министарству иностраних дела, Цариград ,10. новембар 1904.

[36] Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, стр. 694.

[37] АС, МИД, ПП, 1904, ред 52, Ф-XIII, ПП No 1579, Српско посланство у Цариграду – Министарству иностраних дела, Цариград, 15. децембар 1904.

[38] Владимир Ћоровић, *Борба за независност Балкана*, стр.121.

конзул у Митровици, Орлов, добио је писмени укор који је саопштен свим руским конзулатима због тога што је посетио манастир Девич а да о томе није обавестио аустроугарског конзула Цамбауера.[39] Овакав тврд став Аустро-Угарске у пословима везаним за спровођење реформи у Турској уносио је немир и забринутост на Порти. Када је Аустро-Угарска одбила турски предлог да се реформе прошире и на арбанашке крајеве, султан Абдул Хамид II је поверовао да се Аустро-Угарска спрема да нападне Турску, па је два пута у току 1904. године (фебруара и децембра) понудио у „циљу одбране од заједничког непријатеља" савез Србији и Црној Гори.[40]

Да би показале Аустро-Угарској како би њен евентуални улазак у Косовски вилајет био дочекан јаким арбанашким отпором, турске власти су појачале свој утицај на Арбанасе и подгрејавале њихов антиреформни став. Тиме су турске власти желеле да створе лошу климу за евентуални долазак аустроугарских жандармеријских официра, који би под плаштом увођења реформи могли да ове крајеве ставе под јак аустроугарски утицај.[41] Цео овај посао око увођења реформи у Турској врло брзо је показао све своје недостатке. И поред присуства страних жандармеријских инструктора и комисија чији је основни задатак био спровођење реформи и рад на побољшању положаја хришћана, и даље се наставило са пљачкањем и убијањем хришћанског становништва у Турској.[42] Оштрицу реформске акције видно су отупиле суревњивост и ривалство међу великим силама. Под плаштом спровођења реформи у Турској, велике силе су у суштини само спроводиле своје интересе. У таквој политичкој клими илузорно је било очекивати да ће реформне акције битно поправити положај хришћана у Турској. Уместо да своју енергију усмере ка спровођењу реформи у Турској, велике силе су добар део времена потрошиле на међусобна оптуживања.[43]

Почетком марта 1905. године италијанска влада је оштро протестовала код петроградске и бечке владе због тога што се оне називају „заинтересованим силама" за Балкан, напомињући да су и остале велике европске силе такође видно заинтересоване за овај део Европе. Италијанском протесту се својом нотом од 30. марта 1905. године, упућеној Аустро-Угарској, придружила Енглеска.[44] Прикривена иза комисије за спровођење реформи, аустроугарска пропаганда којом је руководио војни аташе у Цариграду, Владимир Гизл, својом агресивношћу је скретала

[39] Исто, стр. 47.

[40] Исто, стр. 129.

[41] Владимир Ћоровић, *Односи Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, стр. 140.

[42] АС, МИД, ПП, 1907, ред 206, ПП No 247, Српско посланство у Цариграду – Министарству иностраних дела, Цариград, 25. јануар 1908.

[43] Исто, 1908, ред 123, ПП No 425, Генерални конзулат у Скопљу – Министарству иностраних дела, Скопље, 14. март 1908.

[44] Владимир Ћоровић, Односи Србије и Аустро-Угарске у XX веку, стр. 54-55.

пажњу чак и немачким дипломатама.[45] Извештавајући своју владу о спровођењу реформи и о политичким приликама, француски конзули у Турској су подвлачили да је прави циљ аустроугарске политике да подстиче арбанашки покрет против хришћана не би ли тиме изазвала сукобе ширих размера и под изговором завођења реда створила услове за своју интервенцију.[46]

Мир између Русије и Јапана закључен је у Портсмуту 5. септембра 1905. године. Ова вест подстакла је наде Срба да ће се Русија, после неуспешне ратне авантуре на Далеком истоку, поново вратити на Балкан. Тиме би се како-тако поново успоставила политичка равнотежа између Русије и Аустро-Угарске у овом делу Европе. У међувремену, велике силе су наставиле свој реформни рад у Турској. Новембра 1905. године велике силе су предале захтев Порти у коме су затражиле спровођење финансијских реформи у Косовском, Битољском и Солунском вилајету. Овај захтев, изазвао је турски протест, на шта су велике силе одговориле демонстрацијом својих поморских снага и заузимањем неких турских острва и царинарница. У исто време, велике силе су у дипломатским нотама, послатим Србији, Бугарској и Грчкој, затражиле од ових земаља да својим држањем не компликују ситуацију у европској Турској и да не ометају спровођење реформи.[47] У српском одговору од 25. новембра 1905. године, који је енглески посланик у Софији Буханин оценио као „врло основан“, Србија је поздравила спровођење реформи и затражила да се реформна акција прошири и на мешовите српско – арбанашке крајеве, јер се само тиме може поправити положај српског народа у Турској. Овај српски предлог одбијен је као што је био одбијен и предлог генерала Де Ђорђиса (1906) да се реформна акција прошири на Гњилане и Прешево.[48]

Крајем 1906. године на положај аустроугарског министра иностраних дела дошао је доскорашњи аустроугарски посланик у Петрограду барон Ерентал. Он је заузео другачији курс од свог претходника, грофа Голуховског, па је, на захтеве војничке странке у Бечу, планирао да спроведе агресивнију политику Двојне монархије на Балкану.[49] Исте године дошло је до промене и на врху руске дилпоматије. На чело руске спољне политике долази Извољски, који је за свој главни задатак поставио, повратак руске политике на Балкан.[50] Ово је указивало да ће судар Аустро-Угарске и Русије на Балкану бити неминован а да ће главна жртва овог сукоба бити реформни процес у Турској.

---

[45] Ђорђе Микић, наведено дело, стр. 22.

[46] АС, МИД, ПП, 1908, ред 711, ПП No 692, Београд, 7. јуни 1908.

[47] Владимир Ћоровић, *Односи Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, стр. 135.

[48] АС, МИД, ПП, 1907, ред 57, Ф V, Пов. No 691, распис Министарства иностраних дела, Београд, 21. јуни 1907.

[49] Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, стр. 693.

[50] Димитрије Ђорђевић, *Аустро-српски сукоб око пројекта новопазарске железнице*, у: Историјски часопис, књига VII, Београд, 1957, стр. 221.

Крајем 1907. године аустроугарско-руска сарадња у спровођењу реформи у Турској све се више ближила свом крају. Одбијање Аустро-Угарске и Немачке да подрже руски пројекат о судским реформама у Македонији, убрзало је размимоилажање Беча и Петрограда у реформној акцији. Руски посланик у Цариграду Зиновјев, поводом тога, писао је: „наша нас је главна савезница по питању реформи, Аустрија на најбезобразнији начин изневерила и ступила у тајне преговоре са Турском с циљем да за себе и Немачку добије војне уступке.“[51]

Како се прва година царинског рата против Србије показала као неефикасна, Аустро-Угарска се решила за изградњу железнице на Балкану. Тиме би била испуњена два циља: 1) појачао би се даљи притисак на Србију; 2) аустроугарска железница била би изванредно средство за остваривање циљева аустроугарске политике и даље јачање њеног утицаја на Балкану. О томе какав је значај Аустро-Угарска придавала изградњи новопазарске железнице најбоље сведоче речи барона Ерентала да та пруга „пре свега има подмирити наше политичке и војне интересе док ће наше привредне интересе задовољити само у ограниченој мери.“[52] Док је Немачка на аустроугарски пројекат санџачке железнице гледала благонаклоно, Русија је ову аустроугарску иницијативу примила сасвим другачије. Најбољу слику о томе, даје изјава руског дипломате Извољског да су политички договори скопљени 1897. и 1903. године између Аустро-Угарске и Русије изгубили сваки смисао. Овакав став Русије није много погађао Аустро-Угарску. На министарском савету, одржаном у Бечу 7. јула 1907. године, донета је одлука да се од Порте затражи концесија за изградњу санџачке железнице. Аустроугарски амбасадор у Цариграду, Палавичини, схватио је да би за добијање концесије за изградњу железнице Аустро-Угарска морала да понуди Турској противуслугу, која је једино могла бити учињена на рачун реформи у Македонији.[53] Зато је Палавичини предложио Еренталу да се са Портом учини размена, и то санџачка железница за реформе у Македонији. Ерентал је то прихватио и 23. децембра 1907. године наредио Палавичинију да за добијање концесија за новопазарску железницу обећа султану помирљивије држање Аустро-Угарске према реформама.

Ерентал је очекивао да ће оваква понуда бити примамљива султану, знајући да је пројекат реформи правосуђа предложен половином августа 1907. године, наишао на оштро противљење Порте која је у овоме имала и подршку Аустро-Угарске и Немачке.[54] Неколико дана касније (27.

[51] Сретен Мартиновић, *Русија , Мирцштегски реформни програм и албански национални покрет*, у: Обележја, бр. 4, Приштина 1985, стр. 90.

[52] Ц.П.Гуч – Ј.М.Јовановић, *Дипломатска историја модерне Европе 1878-1919*, Београд ,1933, стр. 341.

[53] Ђорђе Микић, наведено дело, стр 26-27.

[54] Димитрије Ђорђевић, наведено дело, стр.223.

децембра) Палавичини је извршио енергичан демарш на Порти. Истовремено, Ерентал је понудуо турском посланику у Бечу сву потребну подршку и помоћ у решавању разних балканских питања уколико Аустро-Угарска добије од Порте концесије за изградњу санџачке железнице. На одговор Порте се није дуга чекало. Бирајући између опасности од реформи и концесија за изградњу новопазарске железнице, Порта је изабрала ово друго. У иради издатој 31. јануара 1908. године Аустро-Угарска је добила тражену дозволу.[55]

Добијање концесије за аустријски пројекат новопазарске железнице Русија је примила као крај споразума у Мирцштегу. Она се више није сматрала обавезном да у својим политичким корацима на Балкану води рачуна и о интересима Аустро-Угарске. Тако је 9. фебруара 1908. године Извољски у разговору са аустроугарским послаником Бертхолдом изјавио „да је реформа пропала и да је Мирцштегски споразум претрпео пораз и да припада историји“. [56] У свом говору од 30. априла 1908. године, одржаном на министарском савету, Ерентал је изјавио да је реформа судства у Турској пропала јер је Русија заузела став да се због добијања концесија за новопазарску железницу она више не сматра дужном да се придржава обавеза Мирцштегског уговора.[57] Тиме је реформна акција великих сила у Турској, вођена од 1903. до 1908. године, доживела свој потпуни крах.

Summary

Slaviša Nedeljković
GREAT POWERS POLITICS TOWARDS THE EUROPEAN TURKEY
SINCE 1903. UNTIL 1908.
(Reformed ACTION OF THE great POWERS)

Rough situation in the European part of Turkey, which threatened to culminate in a major political crisis, has attracted the attention of European Great powers. Asthe Turkish reform actions (1902) hadn’t brought results, the Great Powers, primarily the Austro - Hungarian Empire and Russia, had drawn up their own program of reforms. These reforms should had reorganized the gendarmerie, judicial and administrative authorities, to calm the political situation and improve the position of Christians in Turkey. Started with Mircstegs’s Agreement, reform process continued until 1908. Althougoh to the action on the implementation of reforms in Turkey,was given a wide publicity in the courts and the offices of major European powers, this whole business showed its shortcomings very quickly.

[55] Исто, стр. 224.

[56] Ђорђе Микић, наведено дело, стр.29.

[57] Владимир Ћоровић, *Односи Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, стр 136.

Ђорђе Ђекић
Историчар
Филозофски факултет Ниш

УДК 316.7(=163.41)(497.11:436)"190/191"
821.163.41:929 Јовановић-Змај Ј.(093.2)

О КУЛТУРНИМ ВЕЗАМА СРБА ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА НА ПРИМЕРУ РУМЕ И ЛЕКОВЦА

Духовна блискост између припадника истог народа међусобно физички удаљених остварује се, између осталог, и културним везама. Оне доприносе да се припадници једног народа, упркос чињеници да живе у различитим државама, осећају и доживљавају као део исте целине.

Почетком XX века Рума, већинско српско насеље и сремско трговиште, улазила је у састав Хабзбуршке монахрије, док се Лесковац налазио у Краљевини Србији. Сем тога, ова два места делила је и физичка удаљеност од око 350 километара. Но, и поред тога, или, боље речено, упркос томе, остварени су културни конктакти и културне везе између ових средина. Те везе су имале за последицу јачање српске националне свести и продубљивање осећања националног заједништва Срба између себе, упркос чињеници да не живе у истим државама, односно да једни живе у средини у којој се боре за свој национални идентитет под притиском туђе државе, других народа и верских заједница а други у релативно младој самосталној држави која остварује свој просперитет...

Разлог за успостављање сарадње Срба из Руме са Србима у Лесковцу било је подизање споменика Јовану Јовановићу Змају у Руми, као првом јавном споменику у српству подигнутом овом песнику.[1] Милена Миладиновић, супруга др Жарка Миладиновића, била је на челу овог одбора.[2] Њена непосредна веза са Змајем је произилази из чињеница да су

[1] Ђ. Ђекић, *Споменик Јовану Јовановићу – Змају у Руми*, Рума 2000, 47 – 96 = Ђекић, *Споменик*. Пре овога споменика био је подигнут споменик Змају на његовом гробу у Сремској Каменици, за који је Милена од 2.000 круна сакупила 1.200 (Ђекић, *Споменик,* 41 - 46).

[2] Жарко Миладиновић се родио 1862. године у Ердевику, а докторирао је право у Бечу. Након тога, враћа се у Руму, постаје адвокат и истакнути члан Српске народне радикалне странке. Године 1897. издаје први српски правни лист у Хабрзбуршкој монархији *Српска самозаконикја* и књигу *Тумач повластица, закона, уредаба српске народне автономије у Угарској, Хрватској и Славонији*, која је садржала списак свих српских

песник и њен муж били пријатељи, чланови Радикалне странке. Наиме, треба истаћи да су се Змај и Жарко упознали и спријатељили преко политике. Змај је у младости припадао Милетићевој Српској народној слободоумној странци, а након распада те странке Српској народној радикалној странци, што, необавештене, наизглед, може да изненади. Наиме, Змај је био трећа генерација племића у својој породици. Његова дека је добио племство у Хабзбуршкој монархији 1810. године, он лично био је пријатељ са либералским првацима Мишом Димитријевићем, Михајлом Политом - Десанчићем, Младеном Јојкићем, Арсом Пајовићем и другима. Па ипак, када су га позивали да сарађује са листовима из Краљевине Србије како би нападао либерале, он је то – као Србин, племић, националиста и интлектуалац, одбио. Остаје нејасно како је он уопште постао радикал када га је све, рачунајући и племићко порекло, везивало за либерале. Ипак, он је био искрено радикал, и то до последњег тренутка свога живота, чак је пред смрт постао и њихов посланик. Друговао је са Јашом Томићем, др Жарком Миладиновићем, Миланом Шевићем. Од 1901. године па до смрти неговала га је Милена Миладиновић. Такође, након Змајеве смрти, заузела се око спашавања његове заоставштине. Последњи разговор, пред саму смрт, водио је о политици са страначким колегом Жарком Миладиновићем. Након тога је легао и више се никада није пробудио.[3]

националних права на територији наведених административних јединица. Кандидат је странке на неколико избора. Као великом српском националисти, суђено му је на велеиздајничким процесима у Загребу 1909. године по лажним оптужбама да је слао добровољце и оружје за Краљевину Србију. Како није било доказа, председник угарске владе Александар Векерле затражио је од цара аболицију и добио је за оптужене. Европска штампа је исмевала овај процес називајући га највећом љагом у правосуђу Европе од 1848, али ништа није учинила да га спречи. У току Првог светског рата био је у заробљеништву, а 1918. године постаје члан Народног већа у Загребу и у Руми. Јаша Томић, радикалски првак, залагао се да се Срби присаједине Србији на свим оним територијама где су политички народ од 15. и 16. века, а да потом Хрвати и Словенци одлучују шта ће са собом. У Миладиновићевој кући у Руми састало се 313 народних предствника из Срема и донело одлуку да се Срем присаједини Србији. Био је министар пошта након уједињења. Објавио је велики број књига *Jus insectionis, Централизације и децентрализација, Митрополијска уредба, Стечена права, Прво о пчели, Политичка свест* и друге. Био је члан централне управе Српске банке у Руми, Скупштине Матице Српске, Друштва за српско народно позориште, Народне одбране, покретач и члан друштва „Змај“, Удружења српских новинара, књижевника и уметника у Аустро-Угарској чији је једно време био и потпредседник, оснивач деоничарског друштва „Рад“ за издавање српских књига и часописа, власник је и уредник *Радикала,* листа који је излазио у Руми. Старешина је Српског сокола у Руми од 1905, Видовданских духовних сусрета у Руми, помогао је отварању Српске читаонице у Руми, ангажован је на аграрној реформи у новоствореној држави, по њему је село Солнок добило име Жарковци. Умро је 1926. године. Приликом великих четничких свечаности у Руму 1934. године, војвода Коста Пећанац је покренуо акцију да му се подигне споменик на православном гробљу, што је и учињено.

[3] Ђекић, *Споменик*, 7 – 19, 32 – 40.

Године 1910. Милена Миладоновић је одлучила да подигне споменик Змају у Руми. У том циљу је основала Одбор Српкиња, а за промовисање ове идеје и прикупљање средстава ангажовала је људе и жене, Србе и Српкиње, са свих страна. Цена подизања споменика и трошкова који су то пратили била је 7.000 круна.[4] Споменик, рад вајара Ђоке Јовановића, свечано откривен 23. октобра 1911. године, није био дугог века, с обзиром на турбулентна времена која су наилазила. Срушен је у Првом светском рату 1914. године од Мађара, али је после рата обновљен и свечано откривен на Ивандан 1920. године, наново трудом брачног пара Миладиновић. Порушен приликом доласка усташког дужносника Оршанића у Руму, у јесен 1942. године, опет је постављен на старо место 3. јуна 1951. године, али изливањем новог споменика јер је оригинална Змајева биста Ђоке Јовановића уништена.[5]

Међу онима који су се ангажовали за прикупљање прилога за подизање споменика Змају биле су и Лесковчанке: Женска подружница Лесковац прикупила је 29,44 круне те 1911. године. Паре су стигле у току августа, а то значи да су морале бити прикупљене пре тога.[6] Не бисмо се овде упуштали у значај износа који је сакупљен, оно што је по нама значајније јесте да поставимо питање како су жене из Лесковца сазнале да Српкиње у Руми скупљају паре за споменик. То указује на постојање веза између Срба у Руми и Лесковцу у то време. Чињеница да су оне сазнале и да су након тога одлучиле да се организују да сакупе новац указује на то да су Змаја доживљавале као националног писца, али и Србе у Руми као део заједничког идентитета, у супротном никада не би одлучиле да учествују у овој акацији.

Споменик је свечано откривен, као што је наведено, 23. октобра 1911. године по православном календару. Присустовало је само из Краљевине Србије око 70 гостију, бројне угледне личности из Аустроугарске али и обичан народ. Београдско позориште представљао је његов управник Грол, Учитељско удружење Мих. Сретеновић, Димитрије Глигорић, Милутин Станковић и Драгутин Младеновић, Професорско удружење из Београда Јован Дравић и Миливој Башић, Српску књижевну задругу Јеремија Живановић, Српски универзитет проф. Свет. Зорић, Српско књижевно друштво представљали су Сима Пандуровић, Милутин Ускоковић и Велимир Рајић, Друштво за чување народног здравља и Српско лекарско друштво др Раде Вукадиновић и др Тихомир Р. Ђорђевић, Српско новинарство Бранислав Нушић, Трговачку академију др Мита Лукић, Српски соколски савез проф. Малина, Српски соко Таса Поповић и Милош Радојловић, Музичко друштво „Змајова“ Дине Хаџи-Јанковић и други.

[4] Ђ. Ђекић, *Милена Миладиновић, Знаменити Румљани*, Рума 2002, 184 – 188.

[5] Ђекић, *Споменик*, 97 – 110.

[6] *Прилози за чика Јовин споменик*, Радикал 29 (1911), 3. Курс динар круна није био свуда једнак у Београду је био 100 динара 95 круне, у Крагујевцу 100 динара 94,81 круна, а у Ваљеву 100 динара 92 круне (Ђекић, *Споменик*, 65)

Из Аустроугарске били су присутни др Жарко Миладиновић и др Ђорђе Красојевић, који су представљали друштво „Рад“, Друштво „Змај“ је представљао већ поменути др Жарко и проф. Милан Недељковић, „Заставу“ Јаша Томић, „Српски гласник“ из Загреба Стјепо Кобасица, затим представници Српске православне румске црквене општине, Трговачког поглаварства, Српске женске добротворне задруге, Српске занатлијске задруге, Српске ратарске читаонице, Ватрогасног друштва, Српског сокола из Митровице, Вуковара, Земуна, Старе Пазове, Румског српског девојачког кола, Румског српског певачког друштва и др.[7]

Опис откривања споменика сачуван је и објављен у четири часописа у ондашњој штампи: три на подручју Хабзбуршке монархије: *Радикалу*, који је излазио у Руми, *Застави,* која је излазила у Новом Саду и *Босанској вили,* која је излазила у Сарајеву и четвртом у Краљевини Србији - *Ђачком напретку,* који је излазио у Лесковцу.

Радикал је орган Српске народне радикалне странке, чији се први број појавио 1908, а последњи 1912. године. Излазио је петком, власник и главни уредник је био др Жарко Миладиновић, а одговорни уредник Јован Радивојевић. Штампан је ћирилицом, покривао је много тема, политичку историју, дневну политику, црквени живот, културу, привреду, објављивао је и поезију и прозу и сл. У њему скоро да нема потписаних чланака, већином су непотписани, ако су и потписани то је иницијалима. Чињеница да је изалазио четири године сведочи да је имао свој углед, своју читалачку публику.[8] Радикал је пратио сва догађања везана за подизање споменика и делатност Одбора. Редовно је доносио и списак приложника са висином прилога који су дали и пратио све активности, од образовања Одбора до подизања споменика и говора Јаше Томића на банкету. Најављено је да ће бити објављени и други говори одржани том приликом, нпр. говор Бранислава Нушића, али то није учињено.[9]

Застава је била најзначајнији лист међу Србима северно од Саве и Дунава. Почео је да излази у Пешти 1866. и излазио је са прекидом 1914 – 1918, до 1929. године. Био је прво гласило Српске народне слободоумне странке Светозара Милетића, па кратко време нотабилитета и на крају Српске народне радикалне странке. Излазио је у почетку два пута, па три пута недељно, да би 1900. године постала дневне новине. Од 1904. године имала је јутарње и вечерње издање. То сведоче о високом квалитету новина и о њиховој изузетној прихваћености. За новине су писали Лаза

[7] *Змајовина прослава у Руми*, Радикал 43 (1911), 1..

[8] Ђ. Ђекић, *Српска периодика у Руми од 1882. до 1941*, Зборник I, Рума 1997, 131.

[9] О односу Змаја и Румљана види: Миладиновић, *Одужимо се Чика-Јови,* 3 – 4; О прикупљању новца за споменик објављено је изузетно много прилога у од Радикала бр. 25 1910. до броја 38 1911. О изради споменика види: О чика Јовином споменику, Радикал 24 (1911), 3; Број 41 из 1911 био је посвећен припремама за саму прославу, а о самој прослави објављено је у чланку: *Змајовина прослава у Руми*, 1; Ј. Томић, *Говор*, Радикал 47 (1911), 1 – 2.

Нанчић, Змај, Мита Клицин, Димитрије Алексијевић, Гига Гершић, Миша Димитријевић, Михајло Полит-Десанчић, Ђорђе Красојевић и други. Она је пренела целокупан ток дневих догађаја у Руми са ширим коментаром, затим говор Милана Недељковића и сл.[10]

Босанска вила, лист за забаву, поуку и књижевност излазио је од 1885. до 1914. године. Издавачи овог листа су били Божидар Никашиновић, Никола Шумоња, Никола Кашиковић, Владимир Ћоровић и Петар Кочић. Штампан је ћирилицом и излазио углавном два, а ређе три пута месечно. Био је југословенске националне оријентације, иако су га издавали Срби. Преживео је тридесет године зато што је његова национална политика била прихваћена, али и зато што је успео да створи и одржи квалитет у погледу прилога. У вези са подизањем споменика и прославом донео је вести о томе ко је подигао споменик, ко га је израдио, о самој бисти, току прославе, њеним учесницима.[11]

Ђачки напредак су биле дечије, ђачке новине, које су излазиле у периоду од 1905. до 1914. године. Издавао га је Лесковачки учитељски колегијум, уредници су му били Крста Димитријевић, Милан Поповић и Влад. К. Петровић. Излазио је два пута месечно у току школске године. Успешна уређивачка политика и богат и квалитетан садржај довео је до тога да је овај лист излазио десетак година. Донео је преглед догађања око откривања споменика, слику са откривања и текст Милене Миладиновић о Змају.[12]

Као што се може приметити, текстове о овој прослави донео је један локални румски лист, један са територије Војводине, из Новог Сада, један из Босне и Херцеговине из Сарајева и из Краљевине Србије један, и то из Лесковца – *Ђачки напредак.* Дакле, ниједан српски престонички, београдски лист није нашао за сходно да објави нешто о овом догађају. С обзиром на то да је већина од 70-ак гостију била из Београда, могло се очекивати да бар неко од њих објави у београдској штампи текст о овом догађају. Но, то се није догодило. Није се то десило ни са једним листом из Шапца или нпр. Смедерева, који се налазе уз границу са Војводином. То, истовремено, сведочи о томе да су уредници овог листа имали у себи свесрпски осећај, осећај и за Србе изван „свога шора", али су и ценили Змаја као дечијег писца.

[10] Ј. Митровић, *Грађа за историју и билиографију српске периодике до 1920. године*. Београд 1984, 40 = Митровић, *Грађа*; *Змајев споменик у Руми*, Застава 202 (1911), 3; *Откривање Змајева споменика*, Застава 231 (1911), 1 = *Откривање Змајева споменика*; М. Недељковић, *Пред Змајевим спомеником*, Застава 213 (1911), 1 – 2.

[11] Митровић, *Грађа*, 15; Објавила је два чланака: *Споменик Змају*, Босанска вила 11 – 12 (1911), 191; *Змајев споменик у Руми*, Босанска вила 21 – 22 (1911), 342 = *Змајев споменик у Руми*.

[12] Митровић, *Грађа,* 38*;* Д. Глигорић, *Споменик Чика Јове Змаја*, Ђачки напредак 10. (15. јануар 1912), 146 – 148 = Глигорић, *Споменик Чика Јове Змаја*; Једна цртица из Чика-Јовинног живота од Милене Миладиновић, Ђачки напредак 10. (15. јануар 1912), 148 – 149.

Нико из Лесковца није био присутан на откривању споменика. Текст који је објавио *Ђачки напредак* послао им је изасланик Београдског учитељског друштва Димитрије Глигорић.[13] Наиме, уредник *Ђачког напретка* је замолио господина Глигорића да за овај лист пошаље извештај са ове свечаности, што је Глигорић и учинио, на чему му се *Ђачки напредак* захвалио.[14] Он је то учинио у директном говору, обраћајући се читаоцима следећим речима: „Драги пријатељи, хоћу у неколико речи да кажем читаоцима ђачког напретка[15] како је прошла светковина чика Јовина.“ У напомени уредништво наводи да је слика са текстом донета раније у „Ђ. Напредак“, свакако у његову редакцију.[16]

Том приликом су објављена, како смо већ навели, три прилога: један је извештај са прославе, други је фотографија и трећи је текст Милене Миладиновић из њених успомена на Змаја.

Сам текст Глигорићев даје преглед од оснивања Одбора Српкиња са Миленом Миладиновић на челу, сакупљање паре, подизање скромног споменика, да би главни акценат ставио на сам дан откривања споменика.

Опис прославе почиње чињеницом да се народ из околине рано изјутра почео скупљати у Руму, док је из удаљених места долазио возом. Истиче значајан број Београђана који су присуствовали, док не спомиње одакле су били остали гости.[17] Да је дан био леп и пријатан сведоче фотографије настале тога дана, али не и остали чланци.[18] Затим наводи да је у цркви Свете Тројице одржана служба. У Руми не постоји цркве посвећена Св. Тројици, већ је служба одржана у цркви у центру која је посвећа Св. Духу. *Ђачки напредак* наводи да је прво одржана служба па парастос, док *Радикал* и *Застава* наводе да је прво одржан парастос па служба.[19] Није могуће проверити ко говори тачно. Колико познајемо богослужење, логичније би било оно што пише *Ђачки напредак*. Глигорић наводи да је говор у цркви одржао тамошњи парох Владимир Милутиновић. Он је, међутим, био протопрезвитер Митровачки. Оно у чему се сви слажу јесте да је певао хор Богословије из Сремских Карловаца.[20] Потом је окупљени народ отишао до споменика који је био прекривен платном и том приликом је Милена Миладиновић одржала говор. *Застава,* као и *Ђачки*

[13] Наводимо великим словима како стоји у оргиналу.

[14] Глигорић, *Споменик Чика Јове Змаја*, 148.

[15] У оргиналу је мало слово па зато и ми доносимо тако.

[16] Глигорић, *Споменик Чика Јове Змаја*, 146.

[17] Прво су стигли Шапчани и Кленчани, затим Београђани, Карловчани, Новосађани, Старопазовчани и Голубинчани. Тек око 9 сати стигли су Митровчани, Вуковарчани и гости са те стране, јер је тек тада стигао њихов воз (Ђекић, *Споменик*, 84).

[18] Глигорић, *Споменик Чика Јове Змаја*, 146; Ђекић, *Споменик*, 90 – 91.

[19] *Змајовина прослава у Руми*, 1; *Откривање Змајева споменика,* 1; Глигорић, *Споменик Чика Јове Змаја*, 146.

[20] Ђекић, *Споменик*, 85.

напредак тврде да је одржала говор па је онда открила споменик, док *Радикал* тврди да је открила споменик па да је одржала говор.[21] Иако нам се чини да је прва верзија логичнија, то не значи да је тако морало и да буде.

Пошто је споменик откривен, могао се видети лик песников од бронзе, на мермерном постољу, са натписом на мермеру „Чика Јова Змај 1833 – 1904. Свом омиљеном песнику Захвалне Српкиње“. Овај натпис постоји и данас, само што текст „Чика Јова Змај 1833 – 1904.“ није на мермерном стубу него на дну бронзаног постоља.[22] Затим наводи да се прешло на полагање венаца. Треба рећи да су полагању венаца претходили говор Милана Недељковића, секретара друштва „Рад“, и Милана Манојловића, главног школског референта.[23] Глигорић наводи део оних организација чији су представници положили венац. У томе полази од значаја дотичне организације, а не од редоследа. Тако прво наводи Министарство просвете Краљевине Србије, Београдско народно позориште, Књижевно друштво, Шабачку гимназију, Женску учитељску школу, Девојачко друштво, Румску општину, разна певачка удружења. Затим је гуслар Перуновић Петар одгуслао Змајеву песму „Борило се, па се уморило“. Потом наводи да се прешло у школу, с тим што Глигорић наводи да је у питању дворница, док други извори наводе да је у питању свечано окићена фискултурна сала. Глигорић спомиње да је Гига Гершић одржао свечани говор у том простору. Међутим, не наводи ко је он. Треба рећи да је у питању бивши министар Краљевине Србије и да је био министар правде и заступник министра просвете и црквених дела од 19. децембра 1887. па до 14. априла 1888. и министар правде од 11. фебруара 1891. до 21. марта 1892. године. Сем тога, био је и професор универзитета и државни саветник Краљевине Србије.[24] Глигорић наводи да се у подне завршио овај део програма и да је био организовано јело и пиће за 300 гостију у пространој и чистој гостионици. *Радикал* наводи да је то било у хотелу Душана Михајловића, што Глигорић није морао знати. После ручка се наставило са здравицама и први је, по Глигорићу, беседио Мирко Поповић, начелник Министарства просвете Краљевине Србије, који је поздравио труд „Српкињама Румкињама“ на подизању споменика Змају, затим Жарко Миладиновић, кога Глигорић наводи без титуле *др*, који је

[21] *Змајовина прослава у Руми*, 1; *Откривање Змајева споменика,* 1; Глигорић, *Споменик Чика Јове Змаја*, 146.

[22] Овај је податак (Глигорић, *Споменик Чика Јове Змаја*, 146) сигуран доказ да је Глигорић текст забележио одмах, у супротном га не би могао тачно навести, да га је забележиоо после извесног времена по сећању. То, опет, значи да је имао намеру да негде објави своје успомене са овог догађаја, можда баш у ЂН, што би значило да су га они још пре прославе замолили да им пошаље свој прилог о томе.

[23] М. Недељковић, *Пред Змајевим спомеником*, Застава 231 (1911), 1 – 2; *Змајовина прослава у Руми*, 1; *Откривање Змајева споменика,* 2.

[24] Ђекић, *Споменик*, 89; Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835 – 1941), Београд 1988, 103, 137.

поздравио све присутне и пожелео им добродошлицу. Посебно истиче говор члана немачке певачке дружине Вестермајера, који је српски говорио тако беспрекорно да су му се сви дивили. Он је рекао да је Змај велики песник и велики човек, а велике и славне људе, треба сви народа да поштују без разлике. Глигорић не наводи да је говор одржао Јаша Томић, радикалски првак у Војводини, а за њима Милан Манојловић, Глиша Гершић, Стјепо Кобасица, Милан Недељковић, Бранислав Нушић, Тоша Поповић, Дине Хаџи Јанковић, Душан Поповић, Владан Илић, Јеремија Живановић, Јеремија Јовановић, Мулутин Стојановић, Миливој Миладиновић и други. Садржај говора Јосифа Вестермајера се поклапа са оним што су други забележили. [25]

Свој чланак је завршио констатацијом да је ручак завршен у четири сата, након чега су се гости разишли, део се спремао за повратак кући, а део за вечерњу забаву.

Сем овог чланка, већ смо споменули да је донео слику са откривања споменика и то је сцена након откривања споменика од стране Милене Миладиновић. Ову је слику, без сумње, такође послао Глигорић.[26]

Трећи прилог је текст Милене о Змајовином псу Цезару и он се, својим садржајем и емотивним набојем, уклапа у поруке које је писац, док је био жив, слао деци. Но, када је реч о самом тексту, поставља се неколико питања. Прво, како је текст доспео до њих. Да ли га је послао Глигорић, који је послао и текст са сликом? Могао је доћи и до њих преко истих они веза преко којих је Женска подружница сазнала за споменик и послала новац. Та иста веза је сада могла да у супротном правцу пренесе текст Миленин. Друго, не мање занимљиво, јесте питање да ли су у редакцији имали само овај текст или су их имали више па се определили за њега. На ова питања немамо одговора. Следеће питање је зашто су се уопште одлучили да објаве Миленин текст. То је могло да буде само зато што је текст о Змају. Међутим, могли су наћи неки други текст који би издали том приликом, а који би, такође, говорио о великом песнику. Оно на шта треба обратити пажњу је чињеница да овај текст мемоарски говори о љубави песниковој према животињама, али истовремено, он је дидактички, јер говори о томе како се песник опходио према псима – кућним љубимцима, што је било у скаду са карактером часописа.[27]

---

[25] Поједини извори наводе да је говор прво држао др Жарко па тек онда Мирко Поповић и наводе све ове говорнике (Ђекић, *Споменик*, 89)

[26] Глигорић, *Споменик Чика Јове Змаја*, 147 – 148.

[27] Чика Јова га није никада лично дирао руком, а ако је то чинио онда би одмах прао руке, јер је био свестан „да могу свакојаке болести прећи са паса на људе“ (М. Миладиновић**,** *Једна цртица из Чика-Јовинног живота*, Ђачки напредак бр. 10. (1912), 148 – 149). Не треба губити из вида да је Змај био дечији песник, да је ово био часопис, између осталог, за децу и требало је и овде овим примером скренути пажњу деци на хигијенске навике.

Прича о Змају која воли пса и брине о њему и о псу који то узвраћа такође је прича о љубави, коју треба подстаћи као осећање код деце. Прича о псу који шест недеља чека некога кога воли и тугује због његовог одсуства такође треба да утиче на изграђивање дубине емоција код читалаца, а то су, када је овај часопис у питању, деца. Пошто је показала колико га је Чика Јова волео и он њега и њу - Милену, Милена сада прави тест – тражи да га добије на поклон од старог песника. Оно што Милена директно не каже јесте да је Чика Јова стар, да може свакога тренутка да умре, а она жели да има успомену од њега. То се некако подразумева, али она не жели директно да наведе да не би читаоце – децу пре свега, растужила. Колика је величина неке љубави види се по томе колико је спремна да се жртвује, а Чика Јовина љубав се види и по томе што свог омиљеног пса и кућног љубимца поклања Милени Миладиновић. Толику несебичну љубав у себи треба да имају и деца и овај чланак их учи да у име љубави жртвују и оно до чега им је стало.

Милена наводи да је пре пет година, а то је од тада 1906. године, донела чика Јовин капут да га чува као успомену. Успомене су оно што нас везује за покојнике и што има емоционални значај. Али овај капут је послужио за још нешто. Наиме, Милена наводи реакцију Цезара када га је оњушио. Он ју је „погледао својим великим црним очима, као да тражи нешто“ од ње. Затим одмах додаје „он се сетио свог старог доброг господара. Он га је тражио, па кад му нисам могла испунити жељу, он ме је гурао њушком и почео тако тужно урликати да је и мени тешко било.“

У тренутку када она пише, а то је несумњиво 1911. година, Цезар је осам година код ње, стар је и глув, и његов се живот, као некада Чика Јовин, приближио своме крају. Упркос томе, децу воли, још увек се игра са њима, они га јашу и он им то дозвољава, што треба да истакне љубав Цезарову према деци, деца му узвраћају љубав миловањем, а он ниједно не би ујео шта год му радило. То је љубав, то је трпљење. То је текст намењен деци, читаоцима *Ђачког напретка*. Шта год представљао Цезар - пријатеља, старије људе, супституцију за Чика Јову, он је неко ко децу бескрајно воли, а то је оно осећање које је деци толико потребно, које она толико траже, чезну за њим и надају му се – то је осећање љубави.

Једна цртица из Чика-Јовинног живота
ОД МИЛЕНЕ МИЛАДИНОВИЋ

Чика Јова је имао милостиво срце према сваком, па чак и према животињама. Лети, а још више зими би, највећи део доручка издробио и бацио кроз прозор тицама. Тице су то већ знале и особито врапци су сваки дан тачно по њихов доручак долазили.

Чика - Јова је имао великог пса, који се Цезар звао и којег је много волео. Тај пас, био је доста налик на медведа. Верни Цезар је сваки дан

чекао на прагу чика - Јовине собе, да он изађе. И кад би се отворила врата и он чика - Јову угледао, тада би радосно скакао уз чика - Јову.

Тога Цезара је чика - Јова сам хранио. Кад смо били сами, т.ј. без гостију, тада се увек при ручку унела и чинија за Цезара.

Ми смо сви прво вадили јело, а онда је чика - Јова испунио Цезарову чинију и после тога тек би себи извадио.

Врло га је чика-Јова волео, али га никад руком миловао није, а ако се случајно њега дотакао, одмах је руке опрао и увек нас је упозоравао, да могу свакојаке болести прећи са паса на људе.

Кад год сам се налазила код чика - Јове, а то је било врло често, ја сам пазила, да се учини по његовој жељи и да се пас честито нахрани. Тада ме је тај пас тако заволео, да је кад сам отпутовала кући, тражећи ме обишао цело село.

Једног дана сам се тешко разболела и шест недеља нисам могла отићи чика - Јови. Кад сам по том први пут чика - Јову посетила, распитала сам се и за Цезара. „Да“ — вели чика-Јова — „одкад сте се Ви разболели, па Вас нема к нама, он све нешто тражи; ретко је код куће али сваке ноћи лаје пред прозором Ваше собе“.

Одважила сам се и замолила чика-Јову да ми поклони Цезара. А чика - Јова, који није могао никоме ништа одбити, поклонио ми га је. Од тада Цезар је код мене. И веран је неописано. Пре пет година донела сам чика-Јовин капут овамо, да чувам као успомену. Кад сам Цезару показала капут он га је ињушио, па ме о погледао својим великим црним очима, као да тражи нешто од мене. Разумела сам га – он се сетио свог старог доброг господара. Он га тражио, па кад му нисам могла испунити жељу, он ме је гурао њушком и почео тако тужно урликати да је и мени тешко било.

Скоро ће бити осам година, откад је чика-Јова умро. Цезар је још код мене али је сада већ остарео и оглувио. Децу воли још увек и игра се с њима; они га узјаше и упрегну у саонице. Свако га дете познаје и милује; он не би ни једно дете ујео, па ма шта с њиме дечурлија радила.

Ђачки напредак (Лесковац) бр. 10. 15. јануар 1912. 148 – 149.

Summary

Djordje Djekić

ON THE SERBIAN CULTURAL CONNECTIONS BY THE BEGGINING OF THE XX CENTURY, THE EXAMPLE OF RUMA AND LESKOVAC

At the beginning of the twentieth century, Ruma, with predominantly Serbian inhabitants and trading center of Srem, was the part of the Habsburg monarchy, while Leskovac was in the Kingdom of Serbia. Inspite of this, they established contacts and cultural connections between the two communities. These connections had resulted in the strengthening of Serbian national consciousness and deepening a sense of national unity of Serbs.

Љубодраг Поповић
Архивски саветник
Београд

УДК

МАРКЕТИНГ У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА (1900-1903)

„Који сеје онај и жање“
(мото овог маркетинга)

Овај напис говори о једном простору и о једном времену, и о томе како се ту и тада будила народна свест, и развијала „трговачка писменост и култура“. Реч је о једном делу Србије, лесковачком крају, и то у распону од неколико година, које су обухватиле продор нових идеја двадесетог века.

„Маркетинг“ је реч која у модерној економској терминологији означава дисциплину и делатност истраживања и упознавање понуде и тражње појединих роба на тржишту, ради пословне оријентације предузећа. Сматра се да је то модерно, чиме се баве специјализоване фирме и пословна удружења у појединим делатностима, код нас почело 1965. године, но материјал који се овде излаже то демантује, померајући праву годину почетка доста уназад.

Мозаичко хронолошким начином аутор овога рада настоји да прикаже како је лагани ток друштвеног развитка доносио промене и у овој области, најпре једва приметно, а потом све брже. Трудио се да те промене не посматра са данашњег становишта, већ да их погледа у условима у којим су настајали, текли, идући с временом према будућности, желећи да је унапреде и укључе се у „свет“. Оне нам се указују као усмерена свест појединаца, који иду напред, и да се лирски изразимо „цветају“ као надградња одређеном поретку и односима у њему. Као што рече један од њихових покретача 1903. године: „...нећемо да говоримо у коме је циљу ово дело покренуто и чему служи, то већ види сваки чим га у руке узме, да није корисно не би стране државе имале оваквих дела у стотинама разних издања у свим модерним језицима, само да даду што већег полета домаћим производима и фабрикантима својих земаља“.

А какав је то био посао, говори нпр. чињеница да је, по речима његовог извршиоца Св. Христића, за израду рекламне публикације „Трговинско-занатлиски шематизам Краљевине Србије“ за 1902-1903. год., било потребно 20 месеци непрекидног рада, да би се прикупио сав потребан материјал из Београда и целе Србије. А да су само трошкови његовог штампања изнели велику суму, преко 1.600 ондашњих динара.

Број „заступника и почасних сарадника“ који су учествовали у његовом стварању, био је такође импозантан и износио је преко 100. Поред среских начелника и председника општина, њихове су професије нпр.: штампар, трговац, апотекар, кројач, лекар, шеф поште, шеф железничке станице и др.

Мора се напоменути и да је уредништво „Шематизма“ ступило „у директне везе за обавештење и размену“ са рекламним агенцијама у: Лондону, Паризу, Берлину, Букурешту, Барселони, Лајпцигу, Хамбургу, Нирнбергу, Дрездену, Бечу, Трсту, Гану, Петрограду, Софији.

Издавање оваквог рекламног издања у Србији са пуно похвала поздравило је чак 37 стручних листова широм Европе, препоручујући га својим читаоцима. А такав став Европе навео је уредништво да закључи „да ово дело има огромне заслуге за међународну трговину“, и да даје „духа и кураже да истраје у овом тешком и скупом подузећу“.

Да све то није било узалудно, ни заборављено, остала су сведочанства, ни обилна, ни богата, али довољна да укажу на тегобе овог развоја и њихово благотворно деловање.

Састављач овог записа, упркос упорним трагањима за овај период, обухваћен овим радом, ипак је остао уверен да је још много шта остало недоступно, незабележено у записима и докуметима, једноставно се затурило и загубило у протеклим деценијама, када живот није био ништа мање буран и многострук него у нашем, садашњем времену.

А шта се могло прочитати у овом маркетиншком делу.

Његов увод је садржавао кратак опис Србије и њене привредне снаге. У њему је било обухваћено: величина и границе, становништво, климатске прилике, привредна сточарска и пољопривредна производња, њена финансијска снага, државне и привредне установе и др.

За свако насељено место, поменуто у њему, дати су основни подаци: административна припадност (округ, срез, општина), број становника, удаљеност од Београда, као престонице, установа које у њему постоје, као што су нпр. пошта, апотека, болница и др., време одржавања привредних скупова „вашара“, као и списак експортних производа тог краја. Затим је дат детаљан попис сачињен по азбучном реду занимања којима се његови становници баве (трговина, занати, апотекари, бабице и др.), са именима и презименима сваког појединца, посебно. Ово је учињено за 106 места. Уколико се могло доћи до њих, наведене су и године оснивања „фирме“.

Сем овога „Трговинског дела“, за потпуност података о Србији био је посебно урађен „Додатак“ који је садржао и податке о: 1) адвокатима; 2) инжењерима; 3) лекарима и ветеринарима – цивилним и војним; 4) новинама и часописима; 5) штампаријама; 6) млиновима – парним; 7) пиварама; 8) новчаним заводима; 9) фабрикама; 10) великопродавцима дувана; 11) рудницима; 12) каменоломима; 13) цигланама и црепанама; 14) стругарма – парним и механичким; 15) минералним купатилима – бањама. Но овај „додатак“ нисмо комплетно обрађивали, јер се подаци дати у њему, могу наћи појединачно.

А сада да изложимо податке по годинама: 1900-1901, а онда 1902-1903. год., о лицима која су била наведена, а које ћемо тешко моћи да на другом месту нађемо.

Информације о насељима:

Лесковац: Срез лесковачки, Округ врањски; 13.000 становника, удаљеност 283 км; вашари: 21-23. V, 4-8. IX; болница, апотека, пошта и телеграф; велетрговина и експорт; индустрија ланених производа; штоф; вуна; дуван; паприка; вино; воће; маст; масло; житарице; стока; кожа.

Власотинце: Срез власотиначки, Округ врањски; 5.200 становника; удаљеност 299 км; пошта, телеграф; велетрговина и експорт; текстилни производи; разни позамантеријски производи; вино; ракија; воће; дрво.

Лебане: Срез јабланички, Округ врањски; 300 становника; удаљеност 303 км; продаја и експорт: ситна стока; дрво; житарице.

1900-1901. год.
ЛЕСКОВАЦ

Абаџије

Јован Сретеновић и син
Јован Абрашевић и син
Миљко Пешић и син
Нађа Стојановић
Сотир Ђорђевић

Апотекари

Дим. Урошевић (1897)
Ђорђе Алексић (1870)

Бабица

Софија Драгић

Бакали

А. Кристијадес и К. Јанковић
Браћа Ћићановић
Браћа Илић
Михајло Младеновић
Михајло Н. Тодоровић
Михајло Стојановић

Васиљко Конић
Васиљко Митић
Гавра Чујковић
Горча Костић
Горча Х. Костић
Глигорије Мијалковић
Глигорије П. Стојановић
Глигорије Костић
Глигорије Поповић
Величко Јовановић
Димитрије Костић
Димитрије Гавриђ
Димитрије Ристић
Димитрије Митић
Димитрије Цветковић
Игњат Ивковић
Ица Златановић
Јован Цекић и син
Јован Стојановић
Јован Х. Прокоповић
Јован Бунић
Коста Трајковић
Лазар Биволаревић
Лазар Николић
Миле Ђорђевић
Ђорђе К . Дунђеровић
Марјан Стојановић
Михајло Протић и син
Михајло Ј. Поповић
Мита Стојковић и синови
Наћа Цекић и син
Никола Тодоровић
Прокопије Димитријевић
Прокопије Костић
Прокопије Цветановић
Профир Кржалић
Петар Чуљковић
Петар Живковић
Петар Ђ. Спасић
Ранђел Стојилковић
Стојан Цветковић
Стојан Блажић
Стојан Савић и синови
Стеван Живковић
Сотир Цекић
Таса Митић
Таса Илић
Тома Станковић
Т. Ђорђевић и Г. Јовић
Тодор Чуљковић
Тодор Станковић
Тодор Митић
Ђорђе Петковић
Цветко Денић и син

Бербери

Андрија Стојановић
Василије Г. Михајловић
Гавра Пешић
Лазар Дунђеровић
Профир Крстић
Тодор П. Стојановић

Бојаџије

Гавра Х. Јовановић
Дика Х. Јовановић
Јован Пешић
Наћа Здравковић
Наћа Јовановић
Гира Козић
Прока Живковић
Тома Цакић
Тома Станковић

Винарски трговци

Браћа Х. Костић
Гавра Чуљковић
Зарија Џибаревић
Дим. Костић
Петар Чуљковић
Прокопије Димитријевић

Вунарски трговци
Глигорије Поповић
Дим. Костић
Калајџић и Јовић
Николча Тодоровић и синови
Ђорђе Х. Костић

Трговине гајтаном и сукном
Браћа Ћићановић
Глигорије Костић
Јања Павловић и синови
Јован Гроздановић
Калајџић и Јовић
Михајло Станковић
Прока Митић

Гвожђе, стакло, порцулан и грађа
Коста Порјановић и син
Коста Николић
Матија Аранђеловић и син
Мих. П. Младеновић
Трајко Ђорђевић
Трифун Дочић и син
Трифун Т. Кржалић
Тома Станковић
Ђорђе Дочић и син

Грнчар
Ђорђе Митић

Житарски трговци
А. Харијадес и К. Јовановић
Браћа Караламовић
Браћа Ћићановић
Благоје Стаменковић
Коста М. Ђокић
Мита Јанић
Натан Талви
Нафтали Конфорти
Висиљко Цветановић и син
Дим. Цветковић
Ђорђе Дунђерски
Ђорђе М. Стојановић и син
Стеван Р. Христић
Тома Стефановић
Трајко Младеновић

Златари
Дика Јовановић

Казанџије
Ђорђе Цакић
Н. Х. Младеновић и син
Таса Петровић
Трајко Рајковић

Качари
Андра Цветковић
Милован Стефановић
Стојан Константиновић

Ковачи
Влајко Петровић
Јосиф Стојиљковић
Прока Здравковић
Прока Стојановић

Колари
Драг. Стефановић
Јордан Стојановић
Лазар Малешевић
Мита Мишић

Каманоресци
Василије Николић
Василије Јовановић
Ђорђе Т. Поповић
Јован Ђорђевић
Јован Срећковић и син
Сотир Мијајловић
Таса Сретковић

Продавци воденичког камена
Коста Попкакић и син
Коста М. Ђокић
Ђорђе Х. Костић

Кантарџије
Коста Стефановић
Коста Димитријевић

Кожарске трговине
Браћа Ристић
Петар Илић
Петар Живковић

Кафане
Арсенко Микић
Браћа Хараламовић
Браћа Стојановић
Гавра Чуљковић
Дина Гавриловић
Ђорђе Пешић
Јован Митић
Коста Цекић
Константин Пешић
Миленко Стојановић
Михајло Милкић
Никола Рашић
Никола Апостоловић
Нађко Цекић
Сава Цветковић
Спира Чуљковић

Књижари
Манча Џибаревић
Стеван Вилотијевић

Кројачи
Алекса Стојановић
Браћа Ђ. Стефановић
Јовановић и Тасић
Јован Теокаровић
Петко Јовановић

Мењачи
Јуда Карио
Рубен С. Варон

Марвени трговци
А. Харисијадес и К. Јанковић
Браћа Коцић
Милан Цветковић
Прока Магазиновић

Браћа К. Османбеговић
Браћа Стојановић
Васиљко Цветановић и син
Јанаћ Поповић и син
Лазар Лазаревић
Прока Милошевић
Прока Мазнић
Петар Чуљковић
Спира Чуљковић
Цака Стоиљковић

Месари
Васиљко Митић
Ђорђе Стоиљковић
Коста Јовчић
Миленко Стојановић
Прока Јовановић
Таса Стојаничкић

Гостионице и механе
Браћа Х. Костић
Браћа Кржалић
Дим. Ристић
Ђорђе Микеловић
Јован Коцић
Коста Цветковић
Мика Миљковић „Плуг“
Панта Ђорђевић
Мита Стојковић и синови
Петровић и Милошевић
„Српска круна“
Тодор Љотић
Тодор Стојановић
Тодор Јовановић

Мешовите радње
Аврам Аранђеловић
Браћа Коцић
Браћа Митровић
Гавра Аргировић
Горча Костић
Дика Јовић
Дим. Аргировић
Дим. Живковић
Ђорђе Костић
Ђорђе Митић
Јован Тасић
Јован Лазаревић
Коста Николић и синови
Коста Јоргачевић и син
Коста Живковић
Коста М.Ђокић
Лазар Живковић
Мика Николајевић
Михаел Ј. Дискић
Михаел Дискић
Миле Ђокић
Миле Николић
Милан Цветковић
Никола Јовановић
Никола Тодоровић и синови
Прока Цакић
Прока Тасић и син
Спира Димитријевић
Сотир Томић
Таса Андрејевић
Тодор Ранђеловић
Тодор Цекић
Тодор Костић
Трајко Младеновић
Цена Милић

Мануфактурне радње
Атанасије Губеровић
Браћа Митић
Јанаћ Поповић и син
Таса Петковић

Ножари
Дика Пешић
Јован Цакић
Сотир Т. Маринковић

Обућари
Браћа Ристић
Ђорђе Ђокић
Гира Николић
Јован Гребенаровић
Јован Костић
Константин С.Ђорђевић
Никола Јанковић
Петар Тасић
Петар Живковић
Трајко Митровић
Трајко С. Стојановић
Трајко Тасић

Опанчар
Стојан Цветковић

Поткивачи
Крста Казић
Марјан Илић
Профир Миљковић
Тодор Мицковић

Пушкар
Јован Маринковић

Пекари
Глигорије Ђ. Милинковић
Ицко Златановић и син
Миле Стефановић
Мита Петровић
Максим Петковић
Никола Апостоловић
Сотир Тасић
Цветко Денић
Таса Митић

Предузимачи
Горча Паруновић
Јосиф Франжан

Сапунџије
Владимир Ристић
Ђорђе Петровић

Сарачи и седлари
Обрен Божић
Сотир Томић
Стојан Г. Станковић

Столари
Василије Јовановић
Дим. С. Јовановић
Костандин Стојановић
Трајковић и Станковић
Трајко Стојановић

Терзије
Јован Стојановић
Коста Николић и синови
Стојан Ценић и зет
С. Станковић и С. Илић

Костандин Стефановић и син
Лазар Д. Живковић
Михаил Татић
Михаил Ј. Поповић
Прокоп Тасић и син
Прока Костић
Тодор Костић
Ђорђе Радић

Ткачи
Кромптон и Живковић
„Ткачка држав. школа“

Ужари
Браћа Цветковић
Васиљко Митић
Васиљко Д. Јоцић
Глигорије Васић
Дим. Пауновић
„Државна ужарска радионица“
Ђорђе Настић
Јован Ђокић
Мика Станковић
Михајло Жиковић
Михајло Стојановић
Нађа Стојановић
Никола Цонић
Петар Павловић
Прока Димитријевић
Стојан Николић
Тодор Младеновић
Тодор З. Тренковић
Трајко Цветковић
Трајко Ђорђевић
Трајко Миленковић
Цветко Стојановић

Ужарске трговине
Анта Миленковић и син
Браћа Х. Костић
Браћа К. Османбеговић
Браћа Карапанџић
Браћа Стојановић
Браћа Гишчић
Гаврa Чуљковић
Глигорије П. Стојановић
Дим. Станковић
Дим. Гаврић
Игњат Ивковић
Јован Цекић и син
Јован Митић
Лазар М. Николић и син
Марјан Стојановић и синови
Мика Н. Тодоровић
Мика Стаменковић и син
Николча Тодоровић и синови
Никола Китић
Нађко Цекић и син
Павле Аранђеловић и син
Петар Чуљковић
Прока Милошевић
Сотир Цекић
Сотир Томић
Спира Чуљковић
Таса Митић
Тома Станковић
Тодор Ранђеловић

Ћурчије и кожари
Васиљко Николић
Јован Ђорђевић
Коста Стојановић
Михајло Јовић и син
Сотир Михајловић

Чешљари
Дим. Костић
Јован Костић

Фотограф
Милан Мандић

ВЛАСОТИНЦЕ

Бакали
Арса З. Петковић (1879)
Браћа Митић (1879)
Гаврило Даскаловић (1889)
Глигорије Стојановић (1880)
Дим. Бајић (1880)
Марковић и Поповић (1890)
Прока Ђорђевић (1870)
Прока Црниловић (1879)
Станко Митровић (1884)
Таса С. Валчић (1879)
Ђорђе Јанић (1892)

Винарски трговци
Арса Х. Марковић (1844)
Глигорије Паруновић (1888)

Грнчари
Гаврило Црнатовић
Денча Х. Стаменковић
Илија Крајинчанић
Јован Симоновић
Ђорђе Поповић

Кафане и механе
Вељко Манчић
Петар Ђокић

Качари
Цека Михајловић
Милета Илић

Ковачи
Милоје Миљковић
Ћирко Панчић

Књижари
Браћа М. Вујић
Цветко Перковић

Колар
Коста М. Бајић

Костретари
Арса Петровић
Дим. Стаменковић

Кројачи
Захарије Х. Стаменковић
Јордан Џонић
Ђорђе Живковић
Христа С.Јовановић
Христа Р. Митић

Лебари
Алекса Ђокић
Браћа Х. Ђокић
Глигорије Јанковић
Коста Цонић
Лазар Ристић
Петар Митић

Мануфактуристи
Браћа М. Вујић (1888)
Гаврило Поповић и синови (1888)
Никола Црниловић и син (1888)

Мешовите радње и терзије
Аранђел Савић
Браћа Х. Шушулић
Глигорије И. Митковић
Глигорије Бошковић
Прока М. Вујић

Обућари
Арса М. Станкоивић (1896)
Здравко Котић
Јован Котић
Ставра Миленковић
Ђорђе Јовић

Поткивачи
Коста Ђ. Горуновић
Петар М. Здравковић
Таса Мирковић

Предузимач
Глигорије Парумовић

Пушкари
Василије Миљковић
Гаврило М. Миљковић
Сава Јовановић

Сапунџије
Зарија Николић
Тома Митић

Столари
Василије Диманић
Јордан Ђелић
Петар Цонић
Станоје Митић

Шпекуланти
Бошко Стефановић
Коста Илић
Коста Крајинчанић и син
Коста Коцић
Риста К. Шушулић
Спаса Крајинчанић и син
Станко Митровић
Стојиљко Такић
Таса С. Валчић
Трајко С. Милошевић
Филип Маринковић

ЛЕБАНЕ

Књижари
Мирко М. Лазић
Стојан Р. Савић

Лебари
Јања Митровић (1884)
Нађа Андрејевић (1894)

Месар
Јанко Цекић (1894)

Механџије
Јоргач Марјановић (1891)
Сотир Јовановић (1885)

Мешовите радње
Андрија Стевановић (1890)
Димитрије Јањић (1886)
Василије Карчић (1890)
Тодор Митић (1885)
Глигорије Андрејевић (1891)

Шпекуланти
Андрија Стевановић (1893)
Радован Поповић (1892)

1902-1903 год.

ЛЕСКОВАЦ

Абаџије
Јован Срећковић
Нађа Стојановић
Јован Абрашевић
Миљко Пешић и син
Јован Н. Стефановић и син
Сотир Ђорђевић

Апотекари
Самуил Клопер
Ђорђе Алексић

Бабица
Софија Драгић

Бакали
Браћа Г. Тасић
Лазар Николчић
Браћа Илић
Миле Ђорђевић
Браћа Ћичановић
Митровић и Миленковић
Василије Димитријевић
Мита Стојковић и син
Васиљко Митић
Петар Ж. Спасић
Василије Шашић
Петар Ћуљковић
Гача Ристић
Профир Крџалић

Гавра Чуљковић
Глигорије Стојановић
Димитрије Гаврић
Димитрије Митић
Димитрије Ристић
Димитрије Цветковић
Ђорђе Петровић
Игњат Цветковић
Јован Зекић и син
Јован Бунић
Лазар Биволаровић
Јован Прокоповић
Коне Јанковић и синови
Прокоп Живковић
Стајко Петковић
Стеван Живковић
Стојан Савић
Стојан Блажић
Стојан Цветковић
Спира Ћуљковић
Таса Митић
Таса Илић
Тома Станковић
Тодор С. Анђелковић
Тодор Ранђеловић
Томић Тодоровић и син

Берберi
Андра Стојановић
Василије Г. Мијајловић
Гавра Пешић
Илија Живковић
Лазар Дунђеровић
Миле Јанчић
Профир Н. Крстић
Тодор Стојановић

Бојаџије
Гига Коцић
Јован Пешић
Коста Јовановић
Нађа Здравковић
Прока Живковић
Тома Станковић

Бонбона
Лазар Тодоровић

Винари
Димитрије Петковић
Јован Зекић
Коне Јанковић
Мика Станковић
Таса Илић

Воскар
Вукајло Спасојевић

Воћари
Горча Стојановић
Трајко Митић

Вунарски трг.
Глигорије Поповић
Глигорије Стојановић
Зарија Жибаревић
Лазар Биволаревић
Николче Тодоровић и син
Гајтана и сукна трг.
Прока Тасић
Михајло Станковић и син
Калајџић и Јовић

Гвожђе, стакло, порцулан
Матија Аранђеловић и син
Трајко Ђорђевић
Профир Крцалић
Трифун Дочић
Тодор Н. Ђорђевић
Х. Коста Поп-Накић и син

Гостионице
Михајло Миљковић
Чедомир Милошевић

Грнчари
Вукашин Стојановић
Младен Стојановић
Јован Станковић
Тодор Жижић

Житарски трг.
Браћа Караламовић
Мита Јешић и зет
Васиљко Цветановић
Настас Талви
Димитрије Цветковић
Сотир Томић
Коста Ђокић
Тома Стефановић
Костадин Тасић-Кулић
Трајко Младеновић
Марјан Стефановић и синови
Ђорђе Дунђеровић

Златар
Коста Јовановић

Казанџија
Димитрије Х. Миленковић
Никола Ристић
Ђорђе Цакић
Никола Х. Миленковић
Ђорђе Живковић
Трајко Рајковић
Јован Петровић

Каменоресци
Атанасије М. Пешић
Ђорђе П. Поповић
Василије Николић
Сотир Мијајловић
Димитрије Срећковић

Стовар. камења воденичног
Гира Х. Костић
Коста Ђокић

Качари
Андра Цветковић
Милован Стефановић
Василије Живковић
Стојан Константиновић
Илија Бошковић
Цена Ђорђевић

Ковачи
Владимир Петровић
Прокоп Здравковић
Јосиф Стојиљковић
Тодор Здравковић
Прока Т. Стојановић

Колари

Димитрије Мишић
Драгутин Стефановић
Лазар Малешевић
Петроније Николић

Кафеџије

Арсеније Микић
Благоје Јовановић
Василије Ј. Ђорђевић
Виден Николић
Гавра Ћуљковић
Гача Ристић
Доча Цакић
Јован Цекић
Јован Стевановић
Јован М. Врањка
Костандин Илић
Коста Пешић
Никола Апостоловић
Мита Стојковић
Прохор Станковић
Спира Чуљковић
Стојан Јовановић
Таса Стефановић
Таса Живковић

Књижари

Живко Обрадовић
Манча Џибаревић
Стеван Вилотијевић

Кожарске трговине

Браћа Ристић
Браћа Чићановић
Ј. Поп-Ђорђевић
Трајко Митровић

Кројачи

Алекса М. Стојановић
Браћа Ђорђевић
Јован Теокаровић
Јовановић и Тасић
Стојан Цветковић
Ђорђе Костић

Мануфактуристе и галентеристе

Петар Даскаловић
Спира Димитријевић и син
Стојан Ценић и зет
Таса Петковић

Марвени трг.

Браћа К. Анђелковић
Васиљко Цветановић и син
Браћа Ћићановић
Јован Цекић
Михајло Бугарчић
Прока Милошевић
Сотир Томић

Месари

Васиљко Митић
Јован Живковић
Јован Цакић
Прока Ј. Цветановић
Прока Јовановић
Цака Недељковић

Механџије

Димитрије Ристић
Димитрије Андрејевић
Добросав Лазић
Јован Коцић
Јордан Николић
К. Цветковић и син
Мића Х. Костић
Сотир Тасић
Тодор Стојановић
Тодор Љотић
Тодор Јовановић
Цветан Јовановић

Мењачи

Бохор Ешкенази
Коста Илић и синови
Леон Карио
Рубен Варон

Мешовите трг.

Аврам Аранђеловић
Браћа Коцић
Васа Дискић
Гавра Аргировић
Зарија Митић
Јован Тасић
Јован Митић
Јоргач Костић
Коста Николић и синови
Коста Коцић
Костандин Јовић
Костандин М. Ђокић
Костандин Живковић
Лазар Живковић
Милан Поп-Тошић
Михајло Живковић
Михајло Алексић
Михајло Лазаревић
Миле Николић
Михајло Дискић
Митровић и Миленковић
Мића Цветковић
Мика Митић
Нађа Андрејевић
Никола Бањочевић
Петар Гирић
Петар Тасић
Петар Лазаревић
Прока Тасић и син
Прока Цакић
Светозар Пешић
Сотир Митровић
Станоје Живковић
Тодор М. Стојановић
Тодор Костић
Тодор Чуљковић
Трајко Тонић
Ђорђе Н. Јовановић
Ђорђе Крстић
Цака Трајковић

Ножари

Дика Пешић
Јован Цакић
Сотир Маринковић
Тодор Станковић

Обућари

Атанасије К. Ристић
Браћа Ристић
Ћира Николић
Јован Гребенаровић
Коста С. Ђорђевић
Костадин Ж. Ђорђевић
Петар Симоновић
Петар Трајковић
Петар Тасић
Петар Живковић
Трајко С. Стојановић
Трајко Митровић

Костадин Рашковић
Никола Јанковић
Трајко Тасић
Ђорђе М. Ђокић

Опанчари
Василије Николић
Јован Поп-Ђорђевић
Трајко Срећковић

Поткивачи
Алекса Петровић
Крста Коцић
Наћа Недељковић
Профир Миљковић
Тодор Мицковић

Предузимачи
Сотир Тасић
Тодор Јовановић
Трајко Младеновић

Пушкар
Јован Маринковић

Сапунџије
Владимир Ристић
Ђорђе Петковић
Јован Тасић
Јован Влајчић
Коста Илић

Свињарски трг.
Гавра Ћуљковић
Прока Мазнић и син

Сарачи
Абедин Нурић
Обрен Божић
Танасије Г. Станковић

Столари
Аргир Димитријевић
Димитрије Стојановић
Димитрије Г. Трајковић
Мијајло Станковић
Константин Стојановић
Прока Миљковић

Терзије
Аврам Аранђеловић
Никола Савић
Светозар Митић
Спира Димитријевић
Стојан Ценић
Тодор Костић

Ткачи
Јован Вељковић
Михајло Јанковић
Ткачка Државна Школа

Ужари

Васиљко Милишић
Глигорије Стојановић
Државна ужарска радионица
Јован Пешић
Јован Ђокић
Јован М. Станковић
Михајло Живковић
Михајло Стефановић
Миљко Станковић
Никола Цонић
Стеван Андрејевић
Стеван Цакић
Стаменко Мијајловић
Тодор Станковић
Трајко Ђорђевић

Ужарске трговине

Браћа Х. Костић
Браћа Гичић
Гавра Чуљковић
Димитрије Т. Станковић
Јања Павловић и синови
Јован Крњић
Јован Цекић и синови
Лазар Николић
Марјан Стојановић
Михајло Н. Тодоровић
Никола Тодоровић
Никола Китић
Петар П. Аранђеловић
Прока Милошевић
Сава С. Карапанџић
Спира М. Стаменковић
Сотир Цекић
Томић, Тодоровић и син

Хлебари

Васа Миленковић
Глигорије Ђ. Милинковић
Горча Трајковић
Димитрије Станковић
Ицко Златановић
Младен Трајковић
Сотир Тасић
Цветан Денић

Часовничар

Александар Герасимовић

Ћурчије и кожари

Василије Николић
Јован Ђорђевић
Коста Ристић
Михајло Јовић
Михајло Нинић
Сотир Михајловић

ВЛАСОТИНЦЕ

Абаџије и терзије

Гаврило Видосављевић
Глигорије Ђекић
Глигорије Ј. Митровић
Риста Шушулић
Спаса Јовановић

Бакали

Арса Црнобарац
Браћа Вуић
Крста Бајић
Крста Крајинчанић

Браћа Краинчанић
Глигорије Стоиљковић
Гаврило Поповић и син
Горча Бошковић
Димитрије Бајић
Душан Стаменковић
Ицко Крајиначанић
Коста Мићић
Крста Ђ. Прикић
Прока Црниловић
Н. Марковић и Поповић
Станко Валчић
Сотир Валчић
Таса Јовић
Филип Маринковић

Винарски трг
Арса Н. Марковић
Браћа Крајинчанић
Коста Илић
Трајко Миленковић

Гостионице
Глигорије Тренка „Призрен“
Глигорије Милошевић „Касина“

Грнчари
Гаврило Црнатовић
Ђорђе Поповић
Јован Симоновић
Денча Х. Стаменковић

Кафеџије
Гаврило Црнатовић
Денча Н. Стаменковић
Ицко Краинчанић
Ђорђе Поповић

Качари
Милета Илић
Прока Михајловић

Ковачи
Милоје Миљковић
Ћирко Панчић

Колар
Крста М. Бајић

Књижар
Браћа Вуићи

Кројачи
Захарија Н. Стаменковић
Крста Јовановић
Крста Мићић

Мануфактуристе
Бошко Стефановић и синови
Горча Бошковић
Никола Црниљевић и син
Браћа Митић

Костретар
Арса Петровић
Дим. Стаменковић

Опанчар
Брађа Митић

Обућари
Арса М. Станковић
Јован Костић
Ставра Миленковић
Ђорђе Јовић

Марвени трговци
Арса Ц. Петковић
Коста Илић
Тонча Крајинчанин

Столари
Василије Диманић
Петар Џонић
Станоје Митић

Поткивачи
Коста Ђ. Горуновић
Петар М. Здравковић
Таса Мирковић

Предузимач
Глигорије Паруновић

Пушкари
Василије Миљковић
Сава Јовановић

Сапунџије
Брађа Митић
Захарија Николић

Хлебари
Лазар Грчкић
Тодор Х. Ђокић

ЛЕБАНЕ

Бојаџија
Јевта Васиљевић

Грнчар
Илија Ђорђевић

Дувана вел. продавац
Тодор Н. Цекић

Бакали
Васиљко С. Карчић
Глигорије Андрејевић
Димитрије Јањић
Нађа Јанковић

Месар
Незир Незировић

Мешовите трг.
Јован Јањић Јоргаћ Марјановић

Механџије
Јања Анастасијевић Тодор Грачанкић
Лазар Харизовић

Поткивач
Риста Миљковић

Хлебари
Риста Анастасијевић Ђорђе Стојиљковић

Шпекуланти
Андрија Стефановић Милош Станковић
Јања Цекић Нацко Цекић

И на крају, да изнесемо шта је о овом „Маркетингу“ записао његов творац Христић: Дело ово „удешено је нарочито за стране трговце и фабриканте, јер ово дело и јесте покренуто да странце упозна са нашом отачественом трговином и индустријом. Да овако учиним нагнала ме је силна преписка из иностранства, којом су тражена обавештења од овог уредништва у свим правцима трговинске и привредне снаге Србијине“.

Увидевши корисност овог деловања за Србију, за њену трговину и индустрију, Министарски савет је за све своје органе, како у Србији, тако и у иностранству, за практичну употребу, набавио ову публикацију.

А сам „Шематизам“ имао је своје представнике, сем у земљи Србији, и у иностранству: Аустроугарској, Немачкој, Русији, Бугарској, Француској, Швајцарској, Белгији, преко којих је вршена дистрибуција и продаја ових издања.

Summary

Ljubodrag Popović

MARKETING IN LESKOVAC REGION IN THE BIGGINING OF THE XX CENTURY (1900-1903)

The article is about awakening of the national consciousness, and developing „commercial literacy and culture“ in the region of Leskovac city, south

Serbia. It is about spreading of new bussines ideas in this part of Serbia by the begginig of twentieth century, in the range of several years.

In a chronological method the autor of this papper seeks to depict the way in what easy course of social development brings changes in this region, barely noticeable at first, then faster and faster. He tried to present these changes not with today's point of view, but to perceive them evolving in the conditions they were created.

Милан Ж. Трајковић
Историчар
Лесковац

УДК 93/94:929 Стојанчевић В.
94(497.11 Лесковац)"18"

ЗНАМЕНИТИ ЛЕСКОВЧАНИ XIX ВЕКА У ДЕЛИМА АКАДЕМИКА ВЛАДИМИРА СТОЈАНЧЕВИЋА[1]

АПСТРАКТ: Историја прошлости Лесковца и лесковачке нахије у XIX веку представља посебну и интересантну епоху не само тог дела Старе Србије него и националне историје српског народа уопште. Скоро сви национално – политички догађаји из историје Србије и Турске у XIX веку, а посебно српска револуција 1804 – 1815. и српско-турски ратови 1876 – 1878. године имали су свој одјек и у лесковачком крају. Лесковчани су, у мањој или већој мери, учествовали у свим тим догађајима. Посебна пажња је посвећена лесковачком кнезу Момиру Стојановићу, као и војводи Стрељи Петровићу. Поред њих, академик Стојанчевић помиње и друге знамените Лесковчане, као што су Јован Павловић, поп Симон, Станко Атанацковић Бојаџија, поп Ђорђе Јанковић.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Владимир Стојанчевић, Лесковац, нахија, Србија, кнез, Момир Стојановић, војвода, Стрељa Петровић, поп, Турска.

I

Мало је људи који су својом научном делатношћу обележили другу половину XX века и прве деценије XXI века као што је то учинио академик Владимир Стојанчевић. То га сврстава у великане наше и светске историје, а његово грандиозно историјско дело и даље ће надахњивати будуће генерације младих историчара. По мајци рођени Лесковчанин и сестрић познатог лесковачког адвоката Јована В. Јовановића, познавао је све виђеније Лесковчане, а међу њима и познатог

[1] На Филозофском факултету у Нишу 19. септембра 2013. године одржан је научни скуп посвећен академику Владимиру Стојанчевићу. На скупу, под називом „Личност и дело Владимира Стојанчевића", учествовали су еминентни стручњаци Историје XIX века, као што су Сузана Рајић, Славиша Недељковић, Божица Младеновић, Милош Јагодић. Овај рад је посвећен лику и делу академика Владимира Стојанчевића.

лесковачког проту Драгутина М. Ђорђевића[2] и са њима тесно сарађивао, објављујући своје радове у „Лесковачком зборнику“ од његовог оснивања до данас.

Академик Владимир Стојанчевић је веома плодан и запажен истраживач историје Србије Новог века. Посебну пажњу је посветио проучавању крајева јужне и источне Србије и о њима објавио више књига.[3] Наш рад посвећен је знаменитим Лесковчанима у XIX веку у делима академика Владимира Стојанчевића објављеним у разним публикацијама.

Академик Владимир Стојанчевић рођен је 16. 04. 1923. године у Скопљу, у Старој Србији.[4] Основну школу и гимназију је учио у Велесу да би матурирао у Другој мушкој гимназији у Крагујевцу јуна 1941. године.[5] Време окупације проводи у Београду, упослен на железници. Био је на Сремском фронту од јануара 1945. до свршетка рата. Владимир Стојанчевић је новембра 1945. године уписао на Филозофском факултету у Београду групу за историју, на којој је дипломирао 8. фебруара 1950. године на Одсеку национална историја новог века код професора Васе Чубриловића са темом „Етничка кретања и померања српског народа од Маричке битке 1371. до склапања Лозанског уговора 1923“.[6] Ту је неко време био и библиотекар у Семинару за општу историју средњег века. На служби у Историјском институту Српске академије науке је провео 34 године. У Институту је прошао од звања асистента, научног сарадника, вишег научног сарадника до научног саветника. Пред комисијом у саставу: академик Јован Радонић, дописни чланови САН – Виктор Новак, Мита Костић, Илија Синдик и професор универзитета др Драгослав Јанковић – докторирао је у САН маја 1956. године. Тема докторске дисертације била је „Кнез Милош и источна Србија 1833 – 1838. године“.[7]

У Историјском институту Владимир Стојанчевић је био у звању научног секретара, краће време председник Радне заједнице, члан Савета и Научног већа, затим члан Редакције институтског органа Историјски часопис, издања грађе и Зборника радова са Научних скупова у Институту,

[2] Владимир Стојанчевић, Моја сећања о проти Драгутину Ђорђевићу, Лесковачки зборник, бр. XLI, Лесковац, 200, 330. О проти Драгутину Ђорђевићу детаљније: Милан Ж. Трајковић, Прилози за биографију проте Драгутина М. Ђорђевића, Лесковачки зборник, бр. LI, Лесковац, 2011, 395 – 404.

[3] Владимир Стојанчевић, Из прошлости Тимочке Крајине, *Из рецензије*, Зајечар, 2004 , 175.

[4] Вук Караџић је 1818. године све области јужно и југозападно од Милошеве Србије, које су се налазиле између речних токова Дрине, Лима и слива Јужне Мораве, назвао заједничким именом Стара Србија. види: Славиша Д. Недељковић, Учешће Арбанаса у гушењу Нишке буне 1841. године, *Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку*, Ниш, 2012 , 7 – 24.

[5] Владимир Стојанчевић, Из прошлости Тимочке Крајине, Зајечар, 2004 , 171.

[6] Владимир Стојанчевић, *Из прошлости Пирота и околине*, Пирот, 2000, 1.

[7] Владимир Стојанчевић, *Из прошлости Тимочке Крајине,* Зајечар, 2004 , 171.

члан организационих одбора за одржавање научних скупова. Био је стални предавач – референт на Научним скуповима, стални предавач – референт на Научној трибини Института. Редовно је објављивао радове у Историјском часопису и зборницима радова Историјског института[8].

Владимир Стојанчевић се најпре бавио историјом Србије и српског народа у XIX и XX веку, до 1918. године, прошлошћу српског народа у Османској империји (у Босни и Херцеговини, Старој Србији и Маћедонији) да би, после докторирања, проширио делокруг научног рада и на проблеме односа обновљене српске државе са суседним балканским земљама и народима, првенствено са Бугарима и Арбанасима, затим и Грцима.[9] Залазио је и у проблематику аграрно-правних односа, миграција, буна и устанака у свим јужнословенским земљама, а писао је и о руској политици на Балкану током XIX века. Проучавао је и питања из историјске географије, историјске етнографије, о демографским ситуацијама код Срба у Турској у XIX веку, а бавио се и историјском картографијом. Посебну пажњу је посветио јавном и научном раду више знаменитих личности српске историје од краја XVIII века до 1918. године, као и о низу угледних странаца који су се бавили прошлошћу и савременом историјом Срба.[10]

Владимир Стојанчевић је учествовао на бројним научним скуповима САНУ, затим са рефератима на домаћим конгресима у Југославији, као и на више иностраних симпозијума (Беч, Атина, Букурешт, Кавала, Париз, Москва, Будимпешта). Био је члан Главне редакције у Српској књижевној задрузи за израду десетотомне Историје српског народа, члан њеног пододбора за израду историјских карата, уредник петог тома (у две књиге), и један од аутора у њој. Сада, у САНУ, члан је више научних одбора и научних пројеката из историје српског народа. Његове књиге посебних издања објавило је десетак издавача у Лесковцу, Нишу, Пироту, Београду, Новом Саду, и другим местима Србије[11].

II

Проблеми проучавања историје југоисточних крајева Србије од краја XVIII века па надаље, у ствари, проблеми су проучавања унутрашње историје Османског царства, односно комплекс односа турске управе према поданицима, у овом случају према Србима јужног Поморавља, Понишавља и Топлице.[12] Велика криза у којој се нашло Османско царство

[8] Владимир Стојанчевић, *Из прошлости Тимочке Крајине*, Зајечар, 2004 , 171.

[9] Владимир Стојанчевић, *Из прошлости Пирота и околине*, Пирот, 2000, 1.

[10] Исто, 1.

[11] Исто.

[12] Владимир Стојанчевић, „Проблеми и методологија проучавања прошлости крајева југоисточне Србије“, Лесковачки зборник, бр. XXXIV, Лесковац, 1994 , 83.

од краја XVIII века пренела се на стање и положај њених поданика, а она се огледала у следећем: велико смањење јавне и личне безбедности хришћанске раје, огромна пореска оптерећења и ванзаконске иновације у дажбинама хришћана, убрзани процес обеземљавања српских сељака и масовно стварање чифлука у средини српског народа, пропадање старих облика патријархалне организације и живота српског народа ранијих векова, социјални ломови у друштвеној структури српског становништва, насилнички продор иностраних дошљака у етничку средину српског народа, велики преображаји у друштвеним односима и обичајном праву код Срба у Турској, уопште, појачани миграциони процеси и појава декомпозиције становништва, социјално, економски, културно, дехристијанизација и обесрбљавање појединих предела и насеља у деловима југоисточне Србије, појава нових схватања и струјања у друштвеном животу и политичким питањима ослобођења од турске власти, крај верско – народне политике обновљене Пећке патријаршије и последице њеног укидања 1766. године по даљу интеграцију српске нације, обнова српске државе у северној Србији и учешће њеног становништва у ослободилачком процесу и националној политици Србије XIX века.[13] На овим новим основама положаја, стања и односа између османске управе и хришћанске раје, даљом ерозијом османског правног и безбедносног система, развијао се народни живот, губећи много од старих установа и обичаја, уз усвајање нових које су нужда времена и историјске околности наметале.[14]

Историја прошлости Лесковца и старе лесковачке нахије у XIX веку представља посебну и занимљиву епоху не само у историји становништва овог дела Старе Србије већ и у националној историји српског народа уопште. Лесковачко географско-привредно подручје, у политичком систему османске управе познато као лесковачки пашалук, лесковачка нахија (затим муселимлук, мудирлук, каза, кајмакамлук) представљало је територију на којој су се одиграли бројни процеси из друштвеног, економског, етничког, културног, политичког, верског живота његовог становништва као саставног дела српског народа, чија је основна карактеристика била, у разним видовима, борба за ослобођење од турске власти.[15] Ретко који значајнији национално-политички догађај из историје Србије и Турске у XIX веку није наишао на одјек у лесковачком крају, а нарочито у вези са збивањима српске револуције 1804 – 1815, и српско-турских ратова 1876 – 1878. године, и то нарочито због већег или мањег присуства Лесковчана у њима, било као избеглица – емиграната у ослобођени део Србије

[13] Исто, 83 - 84.

[14] Исто, 84.

[15] Владимир Стојанчевић, *Лесковац и лесковачка нахија у XIX веку*, Лесковац, 1987, 7.

било као завереника – устаника, бораца и ратника са Турцима и турском влашћу у своме завичају. Тако је Лесковац често сачињавао део посебне проблематике у политичким односима Србије са Турском, као што је, са друге стране, заједно са Нишом представљао најпривлачније подручје у вођењу званичне или тајне националне политике српске владе током целог XIX века.[16]

Када је 1804. године у Београдском пашалуку почео Први српски устанак, лесковачка нахија подигла се на Турке и прикључила српским устаницима из ослобођених крајева северног дела Србије. Оно што је за Београдски пашалук значила 1804. година, то је 1805. година била за лесковачки крај.[17] Смедеревска скупштина устаничких старешина крајем 1805. године донела је одлуку о проширењу устанка на све суседне крајеве – пашалуке под турском управом.[18] Наишла је на одзив и међу Лесковчанима које је повео башкнез Момир Стојановић.[19] Утицај кнеза Момира на лесковачку емиграцију није био незнатан. Због свог положаја у организацији цивилне управе, као и заслуга на бојном пољу, пред крај устанка, носио је атрибут и титуларног лесковачког војводе.[20] Према казивању Момирове супруге Стане – Станке, на почетку Првог устанка кнез Момир је имао око 25 година. Момиров отац, Стојан, родио се у Лесковцу око 1762. године. Стојан је био баратлија кнез, а убио га је Шашит паша пред устанак 1804. године.[21] Тачан узрок и повод за његову погибију се не зна, али може да се претпостави да је то могло бити у време познате „сече кнезова" од стране дахија.[22] Убиство кнеза Стојана је имало за последицу поремећај у односима са Србима који се више нису осећали сигурним, те је то довело до масовног покрета – бежања у ослобођени део устаничке Србије на чијем челу је био управо кнез Момир. За све време трајања ус-

[16] Исто, 7.

[17] Исто, 227.; Владимир Стојанчевић, „Први српски устанак и лесковачки крај", Лесковачки зборник, бр. II, Лесковац, 1962, 9.

[18] Историја српског народа, Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804 – 1878, V књига, I том, Београд, 1994, 36.

[19] Владимир Стојанчевић, *Лесковац и лесковачка нахија у XIX веку*, Лесковац, 1987 , 227.

[20] Владимир Стојанчевић, „Лесковачки кнез Момир Стојановић и лесковчани у првом српском устанку", Лесковачки зборник, бр. L, Лесковац, 2010 , 154.; Владимир Стојанчевић, „Да ли је Лесковац имао кнезове бератлије и кнежинску самоуправу у периоду првог устанка", Лесковачки зборник, бр. I, Лесковац, 1961 , 6.

[21] Владимир Стојанчевић, „Лесковачки кнез Момир Стојановић и Лесковчани у Првом српском устанку", Лесковачки зборник, бр. L, Лесковац, 2010 , 154.; Владимир Стојанчевић, „Први српски устанак и лесковачки крај", Лесковачки зборник, бр. II, Лесковац, 1962, 10, 11.

[22] Владимир Стојанчевић, „Лесковачки кнез Момир Стојановић и лесковчани у првом српском устанку", Лесковачки зборник, бр. L, Лесковац, 2010, 154.

танка лесковачка емиграција се увећавала, нарочито 1807. и 1809. године. Кнез Момир је учествовао у свим устаничким акцијама.[23]

Из података које је забележио Момиров син Димитрије, Момир је заједно са многим бегунцима Лесковчанима прешао реку Топлицу и Западну Мораву те се код Јагодине спојио са војском на чијем је челу био Младен Миловановић.[24] Из даљег записа његовог сина сазнајемо да је Момир учествовао у јуришу на Београд, да је потом у Београду својом руком посекао 70 Турака. Кнез Момир је у Јагодини имао кућу и винограде. За све то време он је управљао цивилним пословима, бавећи се махом бројним и тешким проблемима међу лесковачким избеглицама.[25]

Карађорђев план да се на Просеченици, у Грделичкој клисури, поседне клисура и ту начини други Делиград није могао да се оствари услед изненадног пораза лесковачких добровољаца у саставу српске војске и локалних устаника под командом Карађорђевог бимбаше Стреље Петровића у Дедобарском Хану[26]. Стреља Петровић је у историјским изворима био познат као „војвода Лесковачки“.[27] Зна се да се настанио у селу Јасика. О односима између војводе Стреље Петровића и кнеза Момира Стојановића сазнајемо да се они нису међусобно слагали и да је тај сукоб достигао меру да су се тиме морали позабавити сам Карађорђе и Правитељствујушчи Совјет као врховна законодавна и судска установа Србије Првог устанка.[28] Прави узрок сукоба није довољно познат, али се зна да је Стреља био тај који је покренуо спор пред инстанцама врховне власти у Србији. На притужбу Стрељину, као лесковачког титуларног војводе, Карађорђе, као врховни командант целокупне устаничке војске,

[23] Исто, 154.

[24] Исто.

[25] Исто.

[26] Владимир Стојанчевић, *Лесковац и лесковачка нахија у XIX веку*, Лесковац, 1987., 227.;Владимир Стојанчевић, „Да ли су Лесковац и Ниш – варош били ослобођени у Првом српском устанку?“, Лесковачки зборник, бр. XXXVII, Лесковац, 1997, 157, 158.

[27] Владимир Стојанчевић, „Да ли је Лесковац имао кнезове бератлије и кнежинску самоуправу у периоду првог устанка“, Лесковачки зборник, бр. I, Лесковац, 1961, 6.; Владимир Стојанчевић, „Допринос Милана Ђ. Милићевића проучавању новије историјске прошлости крајева југоисточне Србије“, Лесковачки зборник, бр. XXII, Лесковац, 1982, 237.

[28] Владимир Стојанчевић, „Лесковачки кнез Момир Стојановић и лесковчани у првом српском устанку“, Лесковачки зборник, бр. L, Лесковац, 2010, 155.; Владимир Стојанчевић, „Да ли је Лесковац имао кнезове бератлије и кнежинску самоуправу у периоду Првог устанка“, Лесковачки зборник, бр. I, Лесковац, 1961,7.; Владимир Стојанчевић, „Први српски устанак и лесковачки крај“, Лесковачки зборник, бр. II, Лесковац, 1962, 19.

6/18. марта 1813. године одлучује: „*Писато је кнезу Момиру да се унапредак боље влада и да слуша свога војводу и да му се не противи, и да нечини некакве плетке и несагласија а ако се овога неокани да ћеду се друге мере против њега узети*“.[29] Због сукоба између војводе Стреље и кнеза Момира Карађорђе је писао и главном команданту крушевачког војног подручија, војводи Антонију Пљакићу: „*...и за кнеза Нешу и за Момира ... за које учинићемо наредбу*“.[30] Остало је непознато шта се под овим подразумевало, али свакако није слутило на добро за кнеза Момира.[31]

Након закључења руско-турског уговора о миру у Букурешту 1812. године и његове осме тачке о праву Турске да у Србији запоседне главне тврђаве – што је значило поновну обнову Турске власти у Србији, устанак у Србији је запао у тешку кризу, пошто је скупштина устаничких старешина у манастиру Врањевшници одбила да се турска управа поново уведе.[32] Нова предратна ситуација је изазвала велику забринутост у народу и нерасположење према кнезу Момиру, због великог разреза у храни за потребе војних складишта, односно војске.[33] Маја 1813. године су долазили Карађорђу из „нахије лесковачке“ и подносили му „и писмено и усмено на његовог кнеза Момира тужбу“.[34] Тим поводом у Карађорђевом одговору, од 22. маја, било је „*писато кнезовима и кметовима лесковачким, како смо примили њиово писмо и разумели шта нам пишу за кнеза Момира на које одговармо им, да ћемо се постарати да им више кнез Момир не досађује, и њима ће ускоро познато бити, како ћемо с њиме уредити*“.[35] У вези са овим текстом у коме Карађорђе помиње лесковачке кнезове поставља се питање где су ти други кнезови који се жале српском вожду, управо на кнеза Момира? Академик Владимир Стојанчевић баца сумњу да ти кнезови нису можда Цветко Врановачки, вођа устанка из 1807. године у Јабланици, или Сава Дедобарац, главни локални вођа устанка у власотиначком крају.[36]

Међу знаменитим Лесковчанима за време устанка био је и Јован Павловић који је у једној молби кнезу Милошу Обреновићу од 4. авгус-

[29] Владимир Стојанчевић, „Лесковачки кнез Момир Стојановић и Лесковчани у Првом српском устанку“, Лесковачки зборник, бр. L, Лесковац, 2010, 155.

[30] Исто, 155.

[31] Исто.

[32] Историја српског народа, Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804 – 1878, V књига, I том, Београд, 1994 , 55 - 56.

[33] Владимир Стојанчевић, „Лесковачки кнез Момир Стојановић и Лесковчани у Првом српском устанку“, Лесковачки зборник, бр. L, Лесковац, 2010, 156.

[34] Исто, 156.

[35] Исто.

[36] Владимир Стојанчевић, „Лесковачки кнез Момир Стојановић и Лесковчани у Првом српском устанку“, Лесковачки зборник, бр. L, Лесковац, 2010, 156.

та 1818. године о себи рекао да је родом из Лесковца, да му је жена из Ужица, да има троје мале деце, да је био учитељ 30 година и да је свој посао обављао у Ужицу и Јагодини.[37]

По завршетку српско-турског ратовања у 1815. години лесковачка емиграција се сасвим вратила из Аустрије и живела под управом кнеза Милоша у полуаутономној Србији, док је лесковачка нахија и даље остала у турској власти и под управом лесковачког Шашит паше.[38] Након Грчког устанка[39] 1821. године, становништво лесковачке нахије је било изложено многим управним и фискалним принудама, нарочито давањима за турску војску. Руско-турски рат 1828 – 1829. године, који се завршио турским поразом и Једренским миром 1829. године, давао је изгледе на бољу будућност, с обзиром на бројне обавезе политичко-правне природе које је Порта преузела пред руским царем. Убрзо је у Османском царству избио велики грађански рат, 1831 – 1832. године, између две друштвено-политичке струје турско – муслиманског друштва.[40] Овај грађански рат је тешко погодио хришћане свуда у Турској, па и у лесковачком крају. Шашит паша је умро 1830. године, што је довело до дезинтеграције турске власти у лесковачкој нахији и до великог бујања анархије, првенствено појаве башибозлучких пљачкашких чета и појединаца одметника, као и веома учесталог отимања сељачких баштина. То се посебно осетило после издавања Гилханског Хатишерифа 1839. године када је био укинут тимарско – спахијски систем. Тада су бивше спахије почеле да се силом намећу сељацима за „господаре“, читлук – сахибије.[41]

Велики прогони сељака су кулминирали током 1840. и 1841. године, када је дошло до великог народног устанка на целој територији нишког санџака.[42] Овај устанак је имао не само антифеудални већ и политички, национални, ослободилачки карактер.[43] Устанак 1841. године у Нишком

[37] Исто, 157.

[38] Владимир Стојанчевић, *Лесковац и лесковачка нахија у XIX веку*, Лесковац, 1987, 228.

[39] О Грчком устанку детаљније видети: Ричард Клог, *Историја Грчке Новог доба*, Београд, 2000.

[40] Владимир Стојанчевић, *Лесковац и лесковачка нахија у XIX веку*, Лесковац, 1987, 228.; Јозеф фон Хамер, *Хисторија Турског (Османског) царства 3*, Загреб, 1979, 319.

[41] Исто, 229.

[42] О Нишкој буни видети: Историја српског народа, Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804 – 1878, V књига, I том, Београд, 1994, 257, 258,242 – 246.; Владимир Стојанчевић, *Народни устанак 1841. године и његов историјски значај, Југоисточна Србија у XIX веку (1804 – 1878),* Ниш, 1996, 127 – 132.; Славиша Д. Недељковић, „Учешће Арбанаса у гушењу Нишке буне 1841. године“, *Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку*, Ниш,2012 , 7 – 24.

[43] Исто.

елајету, који је по турској административној подели из 1835. године обухватио територије ранијег нишког и лесковачког пашалука, спада међу три најзнаменитија догађаја у националној историји српског народа данашње југоисточне Србије.[44] Нишка, лесковачка и пиротска нахија су представљале главно подручје устанка. Ту су се налазили главни организациони центри, ту се српско становништво масовно дигло на оружје. Центар устанка је био у селу Каменици, а на челу устанка се нашао угледни сеоски домаћин и трговац Милоје Јовановић.[45] Устанак је подигнут по претходном договору са предводницима из других предела и нахија. Као нахијски и помесни предводници устанка из лесковачке нахије се спомињу Станко Атанацковић Бојаџија из Власотинца и поп Симон из Лесковца[46]. О Станку Атанацковић Бојаџији знамо да је родом из Власотинца, да је у тренутку трајања устанка имао око 40 година, да је имао шесторо деце, да је био трговац и да је по преласку у Србију био ухапшен у Алексинцу. Станко је успео да заједно са још десеторицом вођа побегне из затвора у Аустрију, где су их аустријске власти прихватиле као бегунци и дале им азил.[47] Велику улогу у подизању устанка имао је и поп Ђорђе Јанковић из Пољанице, који је неко време живео у Лесковцу.[48] Он је 1840. године прешао у Србију и одатле се најпре обратио Милоју Јовановићу, а затим и Станку Атанацковићу. Њих двојица, Станко у лесковачком, а Милоје у нишком крају, требало је да у својим крајевима окупе највиђеније људе у народу.[49] Овај устанак Турци су угушили уз велику помоћ арбанашких башибозлука на позив регионалних паша. Последице овог устанка су биле масовна пљачкања и убијања становништва, паљење скоро свих села у лесковачкој нахији, велика бежанија у Србију, и полицијски режим репресије и одмазди[50].

Средином 1840-их и 1850-их година, из Кнежевине Србије се водила велика акција тајног окупљања српског народа за ослобођење од турске власти. Том акцијом је руководио министар унутрашњих послова и председник владе Илија Гарашанин на основу једног тајног државног програма националне политике Кнежевине Србије, познатим под име-

[44] Владимир Стојанчевић, „Народни устанак 1841. године и његов историјски значај“, *Југоисточна Србија у XIX веку (1804 – 1878)*, Ниш,1996 , 127.

[45] Исто, 127, 128.

[46] Исто, 128.

[47] Владимир Стојанчевић, „Судбина вођа Нишко – лесковачког устанка у Србији 1841/42. године“, Лесковачки зборник, бр. XI, Лесковац,1971 , 68, 71, 72.

[48] Владимир Стојанчевић, „Народни устанак 1841. године и његов историјски значај“, *Југоисточна Србија у XIX веку (1804 – 1878)*, Ниш,1996 , 129.

[49] Исто, 129.

[50] Владимир Стојанчевић, *Лесковац и лесковачка нахија у XIX веку*, Лесковац, 1987, 229.

ном Начертаније.[51] По овом програму, Лесковац се сматрао делом Старе Србије.[52] Кримски рат 1853 – 1856. године и унутрашња политичка криза у Србији између 1853. и 1858. године омеле су даље радове тајне национално-политичке организације, али га нису сасвим пресекли.[53] Повратак кнеза Милоша и кнеза Михаила на управу Србијом 1858. године значио је нову етапу и нови развојни период у даљем јачању политичко – националних веза Лесковчана са Кнежевином Србијом. Након смрти кнеза Милоша, кнез Михаило води отворену антитурску политику националног окупљања српског народа под турском управом и ради на стварању савеза слободних балканских држава и поробљених народа у Турској, у лесковачком крају поново оживљава устаничко – револуционарна активност.[54] Због таквих активности, у Ниш 1860. године долази велики везир Мехмед Кибризли паша и заводи преки суд на територији нишког санџака. Порта је обећавала да ће решити питање господарлука који је био главни проблем становништва овог краја, те је у ту сврху издала посебан султанов ферман познат као Лесковачки аграрни закон, којим су законски проглашена права и обавезе сељака према господарима. На тај начин је формално-правно гарантована сељачка сопственост, баштина, и право сељака на откуп оних господарских земаља која су важила као легални приватни посед појединих Турака.[55]

Година 1860-их и почетком 1870-их, варош Лесковац је почела да се развија слободније у привредним делатностима, али и у друштвеном погледу.[56] Црква и школа се развијају под доста повољним околностима и Лесковац напредује у економском и културном погледу. Нова грађанска класа, коју сачињава велики број трговаца, даје израза својим привредним, друштвеним, културним, национално-политичким потребама и тежњама, смењујући видно старије слојеве лесковачких варошана, чаршилија.[57]

[51] Историја српског народа, Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804 – 1878, V књига, I том, Београд, 1994, 269 – 273.; Радош Љушић, *Књига о Начертанију, Национални и државни програм Кнежевине Србије* (1844), Београд, 1993.

[52] Владимир Стојанчевић, *Лесковац и лесковачка нахија у XIX веку*, Лесковац, 1987, 229, 230.

[53] Славиша Недељковић, „Србија и српске цркве и манастири на Косову и Метохији у првим година после Париског конгреса“, Лесковачки зборник, бр. LII, Лесковац, 2012, 13, 14.

[54] Владимир Стојанчевић, *Лесковац и лесковачка нахија у XIX веку*, Лесковац, 1987, 230.; Историја српског народа, Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804 – 1878, V књига, I том, Београд, 1994, 294 – 299.

[55] Исто.

[56] Исто, 231.

[57] Владимир Стојанчевић, *Лесковац и лесковачка нахија у XIX веку*, Лесковац, 1987, 231.

Од припадника те нове грађанске класе се издвајају: Тодор Стојановић, Коста Илић – Мумџија, Димитрије – Мита Теокаревић, Трајко Ђорђевић Кукар, Јован Бунић, Јован Влајчић, Глигорија – Горча Петровић[58].

Пред српско-турске ратове 1876. и 1877/1878. године лесковачко подручје је политички организовано у тајну заграничну организацију српског народа у Турској, познату као Нишки тајни одбор, или Нишки комитет.[59] Херцеговачки и босански устанак 1876. године довео је до првог рата Србије са Османским царством, који није био успешан. Известан број добровољаца из лесковачког краја је учествовао у српско-турским борбама око Алексинца.[60] Други српско-турски рат је био успешан и довео је до ослобођења пространог подручја југоисточне Србије. Након ослобођења Прокупља, 6. децембра, Лесковац је био први следећи град који је био ослобођен од турске власти – 11. децембра 1877. године, захваљујући моравским добровољцима које је предводио нишлија Никола – Коле Рашић.[61] Законом од 3/15. јануара 1878. године приступљено је увођењу редовне власти Кнежевине Србије у новоослобођеним крајевима.[62]

Берлински конгрес у лето 1878. године дефинитивно је признао Србији нове границе и већи део територија ослобођених од стране српске војске на територији нишког санџака према осталој Турској и новоствореној Бугарској.[63] Лесковачка каза је ушла у састав Србије. Од лета ове године лесковачко подручје је било укључено у политички, државни, привредни, друштвени, национални и културни живот српског народа у Србији. Лесковчани и Лесковац су нагло улазили у токове новије историје Србије и своје завичајне историје, делећи потом судбину са осталим делом ослобођеног српског народа током XIX и XX века.[64]

---

[58] Исто, 170, 171.

[59] Исто, 231.

[60] Владимир Стојанчевић, „Добровољци и народни устанци у другом српско – турском рату 1877/78. године“, Лесковачки зборник, бр. XVII, Лесковац, 1977, 93.

[61] Исто, 95.

[62] Владимир Стојанчевић, *Лесковац и лесковачка нахија у XIX веку*, Лесковац, 1987, 232.

[63] Историја српског народа, Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804 – 1878, V књига, I том, Београд, 1994 , 407 – 421; Стеван К. Павловић, *Историја Балкана 1804 – 1945*, Београд, 2004, 160 – 169; Владимир Стојанчевић, „Србија у 1877. и 1878. години“, Лесковачки зборник, бр. XXI, Лесковац, 1981, 133; Чедомир Попов, *Грађанска Европа (1770 – 1914), Друштвена и политичка историја Европе (1871 – 1914)*, Београд, 2010 , 238 – 247 ; Јозеф фон Хамер, *Хисторија Турског (Османског) царства 3*, Загреб, 1979 , 473 - 474.

[64] Владимир Стојанчевић, *Лесковац и лесковачка нахија у XIX веку*, Лесковац, 1987, 232.

Резюме

Милан Ж. Трајковић

ЗНАМЕНИТЫЙ ЛЕСКОВЧАНИ XIX ВЕКА В РАБОТАХ АКАДЕМИКА ВЛАДИМИРА СТОЯНЧЕВИЧА

Академик Владимир Стоянчевич очень плодотворный и знаменитый исследователь истории Сербии Нового века. Особое внимание он посветил изучению истории краев южной и восточной Сербии и о них написал много книг.

История прошедшего Лесковаца и старой лесковацкой нахии в XIX веке представляет собой особую и интересную эпоху истории не только этой чаасти старой Сербии но и национальной истории сербского народа в целом.

Почти все значительные национально-политические события из истории Сербии и Турции в XIX веке, а особенно происшедсвия сербской революции 1804-1815. гг и сербско-турецких войн 1876-1878. гг., имели большое эхо в лесковацком крае. Лесковчане принимали большое или менее участие во всех этих событиях.

Настоящая работа посвещена знаменитым лесковчанам в XIX веке в работах академика Владимира Стоянчевича. Особое внимание посвещено лесковацкому князю Момиру Стояновичу, воеводе Стреле Петровичу, Йовану Павловичу, Станку Атанацковичу-Красильщику, священикам Симону, Джорджу Янковичу и другим.

Добросав Ж. Туровић
Историчар
Лесковац

УДК 355.48(497.11)"1913"

УЧЕШЋЕ ЛЕСКОВЧАНА И ВЛАСОТИНЧАНА У ДРУГОМ БАЛКАНСКОМ РАТУ 1913. ГОДИНЕ

После победе балканских савезника – Србије, Црне Горе, Грчке и Бугарске 1912. године и протеривање Турака, дошло је до неслагања међу балканским земљама, нарочито између Србије и Бугарске. При склапању савеза са Бугарском Србија је рачунала на добијање излаза на Егејско и Јадранско море, међутим, Лондонским миром 1912. она је била принуђена да, на захтев Аустро-Угарске, повуче војску из Албаније, којој је 27. XII 1912. године призната независност. Пошто је изгубила излаз на Јадранско море, Србија је од Бугарске затражила компензацију у Македонији, правцем Вардарске долине. Такође, Грчка је тражила извесне делове источног дела Егејске Македоније и специјално признање сва права на Солун. Бугарска је категорички одбила да уступи територије у Македонији, па су Србија и Грчка, 1. јуна 1913. године, склопиле су тајни уговор о заједничкој војној акцији против Бугарске. И Румунија је затражила од Бугарске јужну Добруџу. [1]

Иза балканских ратова стајале су европске велесиле Немачка, Аустроугарска и Русија. Оне су настојале да помоћу балканских народа ојачају своје утицаје на Балкан. Аустроугарска је настајала да посваћа и разбије балканске савезнике и радила је на томе да отргне Бугарску из њега. Русија је желела да очува Балкански савез као препреку аустро-немачком продирању на Југоисток, а решавање спорова око поделе Македоније требало је да иде уз помоћ њене арбитраже. Балкански савезници нису хтели да се одрекну заузетих територија у Македонији, па су Србија и Бугарска одуговлачиле са слањем делегација у Русију. Тако су балкански ратови заоштрили односе међу европским државама, па их с правом називају уводом у Први светски рат.[2]

[1] Војноисторијски архив, Београд, К.Ф, 3, 4, 5 и 6; к. 49, ф. 1, 4, 5 и 10; *Историја српског народа, VI књ. I. том*, Београд, 1983; *Историја македонског народа, књ II*, Београд, 1970.

[2] Исто.

Брегалничка битка (30. VI – 9. VII 1913)

Србија и Грчка, удружене тајним споразумом, после потписивања Лондонског мира са Турском, чекале су погодан моменат за рат са Бугарском и за присвајање ослобођених територија у Маћедонији које је држала бугарска војска. И Бугарска је вршила ратне припреме, уздајући се у помоћ Аустроугарске. Њена влада је 29. јуна 1913. године издала наређење војсци да нападне српску и грчку војску и тако је почео Други балкански рат, назван и међусавезнички рат који је вођен на територији Македоније и источне Србије. У тај рат Бугарска је ушла са 440.000 војника, сврстаних у 12 дивизија (од по четири до шест пукова), 720 топова, једну коњичку дивизију и једну самосталну бригаду. Србија је имала 384.000 војника, сврстаних у 10 дивизија (од по три и четири пука), 500 топова, једну коњичку дивизију и једну Црногорску дивизију. Грчка је имала 101.000 војника, сврстаних у осам, а при крају рата у девет дивизија и 180 топова.

За време преговора са Србима око поделе заузетих територија у Маћедонији, 30. маја 1913. године, Бугари су, у намери да реше спор оружаним путем, приступили груписању војних јединица према Србима и Грцима. Према српској војсци груписали су бугарску 4. армију, распоређену у три групе: десна група Македонско-једренско опалчење на линији Китка-село – Пасаџиково, са задатком да заузме Царев врх и Ретке букве, у циљу обезбеђења десног бока армије; 7. рилска дивизија, на линији село Бунеш – Рајчански рид – Горица (к. 392), са предњим деловима на Злетовској реци до ушћа у Брегалницу, са задатком да заузме Шаренковац и Рујан, садејствује централној групи у продирању према Овчем пољу; Централна група 8. туџанске дивизије на положајима око Штипа, од села Крупишта до ушћа, Криве Лакавице, са задатком да заузме Богословец на Овчем пољу; лева група 2. тракијска дивизија у рејону Радовиша и Струмице, са предњим деловима у долини Криве Лакавице и према Валандову, са задатком да продре у долину Вардара и пресече везу српских и грчких армија. Бугарска армијска резерва у тренутку напада била је на маршу од Петрича ка Радовишту. Пета бугарска армија налазила се у рејону Ћустендила, са задатком да садејствује 4. бугарској армији криворечким правцем. Дуж граничне демаркационе линије Патарица – Рујен-гребен, Осоговске планине – Злетовска река – Брегалница, до ушћа Криве Лакавице-гребен, Плавуша – Дорјанско језеро наступили су оружани инциденти бугарске војске. Бугарске комите (400) извршиле су, ноћу 25/26. јуна, два неуспела напада на српску војску на Злетовској реци и Ретким буквама.[3]

[3] К.Чолаков, *Брегалнички и Калимански бојеви*, Софија,1915; В. Максимовић, *Битка на Брегалници*, Београд, 1926.

Српска врховна команда, очекујући бугарски изненадни напад, приближила је Прву и Трећу армију ближе Демаркационој линији.

Лесковачки и власотиначки војници и официри борили су се у саставу 16. пешадијског пука „Цар Никола II“, Првог пешадијског пука Моравске дивизије, првог позива, Прве српске армије у Моравској дивизији, другог позива, Треће српске армије и Другом пешадијском пуку „Књаз Михаило“. [4]

Распоред српске војске уочи битке, 29. јуна. 1913. године, био је: **Трећа српска армија**, под командом генерала Божидара Јанковића, код Ђевђелије; **Тимочка II**, под командом Драгутина Милутиновића, испред железничке станице Удово, на маршу кроз Демир Капију ка селу Пепелишту, на гребену Серте до Развалине Шеобе и села Драгоева, са предстражом на десној обали Криве Лакавице; **Дринска I**, под командом пуковника Стевана Хаџића, на положају села Тестемелици – Сушево – Лазјански рид – Јежево (к. 492) – Д и Г. Трогерци – Шаренковац – Рујан (к. 701), са предстражом на десној обали Брегалнице, а резерва код села Срчинова; **Моравска I**, под командом генерала Илије Гојковића, у армијској резерви на десној обали Светониколске реке код села Грнилишта, армијска коњица код Срчиова. **Прва српска армија**, под командом престолонаследника Александра и начелника штаба генерала Петра Бојовића: **Шумадијска I**, под командом пуковника Божидара Терзића, на простору Градиште (к. 789), Асаница (к. 875), Грамада (к. 850), са предстражом на Црном врху (к. 1115) и десној обали злетовске реке; **Моравска II**, под командом пуковника Милована Недића, на положају код Поникве (к. 1298), село Близанци, село Дренак и на положају Ретке букве, а дивизијска коњица на предстражи на десној обали Злетовске реке; **Дунавска I**, под командом пуковника Павла Јуришића, на простору Царев врх – Каменита чесма – Кратово – Крива Паланка и на Страцину; **Дунавска II**, под командом пуковника Михаила Рашића, на положају код Страцина, северно од друма Куманово – Крива Паланка, на граници према Големом врху. **Коњичка дивизија** била је код села Барбарева, док су **Црногорска дивизија** и **Добровољачка бригада** биле у резерви у Скопљу.[5]

Ратни сукоб захватио је Маћедонско бојиште, од Солуна, поред Вардара, до Скопља; на североистоку преко Куманова, до Великог врха, на старој српско-турској граници и на југоистоку до Ћустендила, Делчева – Пехчева – Струмице, источно од Дорјана према Серезу и Кавали. [6]

[4] Д.Туровић, *Јунаци Гвозденог пука*, Лесковац, 1990; В. Стаменковић, *Власотиначки крај у балканским и Првом светском рату*, Власотинце, 2010.

[5] Архив српске војске, Београд, к. 48, ф. 3, 4, 5 и 6; к. 49, ф. 1, 4. и 5; к.103. бр. 1 и 4; Балкански рат, бр. 4, Бсоград, 1913; Историја српског народа, VI, књ. том I, Београд, 1983.

[6] Исто, фуснота 3 и 4.

Бугарска врховна команда је 28. јуна 1913. наредила 4. бугарској армији да изненада нападне српске трупе на Брегалници, а 2. бугарској армији да нападне грчку војску. Ноћу, 30. јуна, у 2 сата, ојачана 8. бугарска дивизија изненада је напала фронт Треће српске армије преко Брегалнице на центар и десно крило Дринске I, а 7. бугарска дивизија напала је лево крило Дринске дивизије преко Злетовске реке. Под бугарским притиском, предстраже Дринске I повукле су се на главни положај. Шести српски пешадијски пук, у противнападу, Бугари су (12. и 23. пук) разбили и принудили на повлачење. Напади 10, 24. и 30. бугарског пука на Јежево одбио је 4. српски пешадијски пук. Тридесети пук је избио на средњи ред и запленио шест српских топова. Међутим, у противнападу 17. српског пешадијског пука и дивизијског Коњичког пука заузет је Средњи рид и враћени су топови, а 30. бугарски пук одбачен на леву обалу Брегалнице. Такође, 5. пешадијски српски пук одбио је напад 7. рилске дивизије на Шаренковац и Рујен. Командант Треће српске армије упутио је у помоћ Моравску I, 16, 6, 3, 4, 1. и 2. пук, као појачање. Ти пукови су извршили противнапад и одбацили Бугаре од Лозјанског рида и Јежева према Брегалници. Бугари су у противнападу, захваљујући артиљерији, избили на Шаренковац, али су српски 1. и 2. пук спречили њихово даље напредовање. Целим фронтом Дринске I и Моравске I вођене су жестоке борбе, јуриши и противнапади до касно ноћу. Борбе су настављене. Бугари су у борбама са Шумадијском I и Моравском II, на фронту Прве армије владали десном обалом линију Дренак–Кала, заузели Ретке Букве. Битка се продужила на линији Треће српске армије. Прва српска армија прешла је у напад Рајчански рид–Кочани према Ћустендилу, Трећа је остала у одбрани положаја, ојачана 2. пешадијским пуком Шумадијске I, а Црногорска дивизија прешла је из Скопља у Куманово.

Бугари су 1. јула наставили напад на фронту Треће Српске армије и присилили Дринску I на повлачење према Богословецу. Бугарски напади код Јежева и Лозјанског рида су одбијени. На положајима Дринске I појавили су се Бугари са белим заставама са захтевом да се обуставе непријатељства. Међутим, враћени су јер нису имали никаква упутства, а борбе су настављене на левом крилу Моравске I, и северозападно од Рујна. Под притиском Шумадијске I , Моравске I и Коњичке дивизије, Бугари су истакли беле заставе и обуставили ватру, што је била варка. Кад су српски стрељачки стројеви пришли на 100 метара од бугарских ровова, Бугари су запуцали али су уз велике губитке одбачени од Рујна. Тада је заробљено 1200 војника и батерија 13. пука. Бугари су одступили према Злетовској реци и целим фронтом Моравске I дивизије. Бугарска 2. дивизија је напала од Штипа, Развалине, Патрика и Пепелишта, заузела Драгоево и принудила Тимочку I дивизију на повлачење на положај Развалине, Ше-

оба – Орло бајир и тиме је била одвојена од Треће српске армије. Прва српска армија, са Шумадијском I и Моравском II дивизијом прешла је у напад и у јуришу заузела Дренак и одбацила 7. бугарску дивизију на леву обалу Злетовске реке. У тим борбама Шумадијска I имала је 209 погинулих и 1018 рањених војника, што је са губицима 2. пешадијског пука износило 1920 војника. Бугари су се одржали на Озрену (к. 584) [7].

У борбама са Бугарима на Брегалници и Грленским висовима истакао се Лесковчанин Јован Наумовић, мајор и командант 2. батаљона 2. пешадијског пука. У наредби о одликовањима Карађорђевом звездом о јунаштву Наумовића пише: „У борбама са Бугарима 1913. год на Брегалници и Грленским висовима заузимајући на јуриш непријатељски положај на Злетовској реци, Јован је заробио команданта 13. бугарског пука, затим једну батерију, војно превијалиште па чак и непријатељску музику, а на „Лепом вису“ и 4. непријатељска митраљеза. У тим борбама Наумовић је два пута рањен“. За испољено јунаштво Наумовић је у балканским ратовима одликован Орденом Карађорђеве звезде и Медаљом Обилића за храброст. [8]

Борбе са Бугарима биле су жестоке на положајима Моравске дивизије на Кали, Калишту и Злетовској реци, а на положају Дунавске дивизије на Ретким буквама. Бугарска војска Македонско-једренско-ополчење имала је 483 погинула војника. Моћ 4. бугарске армије је неутралисан. Српска врховна команда ставила је Црногорску дивизију под командом Прве армије. Грчка војска је 2. јула прешла у офанзиву против 2. бугарске армије. По наређењу српске врховне команде, 3. српска армија наступила је са Дринском I и Моравском I дивизијом на Брегалницу, од Штипа и до села Крупишта ка Рајчанском риду. Бугари су зауставили напредовање Шумадијске I и Моравске II дивизије на десној обали Злетовске реке. Бугари су са 5. армијом напали Дунавску I са правца Рујена (к. 2252), до Карауле Деве Бајира, али су одбијени. Успели су да ноћу 2/3. јул разбију 14. пук Тимочке II дивизије и принуде на повлачење уз Вардар ка Орло Бајиру и угрозили десно крило 3. армије. Трећој армији српска врховна команда упутила је у појачање Добровољачку бригаду, 2. црногорску бригаду и Коњичку дивизију. Бугари су претрпели пораз. Њихова команда сменила је генерала Савова, а на његово место поставила генерала Димитријева. Бугари су 3. јула продужили напад са 2. дивизијом на положај српске Тимочке II дивизије али јој је стигло појачање Моравске I дивизије. Прва српска армија извршила је напад на Рајчански вис, Шумадијска I на гре-

[7] Архив бив.Југославије, Београд, фонд 525; Марко Добричанин, *Топлички гвоздени пук "Књаз Михајло"*, Београд 2010, стр. 466.

[8] Пук. Ј. М. Наумовић, *Са Гвозденим другим пешадијским пуком „Књаз Михаило",* Ћеље, 1923.

бен Рајчанског рида, а Моравска II до 4. јула напредовала је на линији Бунеш-Шталковица, док је Дунавска I одбила бугарски напад на Царев врх – Калин камен – Света вода, а Дунавска II на положајима Крива Паланка – Црцорија. [9]

И петог дана, 4. јула, вођене су тешке борбе. Бугари су заузели Орло Бајир и потисли српску Добровољачку бригаду и Тимочку II дивизију на положај Енешево – Топлик. Тимочка II дивизија у петодневним борбама изгубила је 3470 војника и 40 официра, па се повукла и угрозила правац за Велес. Моравска I и Дринска I дивизија затвориле су правац Иланђи – Богословце и ка ушћу Светониколске реке, Тестемелца и Топлик.

На фронту Прве српске армије, 4. јула, Шумадијска I пробила је фронт бугарске 7. рилске дивизије, заузела Рајчански рид и присилила непријатеља да у нереду одступи; Моравска II овладала је положајима северозападно од Рајчанског рида и избила на линију: Спанчево – Нивичани – Пасаџиково, док је српска Коњичка дивизија растерала Бугаре на гребену Горица, продужила гоњење непријатеља до Спанчева и Соколараца. Шумадијска I дивизија пребачена је на Овче поље као појачање Трећој српској армији.[10]

Тешке борбе вођене су поред Брегалнице, на Овчем пољу и у долинама Струме и Месте, потом између Ђевђелије и Дорјана и код Кукуша. Прва српска армија 5. јула преузела је гоњење бугарске војске са 2. бригадом Коњичке дивизије у правцу Кочана, али ју је зауставила бугарска артиљерија од Тркања; српска Моравска II дивизија напредовала је до положаја Нивичани – Лешки – Јастребник, а Црногорска дивизија преко Пасаџикова ка Јастребнику; Дунавска I дивизија заузела је Китку. Бугари су се зуставили источно од Кочана, на положајима Црни камен – Калиманци. Српска Коњичка дивизија је 6. јула заузела Кочане и село Оризаре и избила на Брегалницу, али је задржана бугарском ватром са положаја Црни камен, Моравска II избила је на вис северно од Оризара и северно од Кочана и Безикова, а Црногорска дивизија преко Пресеке до Безикова. Такође, Дунавска I са Китке напредовала је до Небојана. Командант Треће српске армије одустао је од даљег напада и пропустио шансу да 8. и 2. бугарској дивизији нанесе коначан пораз. Добровољачка српска бригада 7. јула наступила је од Градског и заузела Криволак. Бугари су напустоли положај око Штипа. Врховна српска команда наредила је команданту Треће армије да продужи напредовање са Моравском II правцем Терзели – Кошево и од Кочана на линији Чешиново – Подлог.

---

[9] Борисав Ратковић, Митар Ђуришић и Саво Скоко, *Србија и Црна Гора у балканским ратовима 1912-1913*, Београд, 1972.

[10] Исто,фуснота 8 и 9.

Бугари су заузели Големи врх, на левом крилу Дунавске II и присилили је на повлачење на Ћупино брдо. Међутим, овај успех је окаснио јер је 4. бугарска армија била у повлачењу. Коначни српски напад на бугарске штипске положаје извршен је 8. јула 1913. године: Моравска I избила је између Брегалница и доњег тока Криве Лаковице – села Хаџи Реџепили – Балталија, а Дринска I на леву обалу Дубоке реке, на путу Штип – Радовиш, Шумадијска I на положају Каларетровци – Шашаврлија , док је 2. црногорска бригада на положају села Шишаврлија – Никоман, а армијска коњица на Меденску реку. Срби су на Брегалници освојили победу. Српски губици били су 16.200 погинулих и рањених војника од тога 11.350 из Треће српске армије, док су Бугари имали 25.000 погинулих војника. Обе зараћене стране имале су губитке од колере, коју су пренели Турци 1912. године. Од колере је највише умрло у Дринској I, Моравској I и II, Тимочкој II и Црногорској дивизији. Бугари су се повукли од Кочана ка Царевом селу, и од Штипа и Радовиша ка Струмици.[11]

Победу српске војске искористила је Румунија која је 10. јула објавила Бугарској рат, а 15. јула њене трупе прешле су Дунав код Карабуље према ушћу Мехера и наступиле према Софији. Такође, и турске трупе су 15. јула прешле границу Енос – Мидија и 22. јула поново заузеле Једрене. Бугарска је била принуђена да тражи примирје, те су ратне операције прекинуте 31. јула 1913. године. Бугарска IV армија од 130.000 војника спала је на 45.000 бораца.[12] У Другом балканском рату погинула су 22 војника и официра из Лесковца, девет је умрло од колере, а један се удавио у Вардару. Погинули су: Антанасије Пешић (53), четник, Драгутин Стојановић (45), Драгутин М. Стојановић, Марјан Илић, Трајко А. Стојановић (30), Димитрије Карапанџић (27), Владимир Х. Павловић (30), активни наредник, Михаил А. Поп Костић (27), Никола Ђ. Јовановић (41), Трајко Стојановић-Стефановић, Петар Јовановић, Михаил П. Јефтимијеђ (28), Јосиф Илић, Божидар Л. Костић, Аритон Стаменковић, Никола Ђ. Јовановић, Стојан Ђ. Стојиљковић, Трајко Марковић, Љубомир П. Милошевић (27), Антанасије М. Цакић (68) и Глигорије Ј. Илић (26), а умрли од колере: капетан Живојин Хаџић, Душан Ђ. Јовић, Димитрије М. Коцић (удавио се у Вардару), Трајко Марковић, Младен П. Станковић, каплар, Василије Стаменковић, Никола К. Ристић (38), Никодије Крстић и Спира П. Додић.[13]

---

[11] Душан Мил. Шијачки, *Балкански рат у слици и речи 1912-1913*, Београд, 3. II. 1913; Марс, *Српско-турски рат од 1912-1913*, Београд књ. I.

[12] Г. Миљановић и др., *Војна историја*, Београд 1980, стр. 61-62.

[13] XIII- протокол за упис умрлих од 2. августа 1913 – 11. априла 1915- Цркве лесковачке, храма Господ. прес. Богородице (Општина Лесковац).

РАТНЕ ОПЕРАЦИЈЕ НА ВЛАСИНИ, ТУМБИ И ЧЕМЕРНИКУ

Бугарска врховна команда, да би ослабила српске снаге у Мађедонији и развукла фронт, наредила је 1. и 3. армији да пређе у напад на старој српско-бугарској граници. Продор и напад бугарске војске извршен је 4. јула 1913. у рејону Пирота, Зајечара, Књажевца и Власине. На овом правцу напада бугарске војске налазиле су се јединице Друге српске армије, под командом генерала Степе Степановића. Тај правац браниле су слабе српске снаге Пете српске дивизије, трећег позива, које су на брзу руку формиране. После јаке борбе, бугарске јединице присилиле су на повлачење 2. и 4 батаљон 3. Пиротског пука на Тумбу (1377 м.), планинском висоравни на југоистоку Србије која захвата села Јабуковик, Градску и Калну, у општини Црна Трава и села Раков Дол и Црвену Јабуку – општина Бабушница. Бугари су угрозили пут преко Тумбе ка Лесковачкој котлини. Они су 6. јула напали са правца Дашчани кладанац – Свође. На том правцу налазиле су се јединице Трећег српског пука, трећег позива, под командом мајора Јована Цветковића. Бугари су угрозили 3. пук, па је мајор Цветковић затражио појачање од генерала Степановића, извештавајући да са три батаљона трећег позива неће моћи да задржи напад два ојачана бугарска пука. Бугари су форсирањем напада, спољних крила, преко Калне и Тумбе и противнападом на пиротски утврђени логор, довели у тешку ситуацију главне снаге Друге српске армије у рејону Пирота.[14]

Да би задржао 3. пук на запоседнутом положају, јер Бугари су главнином кренули ка Клинчарници, да би обишли Тумбу и извршили бочни напад, генерал Степа Степановић је мајору Цветковићу категорички наредио: „Тумба може пасти тек онда када цео пук буде сатрвен. Ви сте имали времена и сретстава да положај солидно припремите за одбрану. Сада уложите све снаге да га одржите, па макар изгинула сва команда. Мислите на то да ли ви имате снагу, а не само непријатељ.“[15]

Мајор Цветковић ово Степино наређење саопштио је свим официрима и војницима 3. пука. Оно их је окуражило и на њих оставило снажан утисак. Сутрадан, 7. јула, бугарска непријатељска пешадија, подржана артиљеријом, извршила је напад на оба крила 3. српског пука. Испред ровова борци 3. пука дочекали су Бугаре и прецизном ватром и бомбама зауставили њихов јуриш. Бугари су се повукли, да би поподне преузели нови напад, усмерен гребеном Тумбе, на центар српског одбрамбеног ра-

[14] Др Саво Скоко и др Петар Опачић, *Војвода Степа Степановић у ратовима Србије 1876-1918*,

[15] Исто, фуснота 14.

споредa јединица. И тај напад је одбијен уз велике жртве, пушчаном ватром и ручним бомбама. Стрељачи стројеви бугарске пешадије заустављени су на 50 корака од српских ровова. Одбрану Тумбе, прецизном ватром, подржавала је српска батерија. Пошто су игубили 600 војника, Бугари су у 20 часова почели да панично беже, бацајући пушке, муницију и војну опрему. Бојишта падина Тумбе, Црног врха и Чуке била су прекривена бугарским лешевима. Војници 3. пука 3. позива, иако су били наоружани једнометним пушкама „ђерданкама“ и застарелим топовима „дебанжовим“, успешно су извршили Степино наређење и одбранили Тумбу – неосвојиву тврђаву за Бугаре. Они су у критичном бугарском нападу препречили пут за српску Другу армију.

Српска врховна команда, због бугарског продора у рејону Пирота у току ноћи 8. јула, наредила да се Дринска I одмах упути у Велес, Шумадијска I у Куманово, а остале снаге да продуже гоњење Бугара. Сутрадан су јединице 3. армије продужиле покрет према српско-бугарској источној граници, да би ојачале фронт српским снагама.[16]

Бугарске снаге, два пешадијска пука и пет коњичких ескадрона Трнског бугарског одреда, 6. јула 1913. присилиле су слабе српске пограничне страже на повлачење на Власину, а затим преузеле напад на српски фронт од Чемерника до Букове главе. Циљ Трнског одреда био је да преко Власинске висоравни и Црне Траве, Брода и Рупља продре у долину Јужне Мораве и пресеку железничку пругу Ниш – Лесковац – Врање. На том делу пограничког фронта налазио се само један батаљон српског Првог пука, III позива (састављен од Власотинчана), који је почео да напушта Букову главу, а која затвара Бугарима сурдулички правац. У то време стигло је појачање 1. пуку трупе Шумадијске дивизије, другог позива, у Владичин Хан. По наређењу војводе Путника, Шумадијска дивизија, усиљеним борбеним маршем упућена је ка Власини. Напредовање бугарских трупа заустављено је на Буковој глави, Дугој пољани, Панчином гробу и Чемернику. Сутрадан, 7. јула, Бугари су поновили напад. Међутим и овај напад је одбијен захваљујући ангажовању нових ешалона војника Шумадијске дивизије, другог позива. Милован Плазина, командант 10. пука, другог позива, извршио је противнапад те су се бугарске јединице, ноћу 8/9. јула, повукле ка Трну. Тако је Шумадијска дивизија, II позива, посела и стабилизовала фронт на Власинској висоравни.[17]

Српска врховна команда, 10. јула 1913, издала је наређење команданту Шумадијске дивизије II позива да упути један одред војника преко села Божице, ка Босиљграду, против бугарских јединица које су нападале лево крило Прве српске армије. Међутим, док су српски војници 11. јула

[16] Исто.

[17] Исто, фуснота 16

стигли у Босиљград, српска војска на Власини је остала ослабљена. Тако су Бугари 23. јула напали српску одбрану на Власини, а 24. јула заузели Страшер и отворили пут ка Јужној Морави. Тада је српска врховна команда послала 3. прекобројни пук, 15. пук, I позива и Комбиновани пук као појачање и од ових јединица формирани су Стрешерски одред и Сурдуличка колона, под командом пуковника Жарка Павловића, са задатком да заузму гранични гребен и затворе Бугарима напредовање ка Прибоју и Врању. Но, пре него што су српске јединице стигле, закључено је са Бугарима примирје.

У рату са Бугарима 1913. испољили су јунаштво и ратне врлине: пуковник Владимир Ц. Ђекић, генерал Глигорије Јовановић, Драгутин К. Горуновић, наредник Јаков Т. Миловановић, поднаредник Милан С. Митић, потпуковник Урош П. Црниловић, Хаџи-Тома М. Манић, сви из Власотинца, затим наредник Драгутин З. Вељковић из Гара, каплар Драгутин К. Коцић из Свођа, поднаредник Петар М. Милић из Дадинца, Јован Цветковић из Дадинца, генерал Александар Ј. Станковић из Грделице и други. [18]

Погинули Власотинчани у Другом балканском рату 1913: Петар Р. Илић (28), Михаило З. Миљковић, Димитрије С. Јовић, Димитрије П. Крстић, Мита Дојчиновић, Игњат Ђокић, Александар Митић, Александар Лека Спирић, сви из Ладовице; Димитрије Јовић, Младен П. Стаменковић, Милутин Стојановић, Христофор Христа Ђокић и Панта С. Динић, сви из Орашја, умрли од тифуса; затим Никола Ж. Митић, каплар из Кукавице, и Костадин Стојановић из Кукавице, умро од тетануса, Душан П. Станковић, из Гложана и Пејча Н. Костадиновић из Гложана, умро од тифуса; потом Никола Ж. Митић из Кукавице и Костадин Стојановић (47) из Кукавице, умро од тифуса, Трајко Коцић и Ђорђе П. Станојевић из Прилепца. Погинули из Црнатова: Милутин С. Станојевић, Душан С. Стаменковић, затим из Црне Баре – Милан З. Радоњић, Петар К. Милосављевић, Милутин К. Стаменковић, Петар П. Радоњић; из Крушевице: Васиљко Стојановић, Милан Ђокић, Миодраг Златковић, Милан А. Раденковић, Стојадин Ј. Анђелковић и Ђорђе М. Ристић; из Равног дела – Милорад Л. Михаиловић и Пејча П. Станковић. Из Конопнице – Милан П. Стојановић, Милан Цветковић, Крста С. Јанковић, Гаврило С. Милосављевић, Милан П. Станковић, Аврам К. Петковић, Димитрије П. Димитијевић, умрли од тифуса, а Милан П. Стојановић, умро од рањавања; из Шишаве – Душан Миленковић, Дишан Симон Миљковић и Душан Миљковић, погинули, а умрли од тифуса: Аранђел Ђорђевић

[18] Добросав Туровић, *Јунаци Гвозденог пука*, Лесковац, 1990; Велимир Стаменковић Лима, *Власотиначки крај у балканским и Првом светском рату*, Власотинце 2010; С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, I књ. Београд, 1968.

и Милан Здравковић; из села Скрапеж – Тодор С. Стојиљковић, умро од рањавања. Из Липовице – Светозар С. Здравковић (28), Младен Т. Грујић (23); из села Свођа – Пејча Миленковић; из Бориндола – Стаменко Станковић; из села Гаре – Радисав Анђелковић (40) умро од тифуса. Као што се види, погинуло је 39 војника, а 13 умрло на фронту од тифуса.[19]

Други балкански рат завршио се уговором о миру потписаним 10. августа 1913. године у Букурешту. Извршена је коначна подела територија освојених ратом, и то: Србија је добила Вардарску Македонију, Косово и већи део Метохије, тако се повећала за 39. 000 км^2 и 1.290.000 становника; Црна Гора је добила 7.000 км^2 и 150.000 становника – Васојевиће, део Метохије и део Санџака; Грчкој је припао Епир, Јужна Македонија, део западне Тракије, Халкидичко полуострво са Солуном и већи број острва у Егејском мору, чиме се повећала за 51.300 км^2 и 1.624.000 становника; Бугарска је добила Пиринску Македонију, Струмицу с околином и део Тракије, тако се увећала за 21.000 км^2 и 600.000 становника, а Румунији је припало око 800 км^2 јужне Добруже са 303.000 становника. Албанија је као држава основана на површини од 27.000 км^2. Турска је задржала Једрене, са 12.000 км^2 на Балкану.[20]

Summary

Dobrosav Turović

PARTICIPATION OF RESIDENTS FROM LESKOVAC AND VLASOTINCE IN THE SECOND BALKAN WAR, 1913.

The Second Balkan War, broke out on June 29th1913, when Bulgaria launched an attack on its erstwhile allies in the First Balkan War, Serbia and Greece, using surprise attack on the position of the Serbian and Greek armies, with the purpose to occupy the Aegean Macedonia. Kingdom of Serbia, Greece, Montenegro, Romania and the Ottoman Empire intervened against Bulgaria/ Bulgarian Army. Military operations were conducted in the territory of the Aegean Macedonia and Southeastern Serbia from June 29th to July 10th 1913. The Bulgarian army was defeated at the The Battle of Bregalnica, then the Battle of Kukeš, Kalinovo and Dorian, including the battles on Vlasina , the Battle of Tumba and Čemernik, along the old Serbian - Bulgarian border. The residents of Leskovac and Vlasotince fought for the Serbian army as follows: in 16,The 1st Infantry Regiment, "Iron Regiment" (the second Infantry Regiment

[19] Протоколи умрлих црква: Власотиначке, Крушевичке, Конопничке, Градашничке и цркве у Великом Боњинцу.

[20] Гојко Миљанић и др. *Војна историја*, Београд 1980.

"Prince Michael" First Call Division Moravia), the First Infantry army unit and other Serbian military units. They demonstrated prowess. During the war 61 soldiers were killed and 22 died of cholera and typhoid. Serbian losses were 16,000 soldiers and the Bulgarians had 25,000 dead soldiers. Bulgaria requested a truce on July 31st, 1913.

The war ended with the Bucharest Peace Treaty/The Treaty of Bucharest signed on August 10th, 1913. Treaty partitioned the region i.e.the conquered territories to Serbia, Montenegro, Greece and Romania. Germany, Austria-Hungary and Russia, as major European powers, caused Great Power tensions which were widespread in 1914, since those tensions caused the rapid spread of the war after it broke out. The Balkan Wars assigned blame for the outbreak of the World War.

МА Славиша И. Бишевац[1]
ОШ „Јован Цвијић“ Зубин Поток
МА Милош М. Дамјановић[2]
Медицинска школа Косовска Митровица

УДК 355.48(497.11)”1913”(093.2)
341.322(497.11)”1913”(093.2)
070ИЛУСТРОВАНА РАТНА КРОНИКА”1913”(093.2)

„ИЛУСТРОВАНА РАТНА КРОНИКА“ О СТРАДАЊУ КЊАЖЕВЦА У ДРУГОМ БАЛКАНСКОМ РАТУ

АПСТРАКТ: Анализом извештаје дописника „*Илустроване ратне кроникe*“, рад има за циљ да подсети на страхоте које је преживело српско становништво Књажевца и околине у време Другог балканског рата. После неуспелих напада на српске положаје у Македонији, Бугари су упали на простор Тимочке крајине и тамо уништили све што се уништити могло. Наши и страни извештачи били су згрожени неделима једне регуларне војске, која је по својој бестијалности надмашила варварске нападе Хуна и Авара у далекој прошлости. Злочини бугарске војске, која је за собом оставила „*савршену пустош*“, имали су несагледиве последице. Било је потребно време да се преболе губици и да избледе трагови бугарског вандализма.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Илустрована ратна кроника, Други балкански рат, Књажевац, бугарски злочини, бугарска војска, српско становништво.

*

После значајних резултата током Првог балканског рата и заједничких победа против Османског царства, Савез балканских земаља је запао у кризу. Немогућност да се договоре око поделе „османског наслеђа“, сасвим логично, савезнике је довео до несугласица, које су кулминирале ратом.[3] Напад Бугара на српску војску означио је почетак новог балканског сукоба који ће имати несагледиве последице.[4]

[1] bisevacs@hotmail.com
[2] milos_damjanovic@yahoo.com

[3] О узроцима рата видети у: Скоко, Саво. 1968. *Други балкански рат књ. 1.* Београд: VII.

[4] Опширније о самом рату у: Скоко, Саво. 1975. *Други балкански рат књ. 2.* Београд: VII; Уп. Белић, Александар. 1913. *Срби и Бугари у балканском савезу и у међусобном рату*, Београд: Књижара С.Б. Цвијановића.

Међутим, овај, други по реду балкански рат, ипак је остао у сенци великих успеха постигнутих током Првог балканског рата, барем када је у питању српска историјска наука. Освећено Косово и херојски подвизи славних ратника, наследника Карађорђа и Милоша, бацили су у засенак све што се дешавало током сукоба дојучерашњих савезника лета 1913. године. Мали број људи зна да су жртве српске војске биле знатно веће у време сукоба са Бугарима. Ова чињеница јасно указује на то да домаћа историографија до данас није посветила довољно пажње овом балканском рату, да није добио заслужено место у историји. Међутим, велики допринос да „*осветници Сливнице*“ не буду заборављени, да њихова имена буду уписана великим словима у историјско памћење српског народа припадају новинарима (извештачима) „*Илустроване ратне кронике*“, који су помно пратили дешавања како на фронту тако и ван њега.

„*Илустрована ратна кроника*“ је часопис који је уређивао Каменко Суботић, а излазио је сваке седмице у Новом Саду од 13. октобра 1912. до 3. октобра 1913. године.[5] Педесет свезака и преко четири стотина страна овог часописа представљају вредно сведочанство оних који су, раме уз раме са српском војском, подносили жртве током балканских ратова. Конципиран тако да својим текстовима, слави ратне хероје, све који су подносили терет рата, имао је велики одјек у јавности. Сви записи праћени су колекцијом фотографија различитих формата, чија је вредност непроцењива. Приказана је читава плејада ликова из свих делова Србије, оних који су страдали, али и других, који су преживели ратне страхоте и славили успехе и победе. За многе од њих никада не бисмо ни сазнали да се сарадници овог часописа нису потрудили да нам прикажу њихове биографије. Не смемо заборавити ни најмлађе, малолетну децу, која су књиге и оловке земенила ратном опремом.

Време често носи и заборав. Они који су некада били на бранику отаџбине, страдали и гинули, после неколико година ишчезавају, нико их се више и не сећа. „*Илустрована ратна кроника*“ представља ратни албум, збирку портрета и вечити споменик да се такви ликови трајно меморишу у сећање народа као национални хероји.

Да би се употпунила слика о жртвама Књажевца и околине, неизоставни извор јесу и остала штампана издања која су излазила тада у Србији, часопис „*Балкански рат у слици и речи“,* дневни листови „*Политика*“, „*Српске новине*“, „*Радничке новине*“*,* али и издања у суседним земљама. Свакако, треба поменути стране ратне дописнике, међу којима су се истицали Анри Барби, Гвидо Човинини, Лоренцо Ларко, Гвидо Тартаља, Пјер Лоти. Они су били можда најобјективнији извештачи о свему што се дешавало у Тимочкој крајини.

[5] Сви датуми у тексту су по старом календару (нап. аутора)

Мало би ко могао поверовати у недела Бугара током рата да за то нису, поред записа савременика, постојали и јасни докази у виду фотографија. Поред наших и страни новинари и фотографи оставили су нам велики број сведочанстава овог формата.

Други балкански рат је почео у ноћи између 29. и 30. јуна 1913. године бугарским нападом на српску армију.[6] Обележила га је велика битка на Брегалници,[7] али и неколико мањих сукоба некада савезничких војних јединица. Бугарска, за коју се веровало да је најмоћнија држава на Балкану, није успела да оправда овај назив, што су показале борбе које је водила.

Сл. 1. Српска војска одбија бугарски напад у близини Књажевца[8]

[6] *Документи о спољној политици Краљевине Србије VI/2.* 1981 (ур. Д. Лукач). Београд: САНУ. док. 548, 549. и 561.

[7] Видети у: Томић, Јаша. 1914. *Рат у Маћедонији и Старој Србији*. Нови Сад: Електрична штампарија Дра Светозара Милетића, 71-99; Уп. *Илустрована ратна крониκа,* св. 38, 11. јул 1913, 310-312.

[8] *Илустрована ратна крониκа*, св. 38, 11. јул 1913, 311.

У првом нападу имали су Бугари успеха и заузели су српске положаје у Македонији. Међутим, српска војска успела је да се организује и узврати ударац. После тешких губитака услед српске контраофанзиве, бугарска војска под вођством генерала Кутинчева, састављена од 5, 9. и 15. дивизије, са укупно 15.000 људи, покушавала је да отвори нови фронт на линији Кула – Белоградичк. Војне јединице имале су у плану да заузму главне путеве и наступе ка средишњем делу Србије. Пре свега, Кутинчев је имао за циљ да заузме Зајечар, Књажевац и Пирот, вароши које су се налазиле на неколико километара од границе. Њиховим заузимањем био би отворен пут ка Нишу и железничка пруга дошла би у бугарске руке.[9] Ово је требало да изазове пометњу код српске војске на македонском бојишту, а Бугарска је могла да говори бар о једној победи против Србије уколико би заузела неку српску варош.[10]

Бугари су овде имали првокласне борбене снаге. Девета дивизија је убрајана у најборбеније трупе. Само је у 15. било елемената другога реда, регрута допунских батаљона. Међутим, српске трупе које су биле према Бугарима на тимочком бојишту биле су много слабије. Изузев тимочке дивизије првог позива, остали су били из пукова трећег позива и последње одбране. Махом су то били старији људи, јер се омладина налазила у Македонији. Ове српске војне јединице нису биле на једном месту, већ распоређене на више циљева. Између осталог, неки су чували мостове, пруге и муниционa складишта. Додатни проблем стварало им је лоше наоружање, тачније старе пушке. Затим, многи нису имали шаторе и додатну опрему, па су данима спавали под ведрим небом. Али, упркос томе, ратни извештачи су говорили да су водили борбу као активне трупе.[11]

Напад бугарских војника на положаје око Зајечара, као стратешки најважнијег места, почео је у ноћи између 21. и 22. јуна 1913. године. Жестоке борбе водиле су се у читавом овом крају и околини до 27. јуна 1913. године, када су бугарске снаге биле натеране на повлачење.[12] Међутим, оно што је бугарска солдатеска за време трајања борбе и приликом повлачења направила на овом простору, нарочито у Књажевцу,[13] не може појмити ниједан културан човек, а по писању *Кронике* „*тешко може по-*

[9] Барби, Анри. 1914. *Брегалница.* Београд: Штампарија Савића и Комп. 149-150.

[10] *Илустрована ратна кроника*, св. 44, 21. август 1913, 358.

[11] Детаљније о борби на српско-бугарској граници око Зајечара, Пирота и Књажевца у: Томић, Ј. *Рат у Маћедонији и Старој Србији*, 172-189.

[12] *Илустрована ратна кроника*, св. 38, 11. јул 1913, 312.

[13] То је био једини српски град који су Бугари заузели у овом рату. Истовремено, представља највећи и једини (не)успех бугарске војске.

веровати у страшну стварност чак и онај који је гледа“. Немоћни да се супротставе српској војсци на бојном пољу, бугарски војници су извршили такво дивљаштво над цивилима да су запрепастили свет. „*У опустошеном Књажевцу*“ назив је чланка који је „*Илустрована ратна кроника*“ објавила на насловној страни свеске број 39, од 18. јула 1913. године. Потресан текст о почињеним неделима никога није могао оставити равнодушним. Трагови бугарског вандализма били су свуда. Књажевац је одавао слику „*савршене пустоши*“. Тамо више није било ничега, све је било опљачкано и уништено, све је пропало. Великим, подебљаним словима, аутор је доносио страшан закључак: ***„ЧИТАВА ЈЕДНА ВАРОШ ВИШЕ НЕ ПОСТОЈИ. КЊАЖЕВЦА ВИШЕ НЕМА“.***[14]

Тековине поколења овим варварским нападом биле су на најлуђи начин уништене. Извештачи су се питали, колико још година треба да прође, па да једна мирна, честита и лепа варош, Књажевац, преболи страховити удар који ју је бацио у рушевине. [15]

Вест о несрећи која је задесила Књажевац брзо се ширила. Нису саопштавани сви детаљи овог бестијалног напада, али и најмање појединости наговештавале су страхоте једног насеља. Информације о судбини Књажевца стигле су и до ратних новинара који су боравили у Македонији. Дописнику „*Илустроване ратне кронике*“ и четворици странаца било је дозвољено да одмах отпутују и својим очима се увере шта је све починила војска краља Фердинанда у читавом низу села у „*заглавском и сврљишком срезу*“.[16]

Док су путовали према Књажевцу извештачи су на више места сретали „*бегунце*“ из Књажевца. Биле су то групе људи који су се из збегова враћали на разорена огњишта. У њиховим рукама запазили су понеку ситницу, за коју нису ни слутили да им је једино што је преостало иза Бугара...[17]

---

[14] *Илустрована ратна кроника*, св. 39, 18. јул 1913, 313.

[15] *Исто.*

[16] *Исто,* 314.

[17] Упечатљив утисак на њих су оставиле три старе жене. Бледе, изнурене, унезверене, у похабаном оделу; срели су их на тротоару испред једног нишког хотела. Међу њима је била и старица која је по процени новинара имала више од осамдесет година. Убрзо су сазнали да су из Књажевца. Пешице су превалиле дуг пут до Бољевца, одатле се склониле у Параћин, а онда неким од ноћних возова стигле у Ниш. Ту су дочекале зору. Поред њих биле су четири бошче (мараме), у њима све што су имале. Намеравале су, како су рекле једном од новинара, да се врате у свој крај. Али су стрепеле од онога што су тамо могле да затекну. *Илустрована ратна кроника*, св. 39, 18. јул 1913, 314.

Нимало пријатан призор увео их је у Књажевац.[18] Дописник бечких и чешких новина, господин Упшимни, и господин Шимоњи, дописник пештанских листова, гледали су разрогаченим очима ову страхоту. Километрима дуг ред оборених телеграфских дирека, разваљени и разбијени прозори, стакло на улицама које је изгледало као „*нарочито посуто*“, били су само први знаци онога што се десило. Што се дубље улазило у град, слика је била све грознија. Затекли су празне куће, а ни на улицама

[18] Књажевац се налази у источном делу Србије на, ушћу Сврљишког и Трговишког Тимока, окружен обронцима Старе планине, Тресибабе и Тупижнице. Удаљен је од Бугарске границе свега петнаест километара (зато је био Бугарима најближа мета током Другог балканског рата - прим. аутора). Књажевачки крај је био насељен још у време праисторије, о чему сведоче многобројни археолошки налази. Антички хроничар Плиније (II век н.е.) забележио је овај простор као део римске провинције Мезија. Римско утврђење Timacum Minus код села Равна, са откопаним бедемима, деловима цивилног насеља, богатом некрополом, објашњава период историје књажевачког краја до времена средњег века. У самом граду су пронађени остаци и другог познатог касноантичког града Timacum maius. У римској путној карти из IV века Књажевац је записан под називом Timaco Maiori, насеље које је настало на темељима утврђења Велики Тимок на брду Зданије (садашња црква „Свети Ђорђе“). Из периода средњег века потичу градови Равна и Кожељ, црква Свете Богородице у Горњој Каменици и манастир Свете Тројице у Доњој Каменици, грађене у XV веку, као и први траг имена Гургусовац (стари назив за Књажевац - прим. аутора). Турци су овај крај освојили 1396. године и припојили га Видинском пашалуку. Из времена турске власти има мало података. Запис из XVII века бележи ондашњи Гургусовац као војно утврђење са палисадима и топом, са 46 турских и 120 хришћанских кућа. Први српски устанак књажевачки крај је захватио 1807. године, када је Хајдук Вељко напао Гургусовац, али га није могао заузети, све до српско-руске победе на Малајници. После српског пораза на Чегру, Турци поново освајају Гургусовац, који је, сломом устанка 1813. године, поново био прикључен Видинском пашалуку. У саставу овог пашалука остао је све до ослобођења од Турака и припајања матици Србији 1833. године. Граду је остала Гургусовачка кула, злогласни затвор за политичке затворенике, познатији као „Српска бастиља“. Кула је запаљена наредбом Књаза Милоша Обреновића, па су, њему у част, грађани 1859. године променили име града у Књажевац. Тешке економске прилике после наметања нових пореза за пругу Београд – Ниш и наоружање војске, као и политичко стање у земљи, довели су до Тимочке буне 1883. године. Буна је захватила Књажевац и књажевачки округ у октобру 1883. године, а један од покретача буне био је Књажевчанин Аца Станојевић. После овог догађаја Књажевац се убрзано развијао и постао за кратко време једна од најнапреднијих вароши Тимочке крајине. О богатству ове вароши најбоље говори плен који су Бугари однели 1913. године, када је читава околина вароши била готово сравњена са земљом. Слична судбина, тек опорављену варош, задесила је и током Првог светског рата. Више о Књажевцу у: *Књажевац и околина*. 1999. (ур. П. Влаховић). Београд: Етнографски музеј; Доступно на: http://www.knjazevac.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=1&Itemid=3&lang=sr [2.12. 2013].

није било света. Могли су се приметити само у понеким двориштима људи забринутих лица и жене скамењене док су гледале кроз поломљене прозоре и одваљена врата. Бугари су спалили до темеља читав низ дућана од пивнице „*Тимок*“ до хотела „*Маћедонија*“. Страшна је била слика коју је Књажевац пружао споља, с улице, али се права страхота уочавала и када би се ушло у неку од кућа или трговинских радњи.

Враћајући се из збега, Књажевчани су полако улазили у своје куће затичући узнемирујући призор. Из часа у час су се могле чути нове вести о дивљаштву Бугара. Центар вароши се није могао препознати. Од највеће трговине па до последње лончарнице било је уништено све. Нису могли уочити нити један читав предмет или стварчицу. Бугари су, по њиховом мишљењу, више од пљачкања хтели уништити Књажевац. Било је више него очигледно да су у томе успели.[19]

У књижари Стеве Веселиновића уништили су варвари сав књижни и канцеларијски материјал, па се није могао пронаћи ни један једини табак хартије. До скора уређена књижара одавала је утисак једног великог сметлишта на које је годинама бацано ђубре. У другој књижари власника Илије Николића није остала ни писаљка.[20]Нису боље прошле ни занатско-трговинске радње. Велика гвожђарска радња Анте Атанацковића која се налазила зид уз зид са књижаром била је демолирана. Роба је била на поду, а рафови на којима је била – исцепани и поломљени. Покушали су да је запале, али нису успели у томе. Да је дивљаштво поменуте војске превазилазило сваку границу сведоци су биле две полууништене слике. На њима су били портрети руских владара, цара Николаја II Романова и његове супруге царице Александре. Скупоцене слике, како су проценили извештачи, биле су на тезги, избодене ножевима и умазане блатом. У радњи су новинари затекли власника који им је показивао овај вандализам. Тврдио је Атанацковић, да су на тај начин Бугари хтели искалити свој бес према Русији и осветити се руском цару, што Македонија није дата Бугарској.[21] Сличне сцене су се могле затећи где год су пронашли слике српског краља Петра I Карађорђевића, регента Александра или неког од српских генерала. Светили су се сликама кад нису могли живим ратницима.[22]

---

[19] *Илустрована ратна кроника*, св. 39, 18. јул 1913, 314.

20 *Илустрована ратна кроника*, св. 39, 18. јул 1913, 315.

[21] Атанацковић је био имућан трговац, борац под Једреном. Вест о догађајима у Књажевцу затекла га је на бојишту. Био је пуштен кући тек дан након ових дешавања. После напада на Књажевац било му је уништено све. Бугари су чак пронашли и добро маскирану касу која се налазила у задњем одељку његове куће. У њој је држао сав новац и хартије од вредности. Све је било однето. Преко ноћи је постао просјак. *Илустрована ратна кроника*, св. 39, 18. јул 1913, 315.

[22] *Исто*.

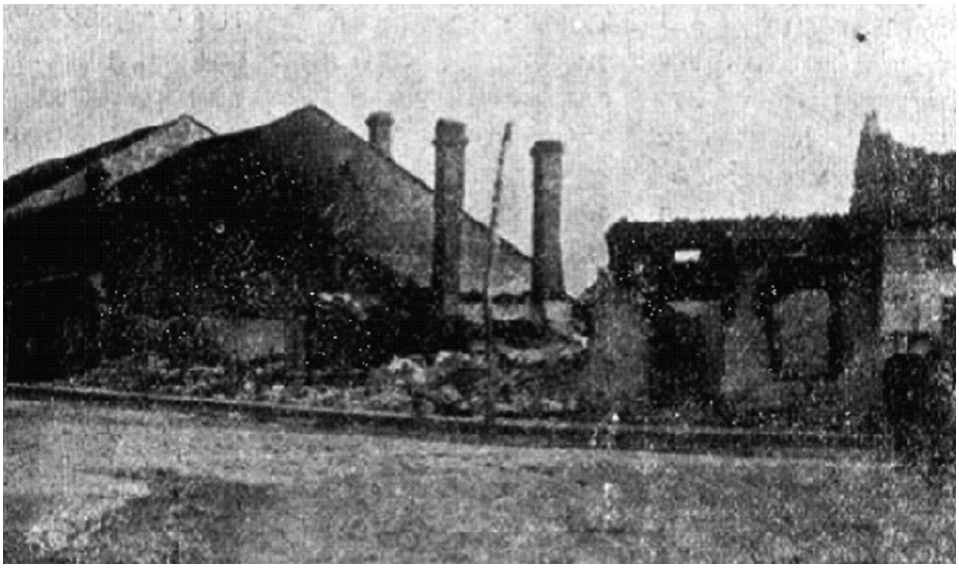

Сл. 2. Једна улица у Књажевцу после бугарског повлачења[23]

Док су даље ишли из дућана у дућан, из куће у кућу, виђали су исте призоре, подједнако страшне, подједнако одвратне. Радње Димитрија Ђорђевића и Љубе Јанковића биле су у хаотичном стању. Све изгужвано, искидано, угажено и поливено водом. Најфинији штофови и шешири исечени, све кутије отворене и роба из њих избачена. „*И све, све редом /.../ искидано и бачено на гомилу која је прекривала под. Слика каква се не може замислити*“.[24]

„*Можете кренути на било коју страну*“, писао је новинар „*у било коју улицу, уђи у све зграде, свуда се наилазило на исти призор, исти лом и дивљаштво ком није било равна*“. Истицао је да се у читавом Књажевцу није могло наћи ни парче платна. Све платно и бело рубље, све навлаке креветне, чак и најмању мараму, бугарски војници су однели. Ироничан коментар новинара „*Илустроване ратне кронике*“ био је: „*Изгледа да су у томе највећу оскудицу трпели*“.[25]

Опљачкан је био и намештај по свим кућама, од најлепших пиротских ћилима по којима је овај крај био познат, па до најпростијих застирача за предсобље. Од неколико старих људи и жена који су остали у Књажевцу извештачи су слушали приче како су колима и дању и ноћу биле превожене ствари преко бугарске границе.

Од свих зграда, најстраховитији изглед имали су стан и апотека једног мирног и питомог Чеха, Кучера. Тамо нису могли приметити ниједну

[23] *Балкански рат у слици и речи,* бр. 26, 4. август 1913, 409.

[24] *Исто*.

[25] *Исто*.

стопу која није била прекривена његовом упропашћеном имовином, ниједну ствар на којој се није огледало дивљаштво Бугара. У апотеку су једва ушли преко крша који су затекли. Није било фиоке, тегле, пакета, стакла који нису били на поду. Од медикамената једне, донедавно дивно уређене апотеке, било је направљено сметлиште. Каса, наравно, није била поштећена, као ни рачунске књиге. Демолиране су биле и све споредне просторије у приземљу апотеке. Али, најупечатљивију слику одавао је горњи спрат куће, стан апотекарев, који је пре бугарских упада био један од најелегантнијих станова у Књажевцу. Четири собе и предсобље овог стана били су у таквом стању као да их је разорила бомба. Огледала разбијена, кревети изломљени, ормари за одећу обијени секирама, испражњени и оборени. Клавир госпође Кучер, такође, био је исцепан секиром, а преко њега побацане саксије са цвећем, исцепане фотографије и блатњаве шустикле, којима су вероватно брисали војници своје блатњаве чизме. Све лампе полупане, слике са рамова изломљене и бачене на под, фотеље, столови, оборени на једну страну, а преко њих испросипано слатко и компот, изломљен велики број тегли. Мислили су бугарски официри да је и ово мало, па су исекли све дечије креветиће, душеке, јоргане и јастуке.

Ништа бољи призор нису затекли ни у кућама адвоката Саве Ђукића и потпуковника Јеше Илића, које су се налазиле у непосредној близини Кучерове апотеке. У кући Ђукића – страшан лом. У канцеларији били су разбацани и полузапаљени папири. У овом хаосу затекли су адвокатовог таста, човека од седамдесет година. Он није хтео да бежи из Књажевца и био је живи сведок свега што се дешавало. На врату су му још биле видљиве модрице. По његовој причи, добио их је од бугарског војника, који је, хватајући га за грло, тражио новац. Дао му је старац последњих дванаест гроша.[26]

Сам улазак у двориште Илићеве куће наговештавао је шта се унутра могло затећи. Ствари које су биле вредне однели су, остало полили гасом и запалили. На средини дворишта уочљива је била поцепана и блатњава униформа бугарског војника, чизме, прљава шапка и кошуља. Вероватно се ту бугарски „*херој*“ пресвукао, оставивши своје старо и обукавши ново официрско одело.

У вандалском нападу Бугара страдала је и зграда поште. Били су поломљени сви апарати, уништена телефонска централа,[27] батерије и материјал који су били у згради, док су три велике касе биле динамитом разбијене. Узето је било све од вредности, писма поцепана, а многе пошиљке могле су се наћи у ђубришту. У самој згради, тачније оном што је остало

[26] *Илустрована ратна кроника*, св. 39, 18. јул 1913, 316.

[27] То је била једна од најмодернијих централа у Србији. *Политика,* бр. 3407, 9. јул 1913, 1.

од ње, извештачи су видели управника поште и једног чиновника. Они су без одмора рашчишћавали крш и лом који су им оставили бугарски војници.

У срескоj згради био је направљен такав хаос, па је дописник био убеђен, да се не може довести у ред ни за пуну годину дана. Уништили су Бугари цело кривично одељење. Није остао ниједан читав документ. Сва архива претворена је у „*изгужвану стару хартију измешану са цокулама, остацима јела, прњама које су пресвукли*“. И остале просторије у овој згради биле су упропашћене. Материјал, књиге и остало што је ту било, делом је однето, а делом уништено.[28]

„*Витезови Фердинанда Кобурга*“ показали су се као изванредни обијачи каса. Колико су далеко ишли у својој дивљачкој потреби за уништавањем показује пример да су динамитом разваљивали и касе које су нашли отворене.[29] Преко сто каса је за три дана било обијено. Покупили су све што су нашли у њима. Ипак је остала једна једина каса у целој вароши коју нису успели разбити. Та каса се управо налазила у срескоj згради. Била је то огромна каса некадашњег књажевачког округа. Иако су је оборили, излупали са свих страна, покушавали на све могуће начине да је отворе, у томе нису успели. Међутим, то више није могао ни управник, нити било ко други, јер су јој биле поломљене све браве.

Службеници тадашње управе, чије су куће биле у непосредној близини саме зграде, били су, такође, оштећени. Начелник срески Сретен Јовановић причао је како су Бугари однели све, па и одличја. Нису му оставили ниједно одело, чак ни прљаво рубље. Накит његове супруге, минђуше, прстење, часовник, и то су украли.[30] Из стана писара Стевана Вучковића однета је била и „*последња прња*“. Није имао шта да пресвуче, док његова мала деца нису имала на чему да легну. Станови других чиновника, адвоката Васе Митића и судије Стојадина Стојановића, били су исто тако опљачкани.[31]

Анри Барби је писао да су Бугари палили и пљачкали и по Македонији, али онај ко је прошао долином Тимока, после бугарског бекства, не може помислити друго већ да војска генерала Кутинчева овде није имала другог задатака сем пљачке. „*Човеку изгледа као да сања*“, говорио је он. Питао се, да ли је то заиста XX век, или је у времену Атиле и Хуна? Називајући бугарске војнике „*татарским хордама*“, каже да су све опљачкали, попалили, поклали, силујући девојке, бабе и болесне. [32]

[28] *Исто*.

[29] *Илустрована ратна кроника*, св. 39, 18. јул 1913, 315.

[30] Барби, А. *Брегалница,* 157.

[31] *Политика,* бр. 3407, 9. јул 1913, 1.

[32] Барби, А. *Брегалница,* 155.

Оскар Тартаља, далматински извештач и уредник сплитске „*Слободе*“, био је један од сведока бугарског дивљаштва. Његови записи, поред листа за који је извештавао, били су објављени и у часопису „*Балкански рат у слици и речи*“, у броју 26, од 4. августа 1913. године. Он је описивао затечено стање у Књажевцу као једну од најбеднијих и најцрњих слика коју је на свом бојном пољу видео. Он је даље писао: „*Кад уђеш у Књажевац, видиш оно што у другим варошима ниси видео: згариште*“.[33]

Када су у рану зору 28. јуна 1913. године бугарски војници продрли у варош, затечене становнике, као и оне у Зајечару нешто пре тога, убијали су на улицама, по кућама и на мостовима. Неки су страдали хицем из пушака, неки рањени па дотучени кундацима, убодени ножем или сабљом, док су неки страдали од бомби. У радичевачкој општинској згради затекли су мртве председника и два општинска кмета – вероватно нису успели да побегну. Далматински новинар, као и многи други, тврдили су, како су ове злочине, без разлике, чинили војници и официри.

Страдања нису биле поштеђене ни жене и девојчице. Тартаља је наводио да их је обешчашћено преко осамдесет, док су други тврдили да их је било преко сто. Иако тачан број никада није утврђен, јер многе од срамоте нису причале о томе, претпостављало се да је жртава било више. Овај новинар, као и остали, истицао је да у граду није било ни једне једине куће, дућана, кафане, банке, из које није све, али све однето, покрадено, сатрвено. У пљачкашком походу који је трајао три дана све је стрпано у кола и однесено преко границе. Често су људи затицали стара бугарска одела, чарапе, кошуље, а Тартаља је писао „*да су их Бугари оставили за успомену Књажевчанима*“. У таквој пустоши оставили су бугарски војници и неколико херојских порука. Навешћемо неке од њих:

„*Напуштајући лепи град Књажевац, по својој жељи, поздрављамо српске официре с жељом, да буду мање шовинисти и више са словенским духом и солидарношћу. Официри бугарски*“. [34]

„*Нека се зна да су овде били бугарски јунаци*“![35]

Шта рећи на ове поруке једне војске која је своју снагу демонстрирала над немоћним цивилима?

Бугари, нажалост, ни мостове нису поштедели. Високи мост преко Сврљишког Тимока био је полузапаљен, као и други, ниже од њега, док је трећи, на двеста корака даље био сасвим изгорео.[36]

[33] *Балкански рат у слици и речи*, бр. 26, 4. август 1913, 414.

[34] Исте натписе приметио је и А. Барби. Писао је да су се бугарски официри потписивали испод ових порука и на француском. Он је истицао да су официри ишли толико далеко у свом цинизму да су по кућама, које су претурали, остављали своје адресе. Својим очима је видео и посетнице поручника из Софије и лекарског помоћника из Плевне. Барби, А. *Брегалница*, 159.

[35] Ово је било написано на кући пуковника Недића, истакнутог ратника из српско-турских борби. Барби, А. *Брегалница*, 158.

[36] *Илустрована ратна кроника*, св. 39, 18. јул 1913, 314.

Нико није имао оправдања за ове бугарске поступке, па ни српски социјалисти, чији је лист „*Радничке новине*“*,* за све време трајања рата остао доследан својим начелима као противник рата, и смело штитио Бугаре. Оно што је овај лист објавио, као потпуно непристрасан, најбоље говори о бугарском варваризму: „*Тешко је замислити да оно што је било с Књажевцом може бити у двадесетом веку. Као да у њега нису упадали људи већ звери*“.

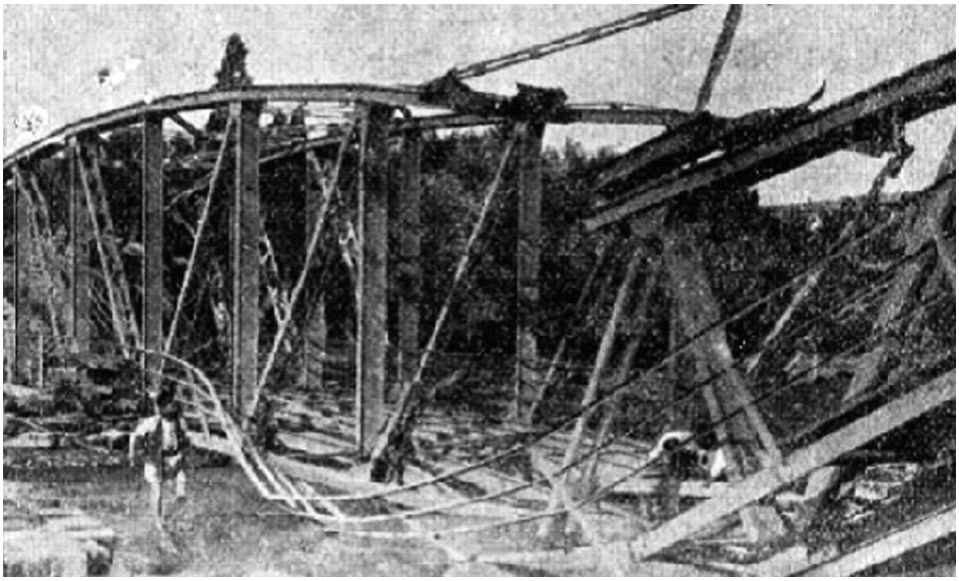

Сл. 3. Железнички мост у Књажевцу који су Бугари динамитом разрушили[37]

Гвелфо Човинини, ратни дописник *„Corriere della Sera“,*[38] такође је био у прилици да се увери у бугарска (не)дела. Свом листу послао је три извештаја о томе шта су бугарски војници починили у источној Србији. Ове извештаје објављивала је и београдска „*Политика*“ у фељтону *„Трагом балканског рата*“. Наводимо неке најзанимљивије детаље.[39]

Пролазећи кроз село чијег се имена није сећао (село Ошљане – прим. аутора), затицао је колоне људи које су се враћале из збега. Кроз њихово село је прошао један бугарски пук који је журно одступио после узалудног напада на Зајечар. Ипак, „*све живо*“ је побегло, посакривало се у жита, пшеницу, јечам и кукуруз, у шумарке и по пећинама. Бугари, које су Срби гонили, нису имали када да пљачкају и да пале, али село са

[37] *Балкански рат у слици и речи,* бр. 26, 4. август 1913, 408.

[38] О бугарским зверствима над становништвом у Вардарској Македонији извештавао је и други дописник овог листа, Лоренцо Ларко.

[39] *Политика*, бр. 3417,19. јул 1913, 1.

својим бедним кућицама од блата и сламе „*било је као испретурано том бујицом трупа које су бежале*“. Међутим, они људи, углавном старци, који нису бежали, поубијани су. Међу жртвама била су и деца. Тачније, три или четири девојчице, које су се највероватније биле изгубиле, нађене су на земљи где су лежале као мртве, у бесвесном стању. Над њима су се бугарски војници иживљавали, задовољавајући своју зверску похоту. О њиховој даљој судбини Човинини није давао опширније информације.[40]

У даљем тексту овај Италијан је износио нове детаље о ономе што је видео. Затицао је разорене куће, намештај и посуђе испретурано, баште уништене. На неколико кућних прагова било је крви. У разговору са појединим становницима могао је да чује понеку причу о томе шта су преживели. Постављао им је разна питања. За одговоре које је чуо, каже да су то неисказано тужне ствари, али је био изненађен да су тако мирно и без већег узбуђења причали о томе, да то „*човек не може просто разумети*“.[41]

Потресле су га приче две жене чији су најближи били изложени страдању. Првој су убијени отац и муж, а другој су бугарски војници „*упропастили*“ ћеркицу. У свој тужној поворци, поред поменутих призора, пажњу му је привукао и један црномањаст младић. Он је седео на колима пуним окрвављене сламе и на виолини свирао неку тужну мелодију.

„*Човек се мора ужасавати и чудити, али највише чудити*“, писао је Човинини. Постављао је питања: „*Како не плаче, не јадикује, не очајава тај свет? Да ли ту недостаје израз или душа не осећа?*“ Међутим, као добар познавалац српске историје, имао је и прави одговор: „*Можда помало и једно и друго. Живот тога народа је непрестано био донекле такав, изложен насиљу, притиску, невољи. Вековима и вековима, беснела је ту непрекидна борба. Најпре ратови древних српских и бугарских краљевина, затим је дошло дуго и бесно турско господарство, па онда опет други ратови између два слободна народа“.* Закључак је био, да је „*лепа и мирна тимочка долина /.../ била напојена крвљу. То је традиција вековна*“.[42]

Нови запис италијанског ратног дописника тицао се Краљевог Села кроз које је пролазио са колегама новинарима на путу за Књажевац. Негде на половини пута, између Краљевог Села и Зајечара, испред једне куће, зауставио их је неки ужасан задах. Затекли су седам лешева који су били на гомили. То су били сељаци који на време нису побегли, а судећи по ранама, претпостављали су да су убијени бајонетима и кундацима.

[40] *Исто.*

[41] *Исто.*

[42] *Политика*, бр. 3417,19. јул 1913, 1.

Међу убијенима, могла су се разликовати тела четири средовечна човека, једног младића и два старца.[43]

У Краљевом Селу Човинини је преноћио, па је имао прилике да се детаљније упозна са прошлошћу насеља и да чује нове детаље о бугарским злочинима. Село се састојало од два реда кућа с једне и друге стране пута, око њега су се уздизале тополе. На основу остатака разбијеног намештаја, слика и других кућних ствари, могао је закључити да су готово сви становници овог малог тимочког села били имућни. Остале куће унаоколо биле су опљачкане, дворишта закрчена разбијеним стварима. Све су ово били сведоци зверског пустошења.[44]

Сутрадан је Човинини наставио путовање према Књажевцу. Сам улазак у ову „*дражесну варош*“ на њега је оставио јак утисак. Као да је ушао у неко место где је „*земљотрес све порушио, а пожар довршио дело пустошења. /.../ Ништа није спасено, ужасан призор. Хуни не би могли учинити више*“.[45] Није превише замерао војницима. „*Сирову масу*“ је некако и могао да разуме. Изморени, крвљу претворени у звери, бесни због пораза, могли су да нападају и руше кућу победника. Али, питао се, шта су радили официри? Зашто нису стрељали поред првих рушевина те јунаке паликуће и рушиоце трговина, убице слабих и немоћних, ловце на нејаку женску децу!? Напуштајући Књажевац, гадио се на тог „*непојмљивог звера што носи име човек*“.[46]

Сведочанство о злочинима Бугара у Књажевцу представљају и текстови дописника француског „*Le Petit Journal*“ Пјера Лотија објављени у овом листу 22. и 26. јула 1913. године. У уводном делу првог текста, „*Балкански вандали*“, описао је варош Књажевац за коју је написао да се налазила на 15 километара од бугарске границе, да је имала око 1.000 кућа и у „*редовним приликама*“ у вароши је живело око 4.000 становника. Истицао је да су Бугари приликом доласка затекли празну варош, али то им је само олакшало уништавање, пљачкање и паљење. Лоти је писао како је имао неколико пута у животу прилику да види опљачкане земље, Баку, Казабланку и друге, али су Татари и Арапи („*мајстори у овом занату*“) били „*невични дивљаци*“ за Бугаре. „*То је пљачка методична, систематична и психолошка, ако смем да кажем. Изгледа да је изведена по некој војничкој теорији. Ништа нису Немци који су 1870. године метали глупо на гомиле наше сатове. Бугарско пљачкашко правило је много другачије:*

---

[43] *Исто,* 2; Готово идентичне слике бугарског дивљаштва описује и међународна комисија која је боравила у Књажевцу од 2. јула 1913. године. Уп. Барби, А. *Брегалница,* 156-157.

[44] Барби, А. *Брегалница,* 157.

[45] *Политика*, бр. 3418, 20. јул 1913, 1.

[46] *Исто.*

1.Треба понети рубље и одело да замени дроње.

2. Напунити џепове новцем.

3.Све остало спалити.

Полазећи од тих начела Бугари нису оставили ниједну кућу неспаљену, ниједну џепну мараму читаву“.[47]

Запазио је Лоти и једну од порука које су оставили војници цара Фердинанда на полуразбијеним улазним вратима једне радње, која је гласила: „*Не треба да улазите, сав еспап је продан*“.[48]

Видео је француски дописник и потпуно уништене куће, оборене телеграфске дирекe, запаљене мостове, али по његовом мишљењу, „*то није ништа, неизбежна последица рата, али оно што није неизбежно, то су убиства и силовања, а Бугари су чинили и једно и друго до миле воље*“.[49]

У другом броју, од 26. јула 1913. године, овај француски лист је на насловној страни доносио нове описе стања у Књажевцу, а пратиле су га и четири фотографије, које су говориле више од самог записа.[50]

У Књажевац је 2. јула 1913. године стигла међународна комисија коју су чинили: доктор Албер Перон, из Париза, Лудвиг Шлин из Берлина, Сиберн Молер, из аустријске марине, адвокат Јовановић из Београда. Њихови извештаји пуни су стравичних детаља из судбине ове тимочке вароши. У Краљевом Селу, у кући среског начелника, која није била поштеђена пљачкања, чланови поменуте комисије су саслушали око четрдесет сељанки из околних села према којима су бугарски војници и официри показали „*одвратну бестијалност*“. Нису били поштовани ни детињство, ни старост, ни болест, а ни трудноћа.[51]

Коначан биланс штете коју су направили Бугари био је катастрофалан. Комисија је у свом извештају могла да потврди да су силоване 43 жене, а међу њима девојчице од 12, 13 и 15 година и бабе од осамдесет година, што је било утврђено лекарским прегледима. Многе су пре и у току силовања ударане кундацима или су им револвери били уперени у груди.

---

[47] *Le Petit Journal, 22. јул 1913, 1;* Доступно на: http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6201547.zoom.langEN [22.12. 2013].

[48] *Исто.*

[49] *Исто.*

[50] *Le Petit Journal,* 26. јул 1913, 1; Доступно на: http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6201547.zoom.langEN [22.12. 2013]. *Исто.*

[51] Девојчице од 15 и 16 година, под претњом смрћу, бивале су жртве разузданих војника. Једна паралитична девојка од двадесет година, Живка Павловић из Јуковца, била је силована од пијаних војника. Исту судбину доживела је и седамдесетогодишња старица, из села Булиновца. У селу Штипини су две сестре Бранковић, Ивана и Живка, пале шака двадесеторици коњаника. Од бола и срама, остале су без свести. Било је и других случајева, које је комисија имала прилике да чује. Барби, А. *Брегалница*, 156.

Наглашавали су да је број силованих жена већи, али се то није могло утврдити јер је Књажевац био још полупразан.[52]

Комисија је могла да констатује да су Бугари запалили велики број села: „*Локву, Радичевце, Берчиновац, Ошљане, Ново Корито, Репушницу. У Жуковцу су запалили школу, на граници је била запаљена и нова модерна парна стругара Стеве Веселиновића* (њему је била запаљена и књижара у центру вароши - прим. аутора). *Запалили су Бугари и артиљеријски павиљон у Књажевцу, сењак, три дрвена моста преко Тимока, 80 најлепших кућа и дућана. Нови мост тимочки у Књажевцу бацили су у ваздух /.../. Штета учињена у Књажевцу и по селима цени се на пет до шест милиона динара*“.[53]

Једно је сигурно, Бугари су Књажевац уништили, али су целом свету показали, да су и сувише далеко заостали иза културних народа и дали су несумњиве доказе о својој војничкој „*моћи*“.

Закључак

Други балкански рат почео је лета 1913. године нападом бугарске војске на српске положаје у Македонији. Главни разлог сукоба била је немогућност да се савезници, који су заједно ратовали против Османског царства, договоре око поделе освојених територија. Један је од најкраће вођених ратова, али су последице биле далекосежне.

Овај балкански рат је оставио неизбрисив траг у историји српског народа. Ратни вихор однео је више десетина хиљада живота, уз причињену велику материјалну штету. Да буду сачувани од заборава сви који су на било који начин страдали у току рата, велика заслуга припада штампи која је тада излазила у Србији, нарочито часопису „*Илустрована ратна кроника*“.

После неуспелих акција на македонском ратишту, покушали су војници краља Фердинанда Кобурга да отворе нови фронт на српско-бугарској граници у Тимочкој крајини. Предвођени генералом Кутинчевим, упали су у погранична насеља. Кршећи све међународне норме и правила, бугарска солдатеска је уништила читав низ села у Тимочкој крајини. Међутим, највеће страхоте претрпео је Књажевац. Како се налазио у близини српско-бугарске границе, био је најпогоднија мета. Бугари су на тај начин могли изазвати пометњу на македонском бојишту и евентуално утицати да се део српске војске пребаци на ову линију фронта. Недела бугарске солдатеске заувек су обележила историју ове вароши.

[52] *Српске новине,* бр. 148, 9. јул 1913, 3.

[53] Од 600 кућа и 150 радњи и кафана само једна кућа, Ставре Јовановића случајно је била неопљачкана. *Политика,* бр. 3402, 4. јул 1913, 2.

Новинари „*Илустроване ратне кронике*“ су испратили и ове догађаје. Многи, знани и незнани, нашли су се на страницама овог часописа који представља вечити споменик страдалима. На веродостојан начин приказали су сва дешавања и жртве бугарске војске. Извештавали су јавност да је убијен велики број цивила, силовано више десетина жена, међу којима и девојчице од десет и дванаест година. Запаљена је била готово свака кућа, дућан, кафана, пошта, књижара, зграда среске управе, сви мостови преко Тимока..., уништено све што се уништити могло. Оставили су „*бугарски хероји*“ згариште и пустош за собом. Извештачи, који су на лицу имали прилику да се увере у недела једне војске, могли су само да констатују да Књажевац више није постојао.

Нема места сумњи у њихову објективност, јер су се њихови записи често до најситнијих детаља поклапали са извештајима страних ратних дописника који су у великом броју боравили на бојишту. На основу свих тих извештаја, може се закључити да су бугарски војници показали безобзирност и бестијалност, запрепастивши читаву европску јавност злочинима које су извршили над српским становништвом. Демонстрирали су Бугари дивљаштво које се није могло мерити ни са средњовековним варварство.

„Оно, што су радили бугарски војници, па и официри у Књажевцу и околним селима, не само да се противи сваком међународномправу, него би било врло мало када би то понашање назвали дивљаштвом“.

(Томић, 1914: 181)

Извори и литература

Барби, Анри. 1914. *Брегалница*. Београд: Штампарија Савића и Комп.

Белић, Александар. 1913. *Срби и Бугари у балканском савезу и у међусобном рату*, Београд: Књижара С.Б. Цвијановића.

Документи о спољној политици Краљевине Србије VI/2. 1981. (ур. Д. Лукач). Београд: САНУ.

Књажевац и околина. 1999. (ур. П. Влаховић). Београд: Етнографски музеј.

Малић, Горан. 2004. Допринос руских фотографа српској култури у 19. и 20. веку. *Годишњак музеја града Београда*. 287 – 314.

Скоко, Саво. 1968. *Други балкански рат књ. 1*. Београд: ВИИ.

Скоко, Саво. 1975. *Други балкански рат књ. 2*. Београд: ВИИ.

Томић, Јаша. 1914. *Рат у Маћедонији и Старој Србији*. Нови Сад: Електрична штампарија Дра Светозара Милетића.

Штампа и часописи

Балкански рат у слици и речи, Београд 1913.
Илустрована ратна кроника, Нови Сад 1913.
Le Petit Journal, Pariz, 1913.
Политика, Београд 1913.
Српске новине, Београд 1913.

Прилози са интернета

http://politikin-zabavnik.rs/pz/tekstovi/kralj-petar-na-bo%D1%98istu [23.11. 2013]
http://starosti.ru/arhive.php?y=1913&m=07&d=26 [25.11. 2013].
http://www.knjazevac.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=1&Itemid=3&lang=sr [2.12. 2013].
http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6201547.zoom.langEN [22.12. 2013].

Summary

MA Slaviša I. Biševac
OŠ „Jovan Cvijić“ Zubin Potok, Serbia
MA Miloš M. Damjanović
Medical school Kosovska Mitrovica, Serbia

“ILUSTROVANA RATNA KRONIKA“ ABOUT WASTELAND KNJAZEVAC IN THE SECOND BALKAN WAR

***Abstract*:** Analyzing the reports of correspondents of magazine “*Ilustrovana ratna kronika*” this paper aims to remind the horrors that have survived the Serb civilian population Knjazevac and environment in the Second Balkan. After unsuccessful attacks on Serbian positions in Macedonia, the Bulgarians the space Timok region and there destroyed everything that could destroy. Domestic and foreign reporters were shocked of misdeeds committed by a regular army, which is in it`s bestiality exceeded the barbaric attacks of Huns and Avarians in the distant past. Crimes of the Bulgarian army, which left behind a”perfect wasteland” had far-reaching consequences. It took a long time to recover from losses and to fade traces of Bulgarian vandalism.

Keywords: *Ilustrovana ratna kronika, Second Balkan War, Knjazevac, Bulgarian atrocities, the Bulgarian army, the Serb population*

Небојша Ђокић
Центар за војно – политичке студије
Београд

УДК 355.02(497.11)"1914/1915"(093.2)

НАОРУЖАЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ НА ПОЧЕТКУ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

АПСТРАКТ: У раду је детаљно описано наоружање Српске војске пред почетак Првог светског рата. Посебна пажња је посвећена набавкама наоружања, као и његовом развоју. Обрађено је стрељачко наоружање и артиљерија, док је ваздухопловство, које је иначе добро обрађено у нашој стручној литератури, овог пута прескочено.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: наоружање, артиљерија, пушке, митраљези, Српска војска, Први светски рат, Први балкански рат, Шнајдер, Круп, српска артиљерија, градска артиљерија, Максим, Маузер, Наган, Бердан, Пибоди, Крнка, Кока Миловановић, Војно технички завод Крагујевац

Модернизација једне армије је врло комплексан процес и састоји се не само од техничке модернизације већ и од модернизације, тј. усавршавања тактике, оперативе и стратегије. Да би модернизација имала смисла, мора се у њу укључити и војно школство као и обука трупа. Ниво и начин модернизације зависи, пре свега, од усвојене ратне доктрине али, истовремено, има и повратни утицај на саму доктрину.

У историји човечанства познато је више периода у којима је проналазак новог оружја мењао војске и целокупно ратоводство и, поред тога, био фактор од пресудног значаја за мењање саме друштвене структуре. Као пример може послужити проналазак барута. Али, ове промене су се раније одвијале у току дужег времена. Да се послужимо речима генерала Ајзенхауера: „*У мирној прошлости промене су наступале полако и корак по корак. Армије Наполеона кретале су се по западној Европи као и легиони његовог претходника Цезара 18 векова раније*."[1] Пре него што би изазвало пресудне последице, ново наоружање је морало претходно да се примени и испроба у рату.

[1] Šternberg, 1965, 159.

Војна техника је меродавна за ратоводство јер мења облике а често одређује врсту. Одлучно утиче на састав и формацију борбених снага. Случај и намера при томе играју исту улогу.[2]

У новом веку човечанство је преживело прву индустријску револуцију која је покренута Ватовим проналаском парне машине непосредно пред Француску револуцију. У тој индустријској револуцији војни фактори једва да су играли некакву улогу. У току више од једног века, од Француске револуције па до Првог светског рата, војни развој није много утицао на развитак индустрије. Штавише, често је било потребно доста времена док би се индустријско-технички развој одразио на војно подручје. У периоду између Француско-пруског (1870/71. године) и Првог светског рата европско друштво је доживело велике промене док се војна мисао и концепције нису битно измениле. До њихове коренште измене је дошло тек у рату 1914 – 1918. године.[3]

Све до краја XIX века људи, чија је дужност вођење војски, нису се бавили развојем наоружања, премда су сва достигнућа радо усвајали, већ су то остављали бризи специјалиста, најпре занатлијама а касније војним техничарима и инжењерима. Они се нису трудили ни да испоље свој утицај на ратну производњу. Вођење рата на разним поприштима сводило се на маневар оним снагама које је било могуће регрутовати, наоружати, обучити и издржавати. Може се слободно тврдити да крајем XIX и почетком XX века питање студије и производње материјала практично није залазило у ратну вештину. Војни писци који пишу о ратној вештини прелазе ћутке преко питања наоружања. Тако је Фон дер Голц, најзначајнији немачки војни теоретичар пред Први светски рат а и будући творац савремене турске војске (чувени Голц паша), испитујући услове успеха у рату, 1896. године написао: „*Најбоља гаранција победе биће – поред добре стратегије и тактике – бројна надмоћно*ст.“ Додуше, Голц на једном другом месту говори о значају наоружања (материјала) на морал трупа.[4] У својој књизи „Наоружани народ“ Голц од 477 страна само једну посвећује наоружању. Интересантно је његово објашњење значаја наоружања: „*Исто тако и наоружање је битан услов за успех. Ни најхрабрији војници наоружани копљем и кратким мачем не помажу према магацинкама и олучним топовима*.“[5] Слично је писао и Наполеон: „*Циљ ратне вештине је да се упознају услови које треба остварити да*

[2] Ферч, 1939, 43.

[3] „*У читавом стогодишњем периоду од 1815. до 1914. године, углавном су процеси цивилног мирнодопског техничког развоја утицали на војне процесе а не обратно*.” Šternberg, 1965, 156.

[4] Ajpe, 1958, 14.

[5] Голц, 1904, 139. Иначе, Фон дер Голц је био творац савремене турске војске са којом је она ушла у ратове почетком XX века.

би се водила битка под повољним условима. Организацију, наоружање и обуку трупа треба извести још за време мира.“ Као што видимо, наоружање за Наполеона не представља део ратне вештине и тако ће остати и код дугих војних теоретичара (а и трупних команданата) све до Првог светског рата.[6]

ПРЕНАОРУЖАВАЊЕ НАКОН ЗАВРШЕТКА СРПСКО-ТУРСКИХ РАТОВА

Маја 1881. године[7] министар војни М. Лешјанин је образложио Народној скупштини да су пушке које су у употреби у српској војсци потпуно застареле и морају се одмах заменити новим. Поред тога, оне су биле у врло лошем стању због употребе у два рата (1876. и 1877/8. год.). Колико је била критична ситуација са пушкама најбоље говори податак да је пограничним сељанима округа Врањског и Топличког, као и војницима III позива пограничних села округа Књажевачког издато 7690 комада спредпунећих пушака с прибором и муницијом, а све ради одбране од упада Арнаута.[8] Једине употребљиве пушке маја 1881. године биле су српске Пибоди Мод. 1870 и заплењене турске Хенри Марини Мод. 1871 и Винчестер Мод. 1866. По званичним подацима, на почетку рата 1877. године српска војска је располагала, у јединицама, са: 38.526 пушака остратуша система Пибоди, 21.644 пушака остратуша система Грин и 69.021 спредпунећом пушком (руске и венсанке). Треба навести да су овде скупно дате пушке и карабини.[9] Међу пушкама Пибоди је и 9000 пушака Пибоди калибра 13,9 мм и 1000 карабина Пибоди калибра 11 мм, набављених решењем Министра војног од 28. септембра 1878. године код фабриканта Томаса Седерлеа у Бечу.[10] Током рата 1877/8. године у Пушкарници је преправљено 2308 Гриновача у Пибодушу.[11] Током рата је издато трупама још 3058 Пибодуша (од којих је 2308 преправљених Гриновача), 621 Гриновача, 2500 руских спредњача и 20 ка-

[6] Ајре, 1958, 14.

[7] Сви датуми у раду су дати по старом, јулијанском календару.

[8] Народна скупштина је 30. марта 1888. године донела решење које је 4. априла исте године одобрио краљ Милан, а по коме је горе поменуте пушке требало да се расходују из књига и да се сматрају власништвом оних код којих су се налазиле. СВЛ бр. 15 и 16. од 13. априла 1888, 447 – 448. Значи, још 1888. године налазиле су се у наоружању, макар не и оперативних јединица, већ потпуно застареле спредпунеће пушке.

[9] Министарство војно 1878, 13 – 14.

[10] Министарство војно 1878, 4.

[11] Министарство војно 1878, 19. Само то нису Гриноваче које су узете из јединица већ које су се налазиле у Пушкарници.

мербихсли.[12] Ове последње су почеле да се издају када више није било других спредпунећих пушака за издавање. Значи да је српска војска на почетку рата 1877/8. године располагала са укупно 39.276 Пибодуша (укључујући и 1000 карабина Пибоди Мод. 1870 калибра 11 мм), 24.573 пушака система Грин и 71.521 спредпунећом пушком, без камербихсли. Током Другог српско-турског рата од Турака је заплењено 5937 пушака Хенри Мартини и 88 Винчестерки.[13]

Међутим, прирез за наоружање војске, заједно са осталим редовним и ванредним приходима, износио је 400.000 динара годишње. За набавку 100.000 пушака, из тих прихода, било би потребно 16 година. Због тога је кнез Милан одобрио министру војном да може поднети предлог скупштини да влада може за те потребе да позајми 6.000.000 динара, а да се плаћање те позајмице и интереса врши из годишњег прireза који је већ постојао на оружани фонд и из других редовних и ванредних доходака којим је располагао тај фонд.[14] Народна скупштина је на седници од 20. маја 1881. године донела решење којим је овластила владу да може позајмити 6.000.000 динара у циљу куповине 100.000 пушака. Ово решење је потврдио кнез Милан 19. јуна 1881. године.[15]

За српску пешадију наручено је 100.000 пушака 10,15 мм М 1880 код фабриканата браће Маузер и комп. у Оберндорфу на Некару у Виртембергу. Фирма Маузер и комп. су овај модел пушке поднели на конкурс пошто им је мајор Кока Миловановић уступио своју конструкцију цеви и зрна на извршење и даљу употребу. По уговору, фабриканти су били обавезни да предају првих 10.000 пушака за 10 месеци, а после тога остатак од 90.000 пушака у партијама од по 5.000 пушака месечно. Технички преглед и контролу над израдом требало је да врши комисија коју је министар војни одредио у самој фабрици у Оберндорфу а примање израђених пушака по броју имало је да се обавља у Београду. Фабрика се обавезала да пушке о свом трошку допреми у Србију и било је предвиђено да се плате само оне пушке које исправне уђу у српске магацине. Интересантно је да је уговором био предвиђен и случај да ако током производње ове пушке нека од великих европских сила уведе у наоружање своје пешадије пушке магацинке савршеније конструкције него што су то биле оне око 1880. године, да се израда пушака М 1880 прекине и да ће фабрика Маузер наставити производњу нових магацинки за Србију по новом моделу и уговору само ако опет конкурише са најбољим моделом и са најповољнијим ценама. Све спорове који су се могли појавити током извр-

[12] Министарство војно 1878, 22.

[13] Ђокић, Радовановић, 2010, 349.

[14] СВЛ бр. 22 од 30. маја 1881, 459 – 460.

[15] СВЛ бр. 27 од 1. јула 1881, 583 – 584.

шења уговора требало је расправити код надлежних српских судова.[16] На предлог министра војног, Министарски савет је на својој седници одржаној 6. новембра 1881. године одлучио да се повећају дневнице председнику и члановима комисије која је у Оберндорфу надзирала израду пушака Маузер Мод 80. Истовремено, комисији је послан и мајор Павле Ј. Шафарик.[17]

Пошто је за државну касу било немогуће да се у потпуности исплате све пушке ако би биле предате по уговореном року до 8. новембра 1883. године, то је на седници Министарског савета одржаној 5. новембра 1883. године решено да се лиферанту пушака продужи рок до 1. јануара 1884. године без накнаде са његове стране.[18]

При крају испоруке пушака Мод. 80 Србија је набавила прве брзометне пушке, тачније, у овом случају карабине. Наиме, за потребе коњице набављено је 4.000 карабина 10,15 мм Мод. 1884 (без ножева) а за потребе жандармерије и артиљерије такође 4.000 карабина Мод. 1884 (са ножевима).[19]

Као куриозитет споменимо да је Србија осамдесетих година увела у наоружање и око 300 руских пушака остругуша Крнкиног Мод. 1869 заплењених од Турака.[20]

Почетком од 1877. године у крагујевачкој Тополивници преправљено је постепено 12 глаткоцевних бронзаних топова од 24 фунте у изолучене остругане калибра 15 цм. Ови топови су се задржали у наоружању све до Првог светског рата, премда су почетком XX века већ били озбиљно застарели, а налазили су се у наоружању Опсадног артиљеријског парка, и то, на пример, 1/13. јануара 1902. године било их је 4 у Нишу, 4 у Пироту, 3 у Зајечару и један у Кладову.[21] И по предлогу модернизације Градског артиљеријског пука од 20. фебруара/5. марта 1907. године било је предвиђено да се ови остругани задрже у наоружању, и то по 4 оруђа у Нишу, Пироту и Зајечару. По комисијском извештају од 26. јануара/8. фебруара 1907. године овај српски оструган је сматран као застарела конструкција, чији затварач после неколико избачених метака тешко функционише. Дрвени лафет је био дотрајао. Топ је имао само гранату прилично слабог дејства. Граната је вођена оловном обливком. Домет са диоптером је био 4000 метара а са квадрантом 5000 метара. Растурање је било велико.[22] Топ је ипак дочекао и балканске и Први светски рат.[23]

[16] СВЛ бр. 23 од 6. јуна 1881, 488 – 492.

[17] Шкеровић, 1952, 398.

[18] Шкеровић, 1952, 419.

[19] СВЛ од 19. октобра 1885.

[20] Радовановић, Ђокић 2008, 481.

[21] ВА, П. 14 к. 9 ф. 5 бр. 19.

[22] ВА, П. 14 к. 9 ф. 5 бр. 19.

[23] Ђокић, Радовановић, 2010, 35.

Српско-турски ратови су јасно показали да је српска артиљерија опремљена застарелим топовима. Због тога је већ почетком 1879. године решено да се набаве нови топови остражани. У складу са тим, послати су стручни официри да обиђу поједине фабрике топова где је требало да присуствују пробама ових оруђа. Тако је, на пример, Министарски савет, на седници од 23. јуна/5. јула 1879. године, решио да се артиљеријском мајору Павлу Шафарику и капетану Кости Костићу, који су имали да иду на пробе топова код Крупа у Есену, могу издавати дневнице (првом по 30 а другом по 24 динара дневно), као и да им се плати превоз (I класом парoброда и железнице) од Београда до Есена и назад, а за шта су морали, по повратку, да поднесу рачун.[24] У циљу неких техничких грана (израда топова и лафета, барута, рад војне лабораторије, као и за школовање професора артиљерије), на предлог министра војног, Министарски савет је на својој седници од 30. августа/11. септембра 1879. године, одлучио да се у Русију пошаље један виши (мајор) и два нижа официра (поручници) и у Беч један нижи (поручник).[25] На предлог Министра војног (Фно 9639), Савет министара је на седници од 22. октобра/3. новембра 1879. године одлучио да се пошаље арт. пуковник Илија Чолак Антић у Аустрију и Италију ради обиласка тополивница у којима су се израђивали челик бронзани топови. Са њим је требало да пође и један мајстор. Поред дневница (за обојицу), пуковник Чолак Антић је добио 1500 динара за откупљивање модела, цртежа итд.[26]

После неуспелих проба са Круповим и Армстронговим топовима, Де Банжови топови су издржали све пробе, па су 1884. године набављени за српску војску.[27]

На предлог министра војног, одлуком Министарског савета донетом на састанку одржаном 1/13. маја 1884. године, исплаћено је генералу Тих. Николићу, председнику комисије за оцену топовских система, на име путовања у иностранство 2.547 динара.[28]

Укупно је набављено 45 батерија пољских и 7 батерија брдских топова, тј. 270 пољских топова 80 мм Мод. 85 и 42 брдска топа 80 мм Мод. 85, оба француског система Де Банж.[29] Премда су првобитно преговори вођени са француским државним арсеналима, пошто је управо током 1885. године у Француској донет закон који је омогућавао и приватној индустрији производњу и продају наоружања, српска влада је склопила

[24] Шкеровић, 1952, 365.
[25] Шкеровић, 1952, 367.
[26] Шкеровић, 1952, 369.
[27] СВЛ бр. 39 и 40 од 10. октобра 1884.
[28] Шкеровић, 1952, 425.
[29] ВА, П. 14 к. 9 ф. 5 бр. 19/9.

уговор са познатом фирмом Anciens Etabsts Cail Paris која се до тада бавила производњом локомотива. Главни разлог за ову одлуку је вероватно био тај што је један од директора ове компаније био, у то време већ пензионисани, пуковник Де Банж, конструктор топа.

Почетком XX века било је неколико покушаја да се Де Банжови топови модернизују. Када се у јесен 1903. године поставило питање наоружања војске, приоритет је добила артиљерија. Том приликом стигла је понуда фирме Сен Шамон да за 5.000.000 динара преправи старе топове Де Банж.

Међутим, Управа ВТЗ је успела да модернизује топ 80 мм Мод 85 и да га претвори у топ са убрзаним гађањем. То је постигнуто тако што је усвојен јапански начин кочења топа, чиме је знатно смањено његово трзање. На тај начин је повећана брзина гађања на 3,5 до 4 гранате у минуту.[30] Министар војни, ђенерал Путник, на CXXXVII редовном састанку Народне скупштине 5/18. јуна 1907. године потврдио је да је одлучено да се Де Банжови топови преправе у Србији на „јапански начин". Пошто није било довољно кредита а ни радне снаге, није било ни могуће да се одједном преправе сви топови већ је требало да се то уради постепено. Путник је планирао да се поред постојећа три дивизиона у сваком артиљеријском пуку формира и 4. дивизион, састављен од три батерије преправљених Де Банжових топова, па да тако сваки пук има 12 уместо дотадашњих девет батерија. Планирано је да преправка започне одмах чим се одобри буџет. До јуна 1907. године већ је нешто и урађено по том питању. Већ је била преправљена једна батерија по „јапанском начину". Међутим, Путник је упозоравао народне посланике да се овом преправком много не добија. Убрзано гађање није износило колико се очекивало већ само пет до шест, највише до 10 граната у минути (и то код добро обучених руковаоца), за разлику од правих брзометних топова код којих је брзина гађања износила и до 29 граната у минути. Иначе, до тада је већ било, за ове потребе, вотирано 300.000 динара због тога што је претходна партија била мала. Нова партија је повећана да се не би тражио накнадни кредит и што је, како смо већ навели, било предвиђено да се Де Банжови топови преправљају у Србији.[31]

Крајем XIX века војска Краљевине Србије је имала у наоружању 100.000 одличних једнометних пушака (острагуша) система Маузер Кока М.1880 калибра 10.15 мм. Биле су то изванредне пушке, по општем мишљењу најбоље једнометне пушке на свету, али их није било довољно за опремање целокупне војске. Још увек је значајан део оперативних

[30] Anonim, 1906a, 7.

[31] Рад Народне скупштине 1906. – Стенографске белешке Књ. VII 1907: 4030 – 4031; о овој преправци видети детаљније у: Ђокић, Радовановић 2010, 354 – 355.

трупа био наоружан потпуно застарелим једнометним пушкама система Пибоди М.1870.[32] Србија, из финансијских разлога, није могла да набави модерне брзометне пушке, а и војни кругови су сматрали да оне нису још довољно усавршене, што је било и добрим делом истина. Управо је завршено преонаружавање пољске артиљерије одличним остраганима Де Банж М.85 калибра 80 мм и државне финансије су биле преоптерећене њиховом отплатом.[33]

Тада је добијена понуда Русије о продаји, по минималној цени, 100.000 пушака Бердан Но.2, калибра 10,67 мм. Током 1890. године у Петроград је отпутовао председник Скупштине да на лицу места потпише уговор о куповини 76.000 Берданки.[34] Комисија је пушке и муницију примила крајем 1890. године и већ 22. децембра 1890. године председник владе Сава Грујић је поднео њен извештај влади. Том приликом је предложено да се одликују извесни Руси, чланови комисије.[35] Нешто раније, на седници Министарског савета одржаној 22. новембра 1890. године, председник Сава Грујић је предложио да се II позив народне војске наоружа Берданкама, а спредњаче да прећу онима са преко 50 година. Истовремено, предложио је да се пушке I позива размести у батаљонске магацине. Министарски савет је одлучио да се размисли о овоме.[36] Већ током 1891. године Берданке су подељене трупама у земљи. Нешто касније су у Крагујевцу израђене каније за бајонете које су војници носили о виску на појасу. У исто време Руси и Црногорци су бајонете стално носили монтиране на пушци.[37] Када су уведене у наоружање брзометне пушке система Маузер М.99 калибра 7 мм, пушке Бердан су почетком овог века предате III позиву, док су пушке Кокинке дате II позиву. Српски III по-

[32] Прописом А/Ц Бр.2341 од 18. јула 1883. године пибодушама је наоружана пешадија II позива, артиљерија, болничари, возари и муницијске колоне I позива. Коњица оба позива и даље је задржала Пибоди карабине све до 1885. године. Пушка Пибоди је служила за наоружање помоћних трупа све до 1902. године. Тек наредбом А/Ц Но 5332 од 10. октобра 1902. године она је избачена из наоружања. Bogdanović, 1990, 61. Коњица II позива је била наоружана са 3375 карабина Пибоди чак 1. априла 1902. године. За ове пушке располагало се са 1.636.800 метака. ВА, П. 14 к. 9 ф. 5 бр. 19/9.

[33] Испоручено је 270 пољских топова М.85 и 42 брдска топа М.85, оба калибра 80 мм. ВА, П. 14 к. 9 ф. 5 бр. 19/9.

[34] У изворима се не даје тачан број испоручених пушака, али марта 1904. године било их је 75.916 у наоружању, због тога се са сигурношћу може рећи да их је било 76.000. ВА, П. 14 к. 9 ф. 5 бр. 19/9. Бранко Богдановић у својој књизи даје податак о 75.000 испоручених Берданки. Bogdanović 1990, 72.

[35] Шкеровић, 1952, 447.

[36] Шкеровић, 1952, 445.

[37] Bogdanović, 1990, 72.

зив је 1. априла 1902. године располагао са 75.908 пушака Бердан и са 39.000.000 метака за њих.[38] Тешко је рећи, за сада, зашто је убрзо након тога дошло до промене па је II позив наоружан Берданкама, а III позив Кокинкама. Углавном, 31. марта 1904. године I позив је располагао са 90.019 брзометних пушака М.99, II позив са 75.916 пушака Бердан и III позив са 93.132 Кокинки[39]. Пошто су Кокинке непосредно пред балканске ратове делимично преправљене у брзометне, Берданке су остале као једине једнометке у српском наоружању. Пред балканске ратове Србија је располагала са 193.000 брзометних пушака, 10.000 брзометних карабина и око 75.000 једнометних Берданки.[40] Берданкама је био наоружан III позив све до Крфа, када су и трећепозивци пренаоружани.[41]

Расписом од 27. септембра 1891. године[42] било је наређено да све команде и надлештва пошаљу списак официра који би желели да набаве тада новоусвојени револвер Наган Мод. 91. Но како револвери ни до краја 1892. године нису наручени а још мање и испоручени, Министарство војно објавило је нови распис 30. јануара 1893. године. У њему се наводи да, пошто су настале велике промене у распореду официра (услед премештаја, напредовања, пензионисања итд.), неопходно је да команде и надлештва направе нови списак официра који би желели нови револвер и да га пошаљу до краја фебруара 1893. године. Револвери са 100 метака су коштали 61.50 динара у злату и официри су могли да их добију у шест једнаких рата. Прва рата (у износу 1/6 цене) требало је да се одбије, а наплаћивање се вршило у злату. Тако је до краја јула отплата требало да буде окончана и сав новац прикупљен и до 8. августа 1893. године послат са списком имена благајничком одељењу. Поруџбина револвера је требало да се изврши одмах по пристизању спискова из команди, и то онолико колико буде пријављених.[43]

Револвери Наган су наручени 1897. године. У пролеће 1898. године многе су се команде обраћале Артиљеријско-техничком одељењу министарства војног са питањем када ће официри добити ове револвере. Из одељења је 20. марта 1898. године једним дописом дато на знање да ће револвери бити готови до краја априла, а да ће бити раздељени до краја маја.[44]

---

[38] ВА, П. 14 к. 9 ф. 5 бр. 19/9.

[39] За Берданке је било 38.887.447 бојевих метака. ВА, П. 14 к. 9 ф. 5 бр. 19/9.

[40] Ђокић, 1997, 184.

[41] Детаљније у: Радовановић, Ђокић, 2008, 481 – 483.

[42] СВЛ бр. 37 за 1891, 1157.

[43] СВЛ бр. 4 и 5. од 8. фебруара 1893, 112.

[44] Обавештење је објављено у СВЛ бр. 15 од 28. марта 1898, 305 – 6.

УВОЂЕЊЕ У НАОРУЖАЊЕ БРЗОМЕТКИХ ПУШАКА, БРЗОМЕТНИХ ТОПОВА И МИТРАЉЕЗА[45]

Србија је до 1892. године извршила пренаоружање своје пољске и брдске артиљерије, али је зато њена пешадија била још наоружана једнометним остратушама, и то са око 100.000 пушака М.80 и 76.000 Бердан Но.2. Турска је још 1887. године наручила 500.000 брзометних пушака са турбулентним магацином М.87, калибра 9,5 мм и 50.000 сличних карабина. До 1889. године испоручено је 220.000 пушака и 6.000 карабина. Те године турско командовање је решило да пређе на мањи калибар 7,65 ммм, па је уместо преосталих 280.000 пушака М.87 и 44.000 карабина калибра 9,5 мм наручено 324.000 брзометних пушака са магацином испод затварача М.1890. Нешто касније, 1893. године, наручено је још 156.000 усавршених брзометних пушака М.1893 калибра 7,65 мм.[46] Највећи део ових наруџбина је реализован до 1896. године. Бугарска је до тог времена скоро комплетну оперативну армију пренаоружала са брзометним пушкама и карабинима Манлихер М.1888 калибра 8 мм.[47] Румунија је, опет, набавила 120.000 пушака Манлихер М.1893 калибра 6,5 мм.[48] Једино је грчка војска била наоружана, такође, једнометним остратушама Гра М.1874 калибра 11 мм.[49]

Влада Стојана Новаковића се већ средином 1896. године озбиљно позабавила узроцима таквог стања с циљем да га што хитније поправи. Питање модернизације војске је било директно скопчано са решавањем финансијских проблема. Српске финансије су тих година биле под теретом сталних и тешко отклоњивих дефицита због великих привредних дугова у земљи и иностранству. Новаковићева влада је због тога извршила конверзију државног дуга у коју је ушао чак и дуг Русији 1876. године. Резултати се нису показали у тој мери да би се могло говорити о сређеном финансијском питању. Тако Новаковићева влада за свој план војничког оспособљавања Србије није имала обезбеђен новац.

Са преговорима за наоружање из Русије започело се фебруара 1896. године. Српски посланик у Петрограду затражио је вербалном нотом од руског министра иностраних дела Лобанова 100.000 брзометних пушака М.91 Мосин и муницију за њих. Такав захтев је затим упућен и преко руског војног аташеа Таубеа. Споразум је међутим зависио од

45 У овом раду нису обрађене набавке ваздухопловног материјала (балона, аероплана итд.) јер је ова тема већ врло добро обрађена у нашој стручној литератури.

46 СВЛ бр.27/28 од 14. јула 1893, 781 – 782; Радојчић 1898, 50 – 51

47 Ратников весник књ. I 1908, 40 – 41,470

48 СВЛ бр.14/15 од 15. априла 1893, 393 – 395; Ратников весник књ. I 1908, 151

49 Радојчић 1898, 52

сагласности руског министра финансија Витеа. Због тога је у мају 1896. године у Петрограду боравио српски министар војске Франасовић. Он је имао сва овлашћења да преговара са руском владом о наоружању српске војске пушкама руског система М.91. Међутим, министар Вите је тражио готовинска средства за плаћање оружја, која Србија није имала, па се Франасовић вратио необављена посла. Руси су били врло незадовољни што Србија не враћа своје дугове и није хтела да уступи Србији наоружање. У преговорима је финансијска страна била пресудна. Не упуштајући се у детаље преговора, наведимо само да су Руси упорно одбијали да дају кредит, а Србија није имала готових пара. Преговори су настављени у другој половини октобра 1896. године, али без резултата. Последњих дана новембра Србија је извршила преко банке потпуну исплату руског ануитета за 1896. годину. После тога руска влада је пристала да уз њену помоћ Србија закључи зајам од 5,5 милиона рубаља код руских новчаних завода, а под гарантијом неког монопола или неког другог сигурног државног прихода. Ако српска влада испуни све неопходне финансијске услове, одмах би било испоручено 16.000 до 20.000 пушака а остале (до 100.000) би биле испоручене у току четири до пет следећих година. За Србију су ови услови били неприхватљиви јер су пушке биле неопходне одмах, а није било ни монопола који би се могао дати као гарантија. Новаковић је руски одговор схватио као околишно одбијање. Таубе је 11. децембра 1896. године изнео предлог по коме би се српска војска наоружала до пролећа, тако што би прва партија стигла из Русије а остале пушке би се израдиле у Француској. Ни овај предлог није био прихватљив за српску владу, јер су били неопходни нови преговори па се читава ствар опет одлагала. Тиме је Србија дефинитивно одустала од набавке стрељачког наоружања у Русији којој ће се вратити тек пред Први светски рат.[50]

Министарски савет је, под председништвом краља, 16. априла 1897. године одржао 31. седницу на којој је разматрано питање наоружавања војске. Одлучено је да се приступи набавци 110.000 пушака магацинки, 1.000.000 метака за те пушке, 48 опсадних тешких топова са по 500 метака на топ. За те набавке је требало пре свега употребити још неангажована средства зајма закљученог 1895. године, а ако то не би било довољно, предвиђено је да се закључи нови зајам за који би се накнадно тражило одобрење Народне скупштине. На основу овог решења, Министарски савет је одобрио и потписао предлог министра војног у вредности од 25.430.000 динара (6.730.000 динара за пушке, 15.200.000 динара за муницију, 1.000.000 динара за смештај и фишеклије и 2.500.000 динара за топове).[51]

[50] Војводић, 1988, 102 – 105.

[51] Шкеровић, 1952, *н. д*, бр. 1091, 458.

Министарски савет је, на 38. седници, одржаној 20. маја 1897. године, одлучио да се ради набавке пушака и муниције поднесе Народној скупштини предлог за дотације оружном фонду до суме која буде довољна за исплату тих набавки (приближно 20 милиона динара). У исто време, требало је тражити од Народне скупштине овлашћење да се тај зајам, чим се укаже потреба, може и закључити. Неколико дана касније, 28. маја 1897. године, на 40. седници, Министарски савет је, у вези са претходним решењем, одлучио да предложи Народној скупштини повишење прireза од 62% на 75 % и износ те повишице да се дода као дотација оружаном фонду, с тим да се може употребити као амортизација за зајам за наоружање (износ те повишице је требало да буде око 1.300.000 динара, а пошто је оружани фонд већ имао дотацију од 400.000 динара, то је износило укупно око 1.700.000 динара).[52]

Један део израде муниције за магацинке је био поверен ВТЗ-у и овај посао је завршен до краја августа 1908. године, након чега завод није имао нових наруџбина муниције. Поред тога, наручено је код фабрике Вајс 12.000.000 метака.[53]

Појавом брзометних пушака указала се потреба да се старије остругуше Маузер Кока преправе у брзометне. Залиха тих пушака износила је 31. марта 1904. године 93.132 комада.[54]

Још крајем 1902. године покренуто је питање могућности једне комплексне адаптације старих пушака Маузер Кока на петометни систем у калибру 7 мм. У том смислу, затражене су понуде изворног произвођача Маузера („Waffenfabrik Mauser, Oberndorf a/N“), затим од француских завода у Шателроу („Chatellerault State Arsenal“) и фабрике оружја у Будимпешти („Fegyvergyar“). Прву понуду је дала фабрика из Будимпеште септембра 1903. године, а почетком 1904. године понуду је дао и Маузер који је прихватио и да кредитира адаптацију.[55] Међутим, скупштина је о овом питању расправљала тек 1906. године. Након жучне дискусије (интересантно је да је много посланика било за то да се усвоји мађарска понуда), донета је одлука да се посао конверзије Кокинки препусти – крагујевачком заводу. Сходно томе, јуна 1906. године одобрен је кредит од два милиона динара за набавку неопходних машина, а радове је требало

[52] Шкеровић, 1952, 459.

[53] Рад Народне скупштине 1909. – Стенографске белешке.

[54] ВА, П. 14 к. 9 ф. 5. Интересенатно је да и Spasić, 1973, 109, и Bogdanović, 1990, 100 тврде како су залихе износиле „преко 50000“ Кокинки. У ствари, Српска војска је по формацији требало да има 55.625 Кокинки, а располагала је са нешто више од 93.000 комада. ВА, П. 14 к. 9 ф. 5.

[55] Богдановић у књизи тврди да је одлука донета 1903. године али у каснијим својим пригодним фабричким публикацијама усваја крај 1902. године што је тачно. Bogdanović 1990, 109

извести у року од две године. Годину дана касније је за ову сврху у Штајеру („Waffenfabrik Steyr“) купљено 50.900 цеви које су стигле током те 1907. године.[56]

У ВТЗ су, у међувремену, успели да пушку Мод. 80 претворе у брзометну. Разрада новог петометног магацина и других конструктивних детаља, као и руковођење читавом операцијом, било је препуштено управнику Пушкарнице ВТЗ, пензионисаном потпуковнику Гојку Ђурићу. Комисија која је требало да испита и испроба ову пушку током прве половине 1906. године добила је врло добре резултате.[57] Од старе пушке коришћен је сандук механизма и затварач, а набављене су нове цеви од 7 мм, које су уграђиване у сандук механизма. Вршено је проширивање магацина на капацитет од 5 метака, прерађено је чело затварача и рађен нови извлакач и кундак.[58] Нова пушка је добила нов назив Маусер-Миловановић-Ђурић М 1880/1907 или скраћено М 80/07.

Међутим, са почетком преправке се и даље чекало, не због тога што се није знало где ће се извршити преправке[59] већ зато што су за ово била тачно одређена средства, а планом наоружавања је био тачно одређен број пушака па није било сигурно да ће се са предвиђеном сумом моћи да подмире и трошкови за набавку машине, за проширење фабрике и уопште за целу инсталацију потребну за израду пушака. Тек када су прорачуни показали да је за одређену суму могуће преправити онолико пушака колико је утврђено у скупштини, могло се приступити њиховој изради. Тако је тек у пролеће 1907. г. министар војни ђенерал Радомир Путник потписао решење о преправци пушака.[60]

Коначно, припреме за овај значајан подухват су завршене јануара 1908. године. Одмах после тога је започета производња делова, а јуна исте године и сама преправка пушака.[61] Бројне тешкоће до којих је до-

[56] Богдановић у књизи тврди да је кредит износио 6 милиона али у каснијим својим пригодним фабричким публикацијама усваја суму од 2 милиона што је тачно. Bogdanović 1990, 100; Spasić 1973, 109; Богдановић на другом месту у истој књизи (Bogdanović 1990, 97) даје нешто другачији податак – 50000 цеви.

[57] Anonim 1906b, 7; код Богдановића (Bogdanović 1990, 100) се не види када је развијена модификација Кокинке у Крагујевцу, чак се на основу контекста текста стиче утисак да се то догодило по изгласавању кредита.

[58] Музеј Завода ЦЗ бр. 306; Spasić 1973, 110

[59] У многим политичким и јавним круговима постојале су шпекулације да ће преправка бити уступљена некој од страних фабрика. Тако је по неким тврђењима, код надлежних органа постојало је колебање да ли да се преправка препусти домаћој фабрици у Крагујевцу или војној фабрици у Пешти. Рад народне скупштине 1906. – Стенографске белешке Књ. VI 3303

[60] Рад Народне скупштине 1906. – Стенографске белешке Књ. VII, 4031.

[61] ИА Крагујевац, фонд ХСIII, ф. III, 1 – 4/1913.

лазило приликом производње пушака, и поред застоја, нису довеле до трајне обуставе овог рада.[62] Радници су дневно адаптирали од 100 до 120 Кокинки, па је до 12. маја 1910. године адаптирано 34.000 пушака.[63]

Како је неколико дана раније наручена преправка још 17.000 пушака, то значи да је била планирана преправка 51.000 пушака, а не 50.000, како се обично у литератури износи.[64] Од планираних 51.000 пушака прерађено је 43.000 а остале су коришћене за резервне делове већ преправљених пушака.[65] Прекид рада на преправци имао је за последицу отпуштање са посла 400 радника пушкарнице (4. марта 1911). С тим у вези је поднета интерпелација војном министру.[66] Наиме, поводом недовршене преправке пушака у војнотехничким заводима група од 11 народних посланика поднела је 10/23. јануара 1912. године интерпелацију војном министру.[67]

Споменимо и то да се у литератури до сада није спомињало да је од 17.000 наручених пушака, у ствари, 2.000 требало да буду артиљеријски карабини који никада нису направљени.[68] Због тога су српски артиљерци прошли кроз оба балканска и први део Првог светског рата (до Солунског фронта) практично без личног ватреног оружја (наравно, осим официра који су имали револвере и неколико ордонанса по батерији који су имали карабине).

Осврнимо се и на прекид испорука преправљених Кокинки. Разлог је врло прост. По формацији Српској војсци је 31. марта/13. априла 1904. године било потребно 193.565 брзометних пушака (без карабина) да наоружа комплетан I и II позив, а она је располагала са 90.015 пушака Маузер М 99, што значи да је недостајало још 103.546 комада, тј. око 150.000 са III позивом.[69] План је био да се око 50.000 пушака добије преправком Кокинки, а да се око 100.000 набави у иностранству. Набавком 30.000 пушака М 99/07 у Штајеру током 1907. године и намераваном преправком 51.000 (или 50.000) Кокинки,[70] потпуно је пренаоружан I позив већ до краја 1907.

[62] Заоштрена је одговорност у раду на преради пушака. Због квара материјала приликом преправки, нпр. од стране крагујевачког првостепеног суда осуђен је надзорник пушкарнице Љуба Петровић да плати насталу штету. ИА Крагујевац, фонд XCIII, ф. III лист 1 – 4/1913; Spasić 1973, 110.

[63] ИА Крагујевац, фонд XCIII, ф. II, лист 2/1910 и ф. III лист 1 – 4/1913; Bogdanović, 1990, 100; Spasić, 1973, 110.

[64] Spasić, 1973, 110.

[65] Ових 43.000 пушака је било преправљено до 4. марта 1911. године. Spasić, 1973, 110.

[66] Spasić, 1973, 110.

[67] Рад Народне скупштине 1912. – Стенографске белешке, 18.

[68] ВА, П. 14 к. 8 бр. 19.

[69] ВА, П. 14 к. 9 ф. 5.

[70] Bogdanović, 1990, 97 – 98.

године, а да су све Кокинке преправљене био био пренаоружан највећи део II позива, за чије потпуно пренаоружавање би недостајало још 22-23.000 пушака. Како је до маја 1910. године било адаптирано 34.000 Кокинки, српска војска је имала око 154.000 брзометних пушака, тј. довољно за комплетан први позив и око 45% другог позива. Због тога је наручено још 15.000 пушака и 2.000 карабина. До марта 1911. године произведено је још 9.000 пушака, али је у међувремену у рану јесен 1910. године у Немачкој (са фабриком Маузер) склопљен уговор о набавци још 32.000 пушака М 1910 од којих је 4.800 стигло до краја 1910. године. Како су остале стигле у Србију до средине 1911. године, није било више потребе за даљом преправком Кокинки, јер је са последњих 9.000 преправљених Кокинки и 32.000 нових Маузерки Србија имала око 195.000 брзометних пушака, што је било довољно за наоружавање комплетног првог и другог позива, додуше без минималне резерве од 10%. Но, српски Ђенералштаб је планирао велику набавку пушака из будућег кредита од 250 милиона динара, па се у стручним круговима сматрало да нема потребе за преправком старих пушака.[71]

Од тешке артиљерије Србија од 1878. до 1897. године није ништа набављала. Коначно, када је 1897. извршена поруџбина, она је извршена тек 1902. године.[72] Након горе споменуте 31. седнице владе, на предлог министра војног одлучено је на 51. седници Министарског савета, одржаној 20. септембра/2. октобра 1897. године, да се управник ВТЗ-а потпуковник Влајић пошаље у Париз ради набавке оружја у Француској. Требало је саопштити француској влади да је српска влада у начелу прихватила услове које јој је ова поставила, као и жељу Србије да што је могуће пре добије ново оружје. На 17. седници Министарског савета, одржаној 30. новембра/12. децембра 1897. године, на предлог министра војног одлучено је да се мајсторима, контролорима и подофицирима, који су послати у Француску ради пријема извесних војних набавки, повиси дневница од 15 на 20 динара у злату.[73] Фабрика Шнајдер је испоручила 16 дугачких топова 12 cм Мод 97,[74] 22 хаубице 12 cм Мод 97[75] и 6 мерзера 12 cм Мод 97,[76] тј. укупно 44 артиљеријских оруђа. Међутим, због проблема са исплатом потпуна реализација ове наруџбе се отегла све до 1902. године.

Наиме, чак ни до 31. децембра 1901. године испоручена оруђа нису добила батеријске приборе, као ни резервни топовски прибор. Пристигла

[71] Ђокић, Радовановић, 2010, 359 – 362.

[72] Рад Народне скупштине 1907. – Стенографске белешке, Књ. II, 119.

[73] Шкеровић, 1952, 462 и 477.

[74] Canons de 120 à frein hydraulique.

[75] Obusiers de campagne de 120 mm.

[76] Mortiers de campagne de 150 mm.

муниција није била напуњена ни лаборисана. А број фишека је био потпуно недовољан. Топови су имали 1089 фишека са пуњењем од 2000 гр (тј. само 68 по оруђу). Код хаубица и мерзера ситуација је била још гора. За хаубице је било 300 фишека са пуњењем од 550 гр (13 фишека по хаубици) а и за мерзере 300 фишека са пуњењем од 450 гр (50 фишека по мерзеру). Јасно је да оруђа до краја 1901. године нису била оперативна.[77]

Код наруџбине из 1897. године показани су следећи недостаци:[78]

На хаубицама и мерзерима опаљивач није дејствовао добро. Механизам је био компликован и игла, која је имала да пробије капислу, није функционисала добро. У ВТЗ-у је опаљивач замењен другим, с основом чекића и он је добро дејствовао, у шта се уверио и одбор. Због спорости администрације ова измена на опаљивачима до краја 1907. године није била извршена на свим оруђима.

Код тешких топова проблем је био у разорним гранатама које нису експлодирале добро и правилно.[79]

Након пристизања хаубица и мерзера од 1. маја 1901. године почео је да дејствује и II хаубички дивизион (4. и 5. хаубичка и 6. мерзерска батерија) као саставни део градског артиљеријског пука, и то пре свега у административном погледу.[80] Овај дан ће касније хаубичка артиљерија празновати као дан свог настанка. Иначе, још пре тога, краљевим указом од 29. марта 1901. године, за првог вршиоца дужности команданта II хаубичког дивизиона постављен је артиљеријски капетан I класе Светомир Матић.[81] Интересантно је да ће тек након формирања II дивизиона бити формиран и I хаубички дивизион (1, 2. и 3. хаубичка батерија).

Кажимо и реч-две о српској градској артиљерији.[82] Следећи попис, од 1. априла 1902. године, јасно показује разлику између градске артиљерије и опсадног артиљеријског парка. Наиме, оруђа могу да се поклапају али и не морају. Тако су Шнајдерова оруђа улазила у састав опсадног артиљеријског парка, али не и у састав градске артиљерије. Поред тога, из овог пописа сазнајемо да градска артиљерија није имала утврђену формацију. Да погледамо шта је 1. априла 1902. године улазило у наоружање градске артиљерије (тактичко технички подаци су узети из званичних упута, ако није другачије наглашено):[83] 9 cm челични остраган 13 (4.664 граната, 661

[77] ВА, П. 14 к. 9 ф. 5 бр. 19.

[78] ВА, П. 14 к. 9 ф. 5 бр. 19.

[79] Рад Народне скупштине 1907. – Стенографске белешке Књ. II, 119.

[80] СВЛ бр. 23 од 20. маја 1901, 503 – 4.

[81] СВЛ бр. 14 од 1. априла 1901, 295.

[82] Детаљније о српској градској артиљерији видети у чланку: Мијатовић, Ђокић 2012, 101 – 120.

[83] ВА, П. 14 к. 9 ф. 5 бр. 19/9.

шрапнел, бојевих фишека 5.325, фрикционих упаљача 5.590),[84] 10,66 см челичних остругана 8 (3.676 граната, бојевих фишека 3.676, фрикционих упаљача 3.836),[85] 12 см жлебни бронзани спредпунећи 19 (5.753 граната, 410 картече, бојевих фишека 6.163, фрикционих упаљача 6.468),[86] 12 см жлебни мерзера 36 (граната 14.491, фрикционих упаљача 15.211),[87] 12 см челичних остругана 4 (граната 3.735, шрапнела 543, картеча 122, бојевих

[84] 9 см Крупов остраган је имао званичну пруску ознаку 8cm-Stahlkanone C/61 или 6 Pfünder Feldkanone C/61. Тачан калибар је био 91,5 мм L/22,6. Дужина челичне цеви 2,04 м од чега ижлебљеног дела 1819 мм. Маса на ватреном положају топа је била 971 кг а на маршу са пуним предњаком и артиљерца 2293 кг. Маса фишека 0,6 кг црног барута (Grobkörniges Art.-Pulver). Маса гранате 6,875 кг, експлозивно пуњење 217 гр барута. Максимални домет гранате 3450 м. Маса шрапнела 6,91 кг, 170 зрна масе 17 гр, максимални домет 2200 м. Картеч је имао масу 4,50 кг и био је напуњен са 41 зрном од цинка масе по 83 гр. Максимални домет картеча 450 до 500 м. Почетна брзина разорне гранате 331 м/с. Максимална елевација 15^0 а максимална депресија – 8^0. Witte 1867; Baedecker 1889; Müller 1893.

[85] 106,6 мм остругани заробљени од Бугара су у ствари руски топови чија је званична ознака била 9-фунтовая стальная пушка обр. 1867 г. Иначе, топ је Крупове конструкције и припада првој генерацији Крупових остругана. Тачан калибар је био 106,7 мм L/20. Дужина челичне цеви 2,134 м. Маса на ватреном положају руског топа је била 1095 кг, а на маршу 1.660 кг. Маса фишека 1,23 кг црног барута пуно пуњење, постојала су и смањена пуњења од 430 г и 280 г за гранату од ливеног гвожђа. Маса гранате од ливеног гвожђа 11,8 кг, експлозивно пуњење 410 гр артиљеријског барута. Почетна брзина при максималном пуњењу је била 320 м/с и у том случају максимални домет је био 4.481 м. Максимални домет гранате 3.440 м. Маса шрапнела 11,47 кг, 280 до 300 зрна масе 10,6 гр (пречника 12,7 мм), експлозивно пуњење 136 г барута, почетна брзина 317 м/с, максимални домет 2347 м. Картеч је имао масу 10,4 кг и био је напуњен са 108 зрна масе по 74 гр (пречника 24 мм). Максимални домет картеча 533 м. Постојало је и зрно у виду канистера масе 12,76 кг, напуњено са 150 г артиљеријског барута и 213 зрна пречника 12,7 мм. Почетна брзина зрна 298 м/с и домет 3200 м. Максимална елевација $20^{0,}$ а максимална депресија – 7^0 30'.

[86] 12 см спредпунећи бронзани жлебљени кратки топ израђен у Крагујевцу. Ижлебљени део има 6 жлебова Ла Хитове конструкције као код пољских Лахитових спредпунећих топова од 4 π тј 8 см. Увијање иде слева у десно, корак жљеба 500 мм. Тачан калибар топа је 120 мм, дужина жлебљеног дела цеви 1620 мм а целе цеви 2000 м. Дужина нишанске линије 892 мм, маса цеви 763 кг. Топ је имао предњи и задњи нишан. Нишанска даљина гађања је била до 3000 м. Лафет је био од храстовог дрвета, окован разним гвозденим везама и оковима. Ширина колотрага 152 см. Маса лафета (без цеви) била је 465 кг, маса предњака 415 кг, маса прибора 55,5 кг, маса целог топа са предњаком 1698,5 кг. Највећи елевациони угао 25^0 30', депресиони угао – 2^0. Маса гранате је била 11,500 до 11,790 кг (експлозивно пуњење 750 гр црног барута), маса картеча 9,400 кг, маса фишека 1,200 кг.

[87] 12 см жлебљени спредпунећи мерзер. Конструисан је и израђиван у ВТЗ Крагујевац. Састоји се из цеви и лафета. Цев је израђена од бронзе и има 6 жлебова Лахитове конструкције. Дужина ижлебљеног дела цеви 600 мм а целе цеви 800 мм. Дужина нишанске линије 715 мм. Маса цеви 192 кг. Лафет је гвоздени. Маса лафета 112 кг. Елевација од $43,5^0$ до 60^0. Највећи домет 3000 метара. Маса целог топовског прибора 73 кг. Маса мерзера са лафетом и топовским прибором 377 кг. Користи исту муницију као 12 см спредпунећи топ, осим што нема сталног фишека.

фишека 4.400, фрикционих упаљача 4.620),[88] 15 см остругана кратка 1,[89] 15 см бронзана остругана Цариградска кратка 2,[90] 15 см бронзана остругана Цариградска дугачка 2[91] (за сва три топа од 15 см: граната 1346, шрапнела

[88] 12 см Крупов челични остраган, заробљен од Турака при заузећу Ниша. Цев је од челика ојачана са 5 Бродвелових прстенова, 2 карике и једним појасом. Заобљени клинасти затварач. Цев има 18 жлебова прогресивних по дужини. Тачан калибар 120,3 мм, дужина цеви 294 см (L/24,5). Топ је имао 2 предња и задњи нишан (диоптар). Високи опсадни лафет је био од гвожђа (осим дрвених точкова) и састојао се од странке, осовине, точкова, управника и кочнице. Маса лафета је била 1880 кг а целог топа са лафетом 3289 кг. Висина лежишта рамена 1,83 м, највећа елевација 25^0, депресија 5^0. Маса гранате је била 15,250 кг, пуњење 1,100 кг црног барута, перкусиони упаљач М.85. Шрапнел, масе 16,470 кг, имао је пуњење од 33 грама црног барута и 244 оловних куглица масе око 28 гр, заливених сумпором. За шрапнеле се користио оригинални турски затварач. Фишек је имао барутно пуњење од 2,700 кг.

[89] 15 см челични кратки Крупов остраган је такође заробљен при ослобођењу Ниша. Цев је од челика, ојачана помоћу Бродвелових прстенова и обруча са простим клинастим затварачем. Има 24 клинаста жлеба која се увијају слева у десно. Има два предња и задњи нишан (диоптер). Тачан калибар је био 149,1 мм, дужина цеви 205 см, (L/13). Високи опсадни лафет је био од челика, наравно, осим дрвених точкова. Предњак је без сандука за муницију и служи само за превоз топа. Маса лафета је била 2117 кг, маса предњака 350 кг, маса комплетног топа (цев са затварачем, лафет и предњак 3412 кг), висина лежишта рамена 184,5 см. Највећа елевација 31^0, највећа депресија – 6^0. Фишек може да има пуњење од 400 до 1500 гр са по 50 гр разлике од пуњења до пуњења (400, 450, 500, 550 ... и све тако до 1500 гр). При пуњењу фишека од 1500 гр почетна брзина гранате је до 253 м/с а максимални домет при елевацији од 31^0 је 4400 м. Граната је дугачка 37 см (2 ½ калибра), и имала је масу од 28,5 кг (експлозивно пуњење 1,900 кг). Перкусиони упаљач је био пруског модела. Шрапнел од ливеног гвожђа је имао масу од 31,125 кг пунио се са 50 гр барута. Упаљач је у почетку био турски темпирни, али је овај замењен двогубодејствујућим упаљачем М.85 као код Де Банжових топова. Картеч је био турског порекла, масе 19,900 кг.

[90] 15 см турски кратки бронзани остраган је израђиван у Истанбулу а заплењен је при ослобађању Ниша. Цев топа је од обичне бронзе са простим челичним призматично клинастим затварачем. Спој цеви са затварачем је био помоћу челичног Бродвеловог затварача. Топ има предњи и задњи нишан (диоптер). Тачан калибар топа је 149,1 мм, дужина цеви 214,5 см (L/14,4). Лафет је био дрвени високи опсадни. Предњак је сличан предњаку за 15 см кратки челични Крупов остраган. Маса лафета је била 2939 кг, маса целог топа са лафетом и предњаком 3249 кг. Највећа елевација 20^0 5' највећа депресија – 19^0, висина рамена 1,80 м. Муниција је иста као за Крупов кратки остраган од 15 см.

[91] 15 см Цариградски бронзани дугачки топ. Бронзана цев са простим, призматичним клинастим затварачем. Спој затварача са цеви био је помоћу Бродвеловог прстена. Справе за нишањење се састоје од предњег и задњег нишана (диоптера). Тачан калибар је био 149,1 мм, дужина цеви 3160 мм (L/21). Лафет је био дрвени. Предњак је био без сандука и служио је само за превоз топа. Маса лафета 1320 кг, маса целог топа са лафетом 4856 кг, највећа елевација 22^0 50', највећа депресија 10^0. Топ је употребљавао исту муницију као српски остраган од 15 см.

657, картеча 101, фишека 2104, фрикционих упаљача 2209), 15 см српска бронзана остругана 12 (граната 6668, фишека 6668, фрикционих упаљача 6998),[92] 8 см челичних остругана 12 (граната 3925, шрапнела 2268, картеча 1185, фишека бојевих 7378, фрикционих упаљача 7743),[93] 15 см челичних остругана обалских 3. Од тешке артиљерије I позив је имао колико је било предвиђено формацијом, тј. шест челичних мерзера 15 см М. 97, 22 челичних хаубица 12 см М. 97 и 16 челичних остругана 12 см М. 97. Од муниције за мерзере од 15 см М. 97 било је 1500 шрапнела, 300 обичних и 1200 разорних граната. За хаубице 12 см М. 97 било је 6600 шрапнела, 1100 обичних и 3300 разорних гарната. За мерзере и хаубице је било укупно 14000 бојевих фишека и 14700 фрикционих упаљача. За топове 12 см М. 97 је било 3200 шрапнела, 1600 обичних и 3200 разорних граната, 8000 бојевих фишека и 8400 фрикционих упаљача.[94]

Када је у јесен 1906. године примио команду над Градским артиљеријским пуком, пуковник Светозар Јовановић је одмах формирао стручну

[92] Српски 15 см дугачки остраган. Цев је од бронзе са призматичним клинастим затварачем од бронзе. Спој затварача са цеви био је помоћу бакарног Бродвеловог прстена. Цев је имала 24 клинаста жлеба која су се увијала слева у десно. Тачан калибар је био 150 мм, дужина цеви са затварачем 2822 мм, дужина нишанске линије око 1260 мм, маса цеви 2237 кг, маса затварача 116 кг. Лафет је био израђен од храстовине. Предњак је био без сандука и служио је само за транспорт топа. Лафет је био високи батеријски. Маса лафета је била 1250 кг, маса предњака 510 кг, маса комплетног топа са предњаком 4270 кг. Највећи елевациони угао 18^0 30' највећа депресија – 5^0. Фишек је био пуњен са 3000 гр ишњикасног барута. Граната – бомба, масе 27 кг, била је направљена од ливеног гвожђа (дебљина зидова 2 см). За вођење у цеви имала је оловну обливку. Граната је била дугачка 31 см (нешто више од два калибра) и имала је експлозивно пуњење од 1900 до 2000 гр црног барута. Перкусиони упаљач. Шрапнел са централном комором такође је био од ливеног гвожђа (дебљина зида 1 см). За вођење у цеви је служила оловна обливка. Експлозивно пуњење се састојало од 50 гр ловачког барута а унутар шрапнела се налазило 374 цинканих куглица заливених сумпором. Дужина шрапнела је била 28 см а маса 31,470 кг. Темпирни затварач. Картеч се састојао од једне цилиндричне кутије од циканог плеха. Картеч је напуњен са 41 цинканом куглицом масе 450 кг.

[93] 8 см Крупов остраган је имао званичну пруску ознаку 8cm-Stahlkanone C/64 или 4-Pfünder-Feldkanone C/64. Тачан калибар је био 78,5 мм L/25. Маса на ватреном положају турског топа је била 759 кг, а на маршу са двојицом тобџија 1960 кг. Маса топовске каре са предњаком 2375 кг. Маса фишека 0,5 кг црног барута (Grobkörniges Art.-Pulver). Маса гранате 4,342 кг, експлозивно пуњење 170 гр црног барута. Максимални домет гранате 3450 м. Маса шрапнела 4,6 кг, максимални домет 1800 м. Картеч је имао масу 3,5 кг и био је напуњен са 48 зрна од цинка масе по 50 гр. Максимални домет картеча 450 – 500 м. Почетна брзина разорне гранате 341 м/с. Максимална елевација 13^0 а максимална депресија – 8^0. Witte 1867; Baedecker 1889; Müller 1893.

[94] ВА, П. 14 к. 9 ф. 5 бр. 19/9.

комисију од три виша официра Градског артиљеријског пука са задатком да детаљно изврши преглед свих оруђа која су у наоружању градске артиљерије. Комисија је, после дугог рада, завршила посао 22. октобра 1906. године и поднела извештај команданту пука, који га је 26. октобра проследио министру војном. По мишљењу комисије, осим опсадних топова 12 см Шнајдер Кане М. 97, друга артиљеријска оруђа нису имала никакву вредност, не само зато што су застареле конструкције, него и зато што су дуготрајним коришћењем потпуно истрошена и добрим делом била неисправна. Сва та оружја су ушла у састав опсадног артиљеријског парка 1878. године, претходно издржавши два српско-турска рата, а затим и рат са Бугарском. Пошто се по поменутом извештају ништа није предузело, командант Градског артиљеријског пука је 12. децембра 1906. године формирао нову комисију од истих људи (команданти оба батаљона градске артиљерије и командант опсадног парка) да утврди: која су оружја потпуно неупотребљива па их треба избацити, а која се са мањим преправкама ипак могу задржати у наоружању. Поред тога, комисија је требало и да утврди шта се од муниције може задржати онако каква је сада а где треба заменити упаљаче или барутно пуњење или једно и друго. Наравно, и да се утврди коју муницију није могуће осавременити и да се таква избаци из наоружања. Коначно, комисија је требало и да утврди шта треба набавити од новог материјала да би пук могао да извршава своје наменске задатке. Пошто је примио извештај комисије, командант пука га је, уз своје коментаре, послао министру војном. Ми ћемо овде у изводима дати оба документа.[95]

Комисија је у свом извештају од 26. јануара 1907. године команданту пука, између осталог, навела и следеће.[96]

„Да би се констатовало стање у коме се налазе сва оруђа која су у ОАП а која служе за наоружање Градске Артиљерије, као и то, да ли су још и колико способна да одговоре условима садашњег модерног наоружања, нужно је да се о сваком калибру по наособ, донесу оцене свију његових особина, закључак ће сам по себи доћи: да ли је дотичан калибар способан да одговори условима садашњег модерног наоружања – стога ће се комисија тога реда држати.

8 см Крупови топови – По конструктивним и балистичким особинама застарели – Барут црни – Употребом дотрајао – Даљина дејства гранате до 3000 м, шрапнела до 2200 м. Дејство зрна никакво, вођење оловном обливком.

9 см Крупови топови – Све мане 8 см топова важе и за ове топове.

10,66 см Крупови топови – Заробљени су од Бугара. Употребом дотрајали. Лафет дрвени дотрајао. Зрно једно са дуплодејствујућим упаљачем;

[95] ВА, П. 14 к. 10 ф. 4 бр. 19/1а.

[96] ВА, П. 14 к. 10 ф. 4 бр. 19/1а.

вођење бакарним прстеном. Функционисање затварача после неколико избачених метака рђаво. Растурање зрна велико. Гађа до 3600.

12 см Крупови топови. – Застареле конструкције, употребом дотрајали (заробљени од Турака) затварач тешко функционише. Вођење зрна помоћу оловне обливке. Дејство слабо. Темпирни упаљач са поделом на секунде и осмине – турски, функционише рђаво (Шрапнела за њих више нема), Растурање велико. Гађа до 4000 м.

12 см топови М. 97 Шнајдер Кане. Оруђа су модерније конструкције, али ипак у погледу пуњења и гађања и што немају никаквог заклона – штита нису најусавршенија. Барут малодимни. Употребљиви су као опсадно оруђе само им разорне гранате не дејствују правилно.

12 см спред пунећи топови система Лахит потпуно застарели.

12 см спред пунећи мерзери – нису ни за какву употребу.

15 см српски остругани – Застареле конструкције. Функционисање затварача после неколико избачених метака тешко. Лафет дрвени дотрајао. Има само гранату, чије је дејство слабо. Вођење оловном обливком. Гађа диоптром до 4000 м и квадрантом до 5000 м. Растурање велико.

15 см Крупови топови на обалском лафету. За сада су употребљиви.

Детаљније неисправности на сваком појединачном топу, види се из раније поднетог комисијског извешћа.

Тако је дакле стање оруђа којим располаже наш ОАП. Као што се из предњег види само 15 цеви 12 см дугачких топова М. 97 и 3 цеви 15 см Крупова на обалском лафету, ни један калибар није више за употребу, као опсадни топови и према томе српска Градска Артилерија, има за у озбиљним приликама да рачуна на на тих 18 оруђа са додатком 22 хаубице 12 см и 6 мерзера 15 см Хаубичког пука, као мобилан део за праћење војске.“[97]

Овај врло суморни извештај командант Градског артиљеријског пука је нешто ублажио, па је његов извештај министру војном мало другачији.[98]

[97] Готово сви спредпунећи ижлебљени топови, хаубице и мерзери су били Лахитовог система. Истовремено, сви остругани су били Круповог старог система, што значи да припадају моделима С/61, С/64 и С/67, а не каснијим, знатно модернијим С/73. Уопште, у ранијој литератури се обично сматрало да су турски остругани у ратовима од 1875. до 1878. године углавном били модела С/73, међутим нова истраживања су показала да то није тачно већ да су изразито доминантни били старији. Ми у прилогу дајемо Крупове испоруке Турској у периоду од 1861. до 1878. године, по годинама и моделима, да јасно показали да је реч о заблуди. Крупови остругани старијег система нису имали неке веће балистичке предности у односу на Лахитове топове, а ни практична брзина гађања им није била много већа. Једина значајнија тактичка предност је била драстично мања изложеност пуниоца непријатељској ватри. Тек ће топови новог система С/73 старе Лахитове топове практично послати у старо гвожђе. И док ће Крупови остругани прве генерације већ око 1880. године бити повучени из наоружања, остругани друге генерације ће дочекати и Први светски рат.

[98] ВА, П. 14 к. 10 ф. 4 бр. 19/1б.

„Градска артљерија образује 27 батерија од којих се формирају 3 градска одреда, од којих су 14 батерија у Нишу, 6 у Пироту и 7 у Зајечару. У складу са предлогом да се избаце из наоружања Крупови остругани од 8 см и 9 см, 12 см мерзери и 12 см спред пунећи дугачки и кратки бронзани топови остало би у Нишу 9 батерија , у Зајечару једна и у Пироту 2 батерије. Тако би у употреби остало 8 челичних Крупових остругана 10,66 см, 4 челична Крупова остругана 12 см, 12 српска остругана од 15 см и 15 топова Шнајдер Кане М. 97. Сва остала оруђа је требало расходовати као неупотребљива.

Тако би у Нишу остале 3 батерије од 4 и једна батерија од 3 топа 12 см М. 97, једна батерија српских остругана 15 см од 4 топа, једна батерија Крупових челичних остругана од 12 см од 2 топа и две батерије Крупових челичних остругана од 10,66 см од по 4 топа. У Пироту би била једна батерија од 2 челична Крупова остругана од 12 см и једна батерија од 4 српска остругана од 15 см. У Зајечару би остала само једна батерија од 4 српска остругана од 15 см.“

Коначно, командант Градског артиљеријског пука је предложио да се набави још 17 дугачких топова од 12 см, 20 дугачких топова од 15 см, 36 хаубица од 15 см, 12 мерзера од 15 см и 12 мерзера од 24 см.

На корицама фасцикле у којој су били смештени ови извештаји пише: „Одлуком Пов. Ђ.О/У Бр. 473 од 10. јула 1907. допис је стављен у акта до када се прилика буде указала.“

Та прилика се неће никада укзати. Српски војни врх је потпуно правилно одлучио да развије тешку пољску артиљерију у виду хаубица од 120 мм и 150 мм а од тешке градске артиљерије је одустао. Разлог је врло једноставан. Турска, као примарни непријатељ, није имала озбиљнијих утврђења до Једрена и Чаталџе. Каква-таква утврђења су постојала и у Скадру и Јањини, али су ови градови излази из интересне сфере Србије. Ни Аустроугарска на српској граници није имала озбиљнијих утврђења која су захтевала јача оруђа од пољских хаубица калибра 120 мм и 150 мм. Једноставно – Србији није ни требала снажна градска артиљерија.

Уочи своје погибије краљ Александар је започео преговоре са Шкодом о испоруци брзометних пољских топова.[99] Крајем 1903. године испоручена је једна батерија. Пробна гађања са топовима система Шкода су извршена у два наврата, и то 20. јануара и 23. јануара 1904. године Овим топовима је била наоружана 3. батерија Дунавског артиљеријског пука. Гађање од 20. јануара је вршено у Топчидеру, и то у присуству министра војног, начелника главног ђенералштаба, инспектора артиљерије и великог броја официра. Циљ гађања је био да се топ представи јавности а тек даља испитивања требало је да дају могућност стручњацима да оцене да

[99] Ђорђевић, 1962, 46.

ли за овим брзометним материјалом има потребе или не. Овај Шкодин топ је имао повратник у виду спиралне опруге.[100]

Набавка брзометних топова у Србији првих година XX века је позната у српској историографији као „топовско питање". Рече је о врло сложеној спољној и унутрашњој политичкој борби у којој је само техничко питање играло секундарну улогу. Апсолутно је немогуће на само пар страна објаснити све закулисне радње које су се догађале у том периоду, од краја 1903. до краја 1906. године. Основно је да је на крају у Србији превагнуло потпуно исправно схватање да се, из спољнополитичких разлога, морају по сваку цену набавити француски а не немачки топови. Поготово аустријски Шкодини топови нису долазили у обзир. У сваком случају, каснија ратна пракса је недвосмислено показала да су набављени Шнајдерови топови превазилазили Крупове топове по свим карактеристикама осим квалитета упаљача за гранате и шрапнеле. Због тога ће касније у Србији, премда се започело у Крагујевцу са изградњом фабрике за израду упаљача по Шнајдеровој лиценци, то бити током изградње измењено и биће завршена фабрика за израду упаљача по Ерхардовој лиценци, тј. практично истих упаљача које је користила немачка армија. Због свега наведеног, овог пута ћемо само укратко набројати шта је наручено и испоручено од брзометне артиљерије.

У јесен 1903. године поставило се питање наоружања војске. Приоритет је добила брзометна артиљерија. Стигла је понуда фирме Сен Шамон да за 5.000.000 динара преправи старе топове Де Банж. Прелиминарни уговор са Шнајдером је склопљен 7. новембра 1906. године, а 12. новембра са синдикатом Отоманске банке. Била је предвиђена куповина 45 батерија пољских топова и 9 батерија брдских топова са 500 до 750 метака на сваки топ. Касније је наруџбина проширена са још 2 коњичке батерије. Тако је на основу ових наруџбина укупно испоручено 45 пољских и 2 коњичке батерије са топовима 75 мм Шнајдер М 907, као и 9 брдских батерија 70 мм М 907.[101]

Током 1909. године расписан је зајам од 150 милиона на основу кога је требало набавити 8 батерија хаубица 120 мм, 2 батерије хаубица 150 мм, 4 мерзера 150 мм, 40 батерија брзометних топова 75 мм са по 2000 метака и за преправку 192 Де Банжових топова. Убрзо се од задњег одустало. Кад је реч о хаубицима, понуда Шнајдера је износила 4.385.000, а немачког Ерхарда 3.157.120 динара за тих 10 батерија са муницијом, тј. 28% јефтиније од Шнајдера.[102] На крају је уговор у фебруару 1910. склопљен

[100] Anonim, 1904, 6.

[101] Фабричка ознака за пољске топове је била PD6 или M 1906. Фабричка ознака за брдске топове је била canon de montagne léger 70 mm M.D 2. Ово је врло компликовано питање које смо скоро детаљно обрадили у раду: Мијатовић, Ђокић, 2013, 161 – 188.

[102] Алексић, 1965, 268.

са Шнајдером, углавном из политичких разлога. И сам министар војни генерал Радомир Путник се залагао да се наоружање наручи у Француској.[103] Због тих допунских набавки закључен је нови зајам од 150 милиона динара. Хаубице су испоручене већ у току Првог балканског рата, преко ослобођеног од Турака Солуна и одмах су по доласку у Србију послате на Једрене, осим 16 хаубица 120 мм.[104] Што се тиче брзометних топова, они су били нешто модернији од раније наручених и носили су ознаку пољски топови 75 мм Шнајдер М 907А.[105] Основна разлика је била у нишанским справама. Старији топови М 907 су имали нишанске справе са зависном нишанском линијом способне само за директно гађање а нови М 907А су имали нишанске справе са независном нишанском линијом способне и за непосредно, тј. индиректно гађање. До избијања Балканског рата испоручено је 15 батерија са топовима 75 мм М 907А, тј. укупно 60 оруђа.[106] Турци су у Солуну запленили 52 управо пристигла српска топа Шнајдер.[107] Није јасно колико су стварно од ових топова стварно увели у наоружање а колико су Грци затекли у Солуну при ослобођењу града. По неким каснијим списковима српске артиљерије испада да је Србија укупно добила 34 батерије, а да је Турцима остало 6 батерија, тј. 24 топа. Међутим, по релативно поузданој турској литератури, Турска армија је на почетку Првог светског рата имала 52 брзометна топа Шнајдер из плена.[108]

Српска војска је у I балканском рату располагала са следећом артиљеријом: 188 брзометних пољских топова Шнајдер 75 мм М 1907 (47 батерија), 60 брзометних пољских топова Шнајдер 75 мм М 1907А (15 батерија), 36 брдских брзометних топова Шнајдер 70 мм М 1907 (9 батерија), 32 брзометне хаубице Шнајдер 120 мм М 1910 (8 батерија), 8 брзометних хаубица Шнајдер 150 мм М 1910 (2 батерије), 180 спорометних пољских топова Де Банж 80 мм М 85 (30 батерија)[109], 30 спорометних брдских топова Де Банж 80 мм М 85 (5 батерија), 22 спорометне хаубице Шнајдер 12 цм М 97, 6 спорометних пољских мерзера Шнајдер 15 цм М 97, 17 спорометних градских дугачких топова Шнајдер 12 цм М 97 и 65 оруђа у градском опсадном парку.[110]

Српска војска је релативно касно набавила митраљезе. Међутим, још крајем 1892. године Србија је покушала да у Енглеској, ради пробе, на-

[103] Милићевић, Поповић, 2003, 226.

[104] Детаљније о набавци ових хаубица видети у: Росић, 2011, 261 – 266.

[105] Фабричка ознака PD6bis или M 1906bis.

[106] ВА, П. 2 к. 31 бр. 17; ВА, П. 2 к. 10 бр. 2.

[107] Bethell, 1910, 300.

[108] Anonim, 1945, 128.

[109] Батерије са спорометним Де Банжовим топовима 80 мм имале су по 6 топова, док су батерије са брзометним топовима 75 мм имале по 4 топа.

[110] ВА, П. 2 к. 31 бр. 17; ВА, П. 2 к. 10 бр. 2.

бави један митраљез Максим. Наиме, министар иностраних дела Ј. Авакумовић је 23. новембра/5. децембра 1892. године упутио захтев српском посланику у Истанбулу да од отоманске владе затражи одобрење да се пропусти транспорт једног митраљеза Максим од Солуна до Србије. Но, отоманске власти су одбиле да дозволе транспорт митраљеза, о чему је српска влада обавештена првих дана јануара 1893. године.[111]

Почетком XX века било нових покушаја набавке, али недостатак новца и прека потреба да се набаве брзометни топови присилили су српски Ђенералштаб да набавку митраљеза остави за боља времена.

Коначно, током 1907. године одлучено је да се набави 100 митраљеза. Да би се изабрао најбољи митраљез, министар војни је наредио 24. децембра 1907/5. јануара 1908. године да се изврше упоредне пробе. Истовремено је формирана посебна комисија (састављена од три артиљеријско-техничка и два трупна официра) која је требало да донесе одлуку о најбољем митраљезу. Испитивање је вршено у Крагујевцу и на теренима у околини Чачка и Краљева, где је извођено и бојево гађање.[112]

Комисија је најпре извршила пробе са митраљезима Максим (Maxim),[113] Шварцлозе (Schwarzlose)[114] и Мадсен (Madsen)[115]. Додуше, на тестирање је стигао и митраљез система Хочкис чилски (Hotchkiss),[116] али је на самом почетку проба имао такве застоје у механизму да је морао да се повуче са тестирања за извесно време. Током проба пријављен је, накнадно, и лаки митраљез Хочкис,[117] а и тешки митраљез Хочкис (Хочкис чилски) наставио је са пробама. Тако је на пробама укупно проверавано пет модела митраљеза, и то три тешка (Максим, Шварцлозе и Хочкис) и два лака, или, како су се тада звала, ручна митраљеза (Мадсен и Хочкис).[118]

Испитивање је вршено по опширном програму који је обухватао и чисто техничка испитивања и испитивања на терену. Главна је пажња обраћена на балистичке особине, на брзину и тачност гађања на разним даљинама, на величину опасног простора по дубини и ширини (кошење), на гађање на великим даљинама, као и на брзо и сигурно функционисање митраље-

[111] Детаљније о овом покушају набавке видети у: Руждесковић, 2005, 262 – 263.

[112] ВА, П. 14 к. 8 бр. 18.

[113] Реч је о верзији развијеној из немачког DWM MG1 која ће бити 1909. године усвојена као стандардна комерцијална верзија Модел 1909. Ова верзија ће по својој конструкцији бити сличнија британском Викерсу него стандардној немачкој верзији MG08. Ford 2005, 42

[114] 8 mm Modell 1907.

[115] Лаки митраљез Мадсен. Постојао је веома велики број комерцијалних верзија. Није јасно која је од њих била на проби код нас.

[116] Комерцијална варијанта стандардног француског модела 8 mm M'le97. Ford 2005, 4238

[117] Прототип каснијег стандардног 8 mm Fusil Mitrailleur Modele '09. Ford, 2005, 4220

[118] ВА, П. 14 к. 8 бр. 18.

за. Важна карактеристика је била издржљивост у дугој непрекидној ватри. Сматрало се да митраљез треба да поседује могућност непрекидне ватре од најмање 1000 метака, а по могућству и свих 2000 метака, и то све без промене положаја. Све до појаве пратећих пешадијских оруђа (топови 37 мм и минобацачи) ово је било могуће, а после појаве пратећих оруђа брза промена ватреног положаја ће постати императив. Управо због овог услова, митраљези са ваздушним хлађењем (Хочкис) и ручни митраљези нису практично долазили у обзир, само митраљези са воденим хлађењем су омогућавали овакву непрекидну ватру. Практично се избор свео на митраљезе система Максим и Шварцлозе.[119]

После обимних проба, комисија је, на својој седници 22. фебруара/6. марта 1908. године, одлучила да се усвоји митраљез система Максим, уз неке мање поправке. Затим су извршене и последње насилне пробе Максима са 15.000 метака. Коначно су пробе завршене 26. фебруара/10. марта, после чега је 5/18. марта комисија обавестила министра војног о својој одлуци. Министар војни ђенерал Степа Степановић је 7/20. маја наредио да се ове примедбе доставе фабрици DWM у Берлину и да ова изврши поправке, па да тако поправљени митраљез пошаље у Србију. Све дотле и остали митраљези су остали у комбинацији. Пошто је фабрика послала преправљени митраљез у Србију, министар војни је 20. септембра/3. октобра 1908. године наложио комисији накнадне пробе. Пошто су и те пробе извршене, решено је према препису министра војног АБр. 7432 од 20. октобра/2. новембра 1908. године да се усвоји у наоружање Српске војске митраљез система Максим М.09. Интересантно је да у том решењу пише Максим М.08, али је то највероватније штампарска грешка, јер се већ у следећим документима овај митраљез назива М.09.[120]

Митраљези су испоручени током 1909. године и поред великих проблема са транспортом због блокаде од стране Аустроугарске. Неки од њих су испоручени и преко Русије и Одесе. Цена митраљеза Максим је била 10.000 динара по комаду.[121]

Наређењем министра војног, ђенерала Михаила Живковића, био је отворен у Београду, од 5/18. септембра до 4/17. октобра 1909. године, „*Привремени курс за обуку официра у руковању и употреби митраљеза*“. Из сваког пешадијског и коњичког пука био је упућен по један командир (капетан I или II класе) и по један пуковски пушкар. Командант курса је био коњички потпуковник Живојин Бабић (предавао и тактичку употребу митраљеза), а наставници: артиљеријски мајор Ђорђе Шпарталь (настава гађања и фортификација), пешадијски капетан I класе Велибор Требињац (опис, руковање, чишћење и паковање митраљеза и његовог прибора -

[119] ВА, П. 14 к. 8 бр. 18.
[120] ВА, П. 14 к. 10 ф. 4 бр. 24/2.
[121] ВА, П. 14 к. 8 бр. 18.

Требињцу се за послуживање митраљеза придодавао мајстор Љубомир Петровић као помагач) и артиљеријски капетан I класе Голуб Цонић (опис, руковање, чишћење и паковање товарног прибора и за маневровање одељењем од 2 и 4 митраљеза).[122] У овој митраљеској школи гађања испробана су четири Максима из којих је испаљено 30.000 метака без икаквог квара.[123] Комисија која је примала митраљезе у Берлину такође је избацила велики број метака и ни на једном митраљезу нису биле примећене никакве опасне и штетне мане.[124]

Наредбом министра војног од 3/16. априла 1910. године одређени су, по потреби службе, први командири митраљеских одељења при пуковима.[125] Тиме су митраљези Максим М.09 постали оперативни у Српској војсци. Са овом првом испоруком сви пешадијски пукови I позива су добили по једно одељење (од по два вода са два митраљеза) од 4 митраљеза. Такође и сва 4 коњичка пука у коњичкој дивизији су добила по 4 митраљеза. За опремање осталих јединица, као и неопходну резерву, било је потребно још 150 митраљеза.

Српска влада је новембра 1909. године потписала уговор у Француској о зајму од 150.000.000 динара. У склопу тог зајма била је предвиђена сума и за набавку 150 митраљеза. Премда је Српска војска већ имала у наоружању 100 митраљеза Максим, због јаког притиска Француза да се оружје набавља у Француској, једно време се размишљало о набавци ручних митраљеза Хочкис М.1909. Један од главних аргумената, оних који су хтели да пристану на овај захтев, била је знатно нижа цена Хочкиса од свега 6.000 динара. Начелник Артиљеријско техничког одељења пуковник Недељко Вучковић се у једном реферату од 31. јануара/13. фебруара 1910. године жестоко супротставио овом предлогу инсистирајући на набавци митраљеза Максим.[126] На срећу, ово мишљење је превладало и тако је набављено још 150 митраљеза Максим М.09. Ипак, министар војни је у свом допису од 23. фебруара/8. марта 1910. године изнео неколико ситнијих примедби које су усвојене и затражено је од фабрике DWM да поступи у складу са њима при испоруци ове серије од 150 Максима.[127]

Српска војска је на почетку балканских ратова имала у оперативним јединицама 230 од 246 набављених митраљеза.[128] Сваки пешадијски и коњички пук је имао по 4 митраљеза. Такође, многи самостални коњички дивизиони су имали по 2 па чак и 4 митраљеза. Овако је било и током Првог

[122] СВЛ бр. 31 од 5. августа 1909, 591 – 593.
[123] ВА, П. 14 к. 8 бр. 18.
[124] ВА, П. 14 к. 8 бр. 18.
[125] СВЛ бр. 12 од 4. априла 1910, 257 – 260.
[126] ВА, П. 14 к. 8 бр. 18.
[127] ВА, П. 14 к. 8 бр. 18.
[128] ВА, П. 2 к. 31 бр. 17/111 – 119.

светског рата, све до повлачења кроз Албанију и доласка на Крф. Одатле су преостали митраљези Максим послати у Француску на репарацију, док је Српска војска добила митраљезе Сен Етјен М.07 и (у мањем броју) Хочкис М.14. Репарирани српски Максими су затим употребљени на западном фронту. Нешто српских Максима су запленили и Аустроугари који су их такође употребили у борби. Мањи број Максима М.09 је био у наоружању Војске Краљевине Југославије где су преправљени на калибар 7,92x57 мм Маузер. У војсци Краљевине Југославије званична ознака овог митраљеза је била (након прекалибрирања) 7,9 мм М. 09С.[129]

ИСПОРУКЕ НАОРУЖАЊА ДО КРАЈА 1914. ГОДИНЕ

Супротно распрострањеном мишљењу, Војска Краљевине Србије је пред Први светски рат располагала модернијим наоружањем него било која суседна држава, а имала је модерније оружје и од многих великих сила. Српске брзометне пушке Маузер (М. 99, М. 907 и М. 910) калибра 7 мм биле су знатно квалитетније од аустроугарских пушака Манлихер М. 95, француских Лебел М. 86, руских Мосин М. 91, италијанских Каркано М. 91 итд. Српска пољска артиљерија је располагала веома модерним пољским топовима Шнајдер М. 907 и М. 907А калибра 75 мм. У рату се овај топ показао као најбољи пољски топ, после француског државног топа М. 1897 истог калибра. Српске брзометне хаубице 120 мм М. 1910 и 150 мм М. 1910 су сматране најбољим на свету. У то време Аустроугарска уопште није имала брзометне хаубице (добила их је тек крајем 1915), а Француска је располагала само импровизованим брзометним хаубицама 150 мм Римајо.[130] Са друге стране, количина овог оружја је била недовољна, али то није био случај само код српске војске.[131] Још горе стање је било са интендантском спремом[132] и муницијом.[133]

[129] Министарство ВиМ КЈ 1934, 275 и даље.

[130] *О наоружавању Српске војске пред балканске ратове види: Ђокић, 1994, 65 – 75 и* Ђокић, Радовановић 2012, 118 – 132.

[131] Све зараћене стране су ушле неспремне у рат, осим, донекле, Немачке. О овоме видети детаљније у: Жофр, 1956; Ер, 1953; Краус, 1938; Брусилов, 1937. Постоји изузетно много радова у којима се обрађује стање припремљености зараћених страна пред Први светски рат. Наведене су само најдоступније.

[132] Српска војска је од свих зараћених страна (осим, можда, Турске) најгоре стајала са интендантском спремом.

[133] Резерве муниције за пољске топове су биле следеће: Француска 1280 граната по топу, Немачка 800 граната по топу (по другим подацима 900), Аустроугарска 650 (скоро искључиво шрапнели без разорних граната) и Србија 600 граната по топу. Српске резерве пред Први балкански рат су износиле 2000 граната по топу. Резерве граната за тешку артиљерију су код Срба износиле 240 граната по оруђу.

Интересантно је да, по свему судећи, нису сачувани архивски подаци шта је све српска војска заробила током балканских ратова. Једини, вероватно поуздани, извор за то је књига Kutschbach, *Die Serben im Balkankrieg 1912-1913 und im Kriege gegen die Bulgaren*, Stuttgart 1913. Кучбах даје врло прецизне податке које је, како он тврди, добио од српских званичних органа. Колико могу да се контролишу из других извора – ови подаци су највероватније тачни. Тако је по Кучбаху српска војска у Првом балканском рату заробила од Турака: 126 брзометних пољских топова 75 мм М 904 Круп, 6 брзометних брдских топова 75 мм М 904 Круп, 30 пољских хаубица 120 мм Круп, 39855 брзометних пушака и карабина и 8 митраљеза са 33 цеви. Од муниције је заробљено 16.977 шрапнела и 4.852 гранате за пољске и брдске топове и 919 шрапнела и 1811 граната за пољске хаубице. Поред тога, заробљено је и 216 других граната и 16.977 кутија пешадијске муниције.[134]

Нешто касније, од Бугара је заплењено: 11 брзометних пољских топова 75мм М904 Шнајдер, 30 спорометних Крупових пољских топова, 7 брдских топова, 2 топа у куполи 57 мм Грусон, 30 топовских кара и 5000 брзометних пушака и карабина.[135] Интересантно је да је по неким званичним бугарским подацима Српска војска запленила 20 брзометних и 12 спорометних бугарских пољских топова.

Непосредно по завршетку балканских ратова, као најургентније се поставило питање пушака. Србија је до почетка 1912. добила укупно 193.000 брзометних пушака и 10.000 брзометних карабина.[136] То је било довољно за опремање I и II позива, али није остајало ништа за резерву у пушкама. За III позив је било око 75.000 једнометних пушака Бердан Ио. 2 калибра 10,66 мм.[137] На опште изненађење, губици у пушкама су били врло велики, тако да је њихов број пао на само 150.000 брзометних пушака. Додуше, у балканским ратовима је заробљено око 40.000 турских пушака, углавном Маузер М. 90 и М. 903 калибра 7,65 мм, као и око 10.000 бугарских пушака Манлихер М. 88 и М. 95 калибра 8 мм. Међутим, за њих није било довољно муниције, посебно за турске пушке.[138] За попуну губитака, опремање новоформираних јединица и стварање минималне резерве било је неопходно 120.000 пушака. За пренаоружавање III позива и замену непоузданих пушака М. 80/907 било је потребно још 130.000 пушака. За опремање будућих резервиста у Старој Србији и за стварање

[134] Kutschbach, 1913, 95 – 96.

[135] Kutschbach, 1913, 127.

[136] Од тога: 90.000 пушака М. 99, 30.000 пушака М. 907, 30.000 пушака М. 910 и 43.000 пушака М. 80/907. Карабини су били типа М. 908, а постојало је и око 7.000 до 8.000 карабина са турбулентним магацином М. 84.

[137] ВА, П. 14 к. 9 ф. 5 бр. 19/9.

[138] Спасић, 1985, 341.

резерве у пушкама од 25 до 30% било је потребно даљњих 150.000 пушака. Значи, било је потребно укупно 400.000 нових брзометних пушака, укључујући у ово и 140.000 карабина.

Код артиљерије је ситуација била далеко повољнија, наравно, ако не рачунамо проблеме са муницијом. Дивизије I позива су имале артиљерију у складу са тадашњим нормама, док су дивизије II позива биле нешто слабије снабдевене. Одлучено је да и ове дивизије, уместо једног дивизиона, добију артиљеријски пук са три дивизиона. Борбе у балканским ратовима су нагласиле потребу за брдском артиљеријом, које је српска војска имала веома мало - само један брзометни брдски пук. Због тога је донета одлука да све дивизије и I и II позива имају по један артиљеријски пук од три дивизиона, и то два дивизиона пољских и један дивизион брдских топова.[139] Отуда је било потребно набавити 36 батерија брдских топова. Брдски топови су имали још једну предност, врло важну за Србију – за опремање брдских батерија коришћени су товарни коњи, којих је Србија имала у довољном броју, док су за пољске батерије били неопходни теглећи коњи, којих је било врло мало.

Све у свему, Српска војска је на почетку рата располагала са 324 брзометна пољска топа 75 мм М 907 и М 907А Шнајдер, 36 брзометних брдских топова 70 мм М 907 Шнајдер, 24 брзометна пољска топа 75 мм М 904 Круп (заплењени турски), 8 брзометна брдска топа 75 мм М 904 Круп (заплењени бугарски и турски), 32 брзометне хаубице 120 мм М 910 Шнајдер, 8 брзометних хаубица 150 мм М 910 Шнајдер, 264 пољских топова 80 мм М 85 Де Банж, 30 брдских топова 80 мм М 85 Де Банж, 20 хаубица 12 цм М 97 Шнајдер, 6 мерзера 15 цм М 96 Шнајдер и 16 дугачких топова 12 цм М 97 Шнајдер.

Српска тешка артиљерија, ма колико слаба са своја 84 оруђа, сразмерно величини војске није била битно лошија од тешке артиљерије великих сила, осим Немачке.[140] Тешких хаубица је било довољно, 40 брзометних и 28 са убрзаним гађањем, али лаких хаубица није било, а далекометних топова је било сасвим недовољно, свега 16. Недостатак лаких хаубица је требало да се делимично надокнади увођењем брдских топова, док је набавка далекометних топова планирана за нешто каснији период, пре свега из финансијских разлога.

Србија је била једна од водећих земаља у развоју ратног ваздухопловства. Међутим, балкански ратови су донели разочарење у могућности

[139] Изгледа да је постојала намера да дивизије I позива добију четири дивизиона, и то по два пољска и два брдска.

[140] О тешкој артиљерији код савезника видети даље у тексту. Немачка је на почетку рата располагала са 2000 тешких оруђа опремљених за маневарски рат, и то скоро све брзометних.

авијације. Није уочено да релативни неуспех српске авијатике у овим ратовима лежи пре свега у недовољној обучености особља и неразрађеним начелима употребе, а не у неусавршености самих ваздухоплова. У периоду после балканских ратова не само да није била планирана набавка нових ваздухоплова него нису обезбеђена средства ни за издржавање неопходног људства и његову обуку, па чак ни за најосновније одржавање постојећих авиона и балона.[141]

Можда је највећа слабост у наоружању српске војске био недостатак било каквих средстава за ефикасну борбу против аустроугарских монитора. Није постојала никаква ратна речна флотила, није било мина за борбу против монитора, а није било ни специјализованих топова за борбу са њима. Једино су се опсадни топови 120 мм М. 97 могли релативно ефикасно употребити против монитора, али они нису располагали са панцирном муницијом, а и било их је врло мало, као што смо већ рекли, само 16, и били су неопходни и за друге задатке.

Систем противваздушне одбране није постојао ни у зачетку, али је готово идентична ситуација била и у другим државама. Систем ПВО ће се постепено стварати током 1915. године, уз француску помоћ, па ће, стицајем околности, Србија бити прва земља на свету која ће у лето 1915. године имати потпуно организован систем територијалне ПВО.[142]

Митраљеза је било релативно довољно, око 200 оруђа, па је набављање већег броја митраљеза било предвиђено тек у даљој будућности.

Транспортна средства су била готово сва са сточном вучом. Није било никакве моторизоване артиљерије, чак ни у плановима. Српска војска је пред почетак Првог светског рата располагала са свега стотинак моторних возила, и то укључујући и реквирирана цивилна возила. Због недостатка финансијских средстава није била планирана никаква већа набавка моторних возила у ближој перспективи.

На крају, пре него што пређемо на саме испоруке оружја српској војсци током 1914. и 1915. године, још једном сумирајмо у неколико реченица стање у тој војсци пред Први светски рат. Због очајног стања у интендантској спреми, скоро сва средства која је добила војска, била су одређена, пре свега, за набавку униформи и логорске спреме, а затим за набавку 400.000 пушака и 36 брдских батерија. Све остале набавке су морале да чекају нове кредите.[143]

---

[141] НМ Чачак, Збирка ВК: Извештај командира аеропланске ескадре, бр. 509 од 29. јануара 1915.

[142] Напоменимо да је још 5. марта 1913. влада Краљевине Србије донела правни акт „Уредбу о саобраћајним справама које се крећу у ваздуху". О овоме видети детаљније: Smirnoff, 1959.

[143] Алексић, 1965, 332 – 375.

НАБАВКА ПУШАКА

Приликом узимања зајма од 250 милиона, крајем 1913. године, Србија је преузела обавезу да свих 400.000 пушака наручи у француској државној фабрици у Шателроу,[144] и поред тога што су услови били врло неповољни. Нарочито је рок испоруке био веома дуг, чак пет година.[145] Српска влада је овај рок сматрала недопустиво дугим, јер је српској војсци за две године било неопходно најмање 250.000 пушака, а фабрика у Шателроу је могла у току прве две године да испоручи само 90.000 пушака.[146] Покушаји да се део наруџбине да енглеској индустрији, због отпора француске владе, пропали су.[147] На крају, јула 1914. године, посао је дат француској приватној индустрији, која је прихватила да целу поруџбину испоручи за четири године од момента потписивања уговора.[148] Избијањем рата, цела ова наруџбина је сторнирана, јер је и француска војска убрзо упала у кризу са пушкама, коју државне фабрике нису могле да преброде, па је хитно француска влада запослила и приватну индустрију оружја.[149]

Да би се колико-толико ублажио недостатак пушака, српска влада је затражила од Русије 10/23. јануара 1914. године да јој хитно прода 120.000 пушака Мосин М.91 калибра 7,62 мм са по 1000 метака по пушци, с тим да пушке буду испоручене на пролеће 1914. године. Истовремено, затражена су и 24 дугачка топа 107 мм, као и 36 брдских топова. Премда је из руских војних кругова стално стизало уверавање да са испоруком пушака неће бити проблема, давање одобрења се стално одуговлачило, па је тако стигао и мај, а пушке нису добијене. Због тога је учињена нова представка руској влади којом је, овога пута, затражена позајмица 120.000 пушака из руских магацина. Српска влада је прихватила да те пушке плати ако дође до њихове употребе, а ако се оне не употребе Србија се обавезала да их врати у стању у какавом их је примила, при чему би сносила све транспортне трошкове. Тек пред само избијање рата одобрена је испорука ових 120.000 пушака.[150]

---

[144] Алексић, 1965, 363. Требало је да пушке буду система Маузер М. 910.

[145] У то време темпо производње у Шателроу је био веома спор. Од почетка рата, током последња четири месеца 1914. године, у државним фабрикама је произведено само 50.000 карабина М. 1892 и 20.000 пушака М. 1907. Anonim, 1927, 30 – 31.

[146] Алексић, 1965, 364.

[147] Алексић, 1965, 368 – 369.

[148] Алексић, 1965, 370.

[149] Француска пешадија је августа 1914. располагала са 2.886.000 пушака Лебел М. 86 и М. 93 и 50.000 пушака М. 1907 код трупа. У резерви је било 186.000 пушака М. 1886 и М. 93. 15. децембра је било само 1.300.000 пушака код трупа, 350.000 у арсеналу на оправци и 50.000 у Африци. Anonim, 1927, 30 – 31.

[150] Дедијер, Анић, 1980, бр. 45, 162, 382, 446/7, 546/7, 615, 661, 776 и 812/3; Ђокић, 1997, 186 – 187 и 190 – 191.

У првим данима рата српским пешадијским пуковима је недостајало 25% до 33% пушака од укупног броја бораца по формацији. Тимочкој дивизији II позива је недостајало нешто мање од половине потребног броја. Људство без оружја је било у резерви. Првим шлепом који је приспео из Русије 26. јула/8. августа стигла је муниција из Русије. Одмах затим 3/16. августа стигла су три шлепера са муницијом и пушкама, а идентичан товар је стигао и на шлепу пристиглом 4/17. августа. По подацима које је 19. августа/1. септембра 1914. године упутио телеграмом (бр. 190) Спалајковић Пашићу, до тог дана је из Одесе послато у Србију (Радујевац) 119.980 пушака и 90.500.000 метака.[151] Пушке је најпре добила Тимочка дивизија II позива, а касније су исте пушке добиле Тимочка дивизија I позива, Дринска дивизија II позива и Дунавска дивизија II позива. Све остале дивизије су имале Маузерове пушке. Руске пушке су добили и неки пукови III позива, распоређени на активнијим деловима фронта. Српске пушке су биле сличне оним које је још раније добила црногорска војска; разлика је била у нишану јер су пушке које је добила Србија имале нишан за гађање са шиљатим зрном, а црногорске су имале старији, првобитни, нишан за гађање оживалним зрном.[152] Даљих испорука пушака Мосин није било, а до марта 1915. године испоручено је укупно 199.770.400 метака за њих.[153]

Током Колубарске битке српска војска је заробила 60.000 пушака, карабина и штуцева система Манлихер М.88, М.90 и М.95 калибра 8 мм. Са претходно заробљеним, било је око 70.000 пушака Манлихер. Од њих је 40.000 дато трупама из нове области и регрутима.[154] Након Колубарске битке ситуација са пушкама није била више критична, једино што је постојало више различитих пушака и, што је најгоре, са различитим калибрима. Само, ништа боља ситуација није била ни у другим армијама, сем, донекле, у Немачкој.[155]

[151] Поповић, 1977, 118.

[152] Фурније недостатак пушака тенденциозно смањује на 10% до 15%, док Трубецки тврди, такође тенденциозно, да је тај проценат у целој војсци износио чак 50%. „С“ 1929, 361; Спасић, 1985, 348 и 354; Трубецки, 1994, 64 – 65; Н. Ђокић, 1997, 187 – 188.

[153] Поповић, 1977, 125 – 130.

[154] ВРС књ. VIII, 118; ВА, П. 7 к. 21 бр. 2, Операцијски дневник КОБ, св. II, 146; Ђокић 1997, 188.

[155] На крају Првог светског рата руска војска је имала у наоружању 27 врста пушака које су користиле 11 различитих врста метака. Аустроугарска војска је у то време располагала са 22 врсте пушака и карабина са 8 врста метака. Француска је имала 13 врста пушака и карабина за које је имала 4 врсте метака. Током рата су Французи користали и многе друге пушке, али су, за разлику од Руса и Аустроугара, успели да до краја рата изврше бар какву-такву унификацију калибара (В. В. Б. 1940, 62 – 75). На пример, јуиа 1915. године аустроугарске посаде Сарајева, Требиња и Херцег Новог су биле наоружане са руским пушкама (ВРС књига VIII, 212).

Нових захтева за помоћ у пушкама није било све до Макензенове офанзиве. Тада, 6. новембра 1915. године, преко француског војног аташеа затражено је из Француске 150.000 пушака француског модела, и то 80.000 за регруте класе 1916. и 1917, 40.000 за замену аустријских пушака, за које је муниција већ углавном била потрошена и 30.000 за замену изгубљених и оштећених маузерки и преосталих берданки.[156]

У међувремену, руска влада је 10/23. и 18/31. јануара и 25. фебруара/10. марта 1915. године донела одлуку о финансирању набавке 100.000 пушака за српску војску у Шпанији, и то у вредности од седам милиона рубаља.[157]

ПОЉСКИ ТОПОВИ

Србија је имала задовољавајући број пољских топова, премда не и оптималан. Непосредно пред рат, а ни током 1914. и 1915. године, колико је познато, она није имала неких посебних захтева за испоруком нових пољских топова. Премда смо у једном ранијем раду, позивајуће се на старију литературу,[158] навели како је уместо захтеваних брдских батерија**,** око 1. децембра 1914. године српска војска примила четири или три пољске батерије Шнајдер М. 907 калибра 75 мм, реч је готово сигурно о нетачном податку. Том приликом су испоручене 2 брдске батерије 75 мм Шнајдер МПЦ7 из грчке наруџбине, а нешто касније још 3 батерије истих топова, такође из грчке наруџбине. До забуне је вероватно дошло јер су ови топови користилу исту муницију као српски пољски топови.[159]

У време мобилизације српска војска је располагала са једним дивизионом турских топова Круп М. 904 калибра 75 мм. До почетка Церске битке био је спреман и други дивизион са истим топовима. Оба дивизиона су била у саставу Комбиноване дивизије. Дакле, укупно 24 Крупових пољских топова 75 мм М 904 уведено је у српско наоружање. По завршетку борби око Шапца већ се осећао недостатак муниције и Врховна команда је решила да постепено замени Крупове топове заплењеним аустроугарским. Тада, 14. септембра 1914. године, добијено је наређење да се једна батерија топова Круп замени и одмах и обука заврши. Већ 15. септембра је 6. батерија вршила гађање. Касније су и остале батерије пренаоружане.[160] После Колубарске битке било је доста аустроугарских

[156] Спасић, 1985, 357; Ђокић, 1997, 188.

[157] Писарев, 1968, 123.

[158] По неким подацима, испоручене су четири, а по неким три пољске батерије. Спасић, 1985, 292.

[159] Ђокић, 1997, 189.

[160] Манаковић, 1927, 26 – 27. Реч је о некрологу Јеврема Топаловића, командира 6. батерије Крупових, тј. касније аустроугарских топова 76,5 мм М 5/8. Дат је доста детаљан опис формирања ових батерија.

топова М. 5/8 калибра 76,5 мм, али није било запрега за њих, а и резерве муниције су биле скромне.

Српска војска је током ратних операција 1914. године запленила 179 артиљеријских оруђа, али нисмо могли да утврдимо којих тачно. Неспорно је само да је највеће део отпадао на пољске топове 76,5 мм М.5/8. Такође заплењено је и 526 топовских кара.

БРДСКИ ТОПОВИ

Већ смо навели да је један од приоритета у набавци била брдска артиљерија. Пошто је зајам од 250 милиона био исцрпен за покриће летећих дугова српске владе, ова је крајем маја 1914. године поднела Скупштини на одобрење кредит за најнужније војне потребе у износу од 123 милиона динара. Одмах по изгласавању одлучено је да се наручи 36 брдских батерија. Остале артиљеријске набавке су одложене до будућег зајма, из кога је војска намеравала да тражи око 200 милиона. Још под Миловановићевом владом, Круп је успео да издејствује уговор за испоруку 15 брдских батерија. На основу тога, Круп је још пре изгласавања кредита поднео понуду за ових 36 батерија. Међутим, уследио је жестоки притисак француске дипломатије, па је јуна 1914. године наруџбина дата Шнајдеру.[161] Како је врло брзо постало јасно да се ова наруџбина не може брзо реализовати, 23. септембра 1914. године српска влада је преко француског посланика затражила хитно шест или барем три брдске батерије.[162] Француска војска је у то време имала само 120 брдских топова М. 1906 калибра 65 мм, па је француска влада морала да одбије овај захтев и упути српске представнике на директан контакт са Шнајдером и грчком владом, за коју је Шнајдер управо завршавао израду 10 брдских батерија Шнајдер МПЦ7 (Schneider MPC7) калибра 75 мм, на основу уговора из 1913. године. Првих пет батерија је испоручено Грчкој пре августа 1914. године. Две батерије су новембра 1914. године реквириране на броду у луци Марсеј и пошто је Грчка влада пристала да уступи ове топове, они су предати српској војсци непосредно пред контраофанзиву на крају Колубарске битке.[163] Касније су испоручене и преостале три батерије брдских топова Шнајдер МПЦ7.[164]

Споменимо и то да је на почетку рата Српска војска располагала и са осам заплењених брдских топова.

[161] Алексић, 1965, 370 – 374.

[162] Спасић, 1985, 274.

[163] Спасић, 1985, 292; Ep 1953, 22.

[164] Подаци из француских архива: Archives du Service Historique de la Défense (Vincennes); Archives de la Société Schneider (Le Creusot); Archives parlementaires du Sénat (Paris). Податке нам је љубазно уступио господин Guy François познати француски војни историчар, специјалиста за Први светски рат.

ТЕШКА АРТИЉЕРИЈА

Не рачунајући тешке морнаричке топове, Србија од савезника није добила ништа од тешке артиљерије све до реорганизације на Крфу. Истину говорећи, није било ни много захтева, свега два. Разлози за ово су вишеструки. Српска Врховна команда је знала да су и савезници у великом мањку са тешком артиљеријом. Французи су имали само 308 тешких оруђа у наоружању пољске артиљерије.[165] На располагању је било још 4030 тешких оруђа, од којих је 380 било намењено за опсадне паркове, а остала, топови, хаубице и мерзери, била су распоређена по тврђавама.[166] Међутим, у моменту избијања рата ниједно од ових оруђа није имало своју запрегу. Два месеца по избијању рата, 1. октобра 1914. године, од поменута 4030 оруђа, оспособљено је за пољски рат само 60 топова 120 мм М. 1878 и 50 хаубица 120 мм Баке, то јест, укупно око 410 тешких оруђа, или пет пута мање него што је имала Немачка.[167] Тек у пролеће 1915. године ситуација се променила набоље, па је тако до 1. априла 1915. године оспособљено преко 1500 тешких градских оруђа за пољски рат.[168] Код Енглеза ситуација је била још гора. На почетку рата имали су само 41 тешко оруђе, и то топове 60 пдр БЛ МкI. Постојао је, додуше, већи број застарелих хаубица калибра 127 мм, чији је домет износио само до 3.600 м.[169]

Једино су Руси имали модерна тешка оруђа**,** од којих је за Србе нарочито био интересантан далекометни топ Шнајдер 107 мм М. 1910, који се по лиценци производио у Русији.[170] Управо ове топове, и то 24 оруђа, траже Срби, заједно са 120.000 пушака и 36 брдских топова током пролећа 1914. године. Као што смо видели, пушке су добили, али је захтев за топовима одбијен.[171] Српско Министарство војно је дописом (бр. 1024)

[165] Од тога, 104 хаубице 155 мм Римајо М. 1904, 96 хаубица 120 мм Баке М. 1890, 84 дугачка топа 120 мм М. 1878 и 24 дугачка топа 95 мм М. 1877 (Жофр 1956, 340). Детаљно о овоме видети код: Rimailho, 1924, 5 – 142.

[166] Gascouin, 1920, 29; Ер 1953, 22.

[167] Жофр, 1956, 341.

[168] Сва оруђа у време избијања рата су била спорометна осим 104 хаубице Римајо. Први дивизион са новим брзометним топовима 105 мм М. 1913 ушао је у наоружање 16. септембра 1914. године. Све до јесени 1915. године њихов број је био мали (Жофр, 1956, 340 – 341; Rimailho, 1924; Gascouinn, 1920).

[169] Nash, 1969, 86, 88.

[170] Бог воини, Москва, 1979, на више места.

[171] Дедијер, Анић, 1980, 812 – 813. Интересантно је да у српском оригиналу стоји „пољски топови од 10,5 цм“, док је стварни калибар ових топова 106,7 мм. У француском преводу тог документа стоји „obusiers (haoubitz) de 10 1/2 cm“, што је очигледна груба грешка у преводу са српског на француски. У то време Руси нису имали хаубице тог калибра. То је у то време био немачки калибар за хаубице.

од 16/29. августа 1914. године тражило од Русије, између осталог, и: 2000 шрапнела, 14000 разорних граната 12 цм Шнајдер,[172] 500 шрапнела и 3600 разорних граната за хаубицу 15 цм система Шнајдер[173] (по руском 6 дујмова), 68000 шрапнела и 32000 разорних граната за пољске топове 75 мм система Шнајдер,[174] бар 60.000 гарнитура за пушке (фишеклије, опасачи, вискови итд.) добијене из Русије (јер се у њима оскудевало, а њихова набавка из других извора није била могућа). Спалајковић је врло брзо одговорио да ће одмах бити испоручено 1280 шрапнела за хаубицу 12 цм, а да друге муниције није било на располагању, као ни гарнитура за пушке.[175]

Следећи захтев за тешком артиљеријом је упућен Француској, и то тек 12. октобра 1915. године. Тражиле су се 24 хаубице 120 мм М. 1910, 12 хаубица 150 мм М. 1910 и 16 топова руског модела 107 мм М. 1910.[176] Французи су одговорили већ 19. октобра, обећавши да ће послати 10 батерија хаубица 120 мм, и то три током октобра, три до краја новембра, а преостале четири до априла 1916. године. Исто тако, обећали су осам топова 120 мм М. 1878 до краја октобра и исто толико 15. новембра.[177] Ни од ове испоруке није било ништа, због слома Србије.

ОСТАЛЕ НАБАВКЕ

Још првог дана рата, 15. јула 1914. године, Пашић је, у име српске владе, упутио телеграме посланствима у Петрограду и Паризу, у којима се, између осталог, од влада Русије и Француске тражи кредит у износу од 90 милиона динара (на три месеца). Русија је, удовољавајући овом захтеву, одобрила кредит од 20 милиона динара, о чему је Спалајковић, телеграмом од 17/30. јула обавестио Пашића.[178]

[172] Руске хаубице Шнајдер су имале тачан калибар 122 мм, тј. 48 линија. Биле су веома сличне српским хаубицама 120 мм Шнајдер М 910. Главна разлика је била у калибру – 122 мм код руске, а 120 мм код српске. Међутим, у Крагујевцу су те гранате могли без већих проблема да преправе за српске хаубице.

[173] Руске хаубице Шнајдер су имале тачан калибар 152 мм, тј. 6 дујма (6 палаца). Биле су веома сличне српским хаубицама 150 мм Шнајдер М 910. Главна разлика је била у калибру – 152 мм код руске, а 150 мм код српске. Међутим, у Крагујевцу су и те гранате могли без већих проблема да преправе за српске хаубице.

[174] Овај захтев није јасан јер су Руси имали топове Шнајдер 75 мм, али у ратној морнарици, док је калибар њиховог стандардног пољског топа М. 02 био 76,2 мм, тј. 3 дујма (3 палца). Међутим, пољски топ 76,2 мм М. 02 није био Шнајдерове конструкције већ оригиналне Руске.

[175] Поповић, 1977, н. д, 118.

[176] Спасић, 1986, 337.

[177] Спасић, 1986, 348. У тексту се помиње наруџбина и испорука некаквих ракета. У ствари, Спасић је погрешно превео француску реч „Fusee" са ракета, а треба са „упаљач за гранату" или „шрапнел".

[178] Поповић, 1977, 116.

Убрзо потом, поступајући по налогу српске владе, Спалајковић се 27. јула поново обратио руској влади са захтевом за кредит у износу од 5 – 6 милиона динара, с којим би се средствима у Русији купила војна одећа, чизме, рубље, шатори, конзерве и др. На предлог Сазанова, удовољило се српским захтевима и одобрен је кредит од 6 милиона рибаља. Овим средствима је, поред осталог, за потребе српске артиљерије у Русији купљено 1140 коња, што је реализовано до краја септембра 1914. године. Захтеву српске владе о испоруци аероплана није удовољено јер су ови били неопходни руској војсци, како је образложило руско Министарство војно.[179]

Пре краја јула (по старом календару) Србија је из Русије тражила испоруку 1000 метара понтона, које је, по Пашићевим инструкцијама, од руског Министарства војног тражио Спалајковић, образлажући овај захтев српским плановима да по савезничким захтевима форсирају Саву и Дунав. Пашић је даље у телеграму (бр. 345) од 29. јула налагао Спалајковићу да од руске владе тражи: „... подводне мине, миноносце или моторне чамце за постављање мина, као и потребан број стручних људи да изради бар једне минске заграде на укупној ширини Дунава и Саве од 1000 метара.“ Руски генералштаб је убрзо затим, 12. августа 1914. године, из Одесе у Србију упутио поморског капетана Григоренка са техником и пошиљком мина. До испоруке понтонског материјала није дошло, премда је 17. августа из Одесе у Србију упућен инжењеријски пуковник Добров у циљу организовања његовог прихвата у Србији. Наиме, развој ратних операција у Србији је, барем привремено, искључио сваку могућност за офанзиву преко Саве и Дунава.[180]

У међувремену, у Србију су почела да пристижу муниција и пушке. Прве набавке муниције реализовали су мајори Ивковић и Терзић, да би касније цео посао преузео Леонтакијевић. Првим шлепом, који је приспео из Русије 26. јула, стигла је муниција из Русије. Одмах затим, 3. августа, стигла су три шлепера са муницијом и пушкама а идентичан товар је стигао и на шлепу пристиглим 4. августа. По подацима које је 19. августа 1914. године упутио телеграмом (бр. 190) Спалајковић Пашићу, до тог дана је из Одесе послато у Србију (Радујевац) 119.980 пушака и 90.500.000 метака.[181]

Српска војска је можда најгоре стајала са интендантском спремом које је било недовољно и за оперативне трупе, а да се и не говори о предвиђеној попуни. Због тога је српско Министарство војно 22. августа 1914. године доставило Пашићу списак потреба у интендантској спреми коју

[179] Поповић, 1977, 116 – 117.

[180] Поповић, 1977, 117.

[181] Поповић, 1977, 118.

је требало реализовати у Русији, преко Спалајковића. Између осталог, на том списку се као најважније потреба нашло и: 150.000 гарнитура одела (чакшира, блуза, шињела, капа), око 100.000 пари цокула, 30.000 пари чизама, 100.000 шаторских крила, 10.000 пари мамуза са кајишима, 50.000 чутуруца и 15.000 мањерки. Пошто су Руси у бици код Лавова задобили велики плен, српској војсци су из плена обећане униформе, цокуле, као и други материјал, а о чему је Спалајковић 27. августа обавестио Пашића. Међутим, ове униформе ни до 4. септембра нису стигле, па се Пашић поново обратио захтевом за 200.000 униформи. Сазонов се у потпуности сагласио са српским захтевом, па је 10. септембра телеграмом известио Ставку „... да је с политичке тачке веома пожељно удовољити српске молбе за муниције, пушке и војну одећу." Коначно је, 14. септембра, Спалајковић телеграмом (бр. 261) обавестио Пашића да је руска влада одредила „генерала Карачана и вишег интенданта Орлова да, заједно са Леонтијевићем, изврше одбир разног материјала из плена код Лавова за српску војску." Ова комисија је 14. октобра спремила за транспорт у Србију три милиона метака, док је железницом преко Румуније 17. и 18. октобра послато у Србију 15090 блуза, 5491 шињел и 1715 панталона. Одмах затим је у Србију упућен велики товар војног материјала, укрцаног на 11 великих лађа, које су искрцане у Радујевцу од 21. до 23. октобра 1914. године. Том приликом је допремљено 31550 сандука муниције или 25.240.000 метака, 2 вагона хаубичких зрна, 99 буради азотне киселине, 418 сандука бензина, 467 буради зејтина и 147 чамаца за мостовски материјал.[182]

У време велике кризе у Српској војсци, за време битке на Дрини и у првој фази Колубарске битке, Пашић је од владиног делегата за набавке у Русији Шајновића затражио да, заједно са Леонтијевићем, покуша да код руске владе испослује испоруку што већег броја заплењених аустроугарских митраљеза 8 мм М. 07 и М. 07/12 Шварцлозе и немачких митраљеза 7,9 мм Максим М.08 са целокупном опремом и муницијом.[183]

Због великих губитака у пушкама, нарочито током повлачења у време Колубарске битке, министар војни се 21. новембра 1914. године телеграмом обратио Пашићу са захтевом за набавку 100.000 пушака са 500 до 1000 метака по пушци, са прибором. Пашић је овај захтев проследио Спалајковићу телеграмом (бр. 8174) 27. децембра 1914. године препоручујући да се пушке покушају набавити у Шпанији, с тим, што би набавка била извршена на име Грчке, као неутралне земље, а за шта би било потребно 21.000.000 франака. Пошто Србија није била у ситуацији да сноси трошкове ове набавке, Сазонов је на захтев Спалајковића, још

[182] Поповић, 1977, 119 и 121.

[183] Поповић, 1977, 122.

раније, 22. децембра 1914. године, упутио писмо председнику руске владе И. Л. Горемикину у коме је тражио да се омогући да српска војска добије наоружање и да руска влада сноси трошкове набавке пушака у Шпанији са 1/3 укупне цене, као и Француска и Енглеска. Пошто су Француска и Енглеска већ биле пристале и руска влада је на седници од 30. децембра 1914. године усвојила овај захтев.[184]

Велике руске испоруке су настављене све до краја 1914. године. Шајиновић је 25. новембра известио да је водом послато 4792 сандука пушчане и топовске муниције, 371 сандук пушака,[185] 302 сандука барута, 288 колета санитетског материјала, 2396 колета одела, 4 сандука лака, 30 сандука пушчаних резервних делова, 61 сандук фишеклија, 24 топа са 24 каре,[186] 15 вагона жица и 25 вагона шпиритуса.[187]

О сличним испорукама Шајновић је јављао и 3. и 18. децембра 1914. године, а Спалајковић је 31. децембра 1914. године јавио да је отпремљено 18 милиона метака за руске пушке и да ће се накнадно испоручити још 32 милиона истих метака. Тешко је рећи шта је све тачно стигло у Србију. Међутим, познато је да је, на пример, крајем децембра 1914. године (по старом календару) у Радујевац стигло пет руских бродова са три шлепа са којих је искрцано 777 сандука артиљеријске муниције, 1800 бала одела, 98 сандука фишеклија итд.[188]

Пошто је Русија била, у ратним операцијама током 1914. године, војнички и финансијски исцрпљена, Србија се од почетка 1915. године све више окреће ка западним савезницима, пре свега Француској, поготово што је ова до тада пребродила прву кризу победом на Марни и стабилизацијом фронта.

БОРБА СА АУСТРОУГАРСКИМ МОНИТОРИМА

Пре Првог светског рата Дунав није играо велику улогу у трговачкој размени између централне Европе и доњег Дунава и Црног мора. Трговина се одвијала морем јер је морски пут био јефтинији и бржи, мада је био дужи. Високе дунавске возарине, проузроковане спором узводном вожњом и ограниченошћу тонаже објеката, чиниле су неконкурентним овај вид транспорта. Централне силе нису ни слутиле какву ће улогу играти Дунав у саобраћајном погледу током рата. Стога се на водећим мести-

[184] Поповић, 1977, 122 – 3.

[185] Реч је о заплењеним аустроугарским пушкама јер се поуздано зна да су Руси испоручили укупно 119.980 својих пушака 7,62 мм М. 91/10 Мосин, а све су оне испоручене још до септембра 1914. године. Поповић, 1977, 125 – 130.

[186] Реч је о топовима који су ангажовани за одбрану Прахова.

[187] Поповић, 1977, 122 – 123.

[188] Поповић, 1977, 122 – 123.

ма није ни полагала особита важност Дунаву као војној комуникацији. Дунавски пловни објекти су били замишљени само као средство за пребацивање трупа са једне обале на другу. Уласком Турске у рат, Дунав је за Централне силе постао магистрала од највећег значаја, окосница „Балканског пута". Поред саобраћајног значаја, реке Дунав и Сава су имале и велики стратегијски значај: 1) сачињавале су велику препреку на операцијском правцу трупа Централних сила приликом њихове офанзиве против Србије, 2) на ушћу Саве у Дунав је лежала престоница Србије Београд и 3) Дунавом је пролазила једина непосредна веза Србије са Русијом.[189]

Почетком рата Аустроугарска је располагала са шест монитора, а током прве године, до краја 1915, саградила је још четири монитора. Поред тога, располагала је и са више патролних чамаца (ведета).[190] Србија је одмах по мобилизацији створила импровизовану речну флотилу, али ова све до пролећа 1915. и доласка енглеске шалупе није могла да омета дејства монитора. Први покушаји преласка српске војске преко Саве, септембра 1914, показали су сву ризичност ових подухвата док се не изврши неутралисање аустроугарских монитора. Како је један од сталних савезничких захтева био захтев за офанзиву преко Саве и Дунава, било је јасно да се Србима мора помоћи да неутралишу аустроугарске мониторе.

Да би се супротставила мониторима, Србија је септембра 1914. почела да врши минирање Дунава и Саве. Почетком октобра из Русије су стигле прве мине са једним мањим минерским одељењем. Ове прве мине су постављене код Београда и на Сави код Грабовачке аде, низводно од Шапца. На ову другу препреку 23. октобра 1914. године у три часа ујутро на повратку са акције код Скеланске аде, где је артиљеријом уништио мостовни материјал, монитор „Темеш" удара код Грабовачке аде, у рукавцу Саве, са десним делом прамца у мину. Продор воде се није могао зауставити и брод је потонуо на дубину од четири метра.[191] Мине су положили српски минери, са чамцима на весла, током ноћи 22/23. октобра 1914. године ради спречавања повратка аустроугарске флотиле у своју базу.[192]

По паду Београда, крајем 1914, Аустријанци су очистили Саву и Дунав од мина, али одмах по ослобођењу и протеривању Аустријанаца не само да је минирање настављено већ је и интензивирано. Већ 31. децембра 1914. стигле су нове руске мине и 6. јануара је пуковник Миодраг Васић

[189] О значају Дунава као саобраћајнице за Централне силе видети детаљно у: Reman, 1934, 597 – 609; Митровић, 1981 и Митровић, 1986.

[190] Бубнов, 1931: 465 – 6; Jane's Fighting Ships of World War I, 178.

[191] Бубнов, 1931, 446; Antić, 1977, 427; Novák, 1994, 25; Debevc, 1934, 614 – 615; Ђ. Св. И., 1926.

[192] Simović, 1954, 543.

започео минирање Дунава код Београда, а 11. јануара је руски капетан Григоренко постављао минску заграду од руских мина на Сави узводно од Шапца, код Дреновачке аде. Почетком јануара је стигао и енглески поморски одред од 26 подофицира и морнара под командом капетана Емоха, који је донео са собом 25 тона мина и експлозива. У исто време су у Рађу стигле и француске мине, које су овако расподељене: 20 за Дунавски кеј, 10 за Велико Село, узводно од острва Чакљан, и 20 за Зајечар.[193]

Интензивно минирање Саве и Дунава је настављено све до повлачења српске војске. Последњу минску препреку су поставили Руси октобра 1915. код Кладушнице, а састојала се од електроконтактних мина. Савезници су на Дунаву и Сави положили око 800 мина, и то на Сави код Шапца, Оструженице и Београда, а на Дунаву код Београда, Винче, Гураваје, Кладушнице и Кладова. Само на Дунаву је било 12 минских препрека. Због њих, после губитка Темеша, аустроугарска флотила није покушавала да на силу продре у Саву, а Централне силе нису биле у стању да одржавају саобраћај до бугарских пристаништа.[194]

Врло је битно ватром заштитити минске запреке. За борбу против монитора су били неопходни топови калибра најмање 100 мм, и то опремљени панцирном муницијом. У то време панцирном муницијом су располагали само морнарички топови, тј. топови намењени за гађање бродова. Наравно, могли су се употребити и обични топови са разорним гранатама, али је њихова ефикасност била знатно умањена. Због тога су и сви топови који су испоручени Србији за борбу против монитора били морнарички.

Фурније је 27. октобра 1914. обавестио Српску врховну команду о доласку једне француске морнаричке батерије од три топа 14 цм (тачан калибар је био 138 мм) М. 1891 са четири официра и 96 људи, под командом капетана Пикоа. Батерија је 1. новембра стигла у Солун, а већ 5. новембра је била у Раковици. Одмах је започето монтирање топова. Премда је 12. новембра батерија добила наређење о евакуацији, ипак је до 20. новембра завршена монтажа два топа, из којих је 21. новембра отворена ватра на аустроугарске мониторе, при чему је постигнут велики успех. Ипак, због новонастале ситуације, 27. новембра је започета евакуација трећег, немонтираног топа, који је 30. новембра евакуисан за Ниш. У то време, тачније 2. децембра, стигла су у Прахово и 2 руска морнаричка топа 152,4 мм М. 1877 са цеви од 190 пуда (постојала је и лакша верзија са цеви од 120 пуда).[195]

Одмах по ослобођењу Београда, 15. децембра, кренуле су француска и руска мисија из Ниша за Београд са једним француским и два руска топа.

193 ВА, П. 7 к. 21 бр. 2, Операцијски дневник КОБ, св. II, 124,129,147.
194 Антић, 1977, 427 – 8.
195 Спасић, 1986 , 280 – 293, Jane's Fighting Ships of World War I 1990, 178.

Одмах затим, 19. децембра, издато је наређење за њихову употребу.[196] Почетком фебруара стигла су два нова француска топа, истог типа као и претходни, у замену за два напуштена, крајем новембра.[197]

ПРОИЗВОДЊА ГРАНАТА И ШРАПНЕЛА У ВТЗ-У

У Београду је 30. децембра 1906. године потписан уговор са представницима Шнајдерове фабрике о куповини 47 батерија пољских топова 75 мм Шнајдер М. 907 са по 3000 метака по батерији (2400 шрапнела и 600 разорних граната), тј. укупно 188 топова и 141000 метака (112800 шрапнела и 28200 разорних граната). Сав поручени материјал стигао је у Србију до половине 1909. године.[198] Нова поруџбина топовског материјала код Крезоа извршена је 1910. године. Тада је наручено 40 батерија пољских топова 75 мм Шнајдер М. 907А, који су поред неких других ситнијих измена имали знатно модерније нишанске справе. Муниција, шрапнели и гранате су добили нове, модерније упаљаче а код разорних граната пуњење од 600 гр шнајдерита је замењено са 645 гр тротила.[199] Нова муниција је добила ознаку Модел 1907А. Треба навести да су оба модела топа могла да користе обе врсте муниције. Цена овог новог модела муниције је 1910. године била 47 динара за шрапнел и 53 динара за разорно зрно.[200] Од 1906. године до балканских ратова је, по свему судећи, набављана муниција из Француске у три наврата.

Вратимо се производњи муниције за ове пољске топове у Србији. Ево шта о томе пише Ж. Спасић. После закључења уговора са француском фирмом „Шнајдер“ за испоруку пољских топова и дела муниције, почело се са припремом за производњу одговарајуће муниције у ВТЗ. Инсталацију машина и других постројења, чији капацитет је био 200 топовских метака за осмочасовни радни дан, узели су на себе француски војни стручњаци. Током 1909. године почела је изградња грађевинских објеката за нове радионице, да би већ 1910. године сви радови били завршени и у првој половини 1911. године произведено 20000 шрапнела. После тога, француски стручњаци су напустили Крагујевац. Међутим, у производњи муниције по лиценци француске фирме Шнајдер искрсло је доста проблема, те је прихваћена друга, повољнија понуда.[201] Из извештаја потпуковника Миленковића видимо да није било баш тако. Из-

[196] ВА, П. 7 к. 21 бр. 2, Операцијски дневник КОБ, св. II, 84, 90.

[197] ВА, П. 7 к. 21 бр. 2, Операцијски дневник КОБ, св. II, 165.

[198] Влајић, 1930, 481 – 482.

[199] Таблица гађања за пољски топ М1907 и М1907А кал. 75 mm, Крагујевац 1915; Влајић, 1930, 482; С. 1932, 17.

[200] С. 1932, 17

[201] Spasić, 1973, 108.

рада 20000 шрапнела јесте 31. августа/13. септембра 1911. године била при крају (довршено око 80%), али још није била завршена.[202] Спасић не објашњава шта је био узрок овим проблемима, али из каснијих извештаја можемо закључити да је била реч у лошем квалитету упаљача.[203] Даље, Спасић не наводи када су шрапнели наручени (26. априла/9. маја 1910. године), што је прилично битно, јер су они наручени, вероватно, тек када је нова радионица била готова или бар при крају израде. Спасић не наводи ни наруџбину од 19. јула/1. августа 1910. године за лаборисање 160000 шрапнела и 40000 разорних граната произведених у Француској.[204] Интересантно је да се са овим и после годину дана једва започело.[205]

Даље Спасић наводи како је немачка фирма Ерхард из Дизелдорфа примила обавезу да постави потребне инсталације и са својим стручњацима у ВТЗ произведе 80000 метака за пољски топ. Посао је започет у шрапнелници коју су инсталирали Французи, док су Немци са својим машинама монтирали и нову упаљачницу. Израда зрна и упаљача произвођена је по конструкцији фриме Ерхард. Директор те фирме са двојицом пословођа и четворицом главних мајстора допутовао је у Крагујевац 16/29. октобра 1910. године. Интензиван рад, уз учешће наших мајстора, омогућио је да се већ крајем 1911. године пусте у фабрикацију зрна и чауре, а идуће 1912. године и фабрикација упаљача. Немачки стручњаци су остали у фабрици све до почетка Првог балканског рата, октобра 1912. године. У односу на цену увозне муниције, цена муниције израђене у земљи је била знатно нижа, што је допринело да се остваре значајне уштеде у државном буџету.[206]

Као што видимо по Спасићу, директор Ерхарда је са својим људима стигао у Крагујевац 16/29. октобра 1910. године да инсталира своје машине а из Миленковићевог извештаја видимо да је 26. октобра/8. новембра 1910. године (значи само тек нешто касније) наручен је код Шнајдера алат и прибор за лаборисање муниције за пољске топове Шнајдер М907.[207] Очигледно је да улогу Ерхардових стручњака у ВТЗ-у пред балканске ратове треба даље детаљније истражити.

Залихе муниције калибра 75 мм пред балканске ратове су износиле 325000 шрапнела и 49000 граната, тј. 1310 шрапнела и 197 граната по топу или укупно 1507 зрна по топу. У оба балканска рата утрошено је 172874 шрапнела и граната, па пошто није било нових набавки у међувремену Српска војска је ушла у Први светски рат са 651 зрном по топу.[208]

[202] ВА, П. 14 к. 8 бр. 19.
[203] Станковић, 2002, 132.
[204] ВА, П. 14 к. 8 бр. 19.
[205] ВА, П. 14 к. 8 бр. 19.
[206] Spasić, 1973, 108.
[207] ВА, П. 14 к. 8 бр. 19.
[208] С. 1932, 15 и 18.

По званичном извештају српске Врховне команде на дан 4/17. новембра 1914. године остало је 220 зрна на пољски топ. У истом извештају се наводи да је од дана мобилизације па до 18/31. октобра 1914. године пристигло из иностранства 75836 метака за пољске топове а да је у истом периоду у Војнотехничком заводу израђено 16600 артиљеријских метака 75 мм.[209]

Када је почетком рата министар војни, пуковник Душан П. Стефановић, обишао Војнотехнички завод, поднет му је извештај о производним могућностима завода. У то време, у Заводу је радило 3000 радника у две смене по 12 часова. За 24 часа у заводу се могло произвести 250 до 260 шрапнела за пољске топове и око 200 темпирних упаљача. Чауре се нису производиле већ су се већ испаљене чауре прекалибрисале и користиле поново, а у заводу их је, у то време, било на лагеру 120.000. Поред тога, постојале су залихе компоненти за комплетну израду 5000 шрапнела а било је и 20.000 израђених шрапнелских кошуљица. Могућности за израду граната су биле скромније. Због малог броја хидрауличних преса могло се дневно произвести само 80 до 100 граната, и то не упоредо са шрапнелима. Премда је постојала залиха челичних трупаца од којих се могло израдити 6500 граната, као и 12000 тротилских пуњења, није било ударних упаљача и детонаторских каписли.[210]

Мора се нагласити да су проблеме са артиљеријском муницијом у то време имале и све остале зараћене стране, о чему смо већ у више наврата писали, па се овде не бисмо на томе задржавали.[211] У сваком случају, криза са муницијом која је наступила у позну јесен 1914. године у свим армијама један је од главних узрока за стабилизацију фронтова и прелазак на рововску војну.

У време највеће кризе са артиљеријском муницијом Војнотехнички завод је око 10/23. новембра 1914. године успео да српској војсци испоручи око 20000 артиљеријских метака калибра 75 мм. Наиме, постојало је око 15000 произведених шрапнела али није било упаљача за њих. Неколико хиљада „шкартираних“ упаљача старијег модела из 1910/11. године прилагођено је помоћу алуминијумског уметка да им пречник навоја за спајање са гранатом одговара стандарду новијих модела упаљача (М 1907А, М 1911). На тај начин је добијено 18500 упаљача, па је у току пет до шест дана комплетирано свих 15000 напред споменутих шрапнела. Пошто је преостало још 3500 упаљача, приступило се преправци вежбовне муниције од ливеног гвожђа у шрапнеле предвиђене за изналажење одстојања. Ако додамо и шрапнеле из редовне продукције, Војнотехнички

[209] С. 1933: 53.

[210] С. 1932, 22

[211] Детаљније видети у: Ђокић, 1997, 183 – 196; Ђокић, 2000, 6 – 20; Ђокић ,2007, 75 – 89.

завод је око 10/23. новембра 1914. године испоручио српској војсци око 20000 шрапнела калибра 75 mm.[212]

У међувремену, Француска је испоручила 10000 граната и 10000 шрапнела 75 mm. Брод са овом муницијом је упловио у солунску луку 12/25. новембра а већ половином (13/26.) новембра прва железничка композиција са овом муницијом је стигла у Ниш где је била организована пријемна станица. Међутим, Французи су испоручили своју муницију М 1897 која није одговарала нашим топовима (највећи проблем је била дужина чауре, француска 350 мм а српска 280 мм). Одлучено је да се изврши хитна преправка, односно скраћивање и калибрирање чаура. Пошто је крагујевачки завод био делимично евакуисан, муниција је делаборисана у Нишу, празне чауре су транспортоване у Крагујевац где су преправљане и поново истом железничком композицијом враћане у Ниш, где је муниција поново комплетирана. Ово је чињено по неколико пута током дана, тако да је већ до 15/28. новембра добијено на овај начин око 4000 метака, а до 18. новембра/1. децембра могло је да се у року од 24 часа пошаље на фронт око 11000 артиљеријских метака.[213]

Војнотехнички завод је и током 1915. године наставио да производи артиљеријску муницију све до повлачења Српске војске у јесен 1915. године, али није познато колико је тачно произведено муниције за првих девет месеци 1915. године. Наравно, и Французи су у том периоду испоручивали муницију Српској војсци, али то излази изван контекста наше приче.

БИБЛИОГРАФИЈА

Необјављени извори

• ВА, П. 7 к. 21 бр. 2, Операцијски дневник КОБ, св. II: Војни архив, Пописник 7 кут. 21, бр. 2, *Операцијски дневник Команде одбране Београда*, св. II.

• ВА, П. 14 к. 9 ф. 5 бр. 19: Војни архив, Пописник 14, кут. 9, фасц. 5, бр. 19 – Преглед артиљеријског материјала Опсадног Арт. парка у Нишу, Пироту, Зајечару и Кладову - За IV тромесечје 1901. године које показује стање 31. децембра 1901. године.

• ВА, П. 14 к. 9 ф. 5 бр. 19/9: Војни архив, Пописник 14, кут. 9, фасц. 5, бр. 19/9 – Преглед оружане спреме 1. априла 1902. године војске Краљевине Србије.

[212] Божидаревић, 1922, 60.

[213] Божидаревић, 1922, 62 – 63.

• ВА, П. 14 к. 9 ф. 5: Војни архив, Пописник 14, кут. 9, фасц. 5 – Преглед Бројног стања оружја, оружног прибора и муниције целокупне војске Краљевине на дан 31. марта 1904. године.

• ВА, П. 14 к. 8 бр. 18: Војни архив Београд, Пописник 14, кут. 8. бр. 18

• ВА, П. 14 к. 8 бр. 19: Војни архив Београд, Пописник 14, кут. 8, бр. 19.

• ВА, П. 14 к. 10 ф. 4 бр. 19/1а: Војни архив, Пописник 14, кут. 10, ф. 4, бр. 19/1, Извештај комисије команданту Градског артилеријског пука од 26. јануара 1907. године.

• ВА, П. 14 к. 10 ф. 4 бр. 19/1б: Војни архив, Пописник 14, кут. 10, ф.4, бр. 19/1, Извештај команданта Градског артилеријског пука пуковника Светозара Јовановића министру војном од 20. фебруара 1907. године.

• ВА, П. 14 к. 10 ф. 4 бр. 24/2: Војни архив, пописник 14, кут. 10, ф. 4 бр. 24/2

• ВА, П. 2 к. 31 бр. 17: Војни архив, П. 14 кут. 31, бр. 17, Извештај Врховне Команде Министарству војном од априла 1913. године.

• ВА, П. 2 к. 31 бр. 17/111 – 119: Војни архив, П. 14 кут. 31, бр. 17/111 – 119, Извештај Врховне Команде Министарству војном од априла 1913. године.

• ВА, П. 2 к. 10 бр. 2: Војни архив, П. 14 кут. 10, бр. 2, Операциски дневник Врховне Команде – Бројни преглед Српске војске која је учествовала у I Балканском рату (у Прилогу дневника).

• ИА Крагујевац, фонд XCIII: Историјски архив у Крагујевцу, фонд XCIII - др Илије Коловића.

• Музеј Завода ЦЗ бр. 306: Мемоарске белешке Милије Златковића, (рукопис), Крагујевац, 1969, Музеј завода "Црвена застава" бр. 306.

• НМ Чачак Збирка ВК: Народни Музеј Чачак, Збирка Ваздухопловна команда - „Извештај командира аеропланске ескадре», бр. 509 од 29. јануара 1915.

Објављени извори

• ВРС књ. VIII, 118: *Велики рат Србије* књ. VIII, Београд, 118

• Дедијер, Анић, 1980: В. Дедијер, Ж. Анић, *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. VII, св.1, Београд 1980.

• Министарство војно 1878: Министарство војно, *Извештај о радњи у рату 1877 и 1878 године - III Артиљеријско одељење*, Београд 1878.

• Министарство ВиМ КЈ 1934: Министарство Војске и Морнарице Краљевине Југославије, *Правило Митраљез 7,9 мм М. 8 М, Митраљез 7,9 мм М. И, Митраљез 7,9 мм М. 9 М. С, Митраљез 7,9 мм М. 9 М. Б*, Београд, 1934.

• Рад народне скупштине 1906. – Стенографске белешке Књ. VI: *Стенографске белешке Народне скупштине за први редовни сазив за 1906. годину, Књига VI*, Београд 1907.

• Рад народне скупштине 1906. – Стенографске белешке Књ. VII: Излагање Министра војног ђенерала Радомира Путника на CXXXVI редовном састанку Народне скупштине одржаном 5. јуна 1907. године, *Рад народне скупштине сазване у први редовни сазив за 1906. год. - Стенографске белешке Књига VII*, Београд 1907, 4030 – 4031.

• Рад народне скупштине 1907. – Стенографске белешке Књ. II: *Извештај скупштинског анкетног одбора о војсци од 11. децембра 1907. године* (председник одбора је био Стојан М. Протић), *Рад Народне скупштине сазване у други редовни сазив за 1907. године – Стенографске белешке књига II*, Београд, 1908.

• Рад народне скупштине 1909. – Стенографске белешке: Питање посланика Јаше Продановића министру војном Степи Степановићу на 9. редовном састанку Народне скупштине одржаном 19. јула 1909. године у Београду. *Рад Народне скупштине сазване у ванредни сазив за 1908. године – Стенографске белешке*, Београд 1909.

• Рад народне скупштине 1912. – Стенографске белешке: Стенографски записници Народне скупштине, XXVII редовни састанак, 16. јануара 1912.

• СВЛ бр. 22 од 30. маја 1881: Образложење министра војног Народној скупштини АНо 1234 од 19. маја 1881. године и решење кнеза Милана. Службени војни лист бр. 22 од 30. маја 1881. године.

• СВЛ бр. 23 од 6. јуна 1881: *Наша нова пушка*, СВЛ бр. 23 од 6. јуна 1881. године.

• СВЛ бр. 27 од 1. јула 1881: Решење кнеза Милана АНо 1503 од 19. јуна 1881. године, Службени војни лист бр. 27 од 1. јула 1881. године.

• СВЛ бр. 39 и 40 од 10. октобра 1884: Службени војни лист бр. 39 и 40 од 10. октобра 1884. године.

• СВЛ од 19. октобра 1885: Службени војни лист од 19. октобра 1885. године.

• СВЛ бр. 15 и 16. од 13. априла 1888: Решење Краља Милана А/ТНО 1226 од 4. априла 1888. године, СВЛ бр. 15 и 16. од 13. априла 1888. године.

• СВЛ бр. 37 за 1891: А/ТНо 3984 од 27. септембра 1891. године, СВЛ бр. 37 за 1891. године, Београд 1891.

• СВЛ бр. 4 и 5. од 8. фебруара 1893: Распис Министарства војног А/ТНО 383 од 30. јануара 1893. године,СВЛ бр. 4 и 5. од 8. фебруара 1893. године.

• СВЛ бр.14/15 од 15. априла 1893: *Румунска нова пушка*, Службени војни лист бр.14/15 од 15. априла 1893. године.

• СВЛ бр.27/28 од 14. јула 1893: *Пушчано питање у Турској*, Службени војни лист бр.27/28 од 14. јула 1893. године.

• СВЛ бр. 15 од 28. марта 1898: Службени војни лист бр. 15 од 28. марта 1898. године.

• СВЛ бр. 14 од 1. априла 1901: Краљев указ Ф/АН0 2359 од 29. марта 1901. године, Службени војни лист бр. 14 од 1. априла 1901. године.

• СВЛ бр. 23 од 20. маја 1901: Службени војни лист бр. 23 од 20. маја 1901. године.

• СВЛ бр. 31 од 5. августа 1909: *Наређење Министра војног Ф/\Но 7163 од 3/16. август 1909. г*, Службени војни лист бр. 31 од 5. августа 1909. године.

• СВЛ бр. 12 од 4. априла 1910: Службени војни лист бр. 12 од 4. априла 1910. године.

• Спасић, 1985: Крунослав Спасић*, Из дневника и извештаја пуковника Фурнијеа, француског војног аташеа за Србију и Црну Гору*, Војноисторијски гласник бр. 1/85, Београд 1985.

• Спасић, 1986: Крунослав Спасић, *Из дневника и извештаја пуковника Фурнијеа, француског војног аташеа за Србију и Црну Гору,* Војноисторијски гласник бр. 3/86, Београд 1986.

• *Таблица гађања за пољски топ М1907 и М1907А кал. 75 тт*, Крагујевац 1915.

• Шкеровић, 1952: Никола Шкеровић, *Државна архива Србије - Грађа књ. II – Записници седница Министарског савета Србије 1862 – 1898*, Београд 1952.

Литература

• Алексић, 1965: Љ. Алексић – Пејаковић, *Односи Србије са Енглеском и Француском 1903-1914*. Београд, 1965.

• Ајре, 1958: Ајре, *Ратна вештина и техника*, Београд, 1958.

• Anonim, 1904: *Пробе са брзометним топовима*, Војска бр. 4 од 31. јануара 1904.

• Anonim, 1906a: *Убрзано гађање нашег топа Мод 85*, Војска бр. 29 од 22. јула 1906.

• Anonim, 1906b: *Преправка пушака Мод. 80. год*., Војска бр. 29 од 22. јула 1906.

• Anonim, 1927: *Снабдевање француске пешадије са оружјем и муницијом у светском рату*, Војни весник бр. 12/1927.

• Antić, 1977: B. Antić, *Minska dejstva na rekama*, Mornarički glasnik 3/1977.

• Bogdanović, 1990: Branko Bogdanović, *Puške – Dva veka pušaka na teritoriji Jugoslavije*, Beograd, 1990.

• Божидаревић, 1922: В. Божидаревић, *Још мало светлости на Колубарску битку*, Ратник V, Београд, 1922.

• Брусилов, 1937: Брусилов, *Ратне успомене,* Београд, 1937.

• Бубнов, 1931: А. Бубнов, *Историја поморске ратне вештине, књ. 3*, Дубровник 1931.

• В. В. Б. 1940: В. В. Б ., *Утицај разноврсности пушака и карабина у наоружању савремених војки,* Пешадаско – артилериски гласник бр. 40,1940.

• Влајић, 1930: Д. Влајић, *Наука о оружју*, Београд, 1930.

• Војводић, 1988: М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX ипочетком XX века*, Београд, 1988.

• Голц, 1904: Фон дер Голц, *Наоружани народ*, Београд, 1904.

• Debevc, 1934: A. A. Debevc, *Austro-ugarska dunavska flotila u Svetskom ratu*, Mornarički glasnik br. 6/1934.

• Ђ. Св. И. 1926: Ђ. Св. И, *Како смо бранили Београд 1915*, Војни Весник бр. 6/1926.

• Ђокић, 1997: Небојша Ђокић, *Савезничка помоћ техничкој модернизацији Српске војске 1915. године*, Зборник Матице српске за историју 55, Нови Сад, 1997.

• Ђокић, 2000: Н. Ђокић, *Помоћ Русије Србији у стварању ваздухопловства 1901-1915*, Лет - Часопис за историју ваздухопловства бр. 2, Београд, 2000.

• Ђокић, 2007: Н. Ђокић, „Велике силе и модернизација армија балканских земаља почетком XX века“, у: *Први Балкански рат 1912. године и крај Османског царства на Балкану*, САНУ, Београд, 2007.

• Ђокић, Радовановић, 2010: Н. Ђокић, Р. Радовановић, „Производња наоружања у Војнотехничком заводу крајем XIX и почетком XX века“, у: *Крагујевац у другој половини девезнаестог века*, Крагујевац, 2010.

• Ђокић, Радовановић, 2012: Небојша Ђокић, Радован Радовановић, *Наоружање Српске војске пред Први балкански рат*, Записи бр. 1, Пожаревац, 2012.

• Ђорђевић, 1962: Димитрије Ђорђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906-1911*, Београд, 1962.

• Ер 1953: Ф. Ер, *Артиљерија некад, сад и убудуће,* Београд, 1953.

• Жофр 1956: Ж. Жофр, *Ратни мемоари,* Београд, 1956.

• Краус 1938: А. Краус, *Узроци нашег пораза,* Београд 1938.

• Манаковић 1927: Н. Манаковић, *Јеврем Јеша Топаловић,* Војни весник бр. 4/1927.

• Мијатовић, Ђокић, 2012: И. Мијатовић, Н. Ђокић, *Градска и опсадна артљерија војске кнежевине и краљевине Србије*, Весник Војног музеја 39, Београд 2012.

• Мијатовић, Ђокић, 2013: Иван Мијатовић, Небојша Ђокић, *Први покушаји набавке брзометних топова у Србији*, Весник Војног музеја 40, Београд 2013.

• Милићевић, Поповић 2003: М. Милићевић, Љ. Поповић, *Генерали војске Кнежевине и КраљевинеСрбије*. Београд, 2003.

• Митровић 1981: А. Митровић, *Продор на Балкан и Србија 1908-1918*, Београд 1981, 177 – 303

• Митровић 1986: А. Митровић, "Централне силе и стратегијске саобраћајнице на Балкану 1915. године", у: *Србија 1915. године*, Београд 1986, 183 – 207.

• Писарев 1968: Ю. А. Писарев, *Сербия и Черногория в Первой моровой войне*, Москва 1968.

• Поповић, 1977: Н. Поповић, *Србија и Русија 1914-1918*, Београд 1977.

• Радовановић, Ђокић, 2008: Р. Радовановић, Н. Ђокић, "Војна помоћ Русије Србији у наоружавању од 1804. до 1915. године", у: *Браничеву историји Србије*, Пожаревац 2008.

• Радојчић, 1898: С. Радојчић, *Грчко – турска војна 1897*, Београд 1898.

• Ратников весник књ.I 1908: *Ратников весник књ.I*, Београд 1908.

• Reman, 1934: M. D. Reman, *Dunav u svetskom ratu*, Mornarički glasnik br. 6/1934.

• Росић, 2011: Петар Росић, *Брзометне хаубице Шнајдер – Кано*, Расински анали бр. 9, Крушевац, 2011.

• Руждесковић, 2005: Саша Руждесковић, *Први покушај Краљевине Србије да купи митраљез Максим*, Расински анали 3, Крушевац ,2005.

• "С" 1929: "С", *Из историје наше војске*, Војни весник бр.12/1929.

• С. 1932: Ђенерал С., *Муниција за рат*, Ратник III/1932.

• С. 1933: Ђенерал С., *Бој код Смедерева 1914. године на Митровдан*, Ратник VII/1933.

• Simović, 1954: A. Simović, *Srpska Rečna ratna flotila u I SR*, Mornarički glasnik br. 5/1954.

• Spasić, 1973: Ž. Spasić, *Kragujevačka fabrika oružja*, Beograd 1973.

• Станковић, 2002: Б. Станковић, *Муниција калибра 75 mm за брзометне топове система Шнајдер Крезо М-1907 и М-1907А у наоружању Српске војске 1907-1916. године*, Museum 3/2002, Шабац, 2002,

• Трубецки, 1994: Н. Трубецки, *Рат на Балкану 1914-1917. и руска дипломатија*, Београд, 1994.

• Ферч, 1939: Херман Ферч, *Ратна вештина данас и сутра*, Београд, 1939.

• Šternberg, 1965: Šternberg, *Vojna i industrijska revolucija*, Beograd, 1965.

• Anonim, 1945: *Top ve Topçu Atış Okulu 150nci Yıl Hatırası 1795-1945*, Ankara 1945

• Baedecker, 1889: Diedrich Baedecker, *Alfred Krupp und die Entwicklung der Gussstahlfabrik zu Essen*. Verlag G.D. Baedeker, Essen 1889.

• Bethell, 1910: H. A. Bethell, *Modern Guns and Gunnery 1910*., Woolwich 1910.

• Ford, 2005: Roger Ford, *The World's great machine guns from 1860 to the present day*, Wigston, 2005.

• Gascouin, 1920: Gascouin, *L'Evolutiou de l'Artillerie,* Paris 1920.

• Jane's Fighting Ships of World War I: *Jane's Fighting Ships of World War I*, London 1990.

• Kutschbach, 1913: Kutschbach, *Die Serben im Balkankrieg 1912-1913 und im Kriege gegen die Bulgaren*, Stuttgart 1913.

• Müller, 1893: H. Müller, *Die Entwicklung der Feldartillerie von 1815 bis 1870. 2. Auflage*, Berlin, 1893.

• Nash, 1969: D. Nash, *The British Army* '14 – 18, part 4: *Artillery and Guns,* Airfix magazine, October 1969.

• Novák, 1994: J. Novák, *Rakouske monitory na Dunaji*, HPM br. 4/1994.

• Rimailho, 1924: Rimailho, *Artillerie de Campagne,* Paris, 1924.

• Smirnoff, 1959: M. Smirnoff, *Das Luftrecht in Jugoslawien,* Zeitschrift für luftrecht, Berlin – Köln, Band 8 (1959), Nr. 4.

• Witte 1867: W. Witte, *Die gezogenen Feldgeschütze C/61, C/64 und C/64/67. 3. Auflage.* Verlag: Ernst Siegfried Mittler und Sohn, Berlin 1867.

SUMMARY

Nebojša Djokić

ARMAMENT SERBIAN ARMY AT THE BEGINNING OF WWI

Army modernization is a complex process comprised not only of tehnical renovation but of upgrading of tactics, operation methods and strategy. Modernization process, if it is to have any important effects, ought to incorporate militar schooling and troops training. Leels and methods of modernization depend, first of all, on the adopted war doctrine but they also influence the doctrine itself. Military techniques are relevant for warfare because they change its form and often determine its type. They have a decisive effects on the composition and formation of combat forces. Chances and intentions play the same role in that.

Живан Стојковић
Историчар
Лесковац

УДК 94:[329:061.2(497.11)”1916”

КЛУБ СРПСКИХ НАРОДНИХ ПОСЛАНИКА СВИХ СТРАНАКА У НИЦИ 1916.

После великих успеха српске војске у борби против аустроугарске армије, као агресора на независну Краљевину Србију у Првом светском рату 1914. године, дошло је до преокрета у 1915. години. Српска влада и Врховна команда биле су приморане да донесу несвакидашњу и врло храбру одлуку о повлачењу српске војске, заједно са цивилима, преко Албаније. То је био јединствен подухват овакве врсте у Европи, који заслужује озбиљнију војно-стратешку и политичку анализу. Треба поменути да је, поред осталога, она била условљена и погрешном одлуком савезника да не дозволе Србији да нападне Бугарску, како би је спречила да са југа онемогући евентуално повлачење војске Моравско-вардарском долином.

Одлука краљевске владе Србије подразумевала је и повлачење свих народних посланика како би се створиле могућности за њихово ангажовање и сачувало највише законодавно тело. Они су били распоређени у Француској, Италији, Швајцарској, Румунији и Грчкој. На договору у Скадру, приликом повлачења, одлучено је да народни посланици формирају клубове који би својим деловањем доприносили тежњама за ослобађање окупиране домовине. Клубови народних посланика одржавали су повремено конференције на којима су упознавани са стањем на фронтовима у Европи и у Србији. Најбројнији је био Клуб српских народних посланика свих странака у Ници. Почетком 1916. године једно од главних питања био је њихов захтев да Народна скупштина, у споразуму са Владом која се налазила на острву Крфу, почне са радом, без обзира на то што се налазила ван своје земље. То је разматрано на неколико конференција Клуба у Ници. На конференцији, 11. фебруара 1916. године, којој је присуствовало 89 народних посланика, донета је одлука да Народна скупштина, у споразуму са Владом, отпочне што пре свој рад. Тим поводом требало је сачинити меморандум који би био упућен Влади Кра-

љевине Србије. За два дана припремљен је Меморандум, који је и усвојен на конференцији 13. фебруара 1916. године. Међутим, посланици Триша Кацлеровић, Михаило Шкорић, Тодор Станковић, Миленко Ристивојевић и Сава Бајкић, иако су се сложили са слањем меморандума, нису се сагласили са делом текста да се неће тада улазити у оцену рада Владе. Поред 89 народних посланика, са Меморандум се писмено сложило још 11 посланика који нису били присутни конференцији. У уводном делу Меморандума наведено је: „Обузети бригом за дефинитивну судбину наше земље и болом за поробљеним нашим народом, који је остао у домовима својим, а прожети уставном дужношћу својом, народни посланици, сакупљени у Ници, имају част поднети Краљевској Влади овај свој захтев“. Посланици сматрају да Народна скупштина не сме да остане пасивни посматрач догађаја и да њени посланици, који су расути по пријатељским земљама, не учествују у спасавању земље и српског народа. Зато траже да Народна скупштина настави свој рад у некој од пријатељских земаља, поготову што су народни посланици послушали Краљевску владу да обавезно напусте земљу и да не смеју пасти у руке непријатељу. Они су тада били уверени да ће у иностранству наставити са радом. Зато не могу прихватити чињеницу да су се спасавали као приватни грађани и да равнодушно гледају на догађаје, већ су били уверени да, без обзира на то што је земља покорена од непријатеља, државни континуитет Србије није прекинут. Јер, она мора бити гарант грађанских слобода и права и националне безбедности и будућности српског народа. Зато Народна скупштина не сме заборавити на бригу и рад за ослобођење српске земље и олакшавање судбине њеног народа. У супротном, испало би да Народна скупштина није свесна својих уставних дужности и права. Истовремено, и Влада Краљевине Србије има уставне обавезе да консултује Народну скупштину и организује њен рад. Положај пак народних посланика на туђем терену, иако су то савезничке државе, врло је деликатан. Указује се и на то да Влада и до тада није доживљавала озбиљније критике Скупштине, а у овој ситуацији Скупштина је спремна да своја права сведе на минимум, односно само на контролу доношења важних одлука. Одричући се права да критикује рад Владе, Скупштина тражи да буде информисана о догађајима. Једно од првих питања које треба решавати је буџет. Јасно је да се буџет не може усвојити без сагласности Скупштине, али је такође јасно да се потребна средства морају обезбеђивати зајмовима, што још више брине јер се тиме задужују и будуће генерације. Истовремено, тражи се и контрола расхода, односно на који начин се троше обезбеђена средства на тај начин. Друго важно питање је положај српске војске, односно брига о њеном здрављу, исхрани и свим потребама. Једно од посебно важних

питања је помоћ српском народу, који је означен као ојађен и који је остао на свом огњишту. Аустроугарски фелдмаршал Макензен, у изјави немачком новинару, поменуо је Србију као велико гробље. Поред тога што доживљава страшан притисак „гвоздене немачке и бугарске солдатеске“, српски народ подноси и страшне физичке муке, а од животних намирница му је остављено толико да може лагано умирати, уколико му не стигне помоћ са стране, наводи се даље у Меморандуму. Тешко је сазнање да је Србија херметички затворена и да ништа не могу сазнати о њој они који су се спасли ропства. На ту ситуацију народни посланици морају реаговати и потрудити се да европска јавност буде обавештена о стању у Србији. У првом реду преко хуманитарних организација неутралних земаља и званичних представника тих земаља који се морају ангажовати да доставе помоћ српском народу. Значајно је питање и статус српске валуте. О свим тим питањима Народна скупштина жели да сарађује са Владом која се налази на Крфу.

Није мање важно ни питање положаја избеглих чиновника Србије и њихово збрињавање. Истовремено, ти људи се морају припремати да достојно представљају своју земљу и да своју делатност усмеравају у интересу државних циљева Србије. У Меморандуму се нарочито истиче и положај српске омладине која се налази у Француској и њено васпитање. Уз захвалност што се налазе у високоразвијеној културној земљи и што се напајају тековинама њене цивилизације, представници српске школске омладине у Француској морају се припремати да по повратку постану добри грађани и јавни радници у обновљеној Србији, која је током рата изгубила толику интелигенцију.

Да би се свеукупна контрола могла спроводити, предлаже се формирање парламентарних одбора:

1. за извршење буџета и трошење кредита,
2. за народ у Србији, који би контролисао како се пружа помоћ народу у Србији, како се одржавају везе са њим и како се решавају питања која се тичу његове судбине,
3. за војску са задатком да контролише стање у коме се налази српска војска,
4. за избеглице,
5. за школску омладину,
6. за контролу националне пропаганде, јер до тада није била рационално организована и
7. за одржавање везе са европском јавношћу и са парламентима пријатељских земаља.

Предлаже се и да Влада и Народна скупштина могу формирати и већи број секција или смањити предложене. Наравно, наглашава се да само На-

родна скупштина може донети такву одлуку и да је потребно наставити седнице, пошто је планирана у Нишу одложена.

Меморандумом се народни посланици у Ници обраћају Влади Краљевине Србије да омогући одржавање седница Народне скупштине, јер се до тада није изјашњавала о томе, иако су јој били упућивани слични захтеви. Зато захтевају јединство свих врховних политичких фактора у одбрани отаџбине и српских националних права и за наставак борбе за независност и слободу малих народа уз помоћ моћних савезника. Меморандум су потписали председници Клуба народних посланика свих странака: Коста Стојановић и Јаша Продановић, потпредседници Настас Петровић и Велислав Вуловић, Тодор Станковић и Ђорђе Куртовић, као и секретари Петар Јовановић, Светозар Ђорђевић и Андра Цветковић у име сто народних посланика. Једини који је био против Меморандума је Јоца Селић. Седници, на којој је усвојен Меморандум, нису били присутни: Александар Мијовић, Димитрије Миленковић, Милоје Јовановић, Милорад Павловић, Марко Ђорђевић, Малиша Атанацковић, Радисав Агатоновић, Светозар Атанацковић, Ранко Обрадовић, Настас Благојевић и Милован Лазаревић, али су дали писмену изјаву да се слажу са његовим текстом. Током дискусије за усвајање Меморандума Триша Кацлеровић, посланик Српске социјалдемократске странке, изјавио је да је он израз воље и осталих партија, али да се не слаже са пасусом да се Влада не подвргава одговорности у Скупштини и зато га не потписује, али гласа да Скупштина ради што пре, заједно са Владом. Са оваквим ставом Кацлеровића сложили су се и посланици Тоша Станковић, Михаило Шкорић, Сава Бајкић и Миленко Ристивојевић.

После упућивања Меморандума Влади, председник Народне скупштине Андра Николић, који се налазио у Атини, обавестио је Косту Стојановића, председника Клуба посланика свих странака, 6. марта 1916. године, да је при боравку на Крфу разговарао у Влади о томе и да она сматра да нема потребе за сазивањем Народне скупштине у скорије време. Нешто касније, 20. марта, српско посланство у Паризу обавестило је Косту Николића о телеграму министра народне привреде Маринковића у коме обавештава Клуб да одговор на Меморандум не може бити достављен пре него што се председник Никола Пашић врати из Русије.

Влада је, 11. априла 1916. године, упутила одговор Клубу, који је због тешкоћа у саобраћају стигао 28. априла. Зато је седница Клуба одржана 5. маја 1916. године у згради скупштине града Нице. присуствовало је 47 посланика, 33 који су били у Ници нису дошли на седницу, а још 47 посланика је било ван Нице. Интересантно је да се пре упознавања са одговором Владе расправљало о важној иницијативи српских народних посланика да сакупе добровољни прилог за француске рањенике. Како

је, међутим, закључено да је сакупљена сума доста мала, одлучено је да се настави са овом акцијом, јер је то знак захвалности Француској за добар пријем српских грађана. Одговор Владе прочитао је секретар Клуба Андра Цветковић.

У уводном делу одговора уследило је објашњење да се очекивао повратак председника Министарског савета Николе Пашића из Русије. Међутим, како се тај повратак одужио, одлучено је да Влада пошаље одговор на Меморандум. Најпре је истакнуто уверење да Влада никад није сумњала у потребу јединства свих политичких фактора за одбрану отаџбине и за национална права српског народа, као и у бригу народних посланика за судбину земље. Влада, као и народни посланици, сматра да пролазним губитком државне територије Србија није изгубила своју личност и да управо поштовање њених установа обезбеђује њену даљу егзистенцију, државно васкрсење и племенско уједињење. Међу тим установама су на првом месту Народна скупштина и Влада. Влада се никад није двоумила кад су у питању уставна овлашћења Народне скупштине, па народни посланици нису морали то посебно наглашавати, али се она у овој ситуацији не би упуштала у дискусију око програма рада Скупштине, јер је то њено овлашћење кад се састане и саслуша Владу. И Влада сматра да је добро развијати парламентарну контролу њеног рада и да то не треба да скрене са правог пута. Према томе, о програму рада Скупштина ће расправљати кад се буде састала, а Влада би се пре тога са народним посланицима договорила о времену и месту састанка. Како су у припреми одговора Владе са народним посланицима у Ници разговарали министри финансија и грађевина, упознајући их са разлозима несастајања Скупштине, у одговору је то допуњено и констатацијом како су последњих пет месеци догађаји били толико крупни и брзо се одвијали доносећи много новога, променљивог и тешког да се морало радити непрекидно и средствима којима се располагало, а не како би иначе требало у нормалним приликама. Иако су и сами посланици били сведоци многих тешкоћа, Влада указује на то да је морала да савладава велике препреке, у првом реду у вези са српском војском. Било је и доста непредвиђених опасности, али се увек настојало да се све то што пре решава и уз најмање могуће жртве. Уз помоћ савезника и Владино ангажовање, војска је освежена и на најбољем је путу да буде добро опремљена. То је био приоритетан задатак Владе, па је разумљиво да су остале законом прописане обавезе морале бити одложене, а обавила је и друге послове без консултовања са Скупштином. На основу свега тога, процениће се да ли је било могућности да се Народна скупштина састане. Пошто је у пролеће 1916. године српска војска већ на путу да обави своју мисију, приближава се и дан кад се може састати Скупштина.

У том периоду Влада процењује да се она може састати само на Крфу. Свако друго решење изазвало би неред у администрацији и разбило би и дезорганизовало и тај остатак државне организације који постоји. Што се тиче времена састанка Скупштине, предложено је да се о томе одлучи кад се председник Владе Никола Пашић врати из Петрограда. Он би том приликом дао и извештај о спољнополитичком положају Србије, без чега Скупштина не би могла да решава и друга питања. На упозорење посланика да није донет ни буџет, Влада одговара да није сметња да се и то питање одложи до састанка Скупштине, а да се трошкови подмирују из ванредног кредита који је Влада узела. За плате чиновника, које Влада исплаћује из тог кредита, довољно је и одобрење парламентарног одбора. Зато се понавља предлог да се седница Скупштине одложи до повратка председника Николе Пашића. Тада би Влада и затражила одобрење да се постојећи редовни новчани издаци исплаћују из ванредних кредита. Међутим, ако се народни посланици не слажу са предложеним одлагањем састанка Скупштине, она би се могла састати и пре повратка председника Николе Пашића. Како пак посланици нису у Меморандуму предложили време и место састанка Скупштине, ни Влада то не може учини пре њиховог новог мишљења.

После читања одговора Владе Клубу народних посланика свих странака, прочитан је и одговор Клуба у коме се прихвата да се садница Скупштине одржи на Крфу због тога што Влада жели да буде ближе војсци. Међутим, у дискусији је указано на проблем кворума, јер су народни посланици расути у разним земљама, а поука из Скадра, где је заказана седница па због недостатка кворума није могао бити усвојен буџет, говори о томе да мора постојати и одговорност посланика, да ако на време добију позив, морају се одазвати и створити могућност за пуноправно одлучивање. У Скадру је, такође, договорено да се посланици у овој ванредној ситуацији не могу делити по странкама, већ да јединствено наступају, без неприхватљивог настојања од стране неких партија да се Влада обара у овој ситуацији. Било је предлога да се предложи Влади да се седница Скупштине одржи у Француској, где се већ налази већина народних посланика, уместо на Крфу, до кога ће се теже стићи и неће бити гаранције за кворум. Истовремено, ако се војска помера према Солуну, то ће чинити и Влада, па је онда питање да ли се седница може одржати на том острву. Било је предлога да Влада дође на одређено место за седницу, што би било много једноставније, него да се окупљају сви посланици јер је она бројчано мања. Интересантна је дискусија посланика Марка Трифковића, који је поводом састанка посланика и рада Скупштине указао на политички аспект тог питања. За њега није спорно да се Ску-

пштина састане на Крфу, али је потпуно јасно да се судбина народа неће решавати тамо већ у савезничким земљама, утолико пре што се Грчка не може уврстити у ред лојалних савезника. За њега су то, у првом реду Француска, Енглеска и Русија, а центар свих политичких збивања је Париз. Од пресудне важности је што је управо Француска према српском народу показала највише љубави и што ће имати и главну реч по питању будућности његове. Зато би одлазак на Крф било удаљавање од те важне средине политичких збивања и одлучивања. Зато се залаже да се седница Скупштине закаже у Француској. И за посланика Живојина Рафајловића судбина српског ослобођења и уједињења ће се завршити у Паризу. Међутим, истиче он, на Крфу се боравак народних посланика у Француској доста злурадо тумачи, па се залаже да се прихвати предлог Владе да се тамо одржи седница. Он је као члан Парламентарног одбора већ добио позив за одлазак на Крф, јер су кредити које је Влада добила већ при крају. Најзад је формиран Одбор који је сачинио коначан текст одговора Влади. Текст је предат српском посланству у Паризу, које га је телеграфски проследило Влади.

У уводном делу одговора Влади наглашава се изненађење што је председник Скупштине Андра Николић, који се налази на Крфу, известио Клуб да Влада нема намеру да у скорије време сазове седницу Скупштине, а да ће одговор на Меморандум уследити тек после повратка Николе Пашића из Петрограда. Међутим, како је одговор ипак стигао, Клуб се саглашава са предлогом Владе да она одреди време и место где ће се састати Народна скупштина и да ће сви посланици који припадају овом Клубу доћи на седницу. У даљем тексту одговора Влади указује се на то да бар један део Владе морао бити у Француској из пословних и политичких разлога. До пролећа 1916. године било је и оправдања да Влада буде на Крфу, како би била што ближа српској војсци, али како се војска помера на Солунски фронт и постоји могућност да се до састанка Скупштине потпуно пребаци на тај простор, нема никаквог разлога да Влада остане на острву које је доста удаљено од српских савезника. Јер, интензивна политичка акција у тим судбоносним данима може бити успешна само у некој од пријатељских земаља, у првом реду у Француској, јер су у њој и српске избеглице и чиновници и омладина, па и извори прихода за буџет. Народни посланици су дошли у Француску по налогу Владе, а ако је она одлучила да борави на Крфу могла их је још тада позвати да и они тамо дођу. Међутим, због тешкоћа комуникација лакше је састати се у пријатељској Француској него на удаљеном Крфу.

Уколико Влада и даље остане на становишту да Скупштина треба да се састане на Крфу, треба да благовремено посланицима обезбеди транс-

портна средства за превоз, као и да на време обавести остале посланике у Швајцарској, Италији, Румунији и Грчкој. Клуб је усвојио и Владин став да се скупштина састане после повратка председника Пашића. Наглашава се да Клуб не може пристати да било какво друго тело одобрава трошење ма каквих кредита.

При усвајању овог одговора Влади било је присутно 45 посланика, а са одговором се потписом сложило још 13 посланика. Међутим, и овом приликом није могла да изостане традиционална српска неслога. Наиме, 30 посланика, који су припадали Народној радикалној странци издвојили су се из Клуба и формирали свој Клуб под председништвом Стојана Протића. Њима је такође упућен одговор Влади и претпостављало се да ће и они дати свој одговор. Одговор Влади Клуба народних посланика свих странака потписао је Коста Стојановић.

На састанку Клуба прочитано је писмо Стојана Протића које говори о томе да је, априла 1916. године, после одржана три договорна састанка, конституисан нови партијски Клуб посланика Радикалне странке, за чијег председника је он изабран. Од оснивања Клуба народних посланика свих странака Протић није желео да учествује у његовом раду. За потпредседнике су изабрани Малиша Атанацковић и Урош Ломовић, за секретаре Милош Бранковић и Стојан Костић и за благајника Илија Михајловић. Он истиче да, по мишљењу Клуба посланика Радикалне странке, заједнички клуб свих партија не може постојати као редовна институција, нити клубови уопште могу општити са спољним светом и са јавношћу осим у изражавању свог партијског гледишта када за то има неке потребе. Напротив, сматра да било какво иступање неког конституисаног тела, које није Народна скупштина, може изазвати неповољна тумачења која не могу бити у интересу земље, нити му се могу давати надлежности које му не припадају. Клуб посланика Радикалне станке може прихватити одржавање повремених састанака или конференција свих посланика, али се при томе мора водити рачуна да њихове одлуке не могу бити у супротности са унутрашњом организацијом законодавног тела. Зато такве опште конференције треба избегавати да се не би протумачило да су то некаква заседања Народне скупштине и да тако баце сенку на односе између Владе и Скупштине. Тиме би само био ослабљен углед српске Владе. Зато Клубови могу само општити са Владом и то најбоље преко Председништва Народне скупштине. Клубови се морају чувати било каквих манифестација, изјава или политичких корака, јер се на тај начин могу и нехотично огрешити о интересе земље. Када је реч о захтеву Клуба посланика свих странака Влади да се Скупштина што пре састане, најбоље је да то процени Влада на основу опште политичке ситуације. Јер, у си-

туацији када су Влада и краљ, па и народни посланици, ван земље, одговорност Владе је изузетно велика и она ту одговорност може носити само ако има пуну слободу кретања. На крају писма Протић наводи да је оно послато и Влади.

На ово писмо одговорило је Председништво Клуба посланика свих странака, које је такође прочитано на састанку. Наглашено је да посланици, који су заједно са војском избегли преко Албаније, сматрају као најсветију дужност, пошто су изгубили своју отаџбину, да се уједине без обзира на партијску припадност у једну „свету заједницу" са јединим задатком – да као представници народа раде сложно у самој Народној скупштини, како би што пре видели ослобођену отаџбину, али и уједињене Србе у једној држави. Зато је потребно избећи све партијске несугласице и не смеју постојати било какви други интереси осим српских. Таквог су мишљења и народни посланици који се налазе у Грчкој. Клуб народних посланика био је формиран још док су посланици били у Скадру, што је прихватио и Стојан Протић и био његов први председник. Нешто касније такав Клуб је формиран и у Солуну. Међутим, после састанка у Риму посланика који су боравили у Скадру и Солуну, формиран је Клуб посланика свих странака са седиштем у Ници. Међутим, управо је Протић, од почетка постојања таквог Клуба, одбио да сарађује са њим. Клуб у Ници је закључио да Народна скупштина треба да ради и било је испољено јединство народних посланика и тада никоме није падало напамет да се издваја из Клуба, али са тим се није сложио Протић и формирао је посебан Клуб посланика Радикалне странке. Са жаљењем је наведено да су ту превладали партијски интереси, а никакав повод није дат посланицима ове странке да се издвајају из рада Клуба. Делатност Клуба посланика свих станака је замишљена као важна потпора раду Владе и краља, а издвајање посланика Радикалне странке је чиста штета. Карактеришући рад Клуба посланика свих странака, Протић је то означио као „ниво какве аминашке Скупштине", која само по мигу Владе сме давати своје мишљење, и то само уз Владу и никако против ње. Зато ниједан члан Клуба посланика свих странака не прихвата став Стојана Протића и његовог Клуба. Посланици су свесни својих овлашћења и одговорности и опредељени да у ратним приликама не смеју кршити углед Владе и краља. У одговору Протићу даље се наводи: „Наш Меморандум, као и сав наш рад за све време од како смо избегли из наше Отаџбине, показују и утврђују то најбоље, а да не говоримо јаче и опширније, то што смо разним облицима и на свим местима, где год је то било могућно, видно и отворено показивали и нашу солидарност са политиком пуног наслона на Четворни споразум, и нашу чврсту и непоколебљиву веру у наше моћне

савезнике и у њихову коначну победу и тријумф“. Чланови Клуба су уверени да ће Клуб посланика Радикалне странке увидети да је погрешан и по српске интересе штетан пут којим су пошли.

Одговор Клубу посланика Радикалне странке усвојен је једногласно. На крају је председник Клуба Коста Стојановић саопштио да је Председништво Клуба упутило још једно писмо Стојану Протићу којим га позива да са својим члановима присуствује састанку, што он није прихватио. Међутим, Стојановић је присуствовао и састанку Клуба посланика Радикалне странке, који је, без одобрења француских власти, сазвао потпредседник Народне скупштине Брачинац за 2. мај 1916. године и без обзира на њихов захтев није хтео да прочита одговор Владе на Меморандум, већ их је позвао да присуствују заказаном састанку за 5. мај. Иако они нису присуствовали том састанку ипак је одлучено да им се одговор Владе на Меморандум достави, како би заузели свој став.

Ова подела у редовима народних посланика наметнула је питање опстанка и даљег рада Клуба посланика свих странака, па је било предлога да престане са радом. Међутим, одлучено је да се настави са радом и наглашено је да Клуб има приватни карактер. Истовремено, одлучено је и да се упути захвалност општини Ница, која им је уступала своје просторије за састанке, а да се за даљи рад закупи неки приватни локал. Разговарало се и о даљем финансирању особља и других потреба за Клуб, јер одобрени кредит од 2500 франака није реализован, па је требало обавити разговор са министром финансија у вези са тим.

Права пак димензија сукоба и поделе међу народним посланицима испољила се крајем наредног месеца. Пошто је био обавештен о овој подели, Никола Пашић је одлучио да дође у Ницу и директно разговара са посланицима. А управо тај долазак је показао праву дубину сукоба и политичких подела. Наиме, 21. јуна 1916. године Никола Пашић је дошао у Ницу, али о томе није био обавештен Клуб посланика свих странака, јер је потпредседник Скупштине Брачинац обавестио на време Клуб посланика Радикалне странке, али не и Клуб посланика свих странака, на шта се бурно реаговало и истицало да је то у супротности са најосновнијим захтевима политичке пристојности. Конференција посланика оба клуба, којој ће присуствовати и Пашић, заказана је за 23. јун 1916. године. Зато Клуб посланика свих странака није имао време да окупи све своје чланове и заузме став о присуству. У вези са тим, замољен је Пашић да одложи почетак конференције на заказани дан, како би се посланици окупили и донели одлуку о присуству, што је он делимично и прихватио. Чланови Клуба су 22. јуна одлучили да присуствују конференцији под условом да пре њеног почетка прочитају протестну изјаву. Конференција посланика

оба Клуба одржана је 23. јуна 1916. године. У изјави се наводи да посланици нису ни од кога благовремено обавештени о доласку председника Владе, већ су вест о његовом доласку сазнали на улицама Нице, мада није било извесно да ли је то тачно. У Клубу је било подељених мишљења о доласку на конференцију. Иако је већина била против доласка, превладали су разлози који су резултат боравка у иностранству, како се не би дао повод закључку да је реч о демонстрацији према председнику српске Владе. Одлучено је да се Пашић саслуша, али да се не реагује на његов говор и да се не траже никакве информације. Разлози су што су посланици тражили да се састане Народна скупштина, као и понашање Пашића према Клубу посланика свих странака. Са оваквом изјавом није се сложио Стојан Протић у име свог Клуба. После овога, Коста Стојановић је прочитао одлуку Клуба посланика свих странака упућену Николи Пашићу, председнику српске Краљевске владе и министру спољних послова у којој се наводи да је прошло осам месеци како народни посланици свих странака траже састанак Народне скупштине, како би вршили Уставом и законима прописане дужности које су у таквој ситуацији императивне за будућност српског народа. Међутим, до тог тренутка Влада није омогућила састанак законодавног тела, нити се из изјава могло закључити када ће се то догодити. Уместо тога, потпредседник Народне скупштине, по жељи председника Владе, заказао је конференцију свих посланика игноришући све скрупуле које је морао имати према посланицима. Иако је то било неучтиво, посланици су се ипак одазвали позиву и у вези са тим истичу свој став да Клуб посланика свих странака сматра да све изјаве председника Владе Николе Пашића могу имати само приватни карактер. Пошто је реч о најсудбоноснијим данима српског народа, чланови Клуба сматрају да информације о политичком положају, правом стању и изгледима за решење народних питања могу бити дате само на заседању Народне скупштине, и то на основу докумената и њиховој аутентичности. Јер, само тако могу мирне савести да доносе одлуке када треба да васкрсне уједињена Србија. Тражећи истину о свим питањима, документовано и одговорно остају при ставу изнетом у Меморандуму да је потребно што пре сазвати Народну скупштину. При том се не могу узети у обзир било какви разлози за избегавање и одуговлачење за остваривање овог задатка. На крају је јасно наглашено да ће се, уколико у скорије време не буде сазвана Народна скупштина, сматрати да је то директна одговорност председника Владе и најављује се примена парламентарне методе реаговања.

Изјава је предата Николи Пашићу, а он ју је назвао историјским документом и додао да мора да провери колико је народних посланика

у Ници било за њу. Самостални радикали и напредњаци су са изјавом упознали своје чланове Владе, а упућена је и председнику Народне скупштине Андри Николићу, који се налазио у Атини.

Тако је настојање Клуба посланика свих станака да се састане Народна скупштина остало без резултата.

Састанку Клуба народних посланика свих странака у Ници 5. маја 1916. године присуствовали су: Андра Цветковић, Вељa Вукићевић, Живојин Златић, Тодор Станковић, Петар Јовановић, Обрен Вучичевић, др Драгољуб Аранђеловић, Богдан Јанковић, Светозар Атанацковић, Милија Батинић, Никола Живановић, Атанасије Шарковић, Михајло Петровић, Светозар Мојковић, Милош Бранковић, Лазар Симоновић, Михајло Срећковић, Крста Марковић, Сава Бајкић, Никола Митић, Иван Павићевић, Никола Марковић, Милован Лазаревић, Светозар К. Ђорђевић, Михајло Шкорић, Благоје М. Илић, Радисав Томић, Димитрије Средојевић, Лазар С. Поповић, Миленко Ристивојевић, Сима Перић, Настас Петровић, Коста Стојановић, Тома Живанић, Никола Поповић, Павле Булић, Ђорђе Куртовић, Сима Златичанин, Коста Тимотијевић, Марко Трифковић, др Драгољуб Павловић, Алекса Жујовић, Душан Ђорђевић, Милорад Павловић, Илија Илић, Живојин Рафајловић и Милоје Ж. Јовановић.

Посланици који нису били присутни седници, а изјавили су своју сагласност: Јаша М. Продановић, др Милан Марковић, Драгољуб Јоксимовић, Вељa Вуловић, Радослав Агатоновић, Чеда Урошевић, Марко Ђорђевић, Богдан Михајловић, Василије Хаџи-Миленковић, Александар Мијовић, Гаја Николић, Алекса Ратарац и Пера Вуксановић. Укупно 60 посланика.

Посланици који су били у Ници, а нису присуствовали седници:

Љуба Јовановић, Рајко Гавриловић, Јован Витановић, Костадин Нешић, Никодије Милетић, Живојин Шобић, Андреја Протић, Давид Карић, Риста Топаловић, Драгиша Васић, Маринко Стојановић, Ђорђе Вуковић, Стојан Костић, Миладин Стефановић, Недељко Николић, Чеда Костић, Цветко Филиповић, Милутин Трифуновић, Јоца Селић, др Велизар Јанковић, Радисав Митровић, Миша Трифуновић, поп Лазар Поповић, Урош Симић, Илија Михајловић, Ђока Брачинац, Велислав Михајловић, Стојан Протић, Коста Солујић, Сретен Којић, Малиша Атанацковић, Милан Мостић и Урош Ломовић. Укупно 33.

Народни посланици који су се налазили ван Нице:

У Француској – Андреја Станић, Богољуб Милошевић, Милан Капетановић, Ђорђе Златковић, Милош Вучинић, Милутин Станојевић, Ђорђе Давинић, Тихомир Константиновић и Илија Пецић. Укупно девет.

У Швајцарској – Триша Кацлеровић, Милан Марјановић, Илија Јоксимовић и Мита Михајловић. Укупно четири.

У Италији – Анта Радосављевић, Сима Микић, Михајло Радивојевић и прота Милан Ђурић. Укупно четири.

У Румунији – Урош Бркић.

У Грчкој – Андра Николић, Никола Пашић, Милорад Драшковић, Милорад Путић, Момчило Нинчић, Бенцион Були, др Војислав Маринковић, Драгољуб Божиновић, Владимир Жујовић, Милутин Драговић, поп Михајло Митић, Настас Благојевић, Ранко Обрадовић, Михајло Јовановић и Давид Симић. Укупно 15.

ИЗВОР

Записници Клуба српских народних посланика свих странака у Ници 1916. године, штампано као рукопис, Историјски архив Лесковац, Фонд Први светски рат, кутија 1.

Summary

Živan Stojković

SERBIAN CLUB OF DEPUTIES/JOINT CLUB IN NICE DURING 1916

After the great victory over the Hungarian army in 1914, the following year was very difficult for the Serbian army since it fell upon a difficult times. Including the Balkan wars, it was the fourth year of its war involvement. Followed by a new, powerful enemy offensive, the Bulgarian army cut off potential escape route to the south. It was the main reason for a dramatic decision issued by Serbian Supreme Command - the army, with a significant number of civilians, withdrew through Albania to the Adriatic Sea. Simultaneously, by the order of the Serbian Government and the king, all the deputies were forced to leave the country. Thus, the most of them settled in France, then in Switzerland , Italy and Romania. As agreed in Skadar, the deputies were able to form their own clubs and organize appropriate activities during wartime. The most numerous club, including about one hundred members, was set up during 1916 in Nice. It was centre of initiative to require the convening of the National Assembly by the Government of the Kingdom of Serbia (located on the island of Corfu) in order to continue operation of the Spreme legislative body and assist the Government in making important decisions. Nonetheless,

Serbian disunity traditionally stepped up. Deputies of the Radical Party disagreed with this request and stood out in a separate club. Even the arrival of Prime Minister Nikola Pasic did not help to implement the specified request because he was reserved as well.

Иван М. Бецић
научни сарадник
Институт за српску културу
Приштина

УДК 336.71(497.1)”1922/1935”

ПЛАНИНСКА ПРИВРЕДНА БАНКА А. Д. ПРЕДЕЈАНЕ*

АПСТРАКТ: Банкарство у источном делу Краљевине Југославије одликовало се постојањем великог броја новчаних завода. Осим већег броја локалних банака по градовима, и многе варошице имале су своје локалне новчане заводе. У раду је, првенствено на основу архивске грађе, обрађен историјат предејанског новчаног завода који представља својеврсну „студију случаја“ о намени и могућностима приватних новчаног завода у местима која су бројала свега неколико стотина становника.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Планинска привредна банка, Предејане, економска криза, улози на штедњу

Крајем XIX века у Србији је почело да се развија банкарство на акционарској основи. Осим банака у којима је био заступљен страни капитал, формирали су се и локални новчани заводи са капиталом српских привредника. Локални заводи нису располагали великим новчаним средствима, што је била последица не само недовољних средстава која су улагана у банкарство већ и изразите поларизације капитала. Зато је одлика банкарства у Србији била та да је постојао велики број невеликих новчаних завода, често и по неколико њих у једном месту. Већ 1890. године у Србији су била 43 новчана завода капиталом од 10.606.000 динара, да би се тренд оснивања банака повећао у још већој мери у првој деценији XX века.[1] Пред балканске ратове пословало је 179 новчаних завода, са капиталом од преко 50 милиона динара, док је у лесковачком крају било шест новчаних завода у Лесковцу и два у Власотинцу.[2]

* Рад је рађен у оквиру Пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028) који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

[1] *Историја српског народа*, VI–1, Београд, 1994, 17–18.

[2] Иван М. Бецић, *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918–1941*, Београд, 2012, 454.

Први светски рат оставио је изузетно негативне последице по српско банкарство и број банака 1919. године био је осетно мањи. Од целокупног капацитета новчаних завода отпадало је на Хрватску и Славонију 60,43%, Словенију 20,72%, Србију 5,84%, Војводину 5,05%, Босну и Херцеговину 4,58% и Црну Гору 0,85%.[3] Делатност завода била је заснована на сопственим правилима и статутима, с обзиром на то да је највећи број банака био основан на бази закона о акционарским друштвима. Велика потреба државе и становништва за изградњом после огромног материјалног страдања у рату утицала је на инвестициону политику банака, тако да се велики број њих упуштао у финансирање, оснивање и преузимање индустријских и трговачких предузећа. Банке су се јавиле као власници низа грађевинских предузећа, фирми и магацина који тргују намирницама, пивара итд. Овакво пословање готово свих банака намеће закључак да није била извршена подела новчаних завода на пословне банке и на чисто банкарске установе, али и одговор банака на помањкање новца, нарочито у 1922. години. Послови изградње, али и спекулације, доносили су брзу и велику зараду, јер се радило о трговини дефицитарном робом, што је изазвало подизање улога на штедњу и пласирање новца по знатно вишим, зеленашким каматама, тако да су заводи остајали без средстава довољних за рад и морали су да реализују сопствени портфељ који није увек био ликвидан. Инфлаторни период могуће је оценити као повољан за рад и развој банака, али њихова инвестициона политика, с обзиром на то да се радило о дугорочном пласирању капитала, створила је све услове за појаву кризе кредита, јер су њихове обавезе (текући рачуни и улози на штедњу) углавном биле краткорочне. Овакав вид пословања, иако је обезбеђивао високу зараду јер се радило о трговини дефицитарном робом, носио је у себи ризик превеликог инвестирања које је било супротно здравој банкарској политици, па су се приликом потреса изазваних оскудицом кредита почетком 1923. године, многе банке нашле у ситуацији да обуставе своје пословање, или се за дуже време уклоне са тржишта индустријских инвестиционих кредита и тако створе услове за дубљи продор иностраног капитала, што је било супротно жељама политичке елите земље.

Смисао за штедњу у новчаним установама није био на високом нивоу, а постојале су битне разлике како између становништва различитих покрајина тако и социјалним категоријама исте покрајине. Иако је сеоско становништво представљало апсолутну већину, нису постојале никакве установе које су подстицале штедњу у новчаним заводима. Банке и штедионице нису предузимале неке битније кораке тако да је проблем само

[3] Др Смиљана Ђуровић, *Државна интервенција у индустрији Југославије (1918–1941)*, Београд 1986, 40.

делимично ублажавало задругарство, иако су финансијско-политички кругови указивали на неопходност подупирања културе и навике штедње у банкама и давали ниску оцену нивоу банкарства у земљи. Председник Савеза новчаних завода др Јурај Врбанић на седници половином 1923. године изнео је следеће мишљење: „О некаквом капитализму и капиталу у смислу, како он постоји у западним државама, не може код нас још ни близу бити говора. **Ми се налазимо тек у почетку интензивнијег прибирања и сакупљања раштрканих и разбацаних малих уштеда капитала** /истакнуто у оригиналу, прим. аутора/, који тхезаурисани леже неплодни. – Наша народна привреда треба за свој развој још огромних капитала па се сама од себе намеће дужност, да се асоцијација тих ситних уштеда потпомогне свим силама и да их се тако удружене стави у службу нашег опћег привредног напретка. – Тиме се ствара и јача темељ наше економске и финанцијске независности, па је стога дужност свију позваних фактора, да то стварање и организовање подупру.“[4]

Почетком 1923. године започето је константно јачање динара и његова стабилизација на 9,13 швајцарских франака од маја 1925. године нормализовала је прилике у банкарству. Новчани заводи бележили су сталан раст улога на штедњу, а повећање је било у толико значајније што није било само у номиналном износу, већ и у ефективном. Раст улога на штедњу довео је до промене структуралног односа између властитих и туђих средстава којима су банке располагале. Док је тај однос 1920. године био 43:57%, због знатног пораста улога износио је 1929. године 24,1:75,9%.[5] Овај однос диктирао је инвестициону политику банака. Како су три четвртине средстава припадале штедишама, да би умањиле ризик пословања банке су се опредељивале на краткорочно кредитирање индустрије и трговине. Дугорочни кредити пољопривреди нису разматрани као реална могућност, а кредитна способност клијената и гаранција отплате дуга стављани су испред зараде, иако су камате у 1924. и 1925. години биле изузетно високе. Од 1919. до 1922. године активна каматна стопа кретала се између 7–12%. У првој половини 1923. године забележила је нагли скок и достигла 20–24%. Наредна година била је врхунац каматне кризе и у њој је обична камата била 24%, али је понегде достигла и 30%, па и више. У наредне две године кретала се 18–20%. Од 1927. године приметна је тенденција опадања каматне стопе и она је код већих новчаних завода износила 14–18%. У 1928. и 1929. години давани су кредити и по 12%, али се у том тренутку за нормалну камату сматрало 14%.[6]

[4] Љубомир. Ст. Косиер, *Проблем штедње и народне уштедње у југословенском новчарству*, Загреб 1923, 16–17.

[5] Јосо Лакатош, *Југословенска привреда*, Загреб 1933, 216.

[6] Новак Поповић, Душан Мишић, *Наша домаћа привреда, фактори, стање, унапређење*, Београд, 1929, 60–61.

Од 1925. године осетила се стагнација у пословима и потреба за кредитима је смањена. Почео је да се јавља вишак новца на тржишту, али заводи под утиском претходних година нису помишљали на смањење камате. Одређеним комитентима одобравани су кредити под повољнијим условима, али већини се није одобравао или је одобрен под тежим условима. У 1926. години вишак непласираног новца био је још већи и тиме је наслућиван прекид кредитне кризе. Бржи пад каматне стопе онемогућиле су неродне године, али је тенденција пада задржана. Успешност пословања у 1925. години најбоље илуструје висина дивиденде. Просечна дивиденда у Војводини износила је 16%, Србији, Босни и Херцеговини 13%, Словенији 12% и у Хрватској 11%.[7] Иако већ високе, дивиденде и чиста добит многих банака биле су у ствари још више. Пошто су ови подаци били меродавни за одређивање висине пореза многе банке су их приказивале мањим него што су заправо били. Зато је чланом 175. Финансијског закона за 1926/27. годину предвиђено да предузећа обавезана на јавно полагање рачуна морају да дају на увид своје књиге и рачуне финансијским властима. Органи који су вршили увиђај били су дужни да чувају пословне тајне и контролишу само податке који се тичу плаћања пореза.[8]

У тренуцима када су неаграрни привредници показивали мало интересовање за кредите код банака, главни корисници били су земљорадници. Несавремена производња, ситан посед и традиционално гајење одређених култура, а не оних које су биле тражене, биле су главни узрок да је домаћинство на ситном сељачком поседу производило количине робе довољне углавном за биолошки опстанак породице. У немогућности да само финансира своју производњу сељаштво се, посебно од избијања аграрне кризе 1925. године, задуживало код банака под веома неповољним условима, тако да је западало у право дужничко ропство. Приватни новчани заводи користили су често сезонске кредите Народне банке који су им уступани по каматној стопи од 6%, да би их пласирали пољопривредницима и по 40%. Немогућност сељака да се одржи и падање многих имања под стечај услед презадужености условило је доношење Закона о пољопривредном кредиту од 12. јуна 1925. године. Њиме је званично установљен пољопривредни кредитни организам на задружној основи који је требало да својим члановима омогући средства за развитак и побољшање пољопривредне производње и да прима од својих чланова, али и не

[7] Готово запањујуће дивиденде забележиле су Штедионица у Пригревици – 60% и Грађанска штедионица у Модошу (Јаша Томић) – 47,6%. (Борис Кршев, *Банкарство у Дунавској бановини*, Нови Сад, 1998, 52).

[8] Лаза Костић, Адам Максимовић, *Зборник финансијских закона од 1919–1939/40*, Нови Сад, 1939, 320.

чланова улоге на штедњу.[9] Међутим, овај закон није спроведен у пракси и „не примењује се као и да не постоји само зато што се каже да нема новаца".[10] Очито да је стање државних финансија било лоше и да се омогућавање повољних кредита аграру није могло спровести, али је чињеница да није показан одговарајући интерес водећих политичких странака да се ово питање реши.

Уколико би се анализирао банкарски апарат у Краљевини СХС видело би се да постојао велики број финансијских институција, али да су апсолутну доминацију имали новчани заводи са невеликим капиталом.

Табела 1. Банкарски апарат у Краљевини СХС[11]

година	број банака	број филијала	укупно
1922.	641	374	1.015
1923.	654	357	1.011
1924.	651	306	957
1925.	666	293	959

Према уплаћеном капиталу структура банака изгледала је 1926. године овако:[12]

висина уплаћеног капитала	број новчаних завода
преко 100 милиона динара	3
од 50–100 милиона	3
од 20–50 милиона	13
од 10–20 милиона	25
од 5–10 милиона	49
од 1 – 5 милиона	312
Остали	295

[9] Под пољопривредном производњом подразумеване су: замљорадња, сточарство, воћарство, виноградарство, пчеларство, рибарство, живинарство и свако друго главно занимање пољске привреде скопчано са својином земље. (*Закон о пољопривредном кредиту од 12. јуна 1925. године*, Београд 1925, 4).

[10] *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине СХС*, Редован сазив за 1926/27, књ. II, излагање Милоша Радосављевића, 327.

[11] Архив Југославије, збирка Добривоја Стошовића (81), ф. 1, ај. 1, (у даљем тексту АЈ, 81–1–1), Банкарство и осигурање.

[12] Н. Поповић, Д. Мишић, *н.д.*, 52.

Број новчаних завода драстично се разликовао по покрајинама. У Србији је један акционарски новчани завод био на 15.095 становника, док је у Словенији, где су све врсте задругарства законски дозвољене и развијене, завод је долазио на 98.265 становника.[13] Чак 87% банака било је са капиталом испод 5 милиона динара и нису могле да одговоре захтевима привреде и становништва. Немогућност да успешно послују и наступајуће смањење зараде акционара нагонило је заводе на фузионисање. Покрет за фузионисање банака појачан је нарочито у 1926. и 1927. години са циљем да се смање режијски трошкови, јер се осетила потреба да се смањи разлика између активне и пасивне каматне стопе. Томе је допринела и политика Народне банке која је инсистирала на удруживању банака. Решењем из 1927. године Народна банка прописала је услове под којима је било могуће од ње добити кредит:[14]

- да новчани заводи у Београду, Загребу, Љубљани и Сарајеву који желе кредит од Народне банке, морају да имају минимум 5 милиона динара ефективно уплаћеног капитала;
- да по унутрашњости земље заводи морају да имају уплаћен најмање један милион, а у местима са више од пет банака најмање два милиона динара оснивачке главнице и
- да Народна банка може одобрити кредит и заводу са главницом испод милион динара, али под условом да је он једини у месту.

У оваквом стању на новчаном тржишту Краљевине СХС дошло је до оснивања локалног завода у Предејану, једној од 23 општине власотиначког среза. Предејанска општина крајем треће деценије XX века захватала је површину од 2.950 хектара, имала је 6 насеља, 304 домаћинства са 1.866 становника и основну школу.[15] Варошица је после рата показала знатан напредак, нарочито у извозу дрвета, стоке и сточних производа. Стагнирање послова од 1925. године навело је трговце и предузимаче из Предејана и крајева који су гравитирали ка њему да у 1926. години покрену оснивање новчаног завода под именом Планинска привредна банка Предејане а. д. Циљ банке дефинисан је „да примајући и мање заштеђевине, буди дух штедње и да својим кредитом у месту свога седишта и околини помаже домаћу привреду, трговину, радиност и индустрију, помажући тим путем економско подизање овога краја.” Основна главница одређена је на 1 милион динара (1.000 комада акција по 1.000

[13] АЈ, 81–1–1, Банкарство и осигурање.

[14] *Народна банка*, Београд, 1934, 185.

[15] *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Almanah (1927–1928)*, svezak III, Zagreb, 1929, 434, *Kraljevina Jugoslavija, Almanah (1929–1931)*, IV jubilarni svezak, Zagreb, 1932, 630.

динара), а предвиђено је да се уплати до краја 1926. године. Приликом уписа акција уплаћивано је по 25% уписане вредности сваке акције, тако да је Банка на самом почетку оснивања располагала капиталом од четврт милиона динара.[16]

Предвиђено је да Банка обавља следеће послове:

- прима улоге на штедњу и на текуће рачуне, врши целу чековску и упутничку радњу;
- Есконтује и реесконтује менице, упутнице и бонове;
- Даје зајмове на хартије од вредности и на друге сигурне залоге сваке врсте;
- Врши наплате и исплате;
- Прима у депозит оставе свих врста;
- Издаје гарантна писма и све акредитиве;
- Прима новац на чување;
- Купује и продаје вредности котиране на берзама, а за рачун трећих;
- Даје зајмове на залогу сваке извозне и увозне робе.[17]

Управни одбор састављен је од седам чланова, са мандатом од четири године, али су на крају друге и треће године жребом иступала из њега по два члана, а последње преостала три. Сви чланови Управног одбора били су дужни да положе као кауцију 10 акција, за случај покрића услед неправилног рада. Надзорни одбор чинила су три члана са мандатом од годину дана. Подела добити Банке предвиђена је тако да је најмање 10% уплаћивано у резервни фонд, 10% на име тантијеме члановима Управног одбора, 4% на име тантијеме члановима Надзорног одбора, 6% на име тантијеме банчином службеном особљу, које је бар шест месеци провело у банчиној служби и 4% пензионом фонду банчиног особља. Остатак од 66% представљао је добит за поделу акционарима кроз дивиденде.[18]

Оснивачи Банке били су: Јонча З. Митровић, предузимач из Предејана, Велин М. Љубеновић, трговац, Милорад С. Илић, трговац, Драгомир Костић, Тома П. Љубеновић, механџија, Петроније Стаменковић, трговац, Душан Ст. Ристић, трговац, Станојко Г. Стојковић, трговац, Душан Љубеновић и Жика Јов. Цекић, трговац.[19] Банка је протоколисана код лесковачког Првостепеног суда 28. октобра 1926. године, а чланови првог Управног одбора били су: Јонча З. Митровић, Виден Момчиловић, Душан Ст. Ристић, Јованча П. Ђокић, Милорад Дојчиновић, Жика Цекић и Дргомир Ј. Костић, док су у Надзорни одбор ушли: Милић Поповић,

[16] *Правила Планинске привредне банке у Предејану*, Лесковац, 1926, 2–3.

[17] *Исто*, 4.

[18] *Исто*, 10–18.

[19] *Исто*, 21.

грађевинар; Станојко Г. Стојковић, општински деловођа и Милорад Радоичић, предузимач.[20]

Табела 2. Акционари Планинске привредне банке а. д. у Предејану[21]

Име и презиме акционара	место	број акција
Симо Стојановић	Дарковац	50
Милић Поповић	Црна Трава	50
Видан и Стојан Момчиловић	Црна Трава	100
Дине Ц. Ђикић	Црна Трава	10
Зарија Радисављевић	Црна Трава	40
Милорад Радоичић	Добро Поље	20
Јонча и Петар Митровић	Предејане	200
Стојан Р. Ђокић	Црна Трава	20
Милорад Дојчиновић	Рупље	70
Јованча П. Ђокић	Црна Трава	60
Јефтимије Н. Тричковић	Рупље	20
Божидар Г. Поповић	Црна Трава	10
Драгомир Ј. Костић	Предејане	50
Жика Ј. Цекић	Предејане	50
Велин Љубеновић	Предејане	10
Петронија Стаменковић	Предејане	10
Станојко Стојковић	Предејане	10
Милорад Илић	Предејане	10
Душан Ст. Ристић	Предејане	100
Душан М. Љубеновић	Предејане	10
Тома Љубеновић	Предејане	100

Из начина на који је капитал био уплаћен и професије акционара може се извући закључак шта је био прави циљ оснивања овог новчаног завода. Стагнирање послова смањило је могућности трговаца и предузимача за

[20] АЈ, фонд Министарства трговине и индустрије, 65–1380–2364, Оглас Планинске привредне банке од 25. октобра 1926, *Извештај о раду у 1926. години, Поднесен првом редовном збору акционара на дан 13. марта 1927. год*, Лесковац, 1927, 1.

[21] АЈ, 65–1380–2364, Списак уписаних акција Планинске привредне банке а. д. у Предејану.

обављање њихових основних делатности. Мали број акционара, свега 21, није био карактеристичан за акционарске банке у Србији и зато је он носио суштину задруге. Удруживањем капитала и отварањем текућих рачуна и штедних улога акционари су дошли у могућност да првенствено себи обезбеде повољне кредите. Уколико би се криза наставила, свој новац користили би за остваривање кредитирања сеоског становништва, које је од 1925. године постајало све значајнији комитент банака, и тако остваривали профит. Вредност акције била је висока за подручје Србије, јер су се оне кретале у распону од 100 до 500 динара у преко 90% новчаних завода. Планинска банка прва је у лесковачком крају која је имала акцију ове номинале, а током појачавања економске кризе овим путем пошле су касније основане Лесковачка штедионица, Лесковачка задружна банка и Генерална банка.

У првој години пословања Банка је радила свега два месеца и остварила обрт од 3.782.843,54 динара. Уплаћена је сва главница од 1 милион динара, док је готовина у каси била висока, 525.492,45, што значи да банка није била у ситуацији да одмах добије клијентелу и пласира сав расположив новац. Чиста добит од 1.188,99 динара дотирана је резервном фонду, Управи је остављено да одлучи које ће акције купити, будући да су резервни фондови свих акционарских друштава морали бити у хартијама од вредности.[22] Наредна, 1927. година, била је прва година озбиљнијег рада. Циљ управе био је да солидним радом скрене пажњу околине на Банку и привуче што више клијентеле. Да би то постигла управа је смањила каматну стопу за кредите тако да је разлика у каматама између њих и других завода у околини увек била осетна. Резултат није изостао и људи из краја постајали су комитенти банке, што се одразило и на висину штедних улога. Управа је избегавала спекулативне послове и углавном је пажњу полагала на есконт, као најликвиднојој грани рада, тако да је Банка била у могућности да исплаћује одмах све затражене суме. Добит није била висока и по одбитку тантијема за дивиденду је остало 21.989,51 динара, што је била мала сума па је пренета у добит за наредну годину.[23] Оно што је донекле необично за рад банака на њеном почетку, то је да је Планинска банка од самог почетка рада имала несолвентне дужнике, по чему се видело да је радила у време када је југословенско село већ дубоко осећало кризу. У првој комплетној години пословања Планинска банка имала је протествованих меница за 77.330 динара, док су се код адвоката

[22] АЈ, 65–1380–2364, Записник са Првог редовног збора акционара банке одржаног 13. марта 1927.

[23] *Извештај о раду у 1927. години, Поднесен другом редовном збору акционара на дан 4. марта 1928. год*, Лесковац, 1928, 3–6.

налазиле менице у висини од 30.700 динара, што је заједно значило близу 10% од укупног портфеља. У овој години Банка је први пут исплатила дивиденду својим акционарима и она је износила 30 динара по акцији, што је било скромних 3%.[24]

Период од 1929. до 1931. године био је релативно успешан за рад Планинске привредне банке. На збору 3. марта 1929. године десио се један догађај који указује на само на непознавање закона о акционарским друштвима већине акционара, већ и указује на менталитет одређеног дела трговачког слоја на југу Србије. Јован Стојковић из Врања појавио се са акцијама које су код њега биле у залогу, а не откупљене, и кандидовао се за члана Управног одбора. С обзиром на број акција и гласова изабран је у управу банке, што је касније поништено на жалбу одређеног броја акционара.[25] Привредна кретања у 1928. години била су отежана изузетно лоше родном годином у предејанском крају. Када би подбацили приходи од земљорадње промету се није могао надати ни трговачки ни занатлијски слој становништва, тако да се криза протезала на све присутне привредне гране. Основни узроци честих криза били су сувише мала производња сељака и приходи печалбара, тако да се произведена роба користила за подмирење својих основних потреба. Комитенти Банке били су трговци, сељаци, печалбари и привредници, а њихово поверење Банка је придобијала првенствено ревносним исплатама штедних улога. Иако су банчина правила предвиђала да улози од 5.000 динара и већи морају бити најављени, исплаћиване су и много веће суме и без тога, што је био показатељ банчине солвентности.[26] На предлог Милића Поповића на овом збору дошло је до промене банчиних правила у погледу поделе добити. Висока тантијема члановима Управог одбора смањена је на 6% добити, Надзорног на 2% и банчином особљу на 4%.[27] Овим је за поделу акционарима остајало 74% добити уместо дотадашњих 66%.

Период благостања у Европи између два светска рата зависио је у великој мери од стабилности и напретка америчке привреде. Пласирани амерички зајмови у Европи били су краткорочни, па је њихово повлачење избијањем Велике економске кризе под њен удар ставило и европске земље. Замирање светске трговине и парализа емисионог тржишта довела је до блокаде кредитног тржишта. Инвестиције банака показале су се

[24] *Compass, Jugoslawien*, Wien, 1931, 364.

[25] AJ, 65–1380–2364, Извештај комесара са Трећег збора акционара од 11. марта 1929.

[26] AJ, 65–1380–2364, Извештај Управног одбора Планинске привредне банке поднет на збору 3. марта 1929.

[27] AJ, 65–1380–2364, Решење Министарства трговине и индустрије VI. Бр. 1546 од 23. марта 1929.

као непрофитабилне и ненаплативе тако да су банке остале без новчаних средстава за пословање. Криза поверења изазвана неизвршавањем обавеза великог броја банака према депонентима многе од завода довела је у стечај или банкротство. Догађаји у банкарству изазвали су стечајеве у индустрији и трговини и утицали да се национални доходак земаља драстично умањи изазвавши смањење државних и јавних прихода, што је проузроковало појаву буџетског дефицита. Узрок масовних стечајева банака био је постојање великог броја новчаних завода са недовољним капиталом да одговори свим банкарским пословима. Стечајеви су изазвали губитак поверења и у банке које су наставиле са радом, тако да се њихов обртни капитал драстично смањио, што је ограничило кредите привреди на најмању могућу меру, чиме је смањена продукција или у потпуности обустављена и у оним предузећима која су радила.

Догађаји на њујоршкој берзи нису одмах имали негативан утицај на југословенску привреду и банкарство. Као аграрна земља у којој је од индустрије постојала сировинска база или се искоришћавала до нивоа полупроизвода, Југославија се није одмах нашла на удару кризе.[28] Пад вредности југословенских хартија од вредности у иностранству изазвао је чак позитиван ефекат јер је омогућио репатрирање обвезница зајмова под веома повољним условима. Тиме су смањене обавезе према иностранству, повећане су девизне резерве, а значај домаћег тржишта хартија од вредности је порастао. Влада је имала намере да изврши одређене реформе у банкарству које су за циљ имале успостављање државне контроле над приватним финансијским капиталом. Банкарска удружења одбила су током јануара и фебруара 1931. године понуђени патронат и пристала само на државну гаранцију за сигурност штедних улога.[29] Овакав став банака нагнао је владу да одустане од доношења закона о банкама који је очито требало да превентивно заштити банке од наступајуће кризе.

Међутим, крајем 1931. године ситуација се драстично променила и банке су свакодневно упућивале апел влади тражећи заштиту, а конкретизован предлог упућен је после конференције представника банкарских организација, одржане у Београду 28. октобра.[30] Банке су затражиле мораторијум на исплату штедних улога, на шта влада није пристала јер би

[28] С. Ђуровић, *н.д.*, 104.

[29] Закон је предвиђао ограничење делокруга рада банака, лимитирање оснивачке главнице и номиналне вредности акција и увођење институције која ће вршити контролу над банкарством. (АЈ, 65–1073–2019, Мишљење Удружења војвођанских банка о пројекту закона о банкама упућено Министарству трговине и индустрије од 23. фебруара 1931. године).

[30] Б. Кршев, *н.д.*, 92.

то довело до обуставе страних улагања. Влада је са своје стране желела да донесе закон о банкама који би приватни банкарски сектор ставио под централну власт. Како се орочавање средстава вршило најчешће почетком године у 1932. години очекивала се још већа навалица на шалтере. Жалбе земљорадника о захтевима банака за повраћај кредита и немогућност његове исплате довеле су до мораторијума на исплату сељачких дугова 19. априла 1932. године. Овај поступак владе имао је за циљ да заштити најбројнију категорију становништва и мада је законом о заштити земљорадника предвиђено да се и новчани заводи којима је угрожена ликвидност могу заштитити њиме, довео је до паралисања рада банака. Повлачење страних средстава из банака и криза поверења утицали су да се укупна средства банака осетно смање. Посматрајући финансијске центре у држави и промену стања током кризе види се да су повучена средства из иностранства осетно смањила укупни капитал банака првенствено из западних покрајина. У првој половини 1933. године осећала се оскудица новца код новчаних завода, а нарочито код сељачких задружних савеза. Поготово је било тешко стање на селу и сеоске кредитне задруге нису биле у стању да удовоље потраживања чак и малих износа за хитне и оправдане потребе. Повучена готовина из кредитних установа била је тезаурисана и веома се споро враћала упркос живој државној пропаганди и апела на становништво. Пословање новчаних завода огледало се углавном на прикупљање средстава путем наплате потраживања за подмирење поверилаца. На неликвидност банка улагачи су се углавном привикли и навикли да им се исплаћују само мали износи.[31]

Привредна ситуација утицала је и на пословање Планиснске привредне банке. У првом полугођу 1931. године Банка је имала велику количину расположивих средстава, а промена услова пословања огледала се у паду камата, који је отпочео 1930. а настављен је и у првој половини 1931. године. Пласирање новца постајало је све ређе, док је исплата камата штедишама и другим кредиторима ишла својим током. У појединим приликама Завод је гледао да пласира новац у сигурне руке, макар и без зараде. Почетком другог полугођа 1931. године криза пословања је жестоко интензивирана. Нервоза на светским берзама, пад енглеске фунте и необјашњиво неповерење улагача довело је много банака до тешког положаја, док је ова банка захваљујући свесности и поверењу улагача прошла тај период без таласа навале улагача и без подизања великих сума. Шта више, у то време добили су неколико великих улога.

[31] АЈ, фонд Двора, 74–86–127, Општи преглед привредних прилика у земљи до 8. маја 1933, 1–2.

Међутим, проблем се јавио са другим банчиним кредиторима – банкама. У септембру и октобру 1931. године добили су налог од својих кредитора да ликвидирају своје обавезе према њима. Како није било средстава на новчаном тржишту прибегли су прикупљању својих средстава по есконту и успели да ликвидирају дуговања. Без обзира на све исплате салдо благајне на дан 31. децембар 1931. године износио је 284.346,85 динара и још увек био у добром стању. Како се привредна криза проширила и на остале привредне гране: трговину, занатство, пољопривреду, индустрију итд, криза у банкарству била је додатно продубљена. Зато је Планинска банка своју добит у 1931. години употребила за обезбеђење даљег посвловања и у неколико отписа.[32]

У тренуцима када је криза продубљивана и отпочињала агонија Банке чланови Управног одбора били су: Јонча З. Митровић, председник, Драгомир Ј. Костић, Јован С. Стојковић, Велин М. Љубеновић, Јованча П. Ђокић, Милорад Дојчиновић и Станојко Г. Стојковић, док су у Надзорном одбору били: Зарије Радисављевић, председник, Сима Стојановић и Петроније Стаменковић.[33]

У складу са законом од 5. новембра 1931. године Планиснка банка добила је дозволу за обављање следећих послова:

- Примање улога на штедњу и приплод;
- есконт и реесконт меница и других тражбина;
- давање замова:

а) на менице и хартије од вредности;

б) на залогу покретних добара;

в) на подлози хипотеке и

- Купује и продаје хартије од вредности.[34]

Како су стали или драстично умањене све привредне активности, Банка је своје пословање свела на минималну мери и углавном је вршила исплату улога на штедњу и улога по текућим рачунима. Овакав вид неактивног пословања ставио је Банку у положај да је од 1932. године пословала са губитком, будући да је уз улоге исплаћивала и припадајућу камату.

---

[32] AJ, 65–1380–2364, Извештај Управног одбора Планиске привредне банке поднет на збору 21. фебруара 1932.

[33] AJ, 65–1380–2364, Пријава радње Краљевско-банској управи у скопљу од 31. маја 1932.

[34] AJ, 65–1380–2364, Дозвола за рад Планинске привредне банке а. д. од 5. јула 1933.

Табела 3. Главне позиције Планинске привредне банке (у динарима)[35]

година	главница	есконт	улози на штедњу	добит
1927.	1 милион	1.171.850	962.341,98	33.317,39
1928.	1 милион	2.904.030	1.787.154	34.037,32
1930.	1 милион	3.351.875	2.823.260	27.145.82
1931.	1 милион	3.486.180	2.758.803,50	78.741,89
1932.	1 милион	3.125.629,50	2.480.324,50	-
1933.	1 милион	2.784.080	2.257.470	-
1934.	1 милион	2.670.034,50	1.973.636	-
1935.	1 милион	2.414.902	1.836.584,50	-

Банка се налазила у оваквом стању до 1935. године, када је збор акционара овластио Управни одбор да се, уколико процени да је потребно, обрати Министарству трговине и индустрије и затражи заштиту према Уредби о заштити банака и њихових веровника донете 23. новембра 1934. године. Своју молбу за коришћење Уредбе Банка је образложила тиме да је дошла у стање да није могла да одговори својим улагачима по улозима на штедњу и по текућим рачунима и зато је затражила одлагање плаћања на шест година, будући да је од почетка 1931. до 1936. године исплатила 986.875,50 динара. У молби је наглашено да су управу банке чинили угледни и имућни људи, тако да проблема са штедишама није било, међутим након уредбе о заштити земљорадника и честих измена те уредбе, као и натписа у појединим листовима, створено је уверење да земљорадници не морају отплаћивати своја задужења. Захваљујући таквој пословној атмосфери само једна петина земљорадника регулисала је своја задужења, и то не дајући отплате већ само камату коју су морали, што није било довољно да се покрију ни режијски трошкови.

Уверење да се кредити не морају враћати јавило се и код дужника-неземљорадника, тако да они не само да нису исплаћивали потраживања, већ ни нису отплаћивали ни камате. Очекивали су брисање дугова и одржавали зборове дужника на којима су се пропагирале „истине" да ће се донети и уредба за заштиту дужника-неземљорадника. Све поменуто изазвало је утисак међу улагачима да ће им штедња код приватних завода пропасти. Како су све банке у околини Предејана већ налазиле под заштитом, улагачи су почетком 1935. године навалили на шалтере па се Банка нашла у ситуацији да не може да исплати сва потраживања. За по-

[35] *Извештај о раду у 1927. години, Поднесен другом редовном збору акционара на дан 4. марта 1928. год*, 3–6, Рачуни изравнања од 1928. до

једине штедише се и знало да су тражили подизање високих сума новца не због потребе већ због панике. Чланови Управног и Надзорног одбора и чланови њихових породица имали су улоге по књижицама и рачунима за око 900.000 динара, што је износило половину преосталих улога. Свој активни биланс, осим земљорадничких меница које би се депоновале код Привилеговане аграрне банке, Планиснска банка подупирала је и тиме што је за одобрене кредите по непокретностима погагала право на већи број имања на простору општина Грделица, Предејане и Црна Трава.[36]

Велики број поднетих молби и трајање процеса за добијање заштите оптеретило је Планиснку банку већим бројем захтева и молби Министарству трговине и индустрије за исплату штедних улога, поготову од краја 1935. године. Завод је стављен под заштиту 14. маја 1936. године, што је олакшало његово пословање јер је значило плаћање бруто камате од 2% од тог дана, одлагање плаћања штедних улога на шест година и остале финансијске олакшице на основу Уредбе.

Да би у већој мери регулисао своје пословање Завод је 1938. године покушао са још једном мером, смањењем банчине главнице на 500.000 динара. Ова мера ипак није била одобрена од ресорног министарства, будући да је у банчиним књигама и даље као главница навођен капитал од 1 милион динара. Стављањем под заштиту Завод је умањивао своје обавезе. У првој половини 1938. године добио је од Привилеговане аграрне банке 93.101 динар што је процентуално исплаћено штедишама. Да би удовољили потребама улагача нису чекали крај полугођа и Управни одбор донео је одлуку да се исплата по утврђеном распореду изврши одмах, јер су улагачи имали потребу за новцем. Осим исплате улога у готову, банка је вршила и исплату улога у 3% обвезницама за ликвидацију земљорадничких дугова, па је ове године укупно исплатила 231.079 динара.[37] Банчина политика давала је резултате тако да је на крају 1939. године висина штедних улога смањена на 566.968,45 динара.[38]

Да је управа Банке заиста желела да исплате све штедне улоге види се и из тога што је умањивање висине штедних улога вршено и пребијањем дугова. На седници Управног одбора 15. септембра 1940. године донета је одлука о пребијању одређеног банчиног дуга од 78.333 динара улога на штедњу за одужење банчиних дужника Томе и Божила Љубеновића. Наиме, Јонча Митровић купио је још 1935. године од ових дужника, који су дуговали 190.000 динара, њихово заједничко непокретно имање за 200.000 динара, под условом да се куповна цена отпише са уложних књижица њега и његове породице. Сума од 95.710 динара пребијена још

[36] AJ, 65–1380–2364, Молба Планиснке привредне банке Министарству трговине и индустрије од 19. марта 1936.

[37] AJ, 65–1380–2364, Извештај комесара при Планинској привредној банци Министарству трговине и индустрије од 10. јула 1938.

[38] AJ, 65–1380–2364, Рачун изравнања на дан 31. децембар 1939.

у децембру 1935. године, када је овај уговор био и закључен и тапија од Томиног дела имања пренешена на купца, док је остала непребијена сума од 78.333 динара, као део дужника Божила Љубеновића, а из разлога што се тапија из оног времена није могла пренети због Божилове смрти, већ се морало тражити одобрење старстељског судије. Како је дужина судског поступка била чак пет година, то је могло бити урађено тек 1940. године и са књижица породице Митровић је скинута та сума, за колико су раздужени Тома и Божило. Потпуну исплату штедних улога и покушај потпуне нормализације рада банке омео је Други светски рат.[39]

Summary

Ivan M. Becić

MOUNTAIN CHAMBER OF A BANK . D . PREDEJANE

Banking in the eastern part of the Kingdom of Yugoslavia was characterized by a large number of financially weak monetary institutions. Every town had several monetary institutions, which are often founded even in places up to 1,000 people. Planinska privredna banka (mountain economy bank) was established in Predejane in the year of 1926th. Although the best year for banks were post-war ones, the establishment of the Institution in the second half of the third decade of the twentieth century had its reasons. In this case, a small number of shareholders wanted to join funds and come in a better position to do business, because the business crisis wasfelt in the year of 1925. The deepening of crisis has hampered the bank's shareholders perform primary tasks , so that the loans at relatively favorable terms – were contracted with local artisans, traders, and farmers. The shareholders wages weren't so high, and the because of stagnation the main clients of the Bank became farmers.

The government's and major banks's credit withdrawal from small financial institutes from 1931. has left Mountain economic bank without being able to manage funds from other financial institutions. The bank had only funds deposited in deposit books savings and current accounts. Unlike many other banks, thanks to the reputation of the shareholders , the Bank had no major payouts of the savings until the 1935th year. As the economic recovery wasn't still felt there were requests for savings withdrawals that the Bank was not able to pay because her claims against clients were difficult collectable. The bank was protected and managed to reduce its obligations to depositors from year to year. Full recovery of the Bank was disabled by the WWII.

[39] AJ, 65–1380–2364, Извештај комесара при Планинској привредној банци од 4. октобра 1940.

Владимир Стојанчевић
Академик
Београд

УДК 61:929 Ван Тиенховен А.
355.415.6(497.11)"1914/1918"

ХОЛАНЂАНИН, ДОКТОР АРИУС ВАН ТИЕНХОВЕН, У САНИТЕТСКОЈ СЛУЖБИ СРБИЈЕ 1914. И 1915. ГОДИНЕ

У плејади заслужних странаца у Санитетској служби, који су се у време Првог светског рата, нарочито у 1914. и 1915. години, нашли на непроцењивој услузи Србији и српском народу, посебну улогу имао је Холанђанин, доктор Ариус ван Тиенховен, хирург по ужој специјалности. Била је то личност из једне неутралне земље, која је, вокацијом свога позива, одмах на почетку рата дошла у Србију да послужи високим циљевима хуманости и одбране немоћних.

Др Тиенховен, као лекар, боравио је у Србији први пут још 1912. године, у време балканског рата. Отуда његово познанство са Србима, његове пријатне успомене о земљи и људима и његова жеља да поново дође у Србију када се она нашла у рату са Аустро-Угарском у лето 1914. године. Тада, Тиенховен из Ниша уз сагласност секретара Српског црвеног крста и шефа Санитетске службе, др Суботића, иначе свог старог знанца и пријатеља, одлази право за Ваљево. Било је то управо у време Церске битке. У очекивању да почну стизати прве веће колоне рањеника, одмах му је била поверена организација хируршког одељења, односно хируршке службе једне војне болнице, смештене у згради Ваљевске гимназије. Његову екипу чиниле су, у почетку три Холанђанке: главна болничарка госпођица De Groote, у својству асистента, као и болничарке госпођица Westerhoff и госпођица van der Maaden, којима су се, ускоро, придружили и њихови земаљци Henken и Das. Била је то, изгледа, премда малена, прва санитетска екипа која је, од странаца, дошла у Србију још у августу 1914. године.

Заједно са српским лекарима и другим болничким особљем, са двојицом управо стиглих швајцарских лекара и једном добро опремљеном двадесетшесторочланом руском санитетском екипом, др Тиенховен је преузео старање о неколико хиљада првих рањеника у Церској бици. Уз

постојање окружне болнице, у Ваљеву су тада, претворене у болнице и све касарне и гимназија. Од значаја је било да је Ваљево имало електрику, што је омогућило скоро данонoћан хируршки рад.

На дужности главног хирурга Ваљевске војне болнице др Тиенховен је остао од августа 1914, са прекидом после евакуације Ваљева пред Колубарску битку, до априла 1915. голине. У међувремену, он је оболео, први пут од дијареје, затим од ангине и претпоследњег дана јануара 1915. од пегавог тифуса. До обољења од тифуса успешно је руководио не само хируршком службом већ и у сузбијању пегавца. Као тежак реконвалесцент са жалошћу је напустио Србију, када је епидемија већ била скоро сузбијена, а на границама према Аустро-Угарској владало релативио примирје. Ваља поменути да су два члана холандске екипе доктора Тиенховена, инфицирани пегавцем, умрли и покопани у Србији 1915. године.

Дужност хирурга и управника хируршког одељења Ваљевске војне болнице обавезивала га је на одговоран и пожртвован рад који је он обављао веома предано и са максималним успехом у лечењу рањеника. Било је дана када је радио од раног јутра до касних вечерњих сати, чак и до поноћи. Кад је била потребна хитна помоћ у санитетском материјалу, обраћао се директно високим представницима српске владе и Врховне команде, посебно савезничкој санитетској мисији у Нишу, затим и Црвеном крсту своје земље. Уопште, показао се као искусан хирург и сјајан организатор ратне санитетске службе, уколико је то спадало у његов делокруг. Настојао је до крајњих граница да спаси живот сваког српског војника.

За име и рад др Тиенховена у српском санитету 1914. и 1915. године везано је неколико важних иницијатива од изванредно великог значаја за Србију и српски народ у рату са Аустроугарском. Учествује у првој званичној комисији експерата за утврђивање злочиначких радњи аустроугарске окупационе војске до њеног пораза у Церској бици. По налогу команданта Дринске дивизије, др Тиенховен је, заједно са швајцарским инжењером (домицилним у Крупњу) Јулијусом Шмитом, једним заробљеним аустријским лекаром и предстојником полиције у Ваљеву М. Красојевићем, вршио анкету на местима најкрупнијих злочина у ваљевском крају, посебно у Завлаци и околини. Ова комисија је прва убицирала и идентификовала групна и масовна убиства цивилног становништва. Бестијалије које су при томе учињене, оставиле су толики утисак на др Тиенховена да је изнео, као своје уверење, да то нису били изоловани случајеви појединих личности већ систематско поступање целе војске, према наређењима аустроутарске влале и високог војног командовања.

Он је, такође, први међу стручњацима утврдио аустроугарску употребу експлозивних патрона – познатих „дум-дум“ метака. Налазе из аутопсије документовао је фото-снимцима и рендгенским налазима.

На основу ова два налаза (убистава цивилног становништва и употребе експлозивних метака) српска влада је обзнанила геноцидну радњу аустроугарске војске и позвала владе савезничких и неутралних земаља да Србији пруже међународну заштиту. Када је, почетком септембра 1914. године, у Ваљево стигао чувени криминалиста и професор за судску медицину Универзитета у Лозани др Арчибалд Рајс, др Тиенховен му је пружио прву документацију. Обојица су утврдили криминални карактер погибије многих српских војника и српског цивилног становништва, што је било противно одредбама Женевске и Хашке конвенције о правилима вођења рата и понашању окупационе војске у запоседнутим противничким земљама, а посебно у односу на неборачки живаљ. Овим констатацијама, аустроугарско-српско ратовање поред војног, политичког и дипломатског – добило је још и правно и морално тумачење, по коме се аустроугарска агресија на Србију, на српску државну територију, све више испољавала, већ на самом почетку рата, као ратовање против српског народа ради његовог уништења, или, бар, знатног умањења његове физичке, односно биолошке снаге.

С друге стране, др Тиенховен је, међу првима, енергично тврдио да се пегави тифус у Србији појавио најпре у редовима аустроугарских ратних заробљеника и остављених рањеника у Ваљевској болници. Он је изричито тврдио како је, чак, све до велике аустроугарске инвазије на Србију, уочи Колубарске битке, у новембру 1914. године, здравствено стање и у српском народу и у српској војсци било изврсно (L'tat sanitaire de toute la population serbe aussi de l'arme avait t excellent). У сваком случају, пегавац је Србији однео далеко више људских живота него обе аустроугарске офанзиве које су се 1914. године завршиле Церском и Колубарском битком.

Угушење заразе др Тиенховен је, пратећи збивања из своје болничке собе у Ваљеву, приписивао у првом реду организацији и ваљаности српске санитетске службе, под руковођењем доктора Суботића, а и великој помоћи бројних француских и енглеских – како каже – колега. Лично је, за српске лекаре, имао пуно похвалних речи, говорећи да су се они, и као хирурзи, могли поредити са европским. Др Тиенховен је са највећим поверењем (avec la plus grande confiance) прихватио да га, већ оболелог од тифуса, лече српски лекари! За српски ратни санитет и његове главне представнике, српске лекаре при Ваљевској војној болници, које је најнепосредније упознао за неколико месеци проведених у овој срп-

ској вароши, Ваљеву, за које је казао да је, у ствари, престоница међу српским варошима у провинцији –Тиенховенове речи значиле су пуно признање. Уз ову ласкаву потврду треба имати на уму да је др Тиенховен био, истовремено, члан Француског друштва хирурга за помоћ ратним рањеницима и шеф Холандске покретне војне болнице у Француској!

О раду др Тиенховена у Србији, заправо у Ваљеву 1914. и 1915. године, стручно мишљење треба да дају његове колеге лекари, а историчари српског санитета да одреде његово место у овој историји. Вредно је да се наведу још две чињенице о његовом великом, заправо огромном залагању за ствар Србије (као државе) у изгнанству, и за српске избеглице у савезничким и неутралним земљама и након окупације Србије крајем 1915. године и после повлачења кроз Албанију, др Тиенховен је, док се српска војска, а са њом и велика народна бежанија налазила на албанској обали, још једном притекао у помоћ. Он је био један од иницијатора за оснивање веома активног холандског Комитета за помоћ Србима и један од најприљежнијих иностраних сарадника – помагача женевског Централног комитета за помоћ Србима (почетком јануара 1916. године). За време опоравка у својој домовини Холандији, у Хагу, његови интервјуи о Србији били су објављени у ротердамском Новом веснику *Nieuwe Rottemdamsche Courant* (у мају 1915), а његов Дневник из тога времена у амстердамском трговачком листу *Algemeen Andelsblad* (1916). Оба ова списа била су преведена на француски језик са сврхом да се на овом великом језику западних демократија – представе ратне страхоте у Србији и неизмерне патње српског народа; а затим, априла 1918. године, заједно објављени у књизи: *Avec les Serbes. En Serbie et en Albanie 1914-1916. Journal de Guerre d'un Chirurgien* (стр. 1-163), са предговором чувеног професора на Сорбони Виктора Верара, као једно од највернијих и најлепших сведочанстава о величини и трагедији српског народа у Првом светском рату.

Др Тиенховен припада људима који су свој ум, своје срце и своју душу несебично ставили у службу овом народу, штавише – изложили и своје животе опасности залажући се за идеале његове велике борбе за слободу – у најтежим, заправо судбоносним данима по његов опстанак.

У вези са овим реченим, намећу се и речи које је др Тиенховен записао на крају свога Дневника, када се, не само у Холандији него и у Француској и у Швајцарској, пуним срцем залагао за српске избеглице, за државну (политичку) рестаурацију Србије и за остварење националних идеала поробљеног српског народа:

„Заиста са најдубљом меланхолијом... ја сам оставио ове херојске Србе, о којима се тако мало зна у Европи. Али ја сам жалостан што сам

немоћан да бих могао да их утешим у толикој њиховој несрећи. Ипак, за величину дела, које је остало да се испуни, ја носим у себи наду да ће оно извршити победом савезника, која је неминовна.

О храбри малени српски народе, брате (у патњи) оном северном народу (белгијском) који је захваћен најперфиднијим и најподлијим насртајем (*envahi par le plus perfide et le plus lache des attentats*) остао (тешко) рањен али не и побеђен, понижен али не и сломљен; ти који учвршћујеш у своју историју болне и узвишене странице, где ће твоји синови учити да си, чак и у слому, мислио на своје подизање, јер је твој хероизам одлика узвишености (величине) твога срца и твоје душе.

Усправи главу, поносита Србијо! Осматрај видике са ведрином: сунце се ту подиже и ускоро ће засијати у злату нове жетве – ускрснуће (твоје) напаћене, али ослобођене Отаџбине...“

Заиста, и као лекар спонтани добровољац у Српском ратном санитету, и као човек, др Ариус ван Тиенховен, у тешким годинама страшног вртлога Првог светског рата, поступио је онако како га је одгајила демократска средина његове родне Холандије, образовао хуманитарни позив његове лекарске струке и узвисила висока етика саосећања и пажње према онима који су страдали у животу и у ратним догађајима апокалиптичног, Првог светског рата. Да Тиенховен зато спада у великане странце који су задужили српски народ и који зато припадају и српској историји, у првом реду историји Српског ратног санитета. Ваљевска општина прогласила је др Тиенховена за свог почасног грађанина.

Summary

Vladimir Stojančević

DUTCHMAN, DOCTOR ARIUS VAN TIENHOVEN IN THE SERBIAN ARMY’S MEDICAL SERVICE IN 1914TH AND 1915TH

During the World War One, especially in the years of 1914th and 1915th, the special role in medical service of Serbian army played a Dutchman – Dr Arius van Tienhoven – surgeon by his expertise. He was a person from a neutral country, who, by his vocation, came to Serbia in the beginning of the WWI to serve the high aims of humanity and the defense of the powerless.

During the Battle of Cer he was entrusted to organize the surgical service of military hospital in Valjevo.

Based on his findings, Serbian government has announced genocidal acts of Austro-Hungarian army and has urged governments of allied and neutral countries to provide international protection to Serbia.

Слађана Здравковић
историчар
Лесковац

УДК 336.71(497.1)”1883/1940”

ФИНАНСИЈСКА МОЋ ВЛАСОТИНЦА У МЕЂУРАТНОМ ПЕРИОДУ

АПСТРАКТ: Крајем XIX века у Србији је почело да се јавља приватно банкарство на акционарској основи. Велики број градова и вароши добио је своје локалне новчане заводе, а једна од вароши било је и Власотинце. У Краљевини Југославији банкарство се још интензивније развијало, а у Власотинцу су пословала три локална завода. Упоређењем њихове финансијске моћи са градовима у унутрашњости Србије и варошима из околине, добијају се вредни подаци о економском положају Власотинца између два светска рата, чиме се употпуњује знање о квалитету живота у српским варошима.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Власотиначка задруга, Власотиначка трговачка банка, Власотиначка кредитна банка, Велика економска криза

Према времену настанка, Власотинце је једно од најстаријих насеља у Лесковачкој котлини. Насељеници од XVI до XIX века били су и хришћани и муслимани, али су тешки економски услови за српско становништво утицали да се оно углавном исељавало или учествовало у бројним бунама током прве половине XIX века. Ипак, повољан природни и привредно-географски положај одређивали су његов насеобински развитак и економске карактеристике. После Берлинског конгреса, Власотинце се поново нашло у Србији, која се увећана простирала на површини од око 54.000 км^2, на коме је према попису из 1884. године живело 1.901.736 становника. О економском и друштвеном стању земље у одређеној мери говори то да је свега 12,41% становништва чинило градски живаљ, да је постојало 21 насеље са звањем вароши и 49 са звањем варошице.[1]

Стицање независности и осетно увећање територије Србије било је праћено удаљавањем од оријенталног наслеђа и попримањем европских

[1] Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија, Нови крајеви*, Београд, 1884, XV–XVII.

политичких, социјалних, културних, привредних, финансијских, трговинских и грађевинских норми и карактеристика. Да би био остварен зацртани пут модернизације и свеопштег јачања државе, била су неопходна велика новчана средства, по могућству домаћег порекла, јер би екстремно задуживање у иностранству и неометен продор страног капитала суштински значило економску зависност, која би у великој мери окрњила стечену политичку независност. Зато је било неопходно основати домаће финансијске установе, које не само да би финансирале домаћу привреду, већ би и конкурисале страном капиталу који је до тада био пласиран у Србији. Пораст привредне делатности, а нарочито повећање робног промета подстицајно су утицали на развој новчаног тржишта и оптицај новца у Србији. Појавили су се локални новчани заводи, али је прави подстицај за развој банкарства било оснивање емисионе установе под именом Привилегована Народна банка Краљевине Србије. Њено оснивање било је омогућено на основу пројекта закона о оснивању српске емисионе установе, потврђеног 6. јануара 1883. године, док је Народна банка отворила своје шалтере и отпочела са радом 2. јула 1884. године.[2] Већ у истој години основане су још четири новчане установе, 1885. седам, 1886. једна, 1887. девет, а 1888. једанаест. Укупно је 1888. године било 37 новчаних завода у Србији, са капиталом од 8,7 милиона динара и укупним обртом од око 251,5 милиона и чистом добити од 926.000 динара.[3] Те године основан је први новчани завод у лесковачком крају, Лесковачка удеоничарска штедионица, са капиталом од 200.000 динара у злату и са циљем да обавља банкарске послове и финансира трговинска и индустријска предузећа. До краја века основан је још један новчани завод у лесковачком басену, Власотиначка задруга за помагање и штедњу, а до почетка Првог светског рата радило је осам банака, шест у Лесковцу и две у Власотинцу.[4]

У времену када је настао први новчани завод у Власотинцу, то место би се могло описати као особено, будући да су промене настале ослобођењем у њему биле најмање видљиве. „Изгледом је Власотинце с краја века интересантно, јер је, за разлику од других ослобођених вароши, задржало свој изглед који је имало и у време труске владавине. Остале вароши придружене домовини измениле су свој облик и придружиле га облику вароши осталог дела Србије. Власотинце је остало оно старо, са лавиринтом кривих, уских улица неравног пода, ниским дућанима, скло-

[2] *Народна банка 1884–1934*, Београд, 1934, 5–7.

[3] *Историја српског народа*, VI–1, Београд, 1994, 17.

[4] Лесковачка удеоничарска штедионица, Лесковачка трговачка банка, Лесковачка задруга, Лесковачка привредна банка, Лесковачка кредитна банка, Лесковачка прометна банка, Власотиначка задруга и Власотиначка трговачка банка. (Иван М. Бецић, „Приватни новчани заводи и банкарство у Лесковцу између два светска рата", *Историја 20. века*, 1, Београд, 2002, 134).

њеним кућама које су ограђене високим слабим зидом. (…) Неколико кафана по плану, нешто незнатно нових дућана и кућа сва је измена."[5]

Највећу промену Власотинце је доживело у економском погледу. После ослобођења, оно је привредно напредовало јер је водило трговину са једним ширим простором и постало важан економски центар са пространим магацинима, подрумима и радионицама. У Власотинце су силазили купци из Црне Траве, Клисуре, Бабушнице, Крчимира, Трна и других места. То је време када се у Власотинцу појављују и први прави богаташи, попут Цеке Прикића, о чијем су се богатству причале праве легенде, Коста Мумџијски, Бориндолац, Крајинчићи, Хаџи Марко и други.[6]

Власотиначка задруга за помагање и штедњу отпочела је са радом 8. марта 1895. године. Први председник управног одбора био је Глигорије Паруновић, док су чланови управног одбора били Коста Илић Мумџија, Петар Јовић, Христа Краинчанић, Риста К. Шушулић, Петар Поповић, Спира Божановић, Тодор Х. Ђокић, Прока М. Вујић, Арса Х. Марковић, Т. С. Милошевић, Ђорђе Поповић, Глигорије Стојановић и Гаврило Марјановић.[7]

Оснивачки капитал банке предвиђен је на 100.000 динара, подељен у 2.000 акција по 50 динара. Начин на који је почео да функционише први власотиначки завод објашњава то да је у имену искоришћена реч задруга. Иако је банка почивала на акционарској основи, циљ њених оснивача био је првенствено задовољавање кредитних потреба самих акционара. Тиме је Власотиначка задруга имала суштинску сличност са базичним обликом земљорадничког задругарства у Србији, кредитним задругама. Број ових задруга нарастао је на преко 900 до избијања Првог светског рата и оне су се заснивале на начелу самопомоћи.[8] У овом случају била је то својеврсна економска заштита трговачко-индустријске елите Власотинца, да би у сваком тренутку акционари могли да располажу одређеном сумом новца за улагања или набавку потрепштина. Оснивачки капитал није био велики да би задовољио све акционаре, а до његовог повећања није дошло из разлога што је финансијски најмоћнији акционар Коста Илић Мумџија пренео седиште свог пословања у Лесковац. Ипак, као заступник породице Илић, у банци је на месту председника Управног одбора остао један од његових синова, Благоје.[9]

[5] Тихомир Р. Ђорђевић, *Белешка о Власотинцу*, Београд, 1897, 2.

[6] Хранислав, А. Ракић, „Лист „Власина" као извор бољег упознавања друштвенополитичког и културног живота Власотинца (1938–1940) године", *Лесковачки зборник*, XXXV, Лесковац, 1995, 117.

[7] *Српске новине*, 20. мај 1895.

[8] Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918–1925*, Београд, 1995, 142.

[9] Коста Илић и синови определили су се првенствено за индустријске послове, али је Костин син Сотир био један од оснивача Лесковачке трговачке банке. (Сергије Димитријевић, *Историја Лесковца и околине (1918–1928)*, Лесковац, 1983, 189–191).

У време Анексионе кризе 1908–1909. године, осећала се оскудица новца па су створени повољни услови за оснивање великог броја есконтних банака. У таквим околностима, број новчаних завода у Србији је до краја 1908. године нарастао на 140, са уплаћеним капиталом од 47 милиона динара. Две године касније њихов број износио је 162, док је у 1911. основано нових 17 завода, што је укупно чинило 179 новчаних завода са уплаћеном главницом од 51.193.000 динара.[10] Један од новчаних завода који је настао у ово време била је и Власотиначка трговачка банка, основана 20. јануара 1908. године, са циљем да кредитирањем помаже развитак производње, заната, трговине, индустрије и опште радиности.[11] Решењем министра народне привреде Т.Бр. 1458 од 29. фебруара 1908. године одобрена су правила новчаног завода, чији су чланови управног одбора депоновали потписе 27. августа исте године у власотиначком суду. Оснивачи и чланови првог Управног одбора били су: Димитрије Стаменковић, Петар Горуновић, Захарије Х. Стаменковић, Коста Коцић, Јосиф Краинчанић, Криста К. Бајић, Филип Маринковић, Прока Ђ. Сеизовић и Риста К. Шушулић.[12] Оглас за оснивање завода издат је почетком децембра 1908. године, чиме је озваничен рад завода.[13]

Правила банке промењена су 1911. године, јер се веома брзо по почетку рада схватило да је оснивачки капитал од 100.000 динара премали за посао, па се кренуло са уплатом додатних средстава, тако да је банка пред избијање Првог светског рата имала уплаћени капитал од нешто више од 150.000 динара. Ова одлука повукла је потез да се дивиденда за 1910. годину и остале не исплаћују док се главница не повећа, а одрицање од дивиденде ради повећавања банчине главнице биће политика овог завода током читавог периода његовог успешног рада. [14]

Улазак у период ратова које је Србија водила променили су стање у банкарству. Изузев одбрамбених дејстава у источној Србији у Другом балканском рату, у балканским ратовима борбе су вођене ван простора Србије, тако да су новчани заводи наставили са радом. У ратним условима застој у пословању се ипак осећао, а одређене заштитне мере које је предузела Народна банка упућивале су на опрезност у пословању. Почетком Првог светског рата ситација се драстично изменила. Борбе у северној

[10] Stanko Deželić, *Novčani zavodi Jugoslavije*, Bjelovar, 1920, 11.

[11] Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије, фонд 65, ф. 1444, ај. 2428, (у даљем тексту АЈ, 65–1457–2441), Правила Власотиначке трговачке банке, 3.

[12] АЈ, 65–1457–2441, Извештај Народне банке у Београду од 11. јуна 1925. године.

[13] *Српске новине*, 4. децембар 1908.

[14] АЈ, 65–1457–2441, Измене и допуне у правилима Власотиначке трговачке банке поднете на годишњем збору на дан 7. фебруара 1926. године.

и северозападној Србији 1914. године нису непосредно угрожавале егзистенцију банака у јужном делу Србије, али се избијање рата негативно одразило и на њихов рад. Дошло је до редукције у пословању и, услед ратних обавеза, одсуства појединих чиновника, а у још већој мери комитената. Многе банке преполовиле су плате својим упошљеницима, а са окупацијом и престанком пословања у потпуности их укинуле.[15]

Ратне операције у јесен 1915. године и окупација Србије прекинуле су рад банака, а основни вид „пословања" постао је чување банчине имовине од пљачке. Преданом акцијом упосленика Трговачке банке сачуване су све банчине менице и остале хартије од вредности, као и документа која су гарантовала већину банчине предратне имовине. Међу сачуваним документима Задруге налазио се дневник рачуна за период од 1. јануара до 2. јула 1914. године, што је омогућило да се у највећој мери састави биланс Задруге и отпочне са послератним радом.[16] Злочини које су Бугари спроводили у својој окупационој зони, осим пљачке, чинило је и физичко ликвидирање српске интелигенције. Једна од жртава ових погрома био је и Благоје К. Илић, трговац и индустријалац из Власотинца. Он је био син Косте Илића Мумџије, члан фирме Коста Илић и синови у Лесковцу, члан управног одбора Фабрике вунених тканина Косте Илића и синова у Београду, председник Надзорног одбора Текстилне фабрике Косте Илића и синова у Лесковцу, члан Управног одбора фабрике кудеље у Лесковцу, председник Управног одбора Власотиначке задруге, председник Текстилне школе у Власотинцу и члан Управног одбора Народне одбране у Власотинцу.[17]

Свој послератни рад обе банке започеле су 10. новембра 1920. године и покренути послови првенствено су се односили на наплату предратних потраживања и усклађивање са новим условима пословања. Предратне главнице постале су недовољне и обе банке су приступиле њиховом повећању. Власотиначка задруга повећала је своју главницу са 100.000 на милион динара од 1920. до 1928. године, док је Трговачка банка у периоду

[15] Највећи број банака је од тренутка мобилизације, па до јануара 1916. године редуковао плате својим чиновницима на 50% предратне, а по окупацији, услед немогућности пословања, оне нису исплаћиване. Овакав поступак изазвао је незадовољство чиновника појединих новчаних завода, јер су, према члану 90 Уредбе о правној ликвидацији стања створеног ратом, новчани заводи били дужни да исплаћују половину плате чиновницима за све време трајања рата. (*Уредба о правној ликвидацији стања створеног ратом 1914–1920. године*, Београд, 1920, 35).

[16] АЈ, 65–1457–2441, Извештај Управног одбора Власотиначке трговачке банке поднесен редовној годишњој скупштини акционара на дан 19. августа 1920. године, Извештај Управног одбора Власотиначке задруге поднесен редовној годишњој скупштини акционара на дан 24. августа 1920. године.

[17] Сретен Динић, *Бугарска зверства у Врањском округу*, II, Београд, 1921, 70.

од 1920. до 1925. године повећала своју главницу са 200.000 на милион динара, да би у тренуцима Велике економске кризе она од 1932. године износила 1,5 милиона динара.[18]

Прва послератна деценија била је повољна за рад банака. Највише кредита пласирано је есконтом и реесконтом меница, чији су корисници у првом реду била трговинска и занатлијска предузећа, а за време пољских радова и виноградари и пољопривредници. До 1925. године осећао се хроничан недостатак средстава на новчаном тржишту, па су камате на кредите биле високе, поготово од 1923. године. Од 1919. до 1922. године активна каматна стопа кретала се између 7–12%. У првој половини 1923. године забележила је нагли скок и достигла 20–24%. Наредна година била је врхунац каматне кризе и у њој је обична камата била 24%, али је понегде достигла и 30%, па и више.[19] У оваквим условима пословања, када су власотиначки заводи осим својих средстава, користили и кредит код Народне банке у висини од 6%, јасно да је могућност зараде била висока и банке су биле у могућности да својим акционарима исплате солидне дивиденде или да зараду усмере у фонд за повећање главнице.

У 1924. години у Власотинцу је основан трећи новчани завод – Власотиначка кредитна банка. На челу ове установе налазио се Димитрије Он. Поповић, председник власотиначке општине, народни посланик, дугогодишњи скупштински секретар и секретар и референт Министарства просвете.[20] Предвиђена сума главнице од 800.000 динара уплаћена је до краја године, а оствареном зарадом покривени су режијски трошкови пословања.[21] Како су потребе новчаног тржишта у Власотинцу биле велике, Кредитна банка покушала је да их донекле подмири повећањем основног капитала 1926. године на два милиона динара.[22]

Уколико би се извршила анализа изнетог и потражило место власотиначких новчаних завода у банкарском апарату Србије у Краљевини СХС, могле би се запазити и опште карактеристике које су красиле банкарство у источном делу државе, али и одређене особености. Стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца није изменило карактеристике које су красиле дотадашње банкарство у покрајинама.

[18] AJ, 65–1457–2441, Извештаји Управног одбора Власотиначке задруге од 1921. до 1930. године, рачуни изравнања Власотиначке трговачке банке за период од 1922. до 1932. године.

[19] Инж. Новак Поповић, др Душан Мишић, *Наша домаћа привреда, фактори, стање, унапређење*, Београд 1929, 60–61.

[20] *Прво Југословенско Народно представништво, изабрано 8. новембра 1931. године*, Београд, 1931, 169.

[21] AJ, 65-1457-2441, Извештај Управног одбора поднет на I редовном збору акционара 26. априла 1925. године.

[22] AJ, 65-1457-2441, Рачун изравнања на дан 31. децембар 1926.

Свака област остала је са својим законодавством, са својим навикама у пословању, без готово икакве међусобне интеракције, а новчани заводи радили су према сопственим статутима и правилима. Србија је у укупном капиталу приватних банка у држави 1919. године учествовала са свега 5,84%, што јасно говори о њеном материјалном страдању у рату.[23] Два постојећа новчана завода у Власотинцу нашла су се у ситуацији која је била карактеристична за читаво подручје Србије. Људске жртве, материјална пострадалост и измењени услови пословања захтевали су не само велики рад на обнови пословања већ и улагање нових средстава, будући да је количина расположивог капитала била недовољна за иоле озбиљнији рад.

Према попису из 1921. године, власотиначки срез имао је 41.319 становника, а сама варош 4.227.[24] Без обзира на невелико тржиште, да би одговориле његовим потребама, власотиначке банке вршиле су сталну докапитализацију. Могућности за повећање сопственог капитала биле су у великој мери ограничене, па су банке водиле брижљиву политику агитације за штедњом. У инфлаторном периоду, од 1919. до 1923. године, агитација банака у овом погледу дала је ограничене резултате, пошто су потребе становништва за обновом и изградњом биле велике, па је цветало зеленаштво које је директно утицало висину улога на штедњу. Потреси на банкарском тржишту, изазвани кризом кредита, нису у већој мери утицали на рад власотиначких банака јер се оне нису у том периоду упуштале у небанкарске послове и дугорочно пласирање капитала. Власотиначка задруга је, у првом реду, финансирала потребе сопствених акционара, док су комитенти Трговачке банке углавном били из редова занатлија и виноградара, код којих је потреба за кредитима имала сезонски карактер.

Од 1924. финансијска моћ вароши порасла је оснивањем Власотиначке кредитне банке. Нормализација прилика у банкарству и јачање прилика подстицали су штедњу, па су сва три завода располагала са солидном количином средстава за пословање у вароши, али у потпуности недовољном да покушају да прошире своје пословање на неку другу варош.

Иако се радило о невеликој вароши, Власотинце са својим банкама заузимало је солидну позицију у банкарству Вардарске бановине. Према приходима у 1929. години, од 49 новчаних завода у бановини, Кредитна банка налазила се на 16, Трговачка банка на 21, а Задруга на 28. месту.

[23] Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918–1941)*, Beograd, 1986, 40.

[24] *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. године*, Сарајево, 1932, 14–15.

Интересантно да је чиста добит била реципрочна позицији које су банке заузимале, па је Задруга остварила највећу добит од 165.000 динара, што значи да је имала најмање режијске трошкове.[25] Ово поређење је само донекле употребљиво као релевантно, јер Кредитна банка у овој години није остварила добит за поделу акционарима услед улагања у куповину млина.

До избијања Велике економске кризе и појаве њених последица на банкарство у Краљевини Југославији међусобан однос у снази власотиначких банака 1931. године био је следећи:

Графикон 1. Процентуално учешће главница власотиначких банака у финансијској моћи вароши

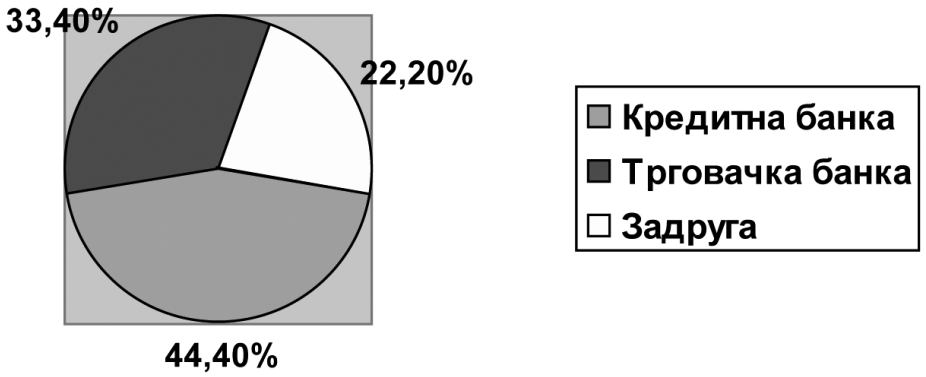

Уочљиво је да је први основани завод Власотиначка задруга остао са најмање уложеног капитала. Разлог је у томе да су се акционари овог завода више бавили чисто привредним пословима и да им је новчани завод служио за подмиривање сопствених повремених потреба. Као завод са највећим капиталом, Кредитна банка имала је највише комитената, а тиме и највише економског и политичког утицаја на становништво. То је у већој мери уочљивије на основу тога што се стални председник Управног одбора Димитрије Он. Поповић активно бавио политиком; константно је биран за народног посланика, а извесно време био је и председник општине.

[25] Мил. Р. Гавриловић, *Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији*, Скопље, 1931, Табеларни преглед стања новчаних завода у Вардарској бановини за 1929. годину.

Графикон 2. Процентуално учешће расположивих средстава банака у 1928. години

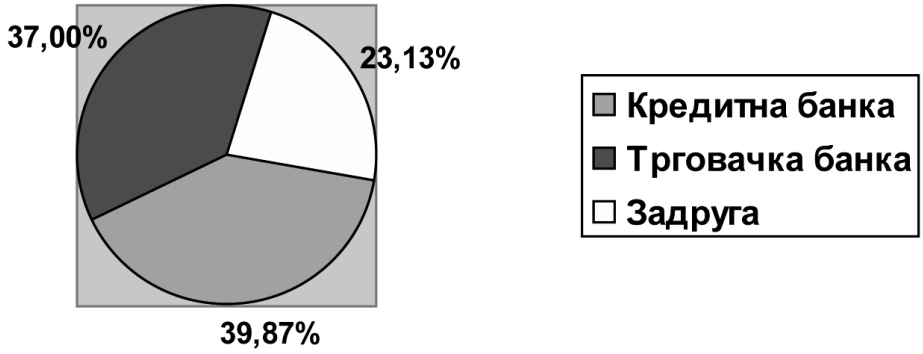

Уколико би се уз главницу сагледала и средства која су се налазила на штедњи, довела би се у питање доминација Кредитне банке. Трговачка банка имала је највише улога на штедњу и у 1928. години готово да је располагала са идентичном количином капитала као Кредитна банка, док је Задруга задржала своје процентуално учешће у финансијама на нивоу вароши задржала на готово истом нивоу.

Графикон 3. Финансијска моћ банака по одређеним местима 1928. године (у милионима динара)[26]

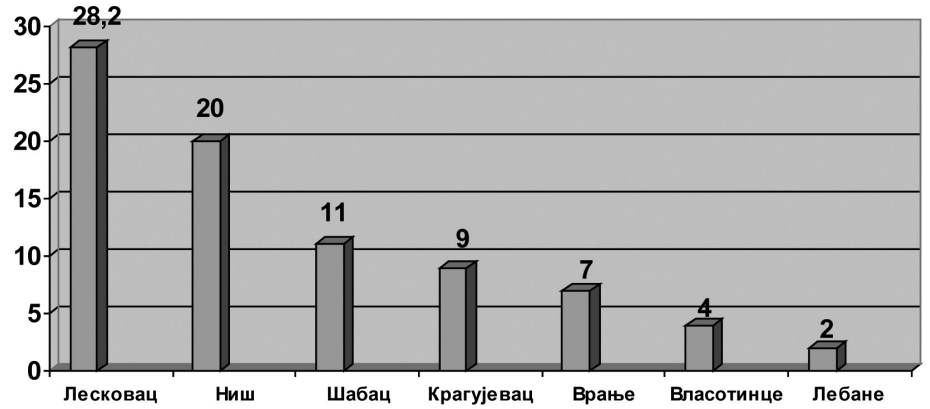

[26] *Споменица на прославу педесетогодишњице ослобођења Лесковца 1877–1927*, Лесковац, 1928, 199, И. М. Бецић, „Привредна банка А.Д. – Лебане", *Лесковачки зборник*, XLVI, Лесковац, 2006, 165, и „Јабланичка кредитна штедионица – Лебане", *Лесковачки зборник*, XLIX, Лесковац, 2009, 107.

Представљене главнице банака показују финансијску моћ одређених вароши и градова ван престонице. Четири града узета као пример репрезент су српског банкарства и невелике количине капитала којом су новчани заводи располагали. Лесковац је узет као најјачи финансијски центар у Србији, Македонији и Црној Гори мимо Београда, а уједно је град у чијој околини се налазе Власотинце и Лебане, као места у којима су постојали новчани заводи. Видљиво је да је Власотинце било двоструко јаче од Лебана, као места са сличним значајем (средиште среза) и карактером привреде, а да Врање и Крагујевац нису имали финансијску моћ већу, сходно броју становника и значаја који су имали као градови.

Графикон 4. Количина уплаћеног капитала у односу на број банака (у милионима динара)

Када се узме у обзир да је у Лесковцу постојало 5 акционарских новчаних завода, у Нишу 9, у Шапцу 4, у Крагујевцу 7, у Врању 6, у Власотинцу 3, а у Лебану 2, додатно је уочљива уситњеност капитала на подручју источног дела Краљевине Југославије. У том погледу власотиначке банке су по просеку уплаћеног оснивачког капитала чак биле „јаче“ од завода у Крагујевцу и Врању, што не говори толико о њиховој реалној снази, већ о финансијски слабим новчаним заводима по градовима и варошима Србије.

Ипак, може се рећи да су омогућавањем кредита привреди Власотинца, његови новчани заводи у одређеној мери били заслужни за развој града, који је најуочљивији у периоду од 1928. до 1932. године. Власотиначки срез имао је 1928. године 22 општине, 72 насеља, 6.862 домаћинства са 43.129 становника.[27] У 1931. години срез је имао 23 општине, 72 насеља, 8.112 домаћинстава и 50.176 становника. У Власотинцу се налазио срески

[27] *Almanah Kraljevine SHS (1927–1928)*, svezak III, Zagreb, 1929, 431.

суд, имало је десет православних цркава, једну грађанску средњу и 33 основне школе, девет народних књижница и читаоница, 8 удружења, 4 задруге, 2 млина, три црепане, две фабрике и сресни расадник.[28] Своју позицију у банкарству Вардарске бановине Власотинце је имало изнад величине места и налазило се у, по снази, најбројнијем делу новчаних завода. У 1931. години у бановини су од 49 банака свега 2 имала капитал изнад 10 милиона динара, 1 изнад 5 милиона, 6 изнад 3 милиона, 16 изнад милион и 16 са капиталом од милион динара.[29]

Попут многих финансијских установа у држави, и власотиначки заводи поседовали су привредне објекте и бавили су се пословима који нису били „чисто" банкарски. Трговачка банка поседовала је магацин који је служио за снабдевање робом пословних пријатеља, док је Кредитна банка купила млин који се налазио поред Власине, а на земљишту од 40 ари биле су лоциране зграде, главна и споредна, магацин, пар станова, као и јаз.[30] Капацитет млина био је 15.000 килограма за 24 сата.[31] Исте, 1928. године, Кредитна банка постала је власник електричног предузећа које је дању производило струју која је била неопходна за рад млина, док је ноћу пружала услуге локалном становништву.

Успешно пословање завода током двадесетих година XX века пратио је далеко мање успешан положај сељаштва које је временом постало најбројнији корисник кредита банака. „Маказе цена" између индустријских и пољопривредних производа које су постале изражене од 1926. године стављале су пољопривреднике у незавидан положај. Од 1929. године могуће је пратити енормно снижавање цена пољопривредних производа које је трајало све до 1935. године. Истовремено, цене индустријских производа опадале су веома споро, па су се разлике драстично повећавале. Овим је инвестициона активност у пољопривреди била онемогућена, чиме је модернизација ове привредне гране изостала. Пољопривредне машине примењиване су изузетно ретко, будући да се нису производиле у Југославији, а посебне царинске заштитне мере, донесене у интересу заштите индустрије, биле су на штету осталих привредних грана земље.

[28] *Almanah Kraljevine Jugoslavije (1929–1931),* IV jubilarni svezak, Zagreb, 1932, 630.

[29] AJ, 38–575–742, Zagrebački Lloyd.

[30] Свечаним изгледом чеоне фасаде млин је оплемењивао периферију вароши и до данашњих дана ос-тао је занимљивији објекат у Власотинцу и представља „очувани симбол грађанске епохе развоја Власотинца". (Александар Кадијевић, Срђан Марковић, *Градитељство Лесковца и околине између два светска рата,* Лесковац 1996, 115–116).

[31] Капацитет могућности прераде млина био је недовољан за потребе Власотинца и околине. Поређења ради, два млина у поседу Лесковачке централне банке, „Вардар" у Скопљу и млин „Морава" у Јагодини били су капацитета 80.000, односно 40.000 килограма за 24 сата. (*Анализа биланса,* додатак „Народном благостању", 9. јул 1932. године, бр. 28).

У периоду од 1929. до 1935. године разлике између пољопривредних и индустријских производа постале су нарочито наглашене. Док је реална цена пољопривредних производа пала са 2,7% на 2,3%, цена индустријских производа је порасла са 3,5% на 4,52%, што је значило велики пад стандарда код најзаступљенијег слоја у земљи – сељаштва.[32]

Појава банкарске кризе у Југославији 1931. године, као рефлексија опште светске привредне кризе, значила је почетак агоније за више од три четвртине приватних новчаних завода у држави. Велика криза неповерења и повлачења штедних улога из банака, стопирање неискоришћених кредита новчаних завода код Народне банке и захтев да се до тада одобрени кредити хитно врате ставиле су банке у положај да не могу нормално да раде. Мерама које су спровођене приватно банкарство било је жртвовано, а мере стављања завода под заштиту суштински су биле продужетак агоније. Пад нивоа пољопривредне производње и неисплативе цене пољопривредних производа учиниле су земљораднике инсолвентним. Варош као Власотинце била је тешко погођена збивањима у привреди, а свеопшта криза изазвала је и кризу поверења. Изузетно тешко, готово немогуће било је наћи жиранта за зајам, па је становништво дошло у ситуацију да се задовољава оним што има, често и недовољним за живот.

Закон о заштити земљорадника, донет 19. априла 1932. године, увео је мораторијум на отплату сељачких дугова за деведесет дана и прописао да се начин плаћања сељачких дуговања договори са повериоцима. Министарство финансија и Народна банка максимизирали су каматну стопу и тиме ограничили могућност зараде коју је омогућавало тржиште. Овим мерама каматна стопа на позајмљене суме није могла прелазити 12,5%, а камата на новчане улоге 6,5% годишње.[33] Овај закон пореметио је стања свих паланачких завода, а у Власотинцу значио блокирање послова све три банке. Менице су листом одлазиле на протест, и то не само земљорадника већ и трговаца и занатлија, који су похитали са вађењем уверења о претежној моћи порезивања и тако преко ноћи себе приказивали као земљораднике. Трговци и занатлије злоупотребљавали су и Уредбу о регулисању исплата улога код појединих новчаних завода, донету крајем децембра 1932. године, према којој су заводи били обавезни да врше исплате повериоцима који су новац потраживали због плаћања обавеза држави.[34] Сва ова збивања онемогућавала су редовно пословање банака и водила их у стање неактивности.

Повлачење страних средстава из банака и криза поверења утицали су да се укупна средства банака осетно смање. У првој половини 1933.

[32] Милан Лазић, *Пољопривредна производња у Краљевини Југославији (1919–1940. године), Упоредни преглед производње по покрајинама и бановинама*, Београд, 1999, 62.

[33] АЈ, Фонд Централног пресбироа, 38-575-742, Вардар, 2. јануар 1934. године.

[34] *Службене новине Краљевине Југославије*, 27. децембар 1932.

године осећала се оскудица новца код новчаних завода, а нарочито код сељачких задружних савеза. Поготово је било тешко стање на селу и сеоске кредитне задруге нису биле у стању да удовоље потраживањима чак и малих износа за хитне и оправдане потребе. Повучена готовина из кредитних установа била је тезаурисана и веома се споро враћала, упркос живој државној пропаганди и апела на становништво. Пословање новчаних завода огледало се углавном на прикупљање средстава путем наплате потраживања за подмирење поверилаца. На неликвидност банка улагачи су се углавном привикли и навикли се да им се исплаћују само мали износи.[35]

Новчани заводи долазили су у ситуацију да траже заштиту према Уредби о заштити новчаних завода и њихових веровника. Већ 1934. године број завода под заштитом за одлагање обавеза попео се на 291 акционарски новчани завод и 20 штедионица, што је чинило 49% приватних банака и 40% штедионица.[36] Заштити су прибегли и власотиначки заводи, па је Власотиначка трговачка банка прва затражила заштиту марта 1935. године, док су друга два новчана завода то учинила 1938. године. У стварности то је значило свођење послова на минимум и реални престанак рада. У каквој позицији се банкарство нашло најбоље се може видети из податка да је у Југославији 1938. године нормално радило само 28,3% новчаних завода.[37]

Уопштено узевши, тридесете године XX века у Краљевини Југославији обележио је крах приватног банкарства и тешка ситуација у привреди. Без обзира на настојања државе да приватно банкарство у Југославији ипак опстане у значајнијој мери, оно је доживело страховит удар, од којег се није опоравило ни када је криза почела да јењава. Заштита земљорадника погодила је и трговце и занатлије који су пословали са земљорадницима, а како њихове обавезе према држави нису ублажене, долазило је до протеста.[38]

У Власотинцу је донекле пословала једино Кредитна банка. Смањила је свој капитал 1934. године на један милион динара, односно, повукла је половину уложеног капитала акционара, тако да су они у одређеној мери били осигурани од пропадања уложеног новца, а са друге стране банка је имала довољно капитала да буде у активном стању и тако настави са пословањем. Ради смањења трошкова у тренуцима слабог пословања, ба-

[35] АЈ, Фонд Двора, 74–86–127, Општи преглед привредних прилика у земљи до 8. маја 1933, 1–2.

[36] Драгутин В. Гајић, *Карактеристике развоја банкарства у Југославији између два светска рата,* докторска дисертација на Економском факултету у Београду, Београд 1965, 114.

[37] АЈ, 38–575–744, Zagrebački Lloyd.

[38] У Београду су занатлије и трговци чак и затварали радње незадовољни сталним повећањем дажбина и немогућности да се наплате потраживања од земљорадника (*Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије*, II Редован сазив за 1933/34, књ. II, Београд, 1934, излагање др Живана Лукића, 52–53).

нка је одлучила да се 1937. године повуче из локала у вароши у коме је под закупом пословала. Свој уред пребацила је у зграду канцеларије млина и на тај начин су се сва банчина предузећа нашла под истим кровом. Непостојање новчане залихе онемогућавало је банку да у млину држи веће количине самлевеног жита, које би елиминисале чекање сељака док се донето жито не самеље. Услед великог застоја и губљења времена, пољопривредници су носили жито на друга места, иако је услуга на њима била скупља.

Новембра 1940. године на основу концесије од власотиначке општине, фирма Косте Илића и Синова из Лесковца пустила је у рад нову централу и за кратко време преузела све кориснике. Разлози су били коришћење дневне и ноћне струје и бољи услови претплате (укидање потрошачког минимума и нижа цена киловата). У немогућности да издржи конкуренцију, Кредитна банка је продала дрвене стубове, спроводнике, изолаторе и инсталације на улицама за 125.000 динара.[39] Исте године банчина предузећа процењена су на око три милиона динара. Рат у Југославији омео је у потпуности рад новчаних установа, па је на основу одобрења окружног начелства у Лесковцу на ванредном збору акционара 11. августа 1943. године одлучено да се Кредитна банка преобрати у млинско предузеће.[40]

Summary

Sladjana Zdravković

FINANCIAL POWER OF VLASOTINCE IN THE INTERWAR PERIOD

In the post WWI period business of Vlasotince's banks took advantage to basic capital increase, and when in 1924. the third bureau - Credit Bank, with the largest basic capital of 2 million dinars was established, the possibility of lending the money has become much easier. The motives for the existence of three financial institution in a small town can be seen from many sides. Wealthy families as Ilić, Prikić, Valčić, Popović expanded their influence in this way and Dimitrije On. Popovic, as a politician, could thus provide support of the electors and acompilsh the wishes of his business partners, including the biggest of them, rentier Milan T. Valčić. Banks were also used to recruit close family members who have come this way to a well paying job.

[39] AJ, 65-1457-2441, Извештај комесара при Власотиначкој кредитној банци о извршеном прегледу на дан 15. јануар 1941. године.

[40] AJ, 65-1457-2441, Извештај Власотиначке кредитне банке Министарству трговине и индустрије од 20. августа 1943. године.

Александар Кадијевић
Одељење за историју уметности
Филозофског факултета у Београду

УДК 72(497.11-12)”19”
72.071.1(497.11-12)”19”

РАД ХРВАТСКИХ АРХИТЕКАТА У ЈУГОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ – ПРОБЛЕМИ ИСТРАЖИВАЊА

Историјски извори потврђују да је међу архитектима и грађевинским инжењерима различитих националности који су радили на простору југоисточне Србије од краја деветнаестог века до данас, било и неколико градитеља из Хрватске.[1] Уз домаће и стране архитекте, дали су особен стваралачки допринос уобличавању изграђених средина.

Будући да је новији архитектонско-урбанистички развој насеља југоисточне Србије проучен парцијално,[2] прецизно атрибуирање, датовање и стилско карактерисање изграђених јединица није спроведено доследно. Похвално је да су опуси најистакнутијих стваралаца, углавном придошлих из стручно развијенијих средина (Београда, Скопља и царске Русије) детаљније анализирани,[3] што важи и за рад појединих локалних архитеката, док је допринос градитеља из удаљенијих југословенских крајева скромно истражен.

Од градова у Србији, хрватске архитекте је највише привлачио Београд, а затим Нови Сад, Ниш и Приштина. Као административни центри у

[1] Под архитектима из Хрватске подразумевамо ствараоце хрватске, српске и других националности рођене, школоване или афирмисане у Хрватској.

[2] Након пионирских истраживања покренутих средином осамдесетих година прошлог века од стране локалних музеја, архива и конзерваторских установа, темељитија проучавања градитељског фонда југоисточне Србије данас самостално спроводе специјализовани историографи - претежно у Нишу, Нишкој Бањи, Лесковцу и Врању, а затим у Сурдулици и Власотинцу. Остале градске и сеоске средине са тог простора нису у довољној мери истраживачки обухваћене (са изузетком важнијих цркава).

[3] Реч је о градитељској делатности тајфе Дамјанов, раду државних и приватних архитеката - Светозара Ивачковића, Милорада Рувидића, Владимира Николића, Јована Илкића, Петра Поповића, Бранислава Којића, Александра Дерока, Момира Коруновића, Јулијана Дјупона, Всеволда Татаринова, Петра Анагностија, Григорија Самојлова, Александра и Ксеније Медведев, Василија Андросова, Момчила Белобрка, Бранка Тасића, Јованке Јефтановић, Михајла Митровића и других.

којима су предузимани најкрупнији државни грађевинско-инвестициони подухвати, до распада СФРЈ (1991) остали су у жижи интересовања хрватских градитеља. У њима је до 1941. г. цветала и приватна капиталистичка иницијатива, подједнако примамљива са практичног становишта.

Као главни град Краљевине Србије (1882-1918), Краљевине СХС/Југославије (1918-1941), и СФРЈ (1945-1991), Београд је током прошлог столећа вишеструко увећао свој грађевински фонд. Његови крупни архитектонско-урбанистички подухвати, подржани домаћим и страним капиталом, привлачили су градитеље из различитих средина. Уз свестране руске емигранте, мноштвом реализација посебно су предњачили пројектанти из Хрватске.[4] Углавном су подизали у блок узидане пословно-стамбене зграде (Прва хрватска штедионица, Југословенска удружена банка, Новинарски дом, палата „Албанија“), самостална административна и угоститељска здања (палата СИВ, хотел „Југославија“), вишепородичне стамбене објекте, луксузне резиденције (вила „Мир“) и једнопородичне куће (Никићева кућа), четири меморијалне целине и две цркве. Активно су учествовали на конкурсима за престижне јавне грађевине, добијајући откупе и награде са правом на материјализацију.

Будући да је неимарство у постотоманској, ослободилачким ратовима исцрпљеној Србији, дуго заостајало за урбанистички уређенијим и стилски савременијим градитељством на територији Хрватске,[5] не чуди што српски архитекти нису претендовали да граде у Загребу, већ су то повремено успевали у хрватским континенталним и приморским подручјима.

На основу досадашњих историографских истраживања, може се говорити о скоро осам стотина објеката хрватских градитеља подигнутих на територији Србије, од којих је двадесетак сграђено пре 1914. год., пет стотина у међуратном раздобљу, а остатак након Другог светског рата. Захваљујући труду специјализованих историографа, најзначајније тековине тог уплива су иницијално датоване и атрибуиране. Међу делима хрватских архитеката реализованим изван српске престонице, уз старија дела Хермана Болеа и Ћирила Ивековића у Срему,[6] издвајају се цркве

[4] Видети: A.Kadijević, *Hrvatski arhitekti u izgradnji Beograda u 20.stoljeću***,** Prostor 42, Zagreb 2011, 467-477.

[5] Првенствено захваљујући вишем нивоу опште градитељске културе, ефикаснијој контроли спровођења грађевинских норми, делотворнијем утицају средњоевропских високошколских установа и харизматичних ментора са којима су хрватски архитекти (за разлику од српских) тесно сарађивали: Фридриха фон Шмита, Карла Хазенауера, Ота Вагнера, Јозефа Хофмана, Фридриха Омана, Адолфа Лоса, Петера Беренса, Ханса Пелцига, Анри ван де Велдеа и Ле Корбизјеа.

[6] S. Marković, *Ćiril Metod Iveković*, Zagreb, 1992, 12, 149; I. Krašnjak, *Herman Bolle u Srijemu*, Osiječki zbornik 27, Osijek, 2004, 181-201; D. Damjanović, *Arhitekt Herman Bollé* , Zagreb, 2013, 266-288, 428, 463, 489-491.

Срца Исусовог (1931-1932)[7] у Шиду Франа Фунтака и Св. Арканђела Микаела (1931-1933) у Краљеву Блажа Катушића,[8] Већница (1960-1965) у Панчеву Казимира Остроговића, [9] Дом културе (1970) у Чачку Лује Шверера,[10] Спомен збирка Павла Бељанског (1961) Иве Куртовића и Музеј Револуције (1959-1970) у Новом Саду Ивана Витића [11] и Винарија у Вршцу (1963-1969) Станка Фабриса.[12] Углавном је реч о објектима обухватног просторног капацитета и модерног ликовног израза, директно нарученим или остварeним након победа на анонимним југословенским конкурсима. Када се темељитије истражи активност хрватских архитеката и у осталим градовима Србије, стећи ће се подробнији увид у њихов укупан рад.

Учешће хрватских градитеља у српској архитектури, изражено током сва три поменута историјска раздобља кроз различите облике стручног ангажовања (студирање, нострификовање академских исправа, пројектовање, грађење, конкурсно надметање, излагање, урбанизам, универзитетска и средњошколска настава, жирирање, руковођење установама, публицистика и историографија) обележиле су три стваралачке групације. Прву, историјски најделотворнију и у српској култури најутицајнију, обухватају градитељи из Хрватске трајније настањени у Србији, који су мноштвом остварења и континуираном стручном активношћу оставили осетнији лични траг (Инкиостри, Гранић, Бон, Бајлон, Врбанић, Куртовић, Марушић). Другу скупину чине архитекти који су у Србији боравили привремено, у распону од неколико месеци до неколико година, употпуњујући његове амбијенте и урбанистичке потезе (Сунко, Мештровић, Ерлих, Ивацић, Вајсман, Остроговић, Хорват, Катушић). Трећу, персонално најбројнију групацију, обухватају архитекти заинтересовани за повремену сарадњу са Србијом путем изложби, жирирања, конкурсних

[7] Д. Дамјановић, *Римокатоличка црква Срца Исусова у Шиду*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 36, Нови Сад, 2008, 225-246.

[8] Видети елаборат о заштити храма у Регионалном заводу за заштиту споменика културе у Краљеву (2011).

[9] Видети: S. Živkov, *Dvije vijećnice Kazimira Ostrogovića u kontekstu njihovog nastanka*, u: Umetnost, arhitektura, dizajn (ur.D.Jelenković), Pančevo, 2007, 54-65; I. Turato, *Narodni odbor (Gradska vijećnica), Pančevo, 1960,* u: Kazimir Ostrogović, Arhitektura br.1 (218), Zagreb, 2008, 82-83.

[10] О том монументалном здању, стожерном чиниоцу централног градског трга Чачка у историографској литератури видети: З. Радовановић, *Чачак, слика града 2000-2005*, Чачак, 2005, 83, 86; Д. Рајић-М. Тимотијевић, *Културна ризница Чачка. Од праисторије до модерног доба*, Чачак, 2008, 245; V. Đokić, *Urbana tipologija: gradski trg u Srbiji*, Beograd, 2009, 322-331.

[11] V. Brdar, *Spomen zbirka Pavla Beljanskog 45 godina kasnije 1961-2006*, DaNS 53, Novi Sad, 2006, 60-63.

[12] D. Bačić, *Prolegomena za opus arhitekta Stanka Fabrisa - Višestambena zgrada u Ul. grada Vukovara 52 u Zagrebu*, Prostor 7, No.1 (17), Zagreb, 1999, 96, 101.

надметања и ретких материјализација, углавном праћених из Загреба, Ријеке и Сплита (Ковачић, Ивековић, Шен, Иблер, Карнелути, Планић, Денслер, Леви, Витић, Фабрис, Голијанин и др.).

Непостојање организованије сарадње између савремених хрватских и српских истраживачких институција, допринело је да многи аспекти рада хрватских градитеља у Србији остану нерасветљени. Одсуство заједничких пројеката и конференција, размене публикација и дијалога између најпродуктивнијих историографа, изражено након политичког одвајања два народа (1991), одразило се и на статус ове осетљиве, умногоме компаративистички постулиране теме. Будући да је за обе културне средине вишеструко корисно да се сазнања о хрватско-српским архитектонским везама прецизно систематизују и константно обогаћују, неопходно је покренути обухватнију акцију у том правцу, уважавајући раније доприносе. Осим рекапитулације некадашњих и подупирања текућих истраживачких настојања, потребно је указати и на постојеће стање изворне грађе која сведочи о овој теми, без које нису ни могућа плоднија компаративна проучавања. Тиме ће и српска служба заштите културних споменика добити важан критериолошки подстицај за системско очување већег броја евидентираних дела хрватских градитеља у зони своје надлежности.

Проучавањем објеката на терену, техничке документације и историографске литературе, за сада је евидентиран уплив неколицине хрватских архитеката који су деловали у југоисточној Србији, првенствено у Нишу и околини. Њихова активност је регистрована у два периода – између два светска рата (1918-1941) и после 1945. године.

Захваљујући архитектима Зорану Чемерикићу и Александру Кековићу, домаћа историографија је 2006. године обогаћена претпоставкама да су на територији Ниша у међуратном раздобљу градили истакнути хрватски модернисти Драго Иблер (1894-1964) **(сл.1)** и Драго Галић (1907-1992).[13] Следећи основане индиције и метод стилске анализе, аутори су закључили да су Иблер и Галић сарађивали са инвеститором Драгишом Цветковићем (1893-1969), најутицајнијим нишким политичарем новијег доба. **(сл.2)** Као градоначелник Ниша, а затим министар социјалног старања и председник владе Краљевине Југославије, Цветковић је подстакао свеобухватну модернизацију бановинског средишта, ангажујући и хрватске архитекте.[14]

[13] Ž. Čorak, *U funkciji znaka. Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata*, Zagreb 1981; T. Premerl, *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata*, Zagreb, 1990; D. Radović Mahečić, *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih,* Zagreb, 2007.

[14] А.Кековић-З.Чемерикић, *Модерна Ниша 1920-1941*, Ниш, 2006, 26- 27, 179, 181, 235.

Стамбена троспратница у Хрељиној улици (1940),[15] **(сл.3)** изграђена у Цветковићевој приватној режији, концепцијски је сродна тадашњим Иблеровим и Галићевим заједничким делима, уобличеним на начелима загребачког функционализма. Као духовни стожер авангардног крила загребачке школе,[16] Иблер га је развијао и кроз универзитетску наставу. Формиран у средњој Европи и Паризу, врло рано се афирмисао у атељеима Пелцига и Корбизјеа, постајући после Ковачића најауторитативнији хрватски пројектант. Галић је, са друге стране, сазрео под снажним утицајем ментора Иблера (дипломирао на Умјетничкој академији 1933), са којим је тесно сарађивао, поставши у послератном раздобљу експерт за стамбену архитектуру. Управо се Галић сматра творцем најпожељнијих и за становање најугоднијих јединица у читавој Хрватској.[17] Од 1947. до пензионисања 1975. год. предавао је на загребачком Архитектонском факултету. Његов послератни опус недавно је сагледан у односу на Ле Корбизјеов.[18]

Познато је да је Иблер градио у Скопљу и учествовао на многим конкурсима и изложбама у међуратном Београду, што оснажује претпоставку да је у Нишу (са својим млађим сарадником) могао градити за тамошњег најмоћнијег инвеститора. Једним бочним зидом првобитно интерполирана у постојећи градски блок, функционалистички безорнаментална троспратница у Хрељиној пропорционално следи Иблеров метод архитектонског компоновања. Мотив благо искошене лође троугаоне основе, видно наглашен у централном увученом платну прочеља, веома је редак у међуратној српској архитектури.

Накнадним проучавањем архивске техничке документације (која је ауторски непотписана), као и просторно-функционалних и конструктивних одлика зграде *in situ,* прецизније ће се утврдити њена сличност са тадашњим Иблеровим и Галићевим остварењима. Индикативно је да у аналима хрватске историографије нема трагова о њиховој нишкој епизоди, али то не значи да је предложена атрибуција неутемељена, већ да би требало интензивније трагати за доказима који би је поткрепили.

У послератној архитектури Ниша, коју пионирски такође изучава арх. Зоран Чемерикић, утврђен је уплив двојице хрватских експерата за стамбену изградњу – Ивана Бартолића и Станка Фабриса. Иван Бартолић (1912-2013) се у деветој години живота из Глине преселио у Загреб, где је и 1939. год. дипломирао на Умјетничкој академији у класи Драге Иблера. Од 1939. до 1941. сарађивао је у водећим атељеима Стјепана Планића,

[15] *Исто*, 179.

[16] T. Premerl, *Avangarda u hrvatskoj arhitekturi*, u: Hrvatska arhitektura, u: J.Hekman (ur.), Hrvatska arhitektura u XX stoljeću, Zagreb 2008, 63-68.

[17] http://www.jutarnji.hr/galicevi-stanovi-najpozeljniji-u-hrvatskoj-/2897/.

[18] V. Ivanković, *Le Corbusier i Drago Galić − kritički eksperimenti arhitekture višestambenih zgrada*, Prostor 17, Zagreb 2009, 3-31.

Славка Левија, Драге Иблера и Владимира Поточњака. Под влашћу НДХ радио је у Уреду за изградњу радничких домова.[19] Од 1945. до 1947. упослен је Министарству грађевина и Министарству здравља, а од 1948. и у загребачком ,,Архитектонском пројектном заводу“ (АПЗ). Године 1954. је основао пројектантско предузеће „Бартолић“ које се током 1963. придружило ,,Архитектонском пројектном заводу Хрватске“. Као угледни члан савезне Коморе за модуларну координацију, превасходно се истакао у хотелској и стамбеној архитектури. Градио је и једнопородичне куће, бавио и публицистиком. Пензионисан је 1973. године.[20]

Бартолићев нишки опус, према арх. Чемерикићу, обухвата више стамбених објеката изграђених у улицама Балканској (1959), Војводе Мишића (1960) и Станка Пауновића (1960).[21] Изграђени у духу ауторског високог модернизма са краја педесетих и почетка шездесетих година прошлог века, они представљају стандардна остварења тадашње југословенске стамбене архитектуре. Већа атрактивност у спољној обради зграде у Балканској 15 подарена је дворишној уместо уличној фасади са два улаза. **(сл.4)** Трособни станови мале квадратуре су решени типски, са трпезаријом претвореном у дневну собу (у краку окренутом дворишту).[22] Нажалост, актуелна надоградња је потпуно деградирала оригинални Бартолићев архитектонски склоп. Тек сагледана компаративно у односу на друга Бартолићева дела (о којима је и у хрватској историографији писано овлашно), његова нишка остварења ће моћи да се тачније вреднују.

О раду Станка Фабриса (1909-1997), ученика утицајног модернисте Ван де Велдеа (код кога је дипломирао у Бриселу 1939), знатно се више зна.[23] Бавио се пројектовањем у Сплиту и Загребу до краја 1942, када приступа НОП-у. После рата је радио у Бјеловару и Пројектном заводу Хрватске (1947-1954), да би до пензионисања (1980) руководио бироом ,,Загреб“. Истакао се као стручњак за стамбене и јавне обекте, превасходно школе и винарије.[24] Захваљујући арх. З. Чемерикићу, утврђено је да Фабрис у Нишу извео обухватни троделни стамбени објект на Тргу 14. октобра (1959).[25] **(сл.5-6)** Тај сложени и разуђени блок, са-

[19] K. Galović, *Arhitektura u Nezavisnoj državi Hrvatskoj*, u: J.Hekman (ur.), Hrvatska arhitektura u XX stoljeću Zagreb, 2008, 175-210.

[20] О Бартолићевом делу опширније видети на сајту Друштва архитеката Загреба: http://www.d-a-z.hr/hr/clanovi/arhitekti/bartolic-ivan,1135.html.

[21] З. С. Чемерикић, *Савремена архитектура Ниша 1946-1966*, Ниш, 2010, 124, 179.

[22] *Исто*, 160.

[23] Његово дело је било тема два исцрпна монографска огледа: D. Bačić, *нав.дело*; H. Bartulović, A. Uchytil, K.Šerman, *Tri stambena sklopa arhitekta Stanka Fabrisa u Splitu iz 1960-ih Tipizirane stambene jedinice u različitim prostornim okolnostima,* Prostor 21, [46], Zagreb, 2013.

[24] У веома инструктивном и надахнутом Бачићевом раду, кратко се напомиње да је Фабрис у Нишу саградио стамбени блок од три зграде (D. Bačić, *нав.дело,*101).

[25] З. С. Чемерикић, *нав.дело*, 132-133, 190.

стављен од три водоравне спојене зграде, одсликава његово тумачење касномодернистичких пројектантских идеала, посебно разрађивано на подручју Сплита. Француски прозори који обухватају пуне висине етажа, истицање конструкције на фасадама и ублажени композиционо-хроматски неопластицизам у коме доминирају квадратични травеји, видни су и на његовом нишком блоку. Повлачењем једне ламеле, према арх. Чемерикићу, формирана је мала пјацета насупрот парку трга, док већи станови имају пролазну трпезарију осветљену кроз дневну собу (што се сматра неуобичајеним).[26] Упечатљив светло-тамни ефекат потцртан је пластицитетом увучених лођа, равномерно распоређеним дуж фасадног платна. Надоградњом централног и левог дела стамбеног блока (2008), знатно је деградирана оригинална Фабрисова архитектура, што је задесило мноштво стамбених објеката у Србији.[27]

Меморијална целина Бубањ (1963) хрватског вајара Ивана Саболића (1921-1986), једног од двојице лауреата на конкурсу из 1959. године,[28] представља капиталан архитектонски и скулпторски комплекс социјалистичког раздобља. **(сл.7)** Снажног силуетног и пејзажног ефекта, као и слојевитог симболичког програма у коме доминира мотив стилизоване стиснуте песнице, целина заслужује већу пажњу са историографског становишта. Проток времена, обележен сменама друштвених идеологија и културних приоритета (укључујући и појаву увредљивих ревизионистичких графита), није умањио цивилизацијски значај Саболићевог надахнутог остварења.

Будућа темељитија и компаративно усмерена истраживања историјске грађе, паралелно предузимана у Нишу и Хрватској, потпуније ће осветлити друштвене и архитектонске околности у којима су настала дела хрватских градитеља. При томе би посебну пажњу требало поклонити документацији из приватних колекција пројектаната, власника зграда и њихових наследника, која потенцијално сведочи о знатнијем упливу хрватских градитеља на простору југоисточне Србије.[29]

---

[26] *Исто*, 162.

[27] M. Čanak, *Masovna nadgradnja kao degerativni faktor urbane rekonstrukcije*, Izgradnja 57, Beograd, 2003, 145-156; A. Kadijević, *Savremene arhitektonske nadgradnje u Beogradu: Između socijalnog pritiska i degradacije urbanog tkiva*, Pravo i društvo 2, Beograd, 2011, 185-193.

[28] Б. Андрејевић, *Споменици Ниша*, Ниш, 1998, 42-43; М. Ракоција, *Културна ризница Ниша*, Ниш, 2001, 129.

[29] Овај прилог је проистекао из рада на пројекту „Српска уметност 20. века: национално и Европа“ у Министарству просвете и науке РС (бр.17703, 2011-2014.г.). У сакупљању грађе помогло нам је више колега, којима срдачно захваљујемо: Јелени Илић, Зорану Чемерикићу, Марку Стојановићу, Срђану Марковићу, Станиславу Живкову и Златку Карачу.

Слика 1: Арх. Драго Иблер (1894-1964)

Слика 2: Драгиша Цветковић (1893-1969)

Слика 3: Зграда у Хрељиној (данас Козарачкој улици) у Нишу (фотографија Јелене Илић, 2014)

Слика 4: Арх.Иван Бартолић, зграда у Балканској ул. бр 15 у Нишу (фотографија Јелене Илић, 2014)

Слика 5: Арх.Станко Фабрис, стамбени блок на Тргу 14.октобра у Нишу, детаљ (фотографија Јелене Илић, 2014)

Слика 6: Арх.Станко Фабрис, стамбени блок на Тргу 14.октобра у Нишу, поглед на дограђене делове (фотографија Јелене Илић, 2014)

Слика 7: Иван Саболић, меморијални комплекс на Бубњу изнад Ниша (фотографија Срђана Марковића, 2012)

Summary

Aleksandar Kadijević

WORKS OF CROATIAN ARCHITECTS IN SOUTHEASTERN SERBIA - THE RESEARCH PROBLEMS

Historical sources confirm the fact that among architects and civil engineers of different nationalities who worked in Southeastern Serbia since the end of nineteenth century until today, several constructors/builders were from Croatia.Withal domestic and foreign architects, they gave a distinctive creative contribution/enriched shaping the built environment. The latest studyings on objects in the field, technical documentation and historical literature, recorded inflow of a number of Croatian architects who were active in southeastern Serbia, primarily in Nis and surrounding area.Their activity was registered in two periods - between the two World wars (1918-1941 Ibler-Drago and Drago Galic), and after 1945 (Ivan Bartolić and Stanko Fabris).Upcoming, thorough researches of historical material using comparative- historical method, undertaken in parallel with researches in Nis and Croatia, will completely elucidate the social and architectural circumstances in which works of Croatian constructors performed.Data, taken from private collections of civil project engineers,owners of constructions/buildings and their successors should be considered as a potential information of evident influence of Croatian architects in Southeastern Serbia.

Милица Мађановић
дипломирани историчар уметности
Београд

УДК 726.54(497.11)”1918/1941”
72:929 Андросов В. М.

ЛЕСКОВАЧКИ ОПУС АРХИТЕКТЕ ВАСИЛИЈА МИХАИЛОВИЧА АНДРОСОВА У СВЕТЛУ ИСТОРИОГРАФСКИХ И АРХИВСКИХ ИЗВОРА

Упет таласа евакуације са југа Русије у периоду од 1919. до 1921. године, турбулентна идејно-политичка превирања међуратног периода усмерила су ка Краљевини СХС животне путеве четрдесет пет хиљада руских емиграната.[1] Поред бројних интелектуалаца – научника и уметника – крајем грађанског рата у отаџбини, пристигло је више десетина архитеката који су, свесрдно прихваћени услед недовољног броја домаћих компетентних стручњака, оставили дубок траг у свим аспектима архитектонске и градитељске праксе ових простора. До краја треће деценије из различитих држава у расејању стигло је још осамдесет архитеката и стотинак грађевинских инжењера који су се, такође, бавили пројектовањем.[2] У раздобљу између два рата на југословенској архитектонској позорници стварале су три генерације руских неимара – у прву спадају припадници средње и старије генерације, формирани и углавном већ афирмисани ствараоци, најчешће са богатим градитељским искуством стеченим у домовини, у другу млади аутори пристигли у Краљевину пред сам завршетак студија у Русији, док трећу чине најмлађи Руси, чије се формално образовање од почетка везивало за архитектонски факултет у Београду.[3] Захваљујући угодностима и привилегијама које је Београд, као престоница, могао да пружи, највећи број руских емиграната се задржао управо на његовој територији. Међутим, није био мали број оних који

[1] В.: М. Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-1924*, Београд, 1997.

[2] А. Кадијевић, *Улога руских емиграната у београдској архитектури између два светска рата*, ГГБ XLIX-L, Београд, 2002-2003, 131-142.

[3] А. Кадијевић, *Допринос руских неимара – емиграната српској архитектури између два светска рата*, у: Руси без Русије. Српски Руси, ур. Бранковић З., Београд, 1994, 243-254.

су стварали широм Југославије, оставивши за собом градитељски легат широког квантитативног и квалитативног спектра.[4]

Међу најплодније руске градитеље који су својим делом утиснули јединствен печат у обликовање визуелног ткива бројних, како градских тако и сеоских, средина наших простора у периоду између два рата, уз Николаја Краснова,[5] убраја се Василије Михаилович Андросов.[6] Одговарајући на новонастале потребе уједињене и централизоване патријаршије Српске православне цркве, Андросовљев ауторски потпис је, уз Момира

[4] О животу, делатности и утицају руских архитеката в.: С. Тошева, *Капитална дела руских архитеката у Београду*, у: Руска емиграција у српској култури XX века, том I, ур. Сибиновић М., Београд 1994, 302-307; А. Кадијевић, *Допринос руских неимара – емиграната српској архитектури између два светска рата*, у: Руси без Русије. Српски Руси, ур. Бранковић З., Београд, 1994, 243-254; Исти, *Један век тражења националног стила (средина XIX – средина XX века)*, Београд, 1997, 147-149; Т. Миленковић, *Руски инжењери у Југославији*, Београд, 1997; М. Ђурђевић, *Делатност руских архитеката емиграната у југоисточној Србији*, Лесковачки зборник XXXIX, Лесковац, 1999, 183-192; А. Кадијевић, *О раду руских архитеката у Јужној Србији у периоду између два светска рата*, Лесковачки зборник XLI, Лесковац 2001, 245-252; А. Кадијевић, *Улога руских емиграната у београдској архитектури између два светска рата*, ГГБ XLIX-L, Београд 2002-2003, 131-142.

[5] О животу и делу Н. Краснова: Б. Несторовић, *Постакадемизам у архитектури Београда (1919-1941)*, ГГБ XX, Београд, 1973, 339-379; Ж. Шкаламера, *Архитекта Никола Краснов (Москва 1864 – Београд 1939)*, Свеске ДИУС XIV, Београд 1983, 109-129; С. Тошева, *Капитална дела руских архитеката*... 302-207; А., *Допринос руских неимара*... 243-254; Исти, *Прилог проучавању дела архитекте Николе Краснова у Југославији (1922-1937)*, Саопштења РЗЗЗСК XXVI, Београд 1994, 181-192; Исти, *Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС/Југославије у Београду од 1922. до 1939. године*, ГГБ XLIV, Београд 1997, 221-255; Исти, *Улога руских емиграната*... 131-142; Исти, Естетика *архитектуре академизма (XIX-XX век)*, Београд 2005.

[6] О животу и делу арх. В. Андросова в.: у Архиву Југославије – предмет „Василиј Андросов“. МГ КЈ – 62, f 2, Досијеа f А-1; А. Кадијевић, *Допринос руских неимара-емиграната*... 243-254; Исти, *Цркве архитекта Василија Андросова у Лесковцу и околини*, Лесковачки зборник XXXV, Лесковац 1995, 75-79; А. Кадијевић, С. Марковић, *Градитељство Лесковца и околине између два светска рата*, Лесковац 1996; Т. Миленковић, *Наведено дело*, 113; *Лексикон српских архитеката 19. и 20 века*, у. З. Маневић, Београд 1999, 9; А. Кадијевић, *Један век тражења*... 162-164; Исти, *О раду руских архитеката*... 245-252; Н. П. Илић, *Руски емигранти у лесковачком крају после 1917*, Лесковац 2003, 74; А. Кадијевић, *Улога руских емиграната*... 131-142; Исти, *Василије Михаилович Андросов (1872-1944), пројекат цркве св. Константина и Јелене у Пожеги*, Ужички зборник XXIX, Ужице 2005, 199-223; М. Дрљевић, *Пластична декорација цркве св. Тројице у Лесковцу*, Лесковачки зборник XLVII, Лесковац 2007, 161-176; В. Обреновић, магистарски рад: *Српска црквена архитектура 1918-1941. – токови и обележја*, Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Одељење за историју уметности, Београд 2008, 160-193.

Коруновића, Петра Поповића, Александра Дерока, Григорија Самојлова и Виктора Лукомског, у домену српске сакралне архитектуре био међу најзначајнијима.[7] Запослен у Министарству грађевина, најпрестижнијем и напродуктивнијем грађевинском атељеу међуратног периода на овим просторима, Андросов је пројектовао и подигао преко осамдесет објеката, међу којима се у остварења од посебне вредности могу убројити саборни храм у Лесковцу и сеоске цркве у Доњој Локошници и Кумареву.

Имајући претходно поменуто у виду, не изненађује чињеница да су у периоду од деведесетих година прошлог века, када допринос руских емиграната југословенској градитељској и архитектонској сцени постаје све значајнији предмет историографских истраживања, Андросов и његова делатност у Лесковцу и околини постали теме којима су истраживачи посвећивали незанемарљиву количину пажње. Истраживања А. Кадијевића се у том погледу чине најопсежнијима и најплоднијима. Питању личности и дела Василија Андросова у Лесковцу и околини враћао се у више наврата износећи пред стручну јавност податке о некима од најзначајнијих и највреднијих остварења руског емигранта, који је, можда, управо овим грађевинама досегао највише домете сопственог сакралног градитељства.[8] Монографија *Градитељство Лесковца и околине између два светска рата*, резултат заједничког залагања А. Кадијевића и С. Марковића, пред читаоце доноси обједињене информације о Андросовљевом опусу у лесковачком региону праћене квалитетним визуелним материјалом у виду фотографија грађевина, основа и нацрта.[9] У Лесковачком зборнику из 1999. године два аутора ће се бавити поменутим питањем, премда, обрађујући сасвим другачије аспекте. Представљајући делатност руских архитеката-емиграната у југоисточној Србији ауторка М. Ђурђевић је у свом чланку изнела концизан преглед Андросовљевих грађевина на поменутој територији, док се Х. А. Ракић бавио само једним делом Андросова – саборним лесковачким храмом – кроз призму поједи-

[7] О раду поменутих аутора в.: З. Шипка-Ергелашев, *Пера Ј. Поповић, живот и делатност*, ЗЛУМС, 16, Нови Сад 1980, 159–202; М. Јовановић, *Александар Дероко*, Београд 1991; А. Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд 1996; А. Кадијевић, *Београдски период рада архитекте Виктора Викторовича Лукомског (1920-1943)*, ГГБ XLV-XLVI, Београд 1998-1999, 115-132; Милан Просен, *Прилог познавању београдског опуса Григорија И. Самојлова*, Наслеђе III, Београд 2001, 89-104; А. Кадијевић, *Градитељска делатност Петра Ј. поповића у југоситочној Србији (1908-1930)*, ЗЛУМС XL, Нови Сад 2012, 225-241.

[8] А. Кадијевић, *Допринос руских неимара-емиграната*... 243-254; Исти, *Цркве архитекта Василија Андросова*... 75-79; Исти, *Један век тражења*... 162-164; Исти, *О раду руских архитеката*... 245-252; Исти, *Василије Михаилович Андросов (1872-1944)*... 199-223.

[9] А. Кадијевић, С. Марковић, *Нав. дело*.

ности везаних за историјске околности и ток његовог подизања.[10] Ауторка М. Дрљевић је приљежно истражила пластичну декорацију цркве Св. Тројице у Лесковцу, прецизно је описујући и трагајући за Андросевљевим изворима инспирације у споменицима моравске Србије, приближивши читаоцу још један, до тада посебно необрађиван, слој ишчитавања саборног лесковачког храма.[11] Коначно, у свом изузетно слојевитом и плодном истраживању обједињеном у виду магистарског рада насловљеног *Српска црквена архитектура 1918-1941. – токови и обележја*, ауторка В. Обреновић цело поглавље посвећује Андросову, посебно истичући рафинираност примењену у обликовању цркава у Кумареву и Лесковцу.[12]

Овај рад писан је са циљем да олакша накнадна истраживања и укаже на значај заборављеног архитекте који је бројним остварењима обогатио просторе Краљевине СХС/Југославије. Након уводног дела, концизно ће бити изнете информације о животу и лесковачким грађевинама Василија Андросова, после чега ће бити коментарисана релевантна архивска грађа која се чува у Архиву Југославије у Београду.

Василиј Михаилович Андросов рођен је 6. јула 1872. године у Одеси. Готово четрдесет година живота провео је у домовини пре но што је био приморан да је напусти –дипломирао је на Архитектонском одсеку у Санкт Петербургу 1897. године, а до 1918. је радио у различитим службама Руског царства – у Министарству просвете и Св. Синоду где је претежно пројектовао школе и цркве, али и два Новчана завода (1906-1912) и Учитељски институт у Санкт Петербургу (1914-1915).[13] Имајући у виду његово високо образовање и плодно искуство у царској Русији, не изненађује чињеница да се већ маја 1920, одмах након емигрирања у Краљевину СХС 1919. године, за време грађанског рата који се у његовој домовини распламсао после октобарског преврата из 1917, запослио у стручној установи највишег ранга – Министарству грађевина, где ће провести остатак свог радног века. Као већ формирана личност са богатим искуством, радио је у Секцији града Београда и Одсеку за богомоље и јавне споменике Архитектонског одељења. Академски образован, потекавши из средине са богатим византијским формалним одјецима, највише успеха у новој средини постигао је у сакралној архитектури чврсте, строге потке оживљене грацилним пластичним детаљима, уклапајући се у српска неоморавска струјања епохе. За доприносе у изградњи земље

[10] М. Ђурђевић, *Нав. дело,* 183-192; Х. А. Ракић, „Неколико фрагмената везаних за изградњу саборне цркве св. Тројице у Лесковцу“, Лесковачки зборник, XXXIX, Лесковац, 1999, 193-207.

[11] М. Дрљевић, *Нав.дело,* 161-176.

[12] В. Обреновић, *Нав. дело,* 160-193.

[13] А. Кадијевић, *Василије Михаилович Андросов...* 199-224.

добио је више државних одликовања. Преминуо је 13. септембра 1944. године у Београду, где је и сахрањен – на руској парцели 90, на Новом гробљу.[14]

Несумњиво најрепрезентативније и у формалном погледу најуспелије остварење првог периода Андросовљевог рада у Југославији јесте саборна црква Св. Тројице, подигнута у центру Лесковца **(сл. 1)**.

После ослобођења од турске власти, попут других градова широм Србије, Лесковац почиње да економски напредује, постепено се развијајући у привредно-економски, друштвено-политички и културно-просветни центар подручја. У новонасталим просперитетним условима и услед дотрајалости старе богомоље посвећене Богородичином рођењу, појавила се потреба за новом, пространом црквом која би била адекватна за бројне вернике и рефлектовала нову ситуацију. Једно од првих питања које је делегација, на чијем се челу налазио Сретен Динић, изнела пред Стојана Николића, 1914. године изабраног за председника лесковачке општине, управо је било питање подизања нове цркве.[15] Закључено је да одмах треба почети са градњом, али је Први светски рат онемогућио даље развијање планова. Нова иницијатива за подизање храма покренута је о Видовдану 1919. године, када су започели удружени напори становника Лесковца и околине усмерени ка реализацији поменуте идеје – они који су били у прилици, помагали су финансијски, а остали на који год начин им је био могућан. Темељи су освештани 15. октобра 1922. године, а радови коначно завршени 1931. године, када је направљена велика свечаност приликом освећења, којој су присуствовали краљ Александар Први, патријарх Варнава и други високи званичници. За уложени труд и упорност на изградњи нове цркве у Лесковцу краљ Александар је одликовао управни и надзорни одбор орденима, а нишки епископ Доситеј све чланове одбора захвалницом.[16]

Иако је познато да је израда планова поверена руском архитекти Василију Андросову, истраживања су показала да је у техничкој документацији о лесковачкој саборној цркви сачуван интересантан неизведени нацрт Жарка Татића, блиског сарадника начелника Архитектонског одељења Министарства грађевина Петра Ј. Поповића и одличног познаваоца српске средњовековне архитектуре.[17] Татићев план, у јануару 1922. године предат Министарству на увид, одликује се изразитом подужношћу, динамичношћу и слободнијом концепцијом у односу на Андросовљеву визију. Међутим, иако мање маштовита, композиција руског емигранта је далеко хармоничнија и упечатљивија.

[14] *Исто.*

[15] Х. А. Ракић, *Нав. дело*, 193-207.

[16] *Исто.*

[17] А. Кадијевић, С. Марковић, *Нав. дело*, 31-39.

Прецизан академски карактер исијава из Андросовљевог плана, конципираног у виду равнокраког слободног крста са пет купола. Олтарски простор је решен троделно, са одвојеним просторијама за протезис и ђаконикон, међутим, својом пространошћу није адекватно избалансиран у односу на узану припрату на западу. Као код многих новијих српских цркава, компактност зидних маса наоса растерећена је отварањем посебних улаза на северној и јужној страни храма. Централним простором грађевине доминира високо кубе ослоњено на академски моделоване подупираче чијом се збијеном композицијом умањује количина природне светлости и прегледност унутрашњости храма. Над припратом и бочним травејима наоса подигнуте су галерије.

Принцип поштовања строге симетрије далеко успешније је примењен у обликовању спољашње композиције грађевине, која се одликује петокуполном формом са доминантним централним витким кубетом и четири мања над угловима. Фасаде цркве оживљене су богато декорисаним розетама, порталима и бифорама под лучним забатима, а хоризонтална подела зидних маса наглашена је помоћу два кордонска венца.[18] Нарочито се истиче пластична обрада олтарских апсида и купола, где су суперпонирањем различито формираних зона унети динамични контрасти хоризонталних и вертикалних елемената. Саборни храм у Лесковцу, као и остале грађевине на којима је радио, Андросов није решио у виду пуког копирања неке средњовековне здужбине – она представља дело талентованог еклектичара, академску компилацију мотива српске медиевалне архитектуре, надграђену личном интерпретацијом и ауторском визијом. Стога би се лесковачка црква могла дефинисати као брижљива елаборација моравске декоративности, косовско-метохијске петокуполне елевације, најмање заступљених рашких елемената и строгог, академски конципираног обликовања целине грађевине. Нажалост, ово остварење је непажљивим послератним урбанистичким интервенцијама измештено из иницијално доминантне урбане и визуелне позиције лесковачке ведуте.

У сарадњи са архитектом Петром Поповићем,[19] врсним познаваоцем српског средњовековног градитељског наслеђа, Андросов је 1926. године пројектовао грађевину која се издваја из низа типски обрађених сеоских православних богомоља мањих димензија, цркву у Доњој Локошници,

[18] О пластичној декорацији Св. Тројице у Лесковцу в.: М. Дрљевић, *Нав.дело,* 161-176.

[19] Андросов и Поповић су сарађивали у више наврата – планови за капелу Велимира Тодоровића на београдском Новом гробљу, прерада првобитних планова цркве Св. Александра Невског на Дорћолу Јелисавете Начић, в.: Б. Вујовић, *Дорћол и црква св. Александра* Невског, ГГБ XXVI, Београд 1979, 133-148; З. Шипка-Ергелањев, *Нав. дело*, 159-202; А. Кадијевић, *Један век тражења*... 156,159, 162-163; Исти, Василије Михаилович Андросов... 207-208, 209-211.

селу смештеном североисточно од Лесковца, посвећену апостолима св. Петру и Павлу **(сл. 2)**. На основу података из летописа цркве у Доњој Локошници, претходна истраживања указала су да је новац за подизање обезбеђен давањем црквеног земљишта у закуп мештанима, као и да је храм сграђен великим залагањем месног пароха руског порекла, Алексија П. Руткевича.[20] Градња је завршена 1930. године.

Основа храма решена је у виду уписаног крста развијеног типа са једном куполом над централним делом наоса. Поповићеви утицаји могу се ишчитати из наглашености централног плана и основног кубуса у спољашњој композицији у њему својственом затвореном „блоковитом" маниру којим доминирају слободне зидне површине оживљене малобројним уским отворима и јединим кордонским венцом, истоветне диспозиције као венац на Поповићевој цркви у Кумодражу, постављеним у висини лучне нише западног и јужног портала. Андросовљеви утицаји видљиви су у пирамидалном уздизању маса које се и овде завршавају лучним забатима, као и обликом кубета, типичном за његове сеоске цркве.[21] Допадљивост и снага израза цркве у Доњој Локошници узроковане су њеним хармоничним размерама, конструктивном чврстином, једноставним и јасним обликовањем разуђених волумена и сведеном декорацијом, реминисценцијом на романске и рашке цркве.

Једно од најрепрезентативнијих Андросовљевих остварења у домену сакралне архитектуре налази се недалеко од Лесковца, у селу Кумареву **(сл. 3)**. Посвећена св. Параскеви, црква је подизана у периоду од 1930. до 1933. године и представља повратак архитекта триконхалном моравском плану развијеног уписаног крста са једном куполом и звоником над припратом, након низа огледних решења једнобродних сеоских богомоља са звоником и малобројним отворима.[22] Упркос и више но очитим сличностима са другим Андросовљевим решењима (црква у Дегрмену; степенасто уздизање маса у Радовању), својом деликатном контуром, љупким линијама, овалним и кружним облицима умањеном тврдоћом и масивности у спољној обради, сведеном декорацијом црква у Кумареву представља питорескну и веома успешну синтезу барокног третмана форме и традиционалне српско-византијске просторне матрице.[23]

Нацрти које је Андросов израдио 1930. године, сачувани у архиву Нишке епархије, сведоче о његовој визији формалног решења планова за вршење комплетне надградње раније започетих темеља цркве (1893-1923), датоване још у ранохришћанска времена. Међутим, до реализације није дошло, нити је, до данашњих дана, извршена било каква доградња

[20] А. Кадијевић, *Цркве архитекта Василија*... 75-79.

[21] Упореди храм у Радовању.

[22] Видети цркве у Корбову, Малом Орашју.

[23] А. Кадијевић, С. Марковић, *Нав. дело*, 77-78.

започете цркве посвећене св. Илији у Сијаринској Бањи. Андросов је поштовао затечено стање древног објекта, задржавајући форму сажетог уписаног крста цркве са наглашеном, са спољашње тространом, а унутрашње стране полукружном олтарском апсидом, широким централним простором наоса и плитком припратом на западу. Његове интервенције огледају се у додавању звоника уз северни зид нартекса, чиме се постиже одређена динамика маса узрокована асиметричношћу композиције западног прочеља храма, и спољашњој обради зидних платана на коју је, несумњиво, утицала ауторова инспирација древним наслеђем основног споменика – користећи рустичну камену оплату удахнуо је грађевини неопходну историјску „патину“, архаичан и древан изглед карактеристичнији за романске но византијске цркве.

Југозападно од Лесковца, у малом селу Букова Глава, сачувана је црква невеликих димензија, изведена према Андросовљевом пројекту из 1938. године. Супротно претходно поменутим богомољама, грађевина у Буковој Глави се одликује далеко једноставнијим и мање амбициозним приступом у обликовању. Реч је о једнобродној цркви без куполе са звоником на преслицу изведеним над припратом.

У београдском Архиву Југославије грађа релевантна за изучавање Андросовљевог опуса у околини Лесковца чува се у два фонда – фонду Министарства грађевина Краљевине Југославије и фонду Министарства вера Краљевине Југославије.[24] Садржи драгоцену техничку документацију, али и правне и друге административне акте који сведоче о настанку његових дела.

Масивност и обим подизања саборног лесковачког храма, подухвата дугог више од једне деценије, рефлектује се у грађи административног карактера која је настала као продукт напора да ова идеја буде реализована.[25] Етапе подизања грађевине, званично иницираног писмом које је 25. јуна 1920. године Управни одбор за подизање нове цркве у Лесковцу послао Министру грађевина обавештавајући га о прекој потреби за изградњу нове богомоље у Лесковцу услед дотрајалости старе грађевине подигнуте за време турске владавине пре сто тридсет година, као и след прикупљања финансијских средстава, могу се пратити кроз осамдесет шест страница докумената који сведоче о труду и упорности Лесковчана уложеним како би до краја спровели изградњу велелепне цркве у своме граду. Највећи део грађе односи се на преписку између Одбора за дизање храма у Лесковцу, нишког Духовног суда и Министарства вера поводом

[24] Фонд бр. 62 Министарства грађевина Краљевине Југославије, f 1498; МГ КЈ-62, збирка планова Архитектонског одељења а. ј. 233, 244, 288; фонд бр. 69 Министарства вера Краљевине Југославије, f 68, а. ј. 111; МВ КЈ-69, f 70, а. ј. 13.

[25] МВ КЈ-69, f 70, а. ј. 13.

прикупљања новца за различите аспекте подизања саборног храма. У овом погледу, као интересантно издваја се писмо које је 2. јануара 1926. године Клуб посланика Народне радикалне странке упутио тадашњем министру вера лично, како би Одбору за подизање цркве било уступљено двадесет хиљада динара колико је, након неколико претходно одбијених захтева, после поменутог апела и било додељено 23. априла 1926. године из буџета Министарства вера за 1926/1927. годину.

За изучавање објекта из естетско-уметничког аспекта, насупрот претходно поменутој грађи стриктно релевантној за историјат подизања грађевине, значајна је техничка документација која се чува у Збирци планова Архитектонског одељења Министарства грађевина под бројем 271, док је раније поменут Татићев план евидентиран под бројем 19.[26] Садржај предмета је од скора доступан и у електронској форми, а садржи двадесет један документ, који су поређани на следећи начин:

1. План цркве у Лесковцу. Источна фасада; размера 1:100; потпис: архит. В. Андросов, Београд, 1922.

2. Скица нове цркве у Лесковцу; размера 1:200; потпис: архитект Жарко Татић, јануар 1922. Београд.

3. План цркве у Лесковцу. Основа приземља; размера 1:100; потпис: архит. В. Андросов, 1922. Београд.

4. План цркве у Лесковцу. Подужни пресек; размера 1:100; пројектовао: В. Андросов, Архитект, 4. II 1922. г. Београд; видео инспектор: Драг. Маслаћ; прегледао са техничке стране 16. марта 1922. г. у Београду арх. Дим. М. Леко.

5. План цркве у Лесковцу. Западна фасада; размера 1:100; пројектовао: В. Андросов, Архитект, 4. II 1922. г. Београд; видео инспектор: Драг. Маслаћ; прегледао са техничке стране 16. марта 1922. г. у Београду арх. Дим. М. Леко.

6. План цркве у Лесковцу. Источна фасада; размера 1:100; пројектовао: В. Андросов, Архитект, 4. II 1922. г. Београд; видео инспектор: Драг. Маслаћ; прегледао са техничке стране 16. марта 1922. г. у Београду арх. Дим. М. Леко.

7. План цркве у Лесковцу. Основа крова; размера 1:100; пројектовао: В. Андросов, Архитект, 4. II 1922. г. Београд; видео инспектор: Драг. Маслаћ; прегледао са техничке стране 16. марта 1922. г. у Београду арх. Дим. М. Леко.

8. План цркве у Лесковцу. Основа хора; размера 1:100; пројектовао: В. Андросов, Архитект, 4. II 1922. г. Београд; видео инспектор: Драг. Маслаћ; прегледао са техничке стране 16. марта 1922. г. у Београду арх. Дим. М. Леко.

[26] МГ КЈ-62, а. ј. 233.

9. План цркве у Лесковцу. Основа приземља; размера 1:100; пројектовао: В. Андросов, Архитект, 4. II 1922. г. Београд; видео инспектор: Драг. Маслаћ; прегледао са техничке стране 16. марта 1922. г. у Београду арх. Дим. М. Леко.

10. План цркве у Лесковцу. Основе темеља; размера 1:100; пројектовао: В. Андросов, Архитект, 4. II 1922. г. Београд; видео инспектор: Драг. Маслаћ; прегледао са техничке стране 16. марта 1922. г. у Београду арх. Дим. М. Леко.

11. План цркве у Лесковцу. Ситуациони план; размера 1:500; пројектовао: В. Андросов, Архитект, 4. II 1922. г. Београд; видео инспектор: Драг. Маслаћ; прегледао са техничке стране 16. марта 1922. г. у Београду арх. Дим. М. Леко.

12. План цркве у Лесковцу. Подужни пресек; размера 1:100; пројектовао: В. Андросов, Архитект, 4. II 1922. г. Београд; видео инспектор: Драг. Маслаћ; прегледао са техничке стране 16. марта 1922. г. у Београду арх. Дим. М. Леко.

13. План цркве у Лесковцу. Попречни пресек; размера 1:100; пројектовао: В. Андросов, Архитект, 4. II 1922. г. Београд; видео инспектор: Драг. Маслаћ; прегледао са техничке стране 16. марта 1922. г. у Београду арх. Дим. М. Леко.

14. План цркве у Лесковцу. Ситуациони план; размера 1:500; потпис: архит. В. Андросов, 3. III 1922, Београд.

15. План цркве у Лесковцу. Основа крова; размера 1:100; потпис: архит. В. Андросов, Београд, 1922.

16. План цркве у Лесковцу. Основа темеља; размера 1:100; потпис: архит. В. Андросов, Београд, 1922.

17. План цркве у Лесковцу. Основа хора; размера 1:100; потпис: архит. В. Андросов, Београд, 1922.

18. План цркве у Лесковцу. Попречни пресек; размера 1:100; потпис: архит. В. Андросов, Београд, 1922.

19. План цркве у Лесковцу. Подужни пресек; размера 1:100; потпис: архит. В. Андросов, Београд, 1922.

20. План цркве у Лесковцу. Подужни пресек; размера 1:100; потпис: архит. В. Андросов, Београд, 1922.

21. План цркве у Лесковцу. Западна фасада; размера 1:100; потпис: архит. В. Андросов, Београд, 1922.

Након проучавања документације настале услед планирања и подизања цркве у Доњој Локошници, услед њеног далеко мањег квантитативног обима, стиче се утисак да се овај подухват одвијао доста једноставније од оног у Лесковцу. Међутим, невелика количина грађе у овом случају није необична, будући да је реч о сеоској цркви невеликих димензија иза

чијег грађења се налазила реципрочна амбиција.[27] Најстарији документ састављен је 26. августа 1925. године и представља молбу Духовног суда нишке епархије упућену Министарству вера за одобрење кредита Одбору за подизање цркве у износу од 373.947,22 динара, као и да се документација овом приликом приложена, а која се састоји од плана и предрачуна о подизању цркве у селу Доња Локошница из лесковачког среза, заједно са извештајем о избору земљишта достави Министарству грађевина на преглед и одобрење. Министарство вера је проследило сва приложена документа Министарству грађевина, у коме су ревидирани неадекватни првобитни пројекат и новчани износ, умањен на 271.926,19 динара. Одбор за оцену државних набавка Министарства финансија је 4. јуна 1926. године одобрио предлог Министарства грађевина и црква је, може се на основу доступне грађе закључити, подигнута без већих проблема.

Попут случаја са лесковачком монументалном богомољом, информације о просторној концепцији и стилској моделацији грађевине могу се пронаћи у Збирци планова Архитектонског одељења Министарства грађевина заведене под бројем 20, а доступне су и у електронској форми.[28] Предмет броји шеснаест докумената, сложених према наредном редоследу:

1. Пројекат цркве у селу Доња Локошница. Основа приземља; размера 1:100; потпис: архитекти П. Ј. Поповић и В. Андросов, 27. II 1926, Београд.

2. Пројекат цркве у селу Доња Локошница. Основа темеља; размера 1:100; видео: Д. Маслаћ; потпис: архитект В. Андросов, 26. II 1926, Београд.

3. Пројекат цркве у селу Доња Локошница. Основа темеља; размера 1:100; потпис: архитекти П. Ј. Поповић и В. Андросов, 26. II 1926, Београд.

4. Пројекат цркве у селу Доња Локошница. Попречни пресек; размера 1:100; потпис: архитекти П. Ј. Поповић и В. Андросов, 26. II 1926, Београд.

5. Пројекат цркве у селу Доња Локошница. Подужни пресек; размера 1:100; потпис: архитекти П. Ј. Поповић и В. Андросов, 26. II 1926, Београд.

6. Пројекат цркве у селу Доња Локошница. Основа приземља; размера 1:100; потпис: архитекти П. Ј. Поповић и В. Андросов, 27. II 1926, Београд.

7. Пројекат цркве у селу Доња Локошница. Источна фасада; размера 1:100; потпис: архитекти П. Ј. Поповић и В. Андросов, 26. II 1926, Београд.

[27] МВ КЈ-69, f 68, a. j. 111.

[28] МГ КЈ-62, a. j. 244.

8. Пројекат цркве у селу Доња Локошница. Западна фасада; размера 1:100; потпис: архитекти П. Ј. Поповић и В. Андросов, 26. II 1926, Београд.

9. Пројекат цркве у селу Доња Локошница. Основа темеља; размера 1:100; видео: Д. Маслаћ; потпис: архитект В. Андросов, 26. II 1926, Београд.

10. Пројекат цркве у селу Доња Локошница. Северна фасада; размера 1:100; потпис: архитекти П. Ј. Поповић и В. Андросов, 26. II 1926, Београд.

11. Пројекат цркве у селу Доња Локошница. Основа темеља; размера 1:100; потпис: архитекти П. Ј. Поповић и В. Андросов, 26. II 1926, Београд.

12. Пројекат цркве у селу Доња Локошница. Попречни пресек; размера 1:100; потпис: архитекти П. Ј. Поповић и В. Андросов, 26. II 1926, Београд.

13. Пројекат цркве у селу Доња Локошница. Подужни пресек; размера 1:100; потпис: архитекти П. Ј. Поповић и В. Андросов, 26. II 1926, Београд.

14. Пројекат цркве у селу Доња Локошница. Северна фасада; размера 1:100; потпис: архитекти П. Ј. Поповић и В. Андросов, 26. II 1926, Београд.

15. Пројекат цркве у селу Доња Локошница. Источна фасада; размера 1:100; потпис: архитекти П. Ј. Поповић и В. Андросов, 26. II 1926, Београд.

16. Пројекат цркве у селу Доња Локошница. Западна фасада; размера 1:100; потпис: архитекти П. Ј. Поповић и В. Андросов, 26. II 1926, Београд.

У фонду Министарства грађевина доступни су и подаци везани за малу сакралну грађевину на Буковој Глави.[29] „Предмер за дизање спомен-костурнице на Буковој Глави у Власини, бановина вардарска“ писан је на обрасцу штампаном у пет хиљада примерака у Графичкој радионици Министарства грађевина 22. фебруара 1928. године. Осим наслова, мало других ставки је попуњено – није назначено ко је и ког датума „саставио“ или „прегледао са техничке стране“, као ни име начелника одељења Министарства грађевина који је „видео“ спорни предмер. Могуће је претпоставити како разлог за овакву административну недоследност лежи у чињеници да је реч о мање значајној, типски решеној грађевини лоцираној у скрајнуто село невеликих димензија. Овоме је, можда, допринела и намена документа, о којој сведочи рукописна ознака „за архиву“ смештена у горњи десни угао листа. Црним мастилом, благо искошеним уредним

[29] МГ КЈ-62, f 1498.

ћириличним рукописом детаљно су забележени предстојећи радови подељени на земљане, зидарске, бетонске, каменарске, дрводељске, столарске и гвожђарске, као и материјали неопходни за њихово извршавање у 42 ставке. Као посебан сегмент, у виду поднаслова, наглашена је и костурница. У предмер је уметнуто шест картона насловљених као „Пројекат нове цркве на Буковој Глави", на којима се налазе нацрти цркве изведени у размери 1:50. На три картона, чије димензије износе 24,9 цм x 34 цм, представљене су варијанте попречног, а на три, са димензијама 33,2 цм x 32,7 цм, подужног пресека грађевине. Сваки картон носи потпис Андросова, као пројектанта, и шефа арх. М. Крстића, а датован је у 16. септембар 1938. године. У збирци планова Архитектонског одељења, доступан и у електронској форми, под бројем 789, посебно се чува подужни пресек грађевине, рађен на фином, танком папиру у размери 1:50.[30]

Међу утицајним руским емигрантима који су обележили архитектонску праксу наших простора, личност Василија Андросова заузима значајно место. Овај марљиви и повучени руски архитект оставио је за собом велики број црквених грађевина, које су, премда неуједначеног квалитета, обогатиле међуратну сакралну архитектуру Краљевине СХС. Лесковачки регион интересантан је као пресек целокупног Андросовљевог стваралаштва – у њему су смештена како нека од најрепрезентативнијих остварења овог руског градитеља, попут Саборне цркве у Лесковцу, или љупке богомоље у Кумареву, тако и мање амбициозна решења, као што је оно у селу Букова Глава.

У Архиву Југославије, значајној полазишној тачки многих истраживања, чувају се драгоцени подаци о великом броју осталих Андросовљевих грађевина. Иако, нажалост, нису пронађене информације о црквама у Кумареву или Сијаринској бањи, проучавање грађе која се тиче његовог опуса у лесковачком региону, показало се плодним у погледу података о саборној цркви у Лесковцу и мањих богомоља у Доњој Локошници и Буковој Глави. Потенцијално корисним за будуће истраживаче могло би се показати проширење овог истраживања на грађу која се чува у осталим релевантним институцијама и збиркама широм Србије (музејима, архивима, катастарским одсецима, заводима за заштиту споменика културе, хемеротекама и фототекама дневних листова), али и приватним колекцијама и заоставштинама архитеката.

[30] МГ КЈ-62, а. ј. 288.

Слика 1: Саборна црква у Лесковцу - поглед с југозапада

Слика 2: Црква у Доњој Локошници - поглед на јужну фасаду

Слика 3: Црква у Кумареву - поглед с југозапада

Summary

Milica Madjanović

LESKOVAC OPUS - ALL WORKS AND ARCHITECTURAL ACTIVITIES OF ARCHITECT VASILIJE MIHAILOVIČ ANDROSOV IN SCOPE OF HISTORIOGRAPHY AND ARCHIVAL SOURCES

Among the Russian architect - immigrants who influenced his work on the architectural and religious architectural practices of our area, personality and author manuscript of Vasilije Mihailovič Androsov play an important role. Constructor of, primarily, churches and religious buildings, Androsov's activities affect the visual formation of numerous rural and urban areas, marking the interwar sacred architecture of Kingdom of SHS / Yugoslavia. The opus related to Leskovac and its surrounding of this reclusive and studious Russian constructor is an interesting phenomenon for acquisition/studying since it can be seen as a cross-section of the entire creativity of Androsov. It is used to illustrate wide range of his works as follows: buildings that are among the most successful part of the inter-war ecclesiastical architecture of Leskovac area like monumental Cathedral of St. Trinity Church in Leskovac and lovely place of worship in Kumarevo, through unrealized projects (in Sijarinska

Banja) and churches created in cooperation with other important architects of the specified epoch such as the one in Donja Lakošnica, to less ambitious, typical solutions as small church in Bukova Glava. Museums, archives, cadastral departments, institutes for the Protection of Cultural Monuments, the hemerotekas, (the collections of newspapers) , photo libraries, including private collections and architects' legacy are important baselines for numerous studies. Unfortunately, Archives of Yugoslavia the treasury of valuable information related on a wide range of buildings constructed by Androsov (in terms of studying all his works and architectural activities in Leskovac), has lack of information about the church in Kumarevo and Sijarinska Banja, but there is available relevant records related to the Cathedral of St. Trinity Church in Leskovac and smaller houses of worship in Donja Lakošnica and Bukova Glava. An extension of this research to study and systematization of material held by the other relevant institutions throughout Serbia could be potentially useful for next generation of researchers.

Марко Стојановић
Колектив за интеграцију простора
и архитектуру – КИПА,
Одељење за историју уметности
Филозофски факултет у Београду

УДК 725.24(497.11)"1931"

АРХИТЕКТУРА ЗГРАДЕ ДРЖАВНЕ ХИПОТЕКАРНЕ БАНКЕ У НИШУ

АПСТРАКТ: Научно-истраживачким радом и стручном анализом објекта Државне хипотекарне банке у Нишу даје се допринос у даљем проучавању појаве „банкарске архитектуре". Сви већи новчани заводи у Краљевини Југославији имали су препознатљив визуелни идентитет, који се преносио и на објекте њихових централних филијала. Државна хипотекарна банка поседовала је више од двадесет филијала и мањих агенција широм Краљевине Југославије. Поред постојеће централне зграде у Београду (бивша Управа фондова), која је изведена у духу еклектичке архитектуре с краја XIX и почетка XX века, визуелни идентитет њених филијала пројектован је у духу ар-декоа, који је, у зависности од датума и локације изградње, комбинован са монументализованим академизмом и модерном. Објекат нишке филијале представља успешно решење угловнице са истакнутим кубусом на прочељу и фасадном пластиком у духу француске декоративистичке школе.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Државна хипотекарна банка, новчани завод, архитектура, Војин Петровић, ар-деко, академизам, Ниш.

Увод

Репрезентативна зграда Државне хипотекарне банке у Нишу лоцирана је на углу улица Вождове и Орловића Павла. Изграђена је 1931. године по пројектима београдског архитекте Војина Петровића.[1]

[1] Супротно тврдњама М. Ракоције и Б. Андрејевића, који као аутора објекта наводе архитекту Војина Митровића (непостојећи архитекта), по подацима Завода за заштиту споменика културе града Ниша објекат је пројектовао београдски архитекта Војин Петровић. У то време архитекта Петровић је био запослен као техничко лице/архитекта ДХБ. Више о томе у: Зоран Маневић, *Лексикон српских архитеката 19. и 20. века*, Београд 1999, 147; Димитрије М. Леко, *Конкурс за израду скице за нову зграду Централне државне хипотекарне банке у Београду*, Технички лист бр. 5 од 15. марта 1930.год., 65.; Марко Стојановић – Дипломски рад – *Архитектура банака*

Објекат је изведен у духу француске школе међуратног академизма и ардекоа[2] и по својим архитектонским вредностима у потпуности одсликава финансијску моћ новчаног завода за који бива пројектована.[3] Присуство Државне хипотекарне банке у Нишу бива оправдано привредним полетом града, који крајем 20-их и почетком 30-их година постаје управни центар Моравске бановине. Нишки трговци и индустријалци све више узимају кредитне зајмове, па поред Привилеговане народне банке Краљевине Југославије ни десетак мањих локалних новчаних завода не могу да задовоље потребу за константним приливом новог капитала.[4] У том тренутку, Државна хипотекарна банка је други по снази новчани завод у Краљевини Југославији, са развијеном мрежом од преко двадесет филијала и мањих агенција лоцираним широм краљевине.[5] Своју испоставу у Нишу банка отвара 1930. године, када започињу и пројекти за нову зграду филијале.

АРХИТЕКТОНСКА АНАЛИЗА ОБЈЕКТА

По неписаном правилу, зграде филијала по својој архитектури прате форму, тј. ликовни програм фасаде централног управног објекта, чиме сваки новчани завод утврђује свој препознатљиви визуелни идентитет, односно финансијско присуство у одређеној средини. Као најзначајнији пример може се узети управна зграда и филијале Привилеговане народне банке Краљевине Југославије, изведене у духу академизма.[6] С друге стране, Државна хипотекарна банка настаје 1929 (1922) године трансформацијом претходне институције Управе фондова у знатно напреднији новчани завод. Управа фондова добила је своје седиште у виду монументалне палате још 1903. године по пројектима архитеката Николе Несторовића и Андре Стевановића.[7] Након увећања пословних активности банка бива

и штедионица у Београду, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Одељење за историју уметности, *(1918-1941),* Београд 2013, 18.

[2] О ар-декоу у свету и његовим утицајима у Србији погледати: Milan Prosen, Bojana Popović, *L'art deco en Serbie, 1925 QUAND/L'ART DÉCO/SÉDUIT LE MONDE*, Cité de l'architecture et du patrimoine, Paris 2013.

[3] Борислав Андрејевић, *Споменици Ниша – заштићена културна добра од изузетног и великог значаја*, Просвета, Ниш, 1996, 226, Миша Ракоција, *Културна ризница Ниша*, Просвета, Ниш, 2001, 124.

[4] Б. Андрејевић, Исто, 225-226.

[5] Иван М. Бецић, *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918-1941*, Институт за савремену Историју, Београд, 2012, 500; Ист. архив Југославије, Фонд 125, Ф-104, 105, 106, 107, 108, 109, 620.

[6] Централна зграда је изведена по пројектима архитекте Константина Јовановића, док је пројектовање највећег броја филијала поверен архитекти Богдану Несторовићу. Прим. аут.

[7] Више у: Александар Кадијевић, *О стилу београдске палате Управе фондова и његовим Историографским тумачењем*, LIV, књ. 54 за 2007. год.

приморана да физички прошири своју управну зграду или да за своје потребе изгради нову. Престижна локација на Престолонаследниковом тргу превагнула је у корист првог предлога. За потребе проширења објекта банка расписује јавни конкурс, са пропозицијама да се фасада постојеће зграде не мења јер као таква „сведочи о старој српској култури и уметности", али и историјске вредности јер је у њеним просторијама 1918. године потписана капитулација Аустро-Угарске.[8] И поред 24 приспела рада, Управном одбору банке није одговарало ни једно решење, па је посао пројекта доградње објекта поверен банчином архитекти Војину Петровићу.[9] Посматрајући екстеријер, форму, габарите и стилску доследност, доградња објекта је успешна, али се исто не може рећи и за унутрашњу структуру простора, коју архитекта решава лошом диспозицијом нове атријумске шалтер-сале и задржавањем масивног двокраког степеништа Палате Управе фондова. Претпоставља се да је узор за проширење и адаптацију зграде архитекта Петровић имао у надоградњи централне зграде Привилеговане народне банке Краљевине Југославије, која је изведена 1925. године по пројектима архитекте Константина Јовановића.[10] Иако је архитектура централне зграде ДХБ изведена у духу неоренесанса, необарока,[11] као нови архитектонски израз централних филијала одабран је ар-деко, који је у зависности од датума и локације изградње комбинован са монументализованим академизмом и модерном.

Није поуздано јасно зашто је посао пројектовања доградње централне зграде ДХБ поверен архитекти Петровићу, ако се зна да се у том тренутку (1928-1931) у Сарајеву градила једна од њених централних филијала по пројектима архитекте Милана Злоковића,[12] чија монументализована модерна архитектура сама говори о знатно високим дометима њеног аутора.[13]

На основу добијеног посла пројектовања доградње централне зграде, који је позитивно оцењен од стране Управног одбора ДХБ, фаворизованом архитекти Петровићу бива поверено и пројектовање зграде филијале у Нишу. На први поглед једноставнији посао јер се пројектовао комплетан објекат, али локација парцеле на углу двеју улица условљавала је знатно више промишљања како у структури и функционалности унутрашњег

[8] Д. М. Леко, Исто, 65.

[9] Д. М. Леко, Исто, 66.

[10] М. Стојановић, Исто, 20.

[11] А. Кадијевић, Исто, 184.

[12] Ист. архив Југославије, Фонд 125, Ф 109-124.

[13] Миодраг Јовановић, *Француски архитекта Експер и „ар-деко" у Београду*, Наслеђе бр. 3, за 2002. годину, 81; А. Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма (XIX и XX век),* Београд, 2005, 314 ; З. Маневић, *Лексикон неимара*, Београд, 2008, 357-358.

простора тако и карактеристичног ликовног израза фасадног платна. Објекат је лепезасте полигоналне форме у основи, са етажном структуром рашчлањеном на сутерен, високо приземље, два спрата и поткровље. Прочеона партија решена је угаоним кубусом, чиме је препознатљива нишка угловница добила изразит волумен. Просторна диспозиција шалтер-сале, лоциране у самом језгру зграде, прати полигонални облик основе. Њој се приступа кроз предулаз кружног облика са четири нише и хол око којег су груписане остале просторије намењене раду новчаног завода. Овим просторним распоредом зграда је добила на функционалности у пословању са клијентима и обављању других послова запослених. Слична просторна структура поновљена је и на спратовима, на којима се налазе конференцијска сала, као и канцеларије за управу и банкарске чиновнике. Простор сутерена резервисан је за сефове. Не зна се поуздано да ли су неки од простора на вишим етажама имали стамбену намену, јер је то била уобичајена појава код „банкарске архитектуре“.[14]

Улазни портал има сведено решење у виду двокрилних врата, фланкираним светиљкама од кованог гвожђа, чија стилска обрада указује на утицај ар-декоа. Портал је надвишен плочом, на којој је између триглифа уписана 1931. година изградње. Портал је уметнут између четири гигантска канелирана псеудојонска пиластра, који се протежу дуж приземља и првог спрата. Простор између пиластра испуњен је прозорским отворима и правоугаоним ар-деко рељефима, заштитним знаком Државне хипотекарне банке који се налази на објектима готово свих централних филијала.[15] Не зна се поуздано ко је аутор рељефа. Досадашња истраживања рељефне мотиве дефинишу као представе жена, али се на основу дубље анализе долази до закључка да су то представе божанстава, тј. персонификације одређених вештина/занимања. На централном рељефу налази се представа грчког/римског божанства Хермеса, заштитника банкара, са крилима на стопалима и ушима, као и кадуцејем у руци.[16] На бочним рељефима налазе се представе девојака које персонификују архитектуру и уметност, на шта нам указују њихови пратећи атрибути.[17]

[14] Најчешће су на тај начин смештај обезбеђивали чланови управе филијале. Више у: М. Стојановић, Исто.

[15] М. Ракоција, Исто, 124; М. Јовановић, Исто; Милан Просен, „Зграда Државне хипотекарне банке у Ваљеву – непознато дело архитекте Василија фон Баумгартена“, Зборник Музеја примењене уметности бр. 6, за 2010. годину.

[16] Дејан Шаренац, *Митови, симболи*, Београд, 1991; М. Мајсторовић, „Најчешћи антички мотив у архитектонској пластици Београда“, Наслеђе бр. 9 за 2008. год., 105-115.

[17] Персонификација архитектуре се препознаје по капителу јонског стуба на који се ослања женски лик, док се персонификација уметности препознаје по сликарској палети. Прим. аут.

Ликовна композиција доњих етажа завршена је снажном архитравном гредом која се ослања на пиластре. Подеона греда завршена је истуреним кордонским венцом, што ствара визуелни утисак увучености друге етаже у односу на остале сегменте зграде. Суперпонирајући пиластре, на архитравној греди, у зони друге етаже, распоређене су рељефне фигуре на постаментима. У питању су фигуре мушкараца, које у овом случају представљају персонификације индустрије и занатства.[18] Кубус је завршен широком, благо закошеном архитравном гредом, са натписом ДРЖАВНА ХИПОТЕКАРНА БАНКА. Бочне фасаде поседују идентичну етажну сруктуру, са благо истуреним централним ризалитима, који својом композицијом прекидају ток средишње архитравне греде. Овим асиметрично груписаним мотивима појачана је разиграност фасаде и избегнута ритамска монотонија. Фасадно платно је изузетно прочишћено, а од декорације присутни су плитки удвојени псеудојонски пиластри без канелура, између којих су уметнути прозорски отвори. Фасада је израђена од вештачког камена, док су површине у нивоу сутерена, тј. најнижих зона приземља оплаћене полираним смеђим мермером.

ЗАКЉУЧАК

Зграде нишке филијале Државне хипотекарне банке, изграђена по пројектима архитекте Петровића, може се окарактерисати као успешно дело еклектицизма и француског ар-декоа. Поштујући локацију парцеле, аутор вешто изводи дело препознатљивог уметничког израза, које одмах по свом настанку постаје један од највреднијих архитектонских репера града Ниша. По свом волумену и композицији маса угледа се на објекте позног академизма, док се додатна разиграност форме и јасно истицање рељефних мотива може приписати у то време већ распрострањеном утицају француске школе ар-декоа. Одређени аутори ову измешаност архитектонских стилова карактеришу као „транзитивну“ појаву у српском градитељству,[19] односно као извесну слободу у уметничком моделовању својих објеката, али се она пре може приписати конзервативном сензибилитету инвеститора, односно потреби за додатном монументализацијом објеката у циљу визуелне презентације ексклузивности и финансијске моћи новчаног завода.

[18] Д. Шаренац, Исто. Мушкарац иза којег се налази зупчаник представља персонификацију индустрије, док мушкарац са чекићем у руци представља персонификацију занатства. Прм. аут.

[19] Горан Половина, *Транзитивни обликовни концепти на примерима архитектуре Београда*, Наслеђе бр. 10 за 2009. год.

Слика 1: Државна хипотекарна банка, некадашњи изглед

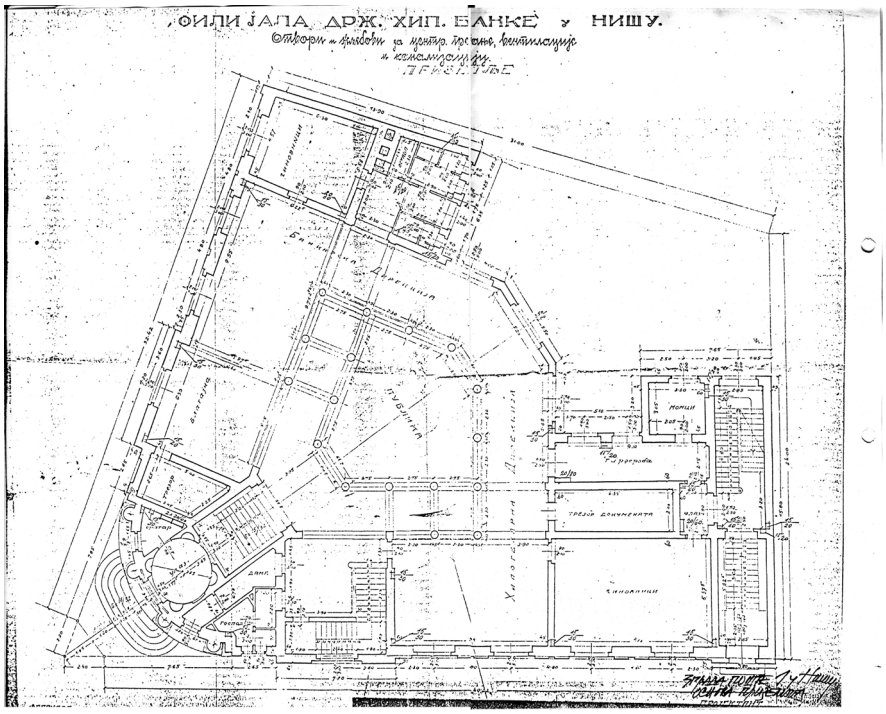

Слика 2: Основа Државне хипотекарне банке

Слика 3: Државна хипотекарна банка, садашње стање

Слика 4: Детаљ фасаде прочеља (ниже етаже)

Слика 5: Детаљ фасаде прочеља (више етаже)

ЛИТЕРАТУРА:

Д. М. Леко, „Конкурс за израду скице за нову зграду Централне државне хипотекарне банке у Београду“, Технички лист бр. 5 од 15. марта 1930. год.

Д. Шаренац, *Митови, симболи*, Београд, 1991.

Б. Андрејевић, *Споменици Ниша – заштићена културна добра од изузетног и великог значаја*, Просвета, Ниш, 1996.

З. Маневић, *Лексикон српских архитеката 19. и 20. века*, Београд, 1999.

М. Ракоција, *Културна ризница Ниша*, Просвета, Ниш, 2001.

М. Јовановић, „Француски архитекта Експер и „ар-деко“ у Београду“, Наслеђе бр. 3, за 2002. годину.

А. Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма (XIX и XX век),* Београд, 2005.

А. Кадијевић, *О стилу београдске палате Управе фондова и његовим историографским тумачењем*, ГГБ, књ. 54 за 2007. год.

З. Маневић, *Лексикон Неимара*, Београд 2008.

М. Мајсторовић, *Најчешћи антички мотив у архитектонској пластици Београда*, Наслеђе бр. 9 за 2008. годину.

Г. Половина, *Транзитивни обликовни концепти на примерима архитектуре Београда*, Наслеђе бр. 10 за 2009. годину.

М. Просен, *Зграда Државне хипотекарне банке у Ваљеву – непознато дело архитекте Василија фон Баумгартена*, Зборник Музеја примењене уметности бр. 6, за 2010. годину.

И. М. Бецић, *Министарстви финансија Краљевине Југославије 1918-1941*, Институт за савремену историју, Београд 2012.

M. Prosen, B. Popović, *L'art deco en Serbie, 1925 QUAND/L'ART DÉCO/ SÉDUIT LE MONDE, Cité de l'architecture et du patrimoine*, Paris 2013.

М. Стојановић – Дипломски рад – *Архитектура банака и штедионица у Београду (1918-1941),* Београд 2013.

Summary

Marko Stojanović

ARCHITECTURE OF THE STATE MORTGAGE BANK IN NIS

Representative building of The State Mortgage Bank is located on the corner of Vozdova and Orlovića Paul street. It was built in 1931. by the project of architect Vojin Petrovic. The building is designed in the spirit of the French school of the Art Deco and interwar Academic style, and for its architectural value fully reflects the financial power of money institute which is being designed for. The presence of The State Mortgage Bank in Nis is being justified by the economic vigor of the city, which in the late 20 's and early 30's became the administrative center of Moravian province. Nis's traders and industrialists are increasingly taking credit loans , and in addition to the Privileged National Bank of the Kingdom of Yugoslavia and dozens of smaller local financial institutes, can't satisfy the need for a constant flow of new capital . At this point, The State Mortgage Bank is the second force money institutions in the Kingdom of Yugoslavia , with a developed network of over twenty branches and smaller agencies located throughout the Kingdom. Its branch in Nis bank opened in 1930., when projects for new building branch began to design. Building of the Nis branch of The State Mortgage Bank , built by the architect Petrovic , can be described as a successful case of Eclecticism and French Art Deco . Respecting the location of the plot, the author skillfully performed distinctive work of artistic expression, that immediately becomes one of the most valuable architectural benchmarks city of Nis, after its occurrence. According to it's volume and composition it reputates on the late

academic facilities and additional forms of playfulness and clearly highlight embossed the motifs that can be attributed to the widespread influence of the French school of art deco in that time. Certain authors of this intermingled architectural styles are characterized as " interstitial " phenomenon in Serbian architects, and a certain freedom in artistic modeling of its buildings, but it is more likely attributable to the conservative sensibilities of investors and a need for additional monumental buildings for the purpose of visual presentation of exclusivity and financial power of cash Institutes.

Небојша Озимић
Историчар
Народни музеј Ниш

УДК 61:929 Пијаде В.

ЛЕСКОВАЧКИ ДАНИ ДР ВЕЛИЗАРА ПИЈАДЕ

Др Велизар Пијаде рођен је 1894. године у Београду, у имућној породици трговца Самуела Пијаде, као један од шест синова. Студије медицине је завршио у Бечу и по окончању Првог светског рата кренуо у Лесковац. Према неким изворима, он је у Лесковац дошао 1919, док његова кћерка наводи 1923. годину као датум доласка породице Пијаде у овај град.[1] Ту тврдњу Јелисавете Јеле Пијаде на свој начин подржава и чињеница да је она рођена 1920. у Богатићу.[2] Из штурих, и врло често преписивањем погрешно преношених података, може се закључити да је др Велизар Пијаде оженио Маргариту, Францускињу, о којој не знамо ништа ближе, непосредно по завршетку Првог светског рата и да му је прва служба била у Богатићу. Велика је вероватноћа да је у Лесковац дошао 1923. на позив Жака Конфина, лекара. Стицајем околности, управо су ова двојица Јевреја, лекара, основали прву рендгенолошку службу у Лесковцу, а др Пијаде је био један од оних лекара који су међу првима у својој ординацији имали и рендген апарат. Његова ординација налазила се у Улици краља Александра, преко пута хотела „Дубочица“,.[3]

У Лесковцу је др Пијаде доживео свој професионални, друштвени и сваки други успон. Укључује се у поновно оснивање Соколског друштва „Душан Силни“,[4] као и савезне ловачке дружине „Свети краљ Милутин“[5].

[1] Писмо Јеле Пијаде-Zeiss од 3. септембра 1978 (Народни музеј Ниш, некласификована грађа). У даљем тексту *Писмо Јеле Пијаде.*

[2] J. Romano, *Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije 1941-1945, žrtve fašističkog terora i učesnici u NOR-u*, JIZ, 2, Beograd, 1973, 73-258, 202.

[3] T. Jovanović, Z. Stanković, M. Pavlović, „Nastanak i razvoj rendgenske dijagnostike u Leskovcu i okolini“, Apollinem medicum et aesculapium, vol. 1, br. 1, Leskovac, 2002, str. 7-12.

[4] Рад друштва је обновљен 1922 (С. Димитријевић, *Историја Лесковца и околине* 1918 - 1941, Лесковац, 1983, 352).

[5] Рад друштва је обновљен 1927. године, „*Лесковачки гласник*“ бр. 36, 3. септембар 1927

Поред свих ових активности, кућа др Пијаде је дуго међу Лесковчанима словила за неформални дом културе у коме су се могли чути и видети врсни музичари, глумци и грађанска елита Лесковца оног времена.

О тим данима Јела Пијаде се сећа:

Наш дом је увек био нека врста „дома културе“ јер су се редовито скупљали сваке недеље по подне разноразни интелектуалци, Далматинци, Хрвати, Срби – сви они који су потребом своје службе били приморани да живе у Лесковцу. Лекари, адвокати, професори гимназије итд. Много музике – Бетовен, Моцарт и др. Виолинисте и певачи из Загреба долазили су, мајка их је тражила на концертима које је Пијаде организовао. Живот врло буржујски али не и обестан. [6]

Сведочење Јеле Пијаде јасно осветљава поједине очеве навике и карактерне црте. Имајући у виду да је током тридесетих његов рођени брат Моша Пијаде био један од водећих идеолога комунизма, она, када пише о политичкој опредељености свога оца, наводи његов став према овом покрету:

(…) *Лечио је махом сиротињу, исто није узимао хонораре и још је додавао новац за куповину лекова. Био је веома цењен као лекар. Наравно имао је и богату клијентелу као породицу Теокаревић, Јовановић (индустријалци) итд. (...) Велики патриота, капетан, војни лекар у резерви. Није био комуниста али је имао много симпатије за њих и много њих су долазили у наш дом. Како су моји другови били сви комунисти, често је причао са њима и одлично су се слагали. Свог брата Мошу је увек и редовито обилазио, било у Сремској Митровици, било у Лепоглави и редовито, сваког месеца, писао и слао пакете, књиге, боје за сликање и сав материјал за писање књига и превод „Капитала“. Много је волео свог брата. Било их је шесторо, сви ожењени, с децом, и често смо одлазили код њих у Београд.*[7]

Тврдњу Јеле Пијаде да је њен отац гајио симпатије према комунистичком покрету поткрепљује чињеница да је, већ од доласка у Лесковац, др Пијаде издавао лекарска уверења пребијаним радницима у штрајковима који су тих година потресали државу. О једном таквом случају, који се догодио 1. маја 1923, када је пребијен радник Јован Петровић који је, играјући коло, узвикнуо: „Живела Совјетска Русија!“, писала је радничка штампа.[8]

Као човек, др Пијаде је имао и слабости, о којима пише његова кћи:

Волео је да се карта. Вукао је туману још из Беча где је као имућан студент огромно трошио новац. На картама је увек губио јер је играо

[6] *Писмо Јеле Пијаде.*

[7] *Писмо Јеле Пијаде.*

[8] „*Радник*“ бр. 44, 17. 5. 1923; „*Организовани радник*“ бр. 38. 17. 5. 1923. Лист „*Радник*“ пренео је целокупни текст уверења о повредама др Велизара Пијаде.

поштено са бандитима! Волео је жене, волео је и друштво и био је огромни весељак. Сви су увек тражили на балу да играју бечки валцер с њим; једном је добио и прву награду као најбољи играч „лесковачке четворке“.[9]

И заиста, постојао је круг угледних грађана Лесковца који су знали да се коцкају, најпре у Врањској Бањи, а потом у хотелу „Костић“, на последњем спрату. Чести у овој коцкарској скупини били су Пера и Ђока Ђорђевић Кукар, индустријалци, Влада Теокаревић, индустријалац, Циле Миленковић, банкар, Аца Ђуринчић, банкар, и многи други.[10] Нешто касније, као лекар логора на Црвеном крсту и неко ко је присуствовао бројним саслушањима логораша као преводилац, након саслушања књижара Пафа из Ниша, поверио се Зорици Мишковић, која му је помагала у амбуланти:

Како сам глупо сћердао свој живот. Коцкао се са Теокаревићем; ништа нисам радио. Када бих био напољу сада, ја бих им мирно забо нож у леђа.

Није се осврнуо на речи утехе:

Не, нема никаквог правдања. Оно је била само трка за зарадом, да подмирим потребе своје жене, својих пријатељица и своје коцкарске дугове. Ово овде је једини рад у мом животу.[11]

Па ипак, могло би се рећи да је највећа страст др Пијаде био рад у Соколском друштву у коме је био пуних осамнаест година – све време свог боравка у Лесковцу. Активно је учествовао у његовим активностима, заузимајући одговорна места у руководству друштва. Тако се са Жаком Конфином дуго смењивао на месту лекара Друштва, бивао је заменик Старешине, па и сам Старешина Соколског друштва „Душан Силни“.[12]

Иако је био и члан ловачке дружине „Свети краљ Милутин“, стиче се утисак да је др Пијаде међу чланством био, највероватније, на наговор неког од пријатеља, будући да се он сам уопште није бавио ловом. О тој његовој активности, за разлику од соколске, нема никаквих потврда осим фотографије са славе овог друштва, начињене у периоду од 1935. до 1939. године.[13]

---

[9] *Писмо Јеле Пијаде.*

[10] С. Димитријевић, *Историја Лесковца*, 299.

[11] Писмо Зорице Мишковић, Народни музеј Ниш (некласирана грађа), у даљем тексту *Писмо Зорице Мишковић*. Зорица Мишковић је упутила писмо рођеном брату др Велизара Моши Пијаде, који је овај документ послао Јелисавети Јели Пијаде у Париз. Након годину-две, пошто је успоставила везу са Бранком Ножицом, сарадником Народног музеја у Нишу, послала му је, поред фотографија, од којих се већи део објављује у овој публикацији, и писмо Зорице Мишковић.

[12] *Лесковачки гласник*, 3. 2. 1934. и 4. 2.1938**.**

[13] Народни музеј Ниш, логорашки картон Јелисавете Јеле Пијаде.

Живот породице Пијаде се одвијао мирно и без икаквих трзавица, баш као што је то био случај и у већини добростојећих породица Југославије, све до октобра 1940. године, када је Влада Краљевине Југославије донела Уредбу о упису лица јеврејског порекла у средње, више и високе школе (тзв. „Numerus clauses“); овим актом је ограничен број јеврејске деце која се могу уписати у ове школе, школске 1940./41. „ *на ону сразмеру у којој се налази број држављана јеврејског порекла према броју осталих грађана“*. Потписници овог акта, од 5. октобра 1940. године, заведеног под редним бројем М.с.бр.1323, били су министри Владе Краљевине Југославије са Драгишом Цветковићем, Влатком Мачеком и др Антоном Корошецом на челу.

Период од октобра 1940. до априла 1941. представљао је до тада најтрауматичнији период за Јевреје, житеље Југославије. Др Велизар Пијаде је и у овом периоду обављао дужност среског лекара, уз помоћника Андрију Сенеша, истовремено носећи титулу вишег здравственог саветника. Са тог места др Пијаде је новембра 1941. одведен у логор на Црвеном крсту.

Јеврејска заједница у Лесковцу је пред почетак Другог светског рата била прилично бројна, организована прилично архаично, уз доминантан верски аспект у свакодневном животу[14]. Или, како се бележи: „Живот је текао тумачењем од хахама и свештеника. Старији људи су читали Мегилу и Пурим. Понекад су доминирали свештенички обреди са обавезним придикама.“[15]

У таквој ситуацији долази до окупације Краљевине Југославије и Лесковца у њој. Већ августа 1941. похапшени су одрасли мушкарци, потом мушка деца од 6 до 16 година, а после њих – жене. У затвору, Јевреји су били изоловани од осталих затвореника и одатле су одвођени право у логор на Црвеном крсту у Нишу.[16]

Стрељање последњих Јевреја у Лесковцу извршено је 11. децембра 1941. године. Том приликом су, међу 310 људи, стрељани Жаки Берах, син лекара Аврама Ахилела, и малобројни преостали Јевреји. [17]

---

[14] Ј. Миљковић, „Популација Јевреја у Лесковцу уочи и за време Другог светског рата“, Лесковачки зборник XLIV, Лесковац, 2004, 142-148, 142 (у даљем тексту Ј. Миљковић, *Популација Јевреја*).

[15] Исто.

[16] Исто, 145.

[17] Исто.

2. ФОТОГРАФИЈЕ

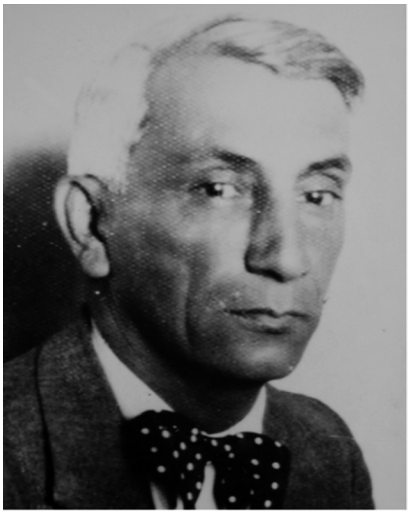

Др Велизар Пијаде непосредно пред рат

Породица Пијаде (1929)

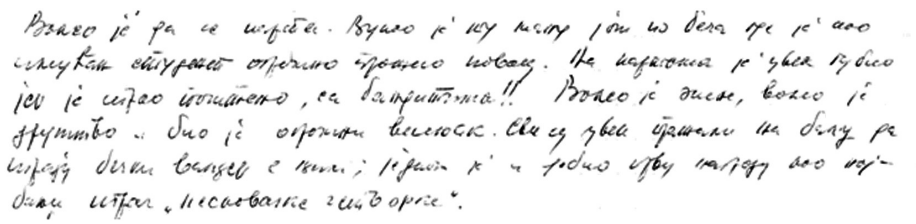

Факсимил писма Јелисавете Јеле Пијаде

Са ћерком Јелисаветом 1933. у Љубљани на Свесоколском слету

Са скупштине Соколског друштва

У недељу 28 јан. т. г. пре подне овд. Соколско друштво одржало је своју редовну годишњу скупштину у друштвеној Соколани под председништвом г. Миод. Живковића, судије и старешине друштва.

При отварању скупштине прочитана је посланица Управе Савеза сокола Краљевине Југославије, а за тим је представљен жупски делегат из Ниша г. Тих. Костић, чинов Нар. б[illegible] П[illegible] у друштвени функционери поднеда исцрпан извештај о раду друштва у току 1933 год. Сви извештаји су примљени једногласно и са одобравањем.

Из ових извештаја вади се, да је у току прошле године друштво обратило нарочиту пажњу техничкој страни и уложило пуно рада на соколском васпитању омладине, што се је и успело. Кроз вежбаоницу прошло је преко 200 чланова и чланица. Технички рад је данас на завидној висини.

И у материјалном погледу друштво је успело. Спале дугове свело је на половину, а и у каси има неколико стотина динара готовине, и поред тога што је ове године имало велике издатке, као на пр. Начелнику плата месечно 250 дин., Начелници 250, капелнику 300, чувару 300 па онда, осветлење, огрев, справе и др.

Поред телесног вежбања на редовним часовима у друштву се радило на просветном, социјалном и здравственом пољу. У току године одржано је више разних педагошких говора неколико предавања, као и три излета. У социјалном погледу радило се је на указивању помоћи и запослењу сиромашних и незапослених чланова.

Друштво је вршило рад и на ширењу и организовању соколства и соколских чета на селу. У т ку 1933 год. основано је пет сеоских соколских чета и то: у Мрштану, Манојловцу, Шарлинцу, Загужану и Вел. Копашници. Чете су показале задовољавајући успех, а нарочито чета Мрштане чији је вођа стари и агилни соколски радник г. Влада Аргировић, учитељ.

Пре избора целе Управе, скупштина је једногласно и с аплаузом изабрала за старешину г. Миод. Живковића, судију. Потом је кандидациони одбор предложио у нову Управу ова лица: за старешину Миод. Живковића, судију, за зам. старешине Др. Вел. Пијада, лекара, за тајника Милорада Т. Митића, студ. права, за благајника Стеву С. Николића, трг., за пред. просв. одбора Влад. Миглевског, професора, за прет. надзорног одбора Др. Јак Конфина, лекара, за прет. здравственог одбора Др. Јову Кашиковића, лекара, за Начелника Бориса Нешокупнојa, наст. гим., за Начелнику Штефицу Тројан, као и потребан број чланова управног, надзорног и здравственог одбора и суд части, у које су поред осталих ушли овд. стари и агилни соколски радници: г. г. Жика Обреновић, Влад. Росић, Душан Стоиљковић, Брат. Белошевић Др. Деклева и др.

После мале дискусије предложена управа примљена је једногласно и скупштина је завршила рад, изразивши захвалност г. г. Влад. Росићу, Душину Стољковићу, Суду општ. града Лесковца, Др. Илићу, лекару, Тих. и Урошу бр. Илићи, фирми Трајко Борђевић-Кукар, Дим. Хаџи-Пешићу и фирми Вранькић и Ко. на указаној услузи и учињеној материјалној помоћи.

Избор новог старешинства Соколског друштва " Душан Силни" – др Велизар Пијаде је изабран за заменика Старешине (Лесковачки гласник, 3.2. 1934.)

Програм рада

Старешинства соколског друштва Лесковац за 1938 годину

Братска управа Соколске Жупе Ниш потврдила је управу овог друштва која је предложена годишњој скупштини од 30-I-1938 год. онако како је тај предлог својевремено већ објављен у Лесковачком гласнику а са следећим изменама: а) на место просветара Фоновић Тодора проф. гимназије наименован је за просветора брат Инж. Јакшић Душан студент Техн. ср. школе пошто је првоименовани поднео оставку. б) на место економа Станковића Владе наименован је за друштвеног економа Живадиновић Бора; в) на место благајника Перића Душана наименован је за благајника Петровић Душан овдашњи учитељ; г) на место друштвеног лекара Дра Пијаде Велизора наименован је за друштвеног лекара Др Деклева Душан све из разлога наведеног под а).

Према нацрту програма рада за ову год. који је на првој пленарној седници од 24.II. т. г. усвојен целокупан рад у овом друштву распоређен је на 9 радних отсека и то:

1) Административни отсек чији је задатак да отправља целокупну администрацију друштва, да води статистику и да установи картотеку пошто је друштво нема;

2) Начелништво са предњачким збором као технички отсек чија је задатак телесно васпитавање целокупног вежбајућег чланства;

3) Просветни одбор, чији је задатак просветно и морално васпитање све-укупног чланства у соколству као и пропагандистички рад на ширењу соколске идеологије и соколства ван соколане.

4) Глазбена секција чији је задатак музичко васпитавање нашега чланства и уједно да сарађује при извођењу соколског васпитања и соколских приредба.

5) Здравствени отсек, који има дужност да бди над здрављем чланства нашег братства, да својим стручним упутствима чува здравље а својим старањем и лечењем да отклања евентуална оболења и несретне случајеве код појединаца.

6) Економат чији је задатак старање о друштвеној имовини и њено одржавање у исправном стању како би се иста што потпуније могла искоришћавати у свако доба за намењене сврхе;

7) Финансијски одбор који има да се стара о материјалним потребама друштва као и о повећању друштвене имовине. Један од главних задатака овог одбора је да тачно и на време прикупља чланарину како за раније тако и за текућу годину.

8) Социјални одбор. Овај одбор има специјалне дужности предвиђене у овом правилнику а главна му је дужност да помаже и упослује незбринуте и сиромашне чланове нашег Двуштва. У току ове године нашем социјалном одбору пала је у део једна нарочита дужност, а то је прикупљање потребних материјалних средстава у сврху неопходно потребне доградње Соколског дома у Лесковцу.

9) Одбор за организацију прославе 40-то годишњице рада од оснивања нашег Друштва.

Осим ових 9 радних отсека постоји и извршни — ужи радни одбор чији је задатак да извршујд одлуке старешинства и да се стара да рад по отсецима тече нормално и без запрека.

Ради што пуније и лакше извођења програма предвиђене су и још две радне секције и то:

а) позоришна секција која је већ образована и прикључена просветном одбору са којим ће сарађивати јер има истоветне циљеве; и

б) певачки збор које се истом има образовати и потчинити управи глазбене секције.

Цео овај рад изводиће се под руководством старешинства; а да би програм што потпуније био остварен старешинство је на основу горње

Избор др Велизара Пијаде за лекара друштва (Лесковачки гласник, 1938.)

Др Велизар Пијаде на слави Ловачког друштва „Свети краљ Милутин“ (горњи ред, други слева)

Породица Пијаде са Јелисаветиним школским другом, Јеврејином непознатог имена 1938. у Лашком,Словенија

Последња фотографија породице Пијаде у свом дому (новембар 1940)

Лекарски коферчић др Велизара Пијаде

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

ИАН – Историјски архив Ниша
- фонд Саве Костића;
- фонд Козара

НмН – Народни музеј Ниш, казивања затвореника логора, књ. XII, XIII, XXI, XXII (необјављена грађа).

Литература

1. Димитријевић С., *Историја Лесковца и околине* 1918 - 1941, Лесковац, 1983.

2. Златић др Јован, *Страдалништво српског народа у нишком ратном округу*, књ.I-IV, књ. I, Просвета, Ниш,1994.

3. Милентијевић З, *Јевреји заточеници логора Црвени крст*, Народни музеј, Ниш, 1978.

4. Милентијевић З, *Логор Црвени крст*, Народни музеј, Ниш, 1980.

5. Миљковић Ј., *Популација Јевреја у Лесковцу уочи и за време Другог светског рата*, Лесковачки зборник XLIV, Лесковац, 2004, 142-148.

6. Миловановић М.М., *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту и стрељања на Бубњу*, Институт за савремену историју/ „Народна књига“, Београд, 1983.

7. Romano J., *Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije 1941-1945, žrtve fašističkog terora i učesnici u NOR-u*, Jevrejski istorijski zbornik, 2, Beograd, 1973, 73-258.

Summary

Nebojša Ozimić

LESKOVAC DAYS OF DR VELIZAR PIJADE

Upon arrival in Leskovac, Dr Velizar Pijade opened a private practice. He is active in Leskovac's „Sokol“ society, hunting society and the local Rotary Club. His home, in which he organized numerous literary events and concerts, became an unofficial „House of Culture“ in Leskovac in 3rd decade of the twentieth century.

Слободан Јовановић
Истраживач
Лесковац

УДК 94:687.1(497.11)”1927/1937”

АБАЏИЈСКИ ЗАНАТ И ПОСЛОВАЊЕ АБАЏИЈЕ У ЛЕСКОВЦУ ОД 1927. ДО 1937. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: Абаџија, кројач одеће од грубог вуненог сукна, био је важан занатлија све до краја прве половине двадесетог века. Цивилизацијске промене и научна достигнућа учинила су своје, па је овај занат пао у заборав. Производи основног и помоћног материјала из тог периода били су груби и тешки, па је њихово обликовање било углавном ручно, изузев делова који су се спајали шиваћом машином прилагођеној овим материјалима. Припремне радње и завршне операције изводиле су се ручно и имале свака понаособ своје називе, чије је порекло из турског језика. У посматраном периоду, занатлије су се често бавиле и допунском делатношћу, па се и мајстор бавио продајом производа од дрвета. Села у Поречју су у домаћој радиности производила велике количине производа од дрвета. Продајући их, мајстор је нашао значајан извор прихода.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: абаџија, мајстор, сукно, лесковачки шајак, минтан, чакшире, гајтан, буђма, допунска делатност.

Одевање људи представља веома важну компоненту у људском животу. Једна од најважнијих функција одеће је обезбеђивање топлотног конфора човековом телу, који се постиже применом одговарајуће одеће.[1] Може се рећи да су у првој половини двадесетог века за израду одевних предмета коришћена само природна влакна, те нису ремећени односи између физиолошких функција тела и одевних предмета. Одећа је задовољавала основну функцију и естетску страну и морала је бити удобна, пријатна за ношење, хигијенска и трајна.

Кроз векове, начин одевања се мењао, како због топлотног конфора тако и због промена које су доносили цивилизација и нова технолошка открића.

[1] Трајко Цветковић, *Технологија израде одеће*, Технолошки факултет, Лесковац, 2001. година, стр. 231.

За време Турака, и непосредно после ослобођења, Лесковац је био не само „велики град“ већ је то био једновремено један од најкрупнијих занатских центара у Србији.[2] Занатлије који су израђивали народну ношњу звали су се абаџије. Ова именица пореклом је из арапског језика са турским суфиксом -џија. Означава кројача одеће од абе (грубог вуненог сукна).[3]

Како се постаје мајстор

Занат се у породици најчешће преносио с колена на колено, и то од оца на најстаријег сина. У случају једне познате абаџијске фамилије у Лесковцу отац Василије одредио је за свог наследника у занату најстаријег сина Светозара. Стриц мајсторов и његова три сина бавила су се истим занатом, те је ова фамилија с правом названа абаџијском, а по њој и улица у којој су живели названа је Абаџијска мала. У првој половини двадесетог века старе патријархалне породице још увек су се задржале, и старешина породице тежио је да је очува, и наследника у занату задржавао у очевој радњи, са тежњом да што дуже ради са оцем. Поред овога, Светозар је учешћем у Првом светском рату био спречен да код строгог оца учитеља брже овлада занатом, и осамостали се. У овоме је успео тек 1926. године, о чему сведочи Мајсторско писмо, које је сваки занатлија био обавезан да истакне на видном месту у радњи. Његова садржина била је следећа:

Еснафска управа
Вароши Лесковца

Овим потврђује, да је Светозар Јовановић, абаџиски помоћник рођен у Лесковцу провео законом одређено време на занату, и положеном мајсторском испиту у занату абаџиском према правилима о мајсторским испитима, ова Еснафска управа издаје мајсторском кандидату Светозару, ово

Мајсторско писмо

Као потврда, да је он признат за мајстора у занату абаџиском и да је тиме према закону о радњама оспособљен за самостално управљање Абаџиске радње.

Дана 11 октобра 1926. год. Бр. 437 — Еснафска управа

Испитни одбор	пословођа	председник
Прока А. Стојановић, учитељ Тодор Чичановић, адвокат Младен Т. Митић Станко П. Митић	Јордан В. Младеновић	Драги С. Костић

Истинитост потписа и печата Еснафа абаџиског Лесковачког среза тврди по наплати прописане таксе.
П 21071
26. 10. 1926.
Лесковац
Начелник Среза
Л. Ј. Јововић

[2] Сергије Димитријевић, *Градска привреда старог Лесковца*, Народни музеј, Лесковац, 1952. година, стр. 7-8.

[3] Википедија, слободна енциклопедија, http://sr.wikipedia.org

Правила о мајсторским испитима прописивала су теоретски и практични део. Теоретски део је обухватао познавање рачуна и робну вредност, а практични размеравање, кројење и шивење, израду одевног предмета.

Мајсторско писмо само потврђује да је Светозар признат за мајстора у занату абаџијском, а да би отворио радњу било је потребно да то огласи, што је и учинио.

Оглас

У овдашњој вароши, упражњаваћу абациску и шпекулативну радњу, које ћу водити под мојим именом

„Светозар Јовановић“

Фирму ћу сам пуноважно потписивати и задуживати што ово дајем јавности на основу члана 5 трговинског закона.

23. новембра 1926. године Светозар Јовановић

Да је Светозар Јовановић абаџија из Лесковца, овај оглас поднео суду за потврду, и у свему га пред судом за свој признао. Лесковачки Првостепени суд по основу члана 2 и 5 Закона о радњама наплатио прописане таксе 350. динара.

Рег. 49. на слово „с“ судија
17. децембра 1926. год. Рад. М. Драговић

Ово је радња у смислу члана 456 З.О.Р
Регистрована у рег 2 р.бр.443 бр. 17055
За Начелника среза писар
Влад. Митић

Овереним огласом од суда мајстор је најавио бављење абаџијским занатом али и речју „шпекулативним“ радњама, недопуштеном трговином, или допунском делатношћу, о чему ће касније бити речи.

Без алата нема заната

Кад заинтересовани муштерија дође код мајстора, најпре изрази жељу, какав му одевни предмет треба и од каквог материјала. Мајстор узима димензије са тела наручиоца метром у облику пантљике, а следећи од алата који користи је дрвени метар „аршин“, кад би заинтересовани донео клашње које су произведене у домаћој радиности. Реч аршин као алат је остао од Турака. Дрвени метар је мајстор користио, кад би пружену тканину на столу обележио кројачком кредом, да би се по обележеном месту тканина секла и кројила. Процес се наставља сечењем тканине обележене великим кројачким маказама. Тканине су биле густе, дебеле и тешке.

У току даљег процеса обликовања важну улогу игра ручно шивење иглом, које могу бити различите дужине. Значајну помоћ, код провлачења игле са концем, кроз чврсту, дебелу тканину пружа напрстак, који се ставља на највећи прст десне руке.

Најважнији алат у овом занату је шиваћа машина, која ножним покретним механизмом, уз помоћ машинске игле и конца машинским бодовима саставља делове одеће и даје им крајњи облик.

У процесу израде одеће потребно је дати одређени облик, како кројењем и шивењем тако и завршним пеглањем, а то се постиже пеглом „утјом“. Пегла има специфичан облик, значајну тежину и дугу лучну дршку од гвожђа. Пегла се загрева ћумуром, дрвеним угљем, који се распали у глиненој посуди, мангалу левкастог облика. Локал у коме је мајстор обављао абаџијску делатност налазио се у тадашњој главној улици Краља Петра бр. 56, на простору између два хотела „Костић“ и „Плуг“. У овом делу улице био је једини абаџија, а било је и других занатлија, банака, трговине и других угоститељских објеката.

Локал је имао две просторије, прву, већу, пословну, у којој је држао репроматеријал и кројио одевне предмете на дугом великом столу. Мања просторија била је радна, а одвојена од пословне стакленим преградним зидом, у којој су обављане све операције изузев кројења за радним столом. Иза ове просторије било је мало двориште, у коме је био стално распаљен мангал где је пегла „утја“ грејана.

На фотографији од 12. 12 1934. године мајстор испред локала у коме је обављао абаџијску делатност

Материјали које је абаџија користио за израду одевних предмета

До појаве вунарске индустрије у Србији народна одела шивена су претежно од клашње, производ домаће радиности, зависно од животних потреба, намене прилагођене временским условима. Домаћице су ручно преле домаћу суру вуну, ткале на ручним дрвеним разбојима, а затим је тканина ваљана у ваљавицама поточарама и сушена на ваздуху.

Мајстор је претежно користио у то време чувени лесковачки абаџијски шајак, који је најчешће био у оливно зеленкастој боји. Тканине је најпре куповао од Фабрике вунених тканина Глигорија Петровића из Лесковца, а затим се оријентисао на Фабрику вунених тканина гајтана и плетива Јовановића и Поповића из Грделице.

У периоду од 1927. до 1933. године од Фабрике вунених тканина Глигорија Петровића мајстор је купио гајтан по цени од 88 до 120 динара 30 кг и 2 кг бурму по цени од 120 до 125 динара за килограм. Од тканине, највише је куповао шајак 500 м по цени од 50 до 80 динара, затим сукно различите ширине 455 м по цени 70 до 120 динара. Најмање је купио гардијску чоју 36 м по цени од 85 до 135 динара. Цене су варирале зависно од услова плаћања, количине, и биле различите по годинама.

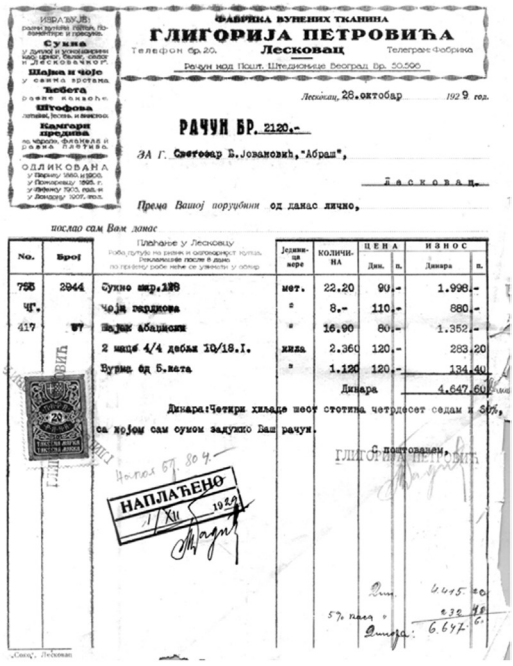

ФАБРИКА ВУНЕНИХ ТКАНИНА
ГЛИГОРИЈА ПЕТРОВИЋА
Телефон бр. 20. Лесковац Телеграм: Фабрика
Рачун код Пошт. Штедионице Београд Бр. 50.596

Лесковац, 28. октобар 1929 год.

РАЧУН БР. 2120.-

ЗА Г. Светозар Б. Јовановић, "Абраш",

Лесковац.

Према Вашој поруџбини од данас лично,

послао сам Вам данас

No.	Број	Плаћање у Лесковцу	Јединица мере	КОЛИЧИНА	ЦЕНА Дин.	ЦЕНА п.	ИЗНОС Динара	ИЗНОС п.
755	2944	Сукно шир. 128	мет.	22.20	90.-		1.998.-	
ЧГ.		Чоја гардиска	"	8.-	110.-		880.-	
417	87	Шајак абаџијски	"	16.90	80.-		1.352.-	
		2 мице 4/4 дебли 10/18.I.	кила	2.360	120.-		283.20	
		Бурма од 5.ката	"	1.120	120.-		134.40	
					Динара		4.647.60	

Динара: Четири хиљаде шест стотина четрдесет седам и 30%, са којом сам сумом задужио Ваш рачун.

С поштовањем,

ГЛИГОРИЈА ПЕТРОВИЋ

НАПЛАЋЕНО 1/XII 1929

Један од рачуна из анализираног периода од фабрике Глигорија Петровића од 28.10.1929. године

Након 1933. године мајстор се потпуно оријентисао на Фабрику вунених тканина, гајтана и плетива Јовановић и Поповић из Грделице, због повољнијих услова плаћања, већег асортимана и неких других разлога. Са овом фабриком мајстор је дуже пословао и од ње набавио веће количине гајтана, бурме, буће и више врста тканина. Тако је купио 160 кг гајтана по цени од 72 до 125 динара, бурме 24 кг по цени од 75 до 125динара, буће 0,9 кг по цени од 108 дин.

Од тканина за то време веома популарни лесковачки шајак набавио је 1860 м по цени 44 до 85 динара за метар. Друга веома тражена тканина била је сукно које је набавио 990 м по цени од 52 до 95 динара. Гардијска чоја била је веома популарна за млађе имућније купце који су шили одевне предмете за свечане прилике, па је мајстор купио 335 м по цени од 70 до 110 динара.

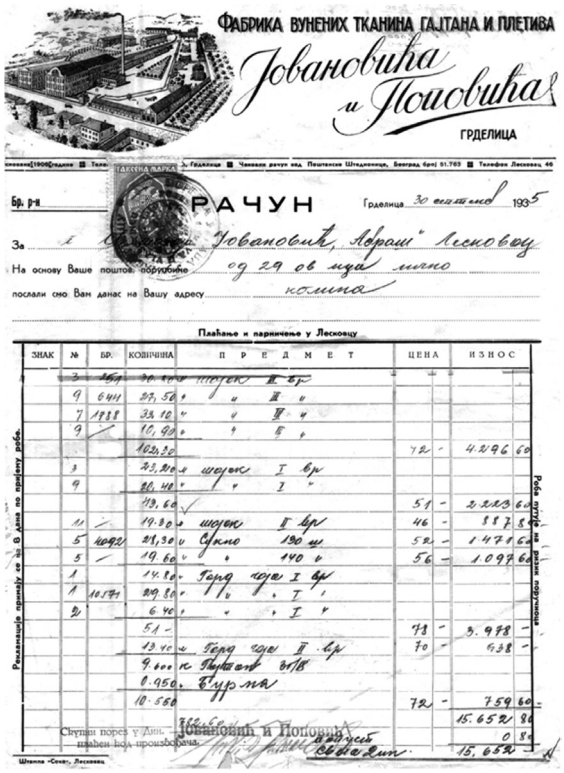
ФАБРИКА ВУНЕНИХ ТКАНИНА ГАЈТАНА И ПЛЕТИВА
Јовановића и Поповића
ГРДЕЛИЦА

Бр. р-н РАЧУН Грделица 30 септемб 1935

За Јовановић, Аброш Лесковац

На основу Ваше поштов поручбине од 29 ов мца лично

послали смо Вам данас на Вашу адресу колина

Плаћање и парничење у Лесковцу

ЗНАК	№	БР.	КОЛИЧИНА	ПРЕДМЕТ	ЦЕНА	ИЗНОС
	3	851	30.80	шајак III бр		
	9	6411	27,50	" " III "		
	7	1788	33.10	" " II "		
	9	/	10,90	" " II "		
			102,30		72 -	4.296 60
	3		23,20	шајак I бр		
	9		20,40	" " I "		
			43,60		51 -	2.223 60
	11	/	19.30	шајак II бр	46 -	887 80
	5	4092	21,30	Сукно 130 ш	52 -	1.471 60
	5	/	19.60	" " 140 "	56 -	1.097 60
	1		14.80	Гард чоја I бр		
	1	10571	29.80	" " I "		
	2		6.40	" " I "		
			51 -		78 -	3.978 -
			13.40	Гард чоја II бр	70 -	938 -
			9.600	Пуштан 31/8		
			0.950	Бурма		
			10.550		72 -	759 60
						15.652 80
						0 80
						15.652 -

Рекламације примају се за 8 дана по пријему робе.

Роба путује на ризик поручиоца

Скупни порез у Дин. 782,60 Јовановић и Поповић
плаћен код произвођача.

Штампа «Сока», Лесковац

Из деветогодишње пословне сарадње са фабриком један од рачуна

Поред наведених, било је и других добављача, али у мањим количинама, као Фабрика вунених и памучних тканина и гајтана Врањкић, Стаменковић и Ком., Неимар АД штофара Београд, Манифактурна трговина Глигорија К. Пешић.

Поред услуге шивења, од доношене тканине клашње, мајстор је у анализираном периоду и куповао ову тканину од произвођача пољопривредника, и то 58 аршина по цени од 5 до 20 динара.

Употребне вредности и карактеристике тканина које је мајстор користио

У производњи и промету, свака тканина добија назив, према технолошком поступку, карактеристикама, спољњем изгледу и опипу, што одређује њену намену.

Сукно је најгрубља и најтежа врста чоје. Израђује се од грубе домаће вуне. Тканина је обично мелирана, природно суре боје, а понекада може бити десинирана пругама по основи.

Шајак је назив за једнобојне тканине, финијег квалитета од сукна. Тежина једног дужног метра шајка била је око 700 грама. Израђује се од фине домаће вуне или одговарајуће увозне вуне. Шајак се највише бојио у маслинасто зеленој, браон и ређе тегет боји.

Гардијска чоја је назив за тканину сличну шајку, само од финије вуне. Израђује се од тањег предива, па је и тканина лакша од шајка. Најчешће је сиве боје.

Основни захтев који се поставља пред сваком одећом, а самим тим и материјалом за њену израду, јесте да што дуже очува изглед. У овоме важну улогу имају памучне тканине.

Американ је густа и јака тканина, непотпуно дорађена у природној боји, коју је мајстор користио повремено као поставу, стално као џеповину, а у мањим количинама за доње рубље.

Ангин је густа, чврста памучна тканина, која је коришћена за џепове и за учвршћивање појединих делова одевних предмета, а коришћена је у сировом и бојеном облику.

Материја густа, пунија, памучна вишебојна десенирана тканина по основи коришћена је као постава.

Сатин је општи назив за веома сјајне тканине, а израђује се од природне свиле рајона, а мајстор га је користио за леђни део код прслука и најчешће је био црне боје.

Помоћни материјали за декорацију одеће

Гајтан, бурма и буђма су производи који су плетени на позамантеријским машинама, а служили су за декорацију народних одела. Разлика је између њих била у броју нити од којих су плетени и међусобног односа завоја код сваког од њих, што је производило различите визуелне ефекте.

Гајтан и бурма били су по сировинском саставу од вуне, имитације свиле и мелез. Буђму је мајстор набављао од произвођача у Ђаковици и Пизрену.

Машински конац за шивење представљао је основно средство за спајање делова одевних производа. Мајстор је користио искључиво памучни конац са популарним трговачким називом „ланац“ и „мечка“ који се у то време у Југославији није производио.

Поред машинског, мајстор је користио и црни абаџијски конац, који је дебљи и грубљи од лана или кудеље, и са њим опшивао рупице за дугмад, а набављао га је у фабрици Прво лесковачко акционарско друштво за прераду лана и кудеље у Лесковцу.

Зависно од врсте одевних предмета, на њима се нашива дугмад плехана за панталоне, од коске или имитације на прслуцима, копуранима и другим одевним предметима. Сличну улогу имале су шнале и скопче. У мањем обиму, али повремено, на захтев муштерије мајстор је користио за декорацију неких одевних предмета плетиво за „оптуку“.

Одевни предмети које је мајстор шио

Све предмете мајстор је шио искључиво по наруџбини. Капуран је шио од различитих материјала, од сукна, једнобојног и шареног, шајка, клашње и гардијске чоје, са поставом и без поставе, са и без гајтана, од гардијске чоје са везом. Од истих материјала шио је и минтан, гуњче и фермен. Прслуке је шио од шајка, клашње и сукна, са поставом на леђном делу од сатина и без, велике и мале. За панталоне мајстор је користио исте материјале, од сукна шио је брич, од клашње без гајтана за одрасле и децу, од гардијске чоје шио је „брич“, и од сукна тип „сметењак“. Шио је и јелеке од клашње и сукна са и без гајтана. За момке имућних људи, власнике фабрика, и чираке код занатлија шио је кошуље од бојених и десенираних памучних тканина, а за људе са села кошуље и гаће од американа. Ове последње мајстор је шио у знатно мањој количини у односу на остале одевне предмете.

Процес шивења одевних предмета

Најпре се „параман“ скроји па прошије **чатише се**. Затим се „утјом“ – пеглом испегла **ухтише се**, па се према мери омерки маказама исече и укроји **ршлаише се**. То се уради са алаџом. Затим се скроји постава од американа и на њу постави укројено лице па се заједно прошије **пандише се**. Тако справљена хаљетка се по ивицама у два три реда концем прошије **темберише се**. После тога се затвара мишкама, сашије јака, опточи гајтаном или буђмом, сашију се дугмета–пулови и најзад попрска водом

из устију **пушћуришe се** и пегла. Ова операција је специфична по начину извођења. Предмет који се пегла накваси се млазем пахуљица, које се добијају тако што се узме у уста добар гутљај воде, усне подесе тако да из уста изилази мала количина воде, па се онда снажно дува, те се вода која пролази кроз усне гоњена ваздухом разбија у ситне капи и пада по предмету који се држи испред устију. Пегла је довољно топла, а притисак њене сопствене тежине увећан притиском ноге тако снажан да и најкрући руб испегла.[4]

Јелек преклопник зове се тако што му се предњи делови, капаци преклапају. Тај јелек се по жељи наручиоца, као и сви остали одевни предмети хаљетке везе оптаче оптуком, вуненом трком.

Гуњче је кратко до појаса, нема јаке, него има узан колир. Гајтаном се не везе него се оптуком оптаче. Гуњче је хаљетка за старије људе.

Чакшире на тур и наборима носили су варошани, и то занатлије и чорбаџије. Делови чакшира су учкурлук, место за провлачење узице којом се везивале ркмаче, прорези на панталонама са једне и друге стране ногавице опточени оптуком, ногавице и седло тур. Ногавице су јако узане, па зато имају у доњем делу разрез ради лакшег навлачења.

Минтан је празнична мушка хаљетка, гајтаном особито лепо извезена и украшена биљним и геометријским шарама мотивима.[5]

Начин плаћања услуга

Из једног насеља јављало се често повише наручиоца, пољопривредника, занатлија различитих професија, за личне потребе или за момке чираке код занатлија. Међу купцима било је сталних, који су се јављали и више пута за посматрани период. Из мајсторове документације може се запазити да је број корисника мајсторових услуга био претежно са села, изузев у 1927. и 1932. години, а у 1934. било их је у једнаком броју.

Сасвим мали број наручиоца, за договорену цену, дао је унапред аванс, предујам. Занемарљив је број оних који је код преузимања одевног предмета одмах платио цео износ. Исто је тако и са дужницима који су измиривали обавезе до седам дана, а највећи их је број који су то учинили у року од двадесет дана. Има и екстремних случајева, у малом броју, које је мајстор толерисао и много дуже. Само је у једном случају у 1928. години за кашњење дуже од годину дана наплатио камату од пет динара. Било је наручилаца који су доносили своје клашње и плаћали само услугу шивења.

[4] Прота Драгутин Ђорђевић, *Живот и обичаји у Лесковачкој Морави*, САНУ, Београд, 1958. година, стр. 43.

[5] Божана Ђурић, „Стара ношња Лесковца и околине“, Лесковачки зборник, Народни музеј, Лесковац, 1962. година.

Мајстор је често чинио интервентне позајмице, али су то били само мали износи, а било је и значајних онима са којима је одржавао везе, и на неки начин их везивао за себе. У 1937. години први и једини пут мајстор је записао у тефтер: „На поверење сам рачунао и погрешио“.

Ко су били корисници мајсторових услуга

Корисници су били најчешће земљорадници, затим занатлије, власници текстилних фабрика и угледни Лесковчани за своје помоћно особље. Најбројнији су били земљорадници, и то из три округа и четрдесет и четири села. Из већих и богатијих села било је чак и по десетак различитих корисника услуга, а мањи број се из истог села и по више пута јављао. Ниже наводимо из којих насеља су корисници од мајстора тражили услуге: „Бели Поток, Богојевце, Брза, Бануша, Букова Глава, Буниброд, Велес, /мајсторов рођак/, Велико Трњане, Винарце, Вучје, Горња Јаина, Горње Стопање, Грданица, Граница, Губеревац, Доње Јаино, Доње Бријање, Дупљане, Жабљане, Залужња, Ивање, Коњувце, Лесковац, Манојловце, Медвеђа, Мирошевце, Накривањ, Оране, Ораовица, Печењевце, Прибој, Разгојна, Разгојнски Чифлук, Синковце, Славујевце, Стубла, Тулово, Чекмин, Чукљеник, Шишинце...“

После земљорадника, бројно најзаступљенији биле су занатлије, које, због специфичности, заслужују да буду наведени, а током времена су нестали. Били су то: „баштован Каспар, Јова пушкар, Нађа гајтанџија, симиџија, кафеџија, алваџија, рабаџија, мејанџија, кантарџија, лончар, тишљер, ложач, дрогериста, бакалин, предузимач, мумџија, фурунџија, ковач, брдар.

Број одевних предмета и цене шивења од мајсторовог и донешеног материјала у 1927. и 1937. години

У наведеним годинама мајстор је шио шест различитих одевних предмета, капуран, минтан, јелек, прслук, панталоне („сметењак“ и „брич“) и доњи веш. Било је различитих по величини (дечијих и за одрасле), од различитог материјала, са везом или без, декорисаних гајтаном или оптуком (пелетена трака), са поставом или без. Од материјала користио је: клашње из домаће радиности и произведене у фабрици, шајак оливне боје, чоју плаве, сиве и гардијску и за веш американ.

Укупно је у првој години сашио 123, а у задњој знатно мање 59 одевна предмета. Разлог због којег постоји оволика разлика није пронађен у мајсторовој документацији, и може се само претпоставити.

Цене за шивење капурана у 1927. години, зависно од чијег материјала и каквог, величине и декорације, кретале су се од 46 до 160 динара, а у 1937. години од 70 до 150 динара.

Цене за минтан, који је мање бројно сашио у 1927. години, биле су од 80 до 100 динара.

Панталоне у 1927. години сашио је 50 по цени од 30 до 100 динара, а у 1937. години 26, по цени од 15 до 60 динара.

У првој анализираној години, сашио је 19 прслука, по цени од 12 до 20 динара, а у 1937. години сашио је 8 по цени од 15 до 25 динара.

Јелеке је сашио само 1927. године, и то четири комада по цени од 25 до 60 динара. Веш, кошуље, гаће, шио је само 1927. године по 5 комада по цени од 10 динара.

Од ученика до кооперанта

Мајстор је био заљубљеник у занат којим се бавио, а овај му је створио услове за живот – њему и породици његовој. Бавећи се овим послом, стално је певао. Преношење свог искуства на младе људе ученике чинио је са великим задовољством и поштовао их. Очински се старао о њима, а они су долазили из различитих средина, породица са различитим економским могућностима. Водио је бригу о савладавању заната ученика, њиховом понашању и указивао на лоше понашање, уколико га је било, и пропусте које су правили.

Кроз мајсторову школу прошао је велики број младих људи, који су имали да овладају овим занатом. У то време родитељи су најчешће одређивали којим ће се занатом дете бавити, без његових личних афинитета за овај занат. Ти млади људи долазили су из села у град, нову различиту средину, и имали код мајстора у његовој кући стан, храну и огрев. И поред овога, мањи број је истрајао у овоме, и нису испунили родитељска очекивања.

Уговор о учењу мајстор је обично сачинио са оцем ученика. Један од таквих, сачињен је у 1934. години за ученика Тошу Петковића, и то да две године учи. Ступио је на посао 14. 05. 1934. године. У школу је требало да иде до 27. 05. исте године. Слагао је мајстора да је школу завршио. За време учења није показивао интересовање, био је лењ. Отац Петра Стојановића договорио је са мајстором да овај учи занат две године. Договорио је да за тај период донесе 350 килограма жита и 5 килограма масти и да Уред за осигурање сам плаћа. Обука је требало да траје до 04. 07. 1937. године. Одмах је побегао од мајстора својој кући. Мајстор је педантно бележио све пропусте које би ученик учинио за време обуке, ука-

зивао им на њих и о томе обавештавао родитеље. Било је више ученика који су научили занат, а међу њима Крста Костић из Белог Потока, Воја Горчић из Велике Копашнице, Воја Глигоријевићи из Накривња, а било је и таквих који су врло брзо одустајали од учења, као Радосав Глигоријевић, Младен Вучковић, Светозар Коцић и други.

Један од посебно успешних ученика мајсторових био је Младен Ранђеловић из Мирошевца, који је погођен за годину дана 08.05.1932. године. Учио је школу, мајстор му позајмљивао новац пет пута за школске потребе. Плаћао му је осигурање 15 динара, и већ је за време учења направио себи панталоне. Мајстор је са Младеном уговорио да од Митровдана до Ђурђевдана 1934. године овај ради као калфа за 700 динара. Задовољан његовим радом, мимо договора, наградио га је са 2350 динара. После овога, за само наредне две године, 1935. и 1936, мајстор је по поштару, или по људима који су долазили из Мирошевца и његове ближе околине, Младену послао на вез 27 копурана. Овај је само прва два копурана наплатио по 30 динара а остале по 40. Младен је од мајстора куповао мање количине гајтана, бурме, буђме, шајак, сукно, гардијску чоју, сатен, свилену буђму и дугмад. Ова куповина потврђује да се, поред веза, бавио и шивењем одевних предмета.

Поред обуке, мајстору је поверавано и полагање практичних испита од стране Удружења занатлија. Тако се Удружење занатлија среза лесковачког, дописом број 44, од 01.02.1932. године, обратило г. Светозару Јовановићу, абаџији овдашњем: „Упућује се Александар Стевановић из Клаића ради полагања мајсторског испита из практичног дела испита по члану 30 правилника о полагању.

Деловодник удружења Арлировић“

Број абаџија мајстора из села лесковачког и јабланичког среза који су се код мајстора снабдевали основним и помоћним материјалима је значајан. Да ли су они имали положени мајсторски испит или су самоуци – непознато је. Тек после пописа од 23. априла 1921. године, у ова два среза било их је 15, од тога у Лесковцу девет, и нема докумената о томе да ли су били чланови Еснафа.

Допунска делатност

Поред мајсторског писма, мајстор је био дужан да огласи да ће се поред заната бавити и шпекулативном радњом. У првој половини двадесетог века честа је појава била да су се занатлије бавиле, поред основне делатности, и допунском. Мајстор је од оца научио занат и трговину производима

од дрвета. Поречка села: Вучје, Накривањ, Чукљеник, Мирошевце, Тодоровце, Дрводеља и друга, развила су као домаћу радиност овај занат и стално га прилагођавала потребама становништва. То им је омогућавала близина шума, јер је грађе било у изобиљу. Овај занат, као и сви остали, преносио се с колена на колено, и временом су се заинтересовани специјализирали као колари, вилари, столичари, произвођачи разбоја и други. Лесковачка пијаца није могла да обезбеди довољан број купаца, због велике производње, па, како је производња расла тако су произвођачи и трговци били принуђени да своје производе нуде у околним местима, а и широм Србије. Специјализованих продавница није било, па је зато бављење овом трговином било економски исплативо. Већ у 1936. години мајстор је почео да смањује промет производа од дрвета да би у наредној години престао да се бави допунском делатношћу.

У посматраном периоду мајстор је на тржишту у Лесковцу и широм Србије пласирао 30 различитих производа. Од тога седам производа имају различиту намену или су прављени од различитог дрвета. Бројно најпродаванији производи од дрвета били су држаље, укупно је продао 2303 комада, по цени од 15 до 18 динара за тесте, односно држаље за ашов 0,80 динара за комад. Следе столице, нормалне, мале и округле, укупно их је продао 1990 комада по цени 8 до 13 динара по комаду. Затим виле 1185 комада, од тога дугачке 8 динара за комад, а обичне виле 8 динара тесте. По броју проданих комада издвајају се још дугачке лопате за потребе пекара и лопате 1178 комада по цени од 4,5 до 16 динара. Значајно продане количине су и осовине 211 комада по 8 динара, оске 247 комада по 15 дин., даска шиндра 317 комада по 2,5 динара, вратила 207 комада по 30 динара, чивит спице 177 комада по 1,4 динара, вретена 250 комада по 0,07 динара, спице 366 комада по 0,6 динара, корита од букве, липе и врбе 114 комада по 10 до 15 динара, косила 129 комада по 22 динара. Заступљеност осталих производа од дрвета била је значајно мања. Тако, продана су 54 јарма по цени од 13 динара, кука 39 комада по 4 динара, алке за косу 30 комада по 1 динар, процепа 28 комада по 25 динара, карлице 27 комада по 4 динара, чевромиња 25 комада по 9 динара за комад.

Најмање продане количине биле су чутуре, ковчези, разбоји, даске сецкаре, кашике, шиници, канате, јарам банатски, оплења, наплата букова, танур, нануле.

Поред наведених производа из Поречја, мајстор је набављао у Словенији чамове лубове за сита 3120 комада по 2,2 динара.

Саставни део одевних предмета била је шајкача, као национално обележје, коју је мајстор куповао и продао 237 теста, по цени 100 до 110 динара за тесте.

Анализа рачунских фактура „биланса“ пословања у периоду од 1927. до 1937. године

Мајстор је имао само основно образовање, без икаквог економског, па је са ове дистанце тешко објаснити како је успео већ у првој години након добивеног мајсторског писма да пословну годину детаљно „рачунском фактуром“, представи своје пословање у протеклој години. Као порески обавезник, био је дужан да за протеклу годину поднесе пореску пријаву, прихода који подлеже порезу. Ова пријава треба да садржи бруто приход, режијске трошкове, и чист приход у протеклој години.

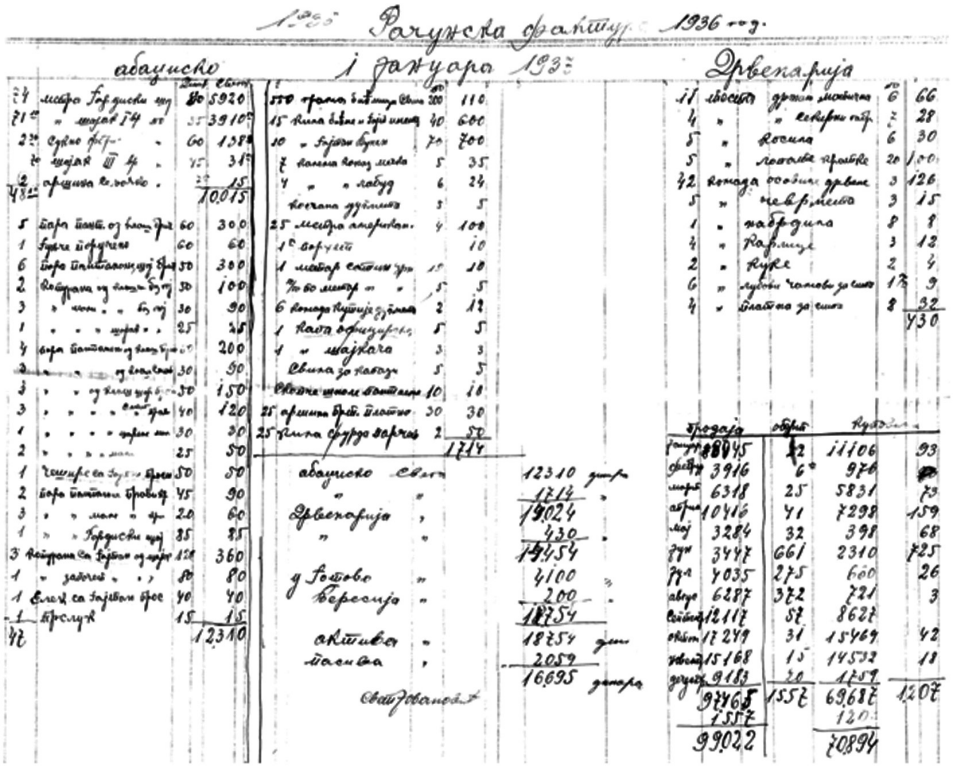

Биланс пословања у 1936. години

Годишњи биланс имао је три рубрике: „Абаџиско, Дрвенарија, и Обрт продаја и куповина“. Прву је делио на три дела, тако што у првом делу наводи набављене количине тканина и њихове цене, у другом број и врсту сашивених одевних предмета и цене које је наплаћивао, а у трећем делу навео је набављене количине и цене помоћног материјала и утензилија. У другој рубрици сврстао је набављене количине, називе предмета од др-

вета и њихове цене. У трећој рубрици по месецима представио је промет посебно за прву и другу рубрику.

Финални део Рачунске фактуре садржи збирне цифре промета, абаџијског, и дрвенарије, умањена вересија, у колико је тога било, новац у готову, дуговања фабрикама и приватним лицима, преведено све у економске категорије – актива сва имовина радње и пасива дугови обавезе радње. Из годишњег биланса пословања, може да се види да је мајстор за анализирани период сашио 233 копурана, украшена гајтаном или буђмом, са поставом или без, велике и мале дечје. Уз то, сашио је још 340 панталона, 16 чакшира, 16 јелека, 102 прслука, минтана 9, капута 5, гуњчета 2, кошуља 10 и гаћа 7, или укупно 727 одевних предмета. По подацима из фактура, за наведене одевне предмете употребио је 626 м шајка, 129 м клашње фабричке, 38 аршина сељачког сукна, 240 м гардијске чоје, 9 м војничке чоје, 112 м шајка зеленог, 27 м шајка белог, 161 м сукна фабричког или, укупно, 1353 м тканине произведене у фабрикама, и 50 аршина клашње произведене у домаћој радиности. Узмемо ли у обзир да су поједини корисници услуга доносили своје клашње, а мајстор им наплаћивао само шивење, стање се мења. Од укупне количине индустријски произведених тканина мајстор је продао абаџијама пољопривредницима, помоћни материјал и утензилије. Укупан промет по годинама кретао се у границама између 60.628 динара у 1933. години, до највећег 1937. године 157.214 динара. У посматраном периоду за набавку мајстор је најмање утрошио 1933. године 31.139 динара, а највише 1937. године 120.159 динара.

У првој половини двадесетог века постојала је навика да се за највеће верске празнике и славе купују, односно шију одевни премети. Због поштовања договорених рокова, мајстор је био принуђен да започете одевне предмете завршава у кући до касно у ноћ, и ангажује супругу која је такође знала да шије. Ова славља била су углавном у априлу, октобру, новембру и децембру, па је и промет тада био највећи. Код дрвенарије промет је зависио од пољопривредних радова, периода када се организују свадбе и из других разлога, а то су април, мај, јун, септембар, октобар, новембар.[6]

Промене које су донеле цивилизација, научна открића и праћење моде, довеле су до изумирања абаџиског заната. Абаџије више нема, јер нема заинтересованих, али нема више ни сукна и њему сличних тканина. Тек понеко и даље шије народна одела, али само за потребе фолклорних група или, изузетно ретко, за купце који чувају народну традицију.

[6] Поред наведених извора сва остала грађа је из заоставштине абаџије Светозара Јовановића.

Summary

Slobodan Jovanović

ABADŽIJA CRAFT AND BUSINESS IN THE PERIOD FROM 1927 UNTIL 1937

Abadžija (a person who makes Serbian national costumes) is a dress maker who used materials like coarse woolen cloth. He was an important craftsman until the first half of the twentieth century. Changes in the civilization and scientific achievements have left their mark, which is why this craft fell into oblivion.

Products made out of basic and additional materials from this period were rough and heavy, which is why their shaping was usually done manually, except from the parts that were sewn in with a sewing machine, which was adapted to this materials.

Preparations and final operations were done manually and each of them had its own name, whose origin comes from Turkish language.

In the observed period, usually craftsmen were additionally working on supplementary activities, which is why craftsman used to sell wood products. *Porečka sela* (villages in eastern Serbia), in home diligence used to produce large quantities of wood products. Selling them, the craftsmen found a significant source of income.

Дејан Р. Дашић[1]
Висока школа академских студија
„Академија за пословну економију“ Чачак

УДК 061.237(497.11)”1935/1941”

ТОЧАК КАО СИМБОЛ И ЗАШТИТНИ ЗНАК

АПСТРАКТ: За разлику од профитних „бизнис“ организација, оне које настоје остваривати неки јавни интерес сматрају се „непрофитним организацијама“. Такве организације имају све запаженију улогу у друштву, а њихова успешност у великој мери зависи од успешности маркетинга који примењују или не примењују (маркетинг миопија). Друштво не може све јавне потребе задовољити интегрално, свеобухватно и потпуно (по обиму, структури и динамици). Ако држава није у финансијским могућностима да сноси трошкове задовољавања јавних потреба за материјално „неспособне“ кориснике, онда се јавља потреба за изналажењем других институција које треба да супституишу „државну немоћ“. То су најчешће непрофитне институције, које ће пружити услуге заинтересованим корисницима без накнада и партципације. Оне то чине не због профита, већ у хуманитарне, добротворне и солидарне сврхе. Једна од њих је и Ротари интернационал, светско удружење ротари клубова, која дуги низ година егзистира и на нашим просторима.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: непрофитне организације, Ротари клуб Лесковац, хуманост, историјат

Увод

Симбол ротари клубова представља точак у покрету који симболизује цивилизацију и непрекидно кретање у добро познатој реченици старогрчког филозофа Хераклита „panta rhei“– све се налази у покрету. Први амблем, ознаку ротарија направио је чикашки ротаријанац Montague Bear[2]. Ознаку, какву данас имамо, широм света познату, са 24

[1] drddasic@gmail.com

[2] Dochterman C. L., (2003)*The ABCs of Rotary*, Rotary International, , 363– EN -(1102), стр. 2.

зупца и 6 паока, Ротари интерационал је усвојио 1923. године као свој званични знак.

Шта је заједничко астронауту Нилу Армстронгу, магу цртаног филма Волту Дизнију, некадашњем енглеском премијеру Винстону Черчилу, устрељеном америчком председнику Џону Ф. Кенедију, писцу Томасу Ману или челичној леди Маргарет Тачер? Одговор је исти као и када се питање односи и на наше људе – писца и нобеловца Иву Андрића, кнеза намесника Павла Карађорђевића, предратног премијера Милана Стојадиновића,[3] чувеног математичара Михајла Петровића Аласа, др Андру Николића, угледног и поштованог лекара неуропсихијатра, или Фрању Бајлонија, власника некада чувене истоимене београдске пиваре. Сви они су били ротаријанци, припадници светског покрета Ротари интернационала.[4]

Спомињање ових клубова у највећем делу је обављено мистериозношћу, тајанственошћу и незнањем, иако о томе постоји обимна литература с детаљима о оснивању и раду клубова. Чланови Ротарија су хуманитарни интелектуалци, чији је основни принцип окупљања да умеш да примиш, да даш помоћ, да умеш да градиш пријатељство и развијаш сарадњу. Дефиниција, која се користи у разним публикацијама, а која је 1976. године усвојена и од стране Борда Ротари интернационала, за потребе комитета за Односе са јавношћу (Public Relations Committee), каже: „Ротари клуб је организација пословних и професионалних људи удружених широм света у циљу пружања хуманитарне помоћи, подстицања високих моралних стандарда у свим професијама и унапређења добре воље и мира у свету“.[5]

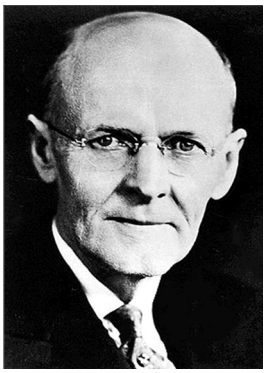

Пол Харис

Ротаријанци су претече каснијим великим сличним клубовима као што су: Kiwanis (1915), Lions (1917) и Optimist (1919). Ротаријанци су поставили темеље и неким другим организацијама: „Друштву за децу са сметњама у развоју“ (1922), данас „Rehabili-tation International“ и UNESCO-у. Идеја је настала на конгресу ротаријанаца 1942. године у Лондону, када је предложено оснивање велике међународне организације за размену културе и науке.[6] Још од формирања Уједињених нација, у чијој оснивачкој повељи су учествовали и представници

[3] Види више у: Чикара, Д. (2004) *У добром друштву*, стр. 179-198.

[4] Петровић, Р. (2005) „Први век ротаријанаца”, Политика, 23 фебруар.

[5] Dochterman, C., L (2003)*The ABCs of Rotary*, Rotary International, 363-EN-(1102), стр. 1.

[6] Коларић, Ј. (1999) „Однос Католичке Цркве према ротаријанцима „Ротаријанство у Хрватској 1929..2...“, Ротари клуб Загреб, Загреб, 1999, стр.12.

Ротарија, овај покрет има свог сталног представника у њеним телима и специјализованим организацијама као што су Уницеф, Унеско, ФАО и друге.

Оснивање првих клубова у свету

Ротари је у потпуности неполитична организација, неоптерећена верским, расним или идеолошким предрасудама, са максималним степеном толеранције, фокусирана само на једну ствар, а то је помоћи људима који су у невољи. Један од основних постулата ротаријанства је важнија од осталих, то је толеранција.[7]

У сваком друштву постоје појединци и организације које помажу да друштво постане заједница хуманих и одговорних појединаца оријентисаних према личном или колективном напретку заједнице у којој егзистирају. Модерно доба настало је као резултат античког и средњовековног доба, а глобализам производи своје супротности: свет рада без рада, свет сиромашних где се јаз између богатих и сиромашних све више повећава, што је заувек угасило идеју Жан-Жака Русоа: „*Нико не би требало да буде толико богат да купи другог човека и да нико не би требало да буде сиромашан да би морао да се прода другоме човеку*“.

Први Ротари клуб основан је 23. фебруара 1905. године у Чикагу.[8] Са групом својих пријатеља – Густавусом Лоером, Хирамом Сореом и Силвестером Силеом (Gustavus Loehr, Hiram Shorey i Silvester Schiele) – основао га је човек по имену Пол Харис. Између 1840. и 1910. становништво Чикага формално је експлодирало – од 4.470 на 2.185.283. Град који буквално пуца по свим шавовима, узаврео, безобзиран и агресиван, доводи Хариса на идеју која ће се остварити као ротаријанска заједница и која ће окупити преко милион професионалних и моралних људи широм света.

[7] Док се Пол налазио у Принсентону, Хард Харис је умро 17. марта 1888. Полу деда поклања мапу пута за успешан живот. Научио га је да је једна ствар важнија од осталих. То је „толеранција“. „Мислим да сам прихватио нешто од отвореног духа који је заступао кроз живот; никада није говорио лоше ни о једном човеку, нити о религији или политици“ (Пол Харис, Мој пут до Ротарија, Ротари интернационал, стр. 208). Гете је са највећим поштовањем говорио о Наполеону, иако је овај поробио и покорио његов народ. „Извоз ‘демократије’ у друге земље, наметање демократских образаца путем силе је такође један вид нетолеранције, где се заборавља да исто семе на различитом тлу никада не даје исте плодове, што је неретко извор неразумевања, отпора и политичких конфликта у међународним односима широм света“. (Давид Дашић, *Савремена дипломатија*, стр. 422).

[8] „Moving forward, looking back“ (2009) The ROTARIAN, R. I. February, стр. 74.

Неколико година касније, млади адвокат Пол Харис отвара адвокатску канцеларију. Усамљеност, а највише изреке попут „Посао је посао“, „Нека муштерија сама пази”, „Шта ме брига за опште добро“, нагнали су младог адвоката да започне са реализацијом своје идеје. Он је веома брзо схватио колико је тешко сакупити пословне конкуренте у некакав савез, па макар он био пријатељски. Управо због тога, из сваке професије бирао је најбољег представника и тако је настао један од основних принципа, принцип класа професија. Увели су га чланови оснивачи првог Ротари клуба: Пол Харис, Густавус Лоер, Силвестер Силе и Хирам Сорej. Овим принципом треба постићи то да сваки клуб у свом чланству има по једног представника сваке поштоване и признате пословне, струковне и социјалне делатности у друштвеној заједници. Тако је настао круг пријатеља који на пословном плану нису били ривали. „Ти први ротаријанци помагали су један другоме професионално, подржавали један другога и дружили се“.[9]

Већ 1911. године на Конвенција у Портланду, 15 нових клубова је приступило Националној Асоцијацији клубова. Ротари се простирао преко Атлантика до Ирске, Велике Британије и континенталне Европе. Шест година по оснивању првог клуба 1905. Ротари је прихватио оснивање клуба у Даблину, Ирска. Следи оснивање клубова у Белфасту, Лондону и Манчестеру. Хари Лаудер је био један од многих Европљана који је прихватио ротари филозофију тих раних дана. Као један од најпопуларнијих оснивача у првој половини века служења, Лаудер се прикључио клубу у Глазгову 1914. године. Годину дана касније је написао: „Ротари је на добром путу да постане најзначајнија и највећа кооперативна институција на свету“. Рођен је Национал Ротариан, ротари магазин. Уредник је Чес Пери, генерални секретар.

[9] Соба 711 – место рођења Ротарија.

Број 711 има веома специјално значење за Ротари. Соба 711 старе Јунити зграде (Unity Buliding), која се раније налазила у North Dearborn Street -у127 у Чикагу, Илиноис, САД, место је рођења Ротарија. То је било у тој историјској соби, која је била канцеларија инжењера Гуса Лоера, где се Пол Харис срео са неколико пријатеља да дискутују о његовој новој идеји, клуба за професионалце и бизнисмене.

Требало је огромно истраживање и посвећеност неколико ротаријанаца из Чикага да сачувају собу и рестаурирају до аутентичности из 1905. године. Годинама, Соба 711 је очувана као минијатурни Ротари музеј од стране ротаријанаца широм света који му добровољно припадају и доприносе годишње Пол Харис 711 клубу, и који обезбеђују средства за изнајмљивање, осигурање и очување. Када је 1989. Јунити зграда требало да буде срушена, чланови Клуба 711 су пажљиво раставили собу и знаменитости ускладиштили. Тамо је остала до 1994, када је поново креирана Соба 711 нашла стални дом у Р. И. светском штабу у Евастону, где је овај део ротари наслеђа сачуван.

Ротари клуб из Сијетла предложио је платформу која је постала ротари платформа. Она има много сличности са данашњом платформом **„***Највише добија онај који највише служи*“ и, такође, део је те платформе.

Многобројни светски лидери, успешни људи, били су хонорарани или активни чланови Ротари клуба, попут: Џона Кенедија (John Kenedy), председника САД-а, Абдула Калила (Abdulla Khalil), премијера Судана, Чунг Јул-кима (Chung Yul Kim), премијера Северне Кореје; Шукрија ал Куатлија (Chucri Kouatly), председника Сирије; Жана Леклана (Jean Leklant), египтолога из Француске, Франца Лехара (Franc Lehar), композитора из Аустрије и др.

Некада се сматрало да су непрофитне организације маргиналне у америчком друштву, у коме царује крупан бизнис и моћна држава. Сматрало се да влада може и треба да испуњава све главне социјалне задатке, а да је улога непрофитних организација, ако их уопште треба, да надопуњују владине програме и да им додају посебан украс. Међутим, данас је постало јасно да способност владе у Америци извршава социјалне задатке врло ограничено и очигледно је да непрофитне институције имају средишње место у америчком друштву, и да су, заиста, једно од његових најистакнутијих обележја.[10]

У САД-у се у непрофитном сектору реализује 3-5% друштвеног производа. Овај релативно значајан проценат реализације друштвеног производа у непрофитним институцијама и невладиним организацијама резултат је релативно ниског пореског оптерећења и релативно високе економске снаге сектора становништва, који су омогућили растући тренд ванинституционалног задовољавања јавних потреба.

У САД-а готово сваки други грађанин добровољно ради у непрофитним организацијама, где проведе најмање три сата недељно. Непрофитне организације у САД су данас највећи послодавац, а делотворно, сигурно, стабилно, ефикасно, рационално и благовремено обављају знатно већи посао него што је само брига о специфичним јавним потребама.[11]

Ротаријанство на нашим просторима

У свим досадашњим сачуваним записима почетак ротаријанства на нашим просторима везује се за једног човека – др Војислава Кујунџића,[12]

[10] Drucker, P. (1990) *Management of Non Profit Organization*, London, Butterwarh-Heineman,. p. 68

[11] Дашић, Д. (2013) *Етички аспекти различитих видова брендирања са освртом на међузависност посебних видова брендирања*, докторска дисертација, Алфа универзитет, стр 244

[12] *Војислав Кујунџић*, један од оснивача РК Београд, рођен је 27. августа 1872. године у Београду, у имућној занатлијској породици. Након основне школе матурирао је у Првој мушкој гимназији у Београду (1889.), да би даље школовање наставио на

београдског лекара и 1927. годину. Др Кујунџић је имао добре пословне и пријатељске везе са чехословачким ротаријанцима. Први Ротари клуб у Чехословачкој основан је 1925. године у Прагу, а у то време млада српска интелигенција школовала се по европским просветним и научним центрима, културне и политичке везе са Чехословачком биле су веома блиске, пословни и комерцијални односи са Прагом били су добро развијени, па се спонтано формирао погодан миље за развој идеје ротаријанства, удружења хуманих и толерантних, несебичних[13] људи и на нашим просторима.

Војислав Кујунџић

Почетком 1940. године, у праскозорје Другог светског рата, све активности тадашњих ротаријанаца су замрле. Ротари практично није функционисао. Пацифички карактер и дух ротаријанства није могао да се одупре надирућем нацизму и ратном вихору. Чланови бивају прогањани и хапшени. Непосредно пред рат гаси се активност свих ротари клубова Дистрикта 77.[14] После рата рад ротари клубова званично није забрањиван, али режими комунизма и реалсоцијализма нису омогућавали обнову ротари идеје. Високи професонализам је тада сматран елитизмом у негативној конотацији, што је било у колизији са владајућом идеологијом.

Прва значајнија активност реоснивања ротаријанства предузета је 26. септембра 1989. године формирањем иницијативног одбора за оснивање Ротари клуба Београд. Показало се да задатак није било лако спровести. Разлог је био тај што наша земља територијално припада дистрикту 1910, који је обухватао: јужну Аустрију, Мађарску и СФРЈ – од чега је клубова било само у Аустрији, тако да у близини није било ротари клуба који би

Медицинском факултету у Бечу. Службу је започео као санитетски поручник (1894.), а наставио као општински лекар у Београду (1900.). Учествовао је у ратовима Србије 1912-1918. као резервни санитетски официр. На место начелника одељења за здравствену пропаганду Министарства народног здравља постављен је 1919, на којој функцији је и пензионисан 1923. године. Након пензионисања обављао је, дуго година, приватну лекарску праксу. Интересантне податке о др Кујунџићу видети : *1839-1939 споменица о стогодишњици прве мушке гимназије у Београду,* Београд, штампарија Драгана Грегорића, стр. 329- 340., Д. Чикара, *У добром друштву*, 2004., стр 179-198 . Такође више о оснивању ових клубова види: Архив Југославије, фонд бр. 99

[13] О дистинкцији између личног интереса и себичности види: Prnjat, A. (2012). „Lični interes i moralna motivacija vernika“, *Kultura*, Beograd, стр. 340-347.

[14] Доживотни почасни гувернер Дистрикта 77 био је његово Краљевско височанство кнез-намесник Павле (Rotary clubovi Jugoslavija 1939-1940, 77 Distrikt, reprint izdanje, Rotari klub Beograd-Singidunum)

се прихватио спонзорства, нити је постојао ротаријанац који би помогао и утицао да се нови клуб оснује. Значајна сметња, у ствари, били су политички догађаји који су пратили драматични распад СФРЈ.

Недељне информативне новине „НИН“ у два броја, јула 1991. год., објављују да је у току оснивање првог ротари клуба у нашој земљи после Другог светског рата, а гувернер Хуберт Папаусек (Hubert Papausek) 23. 6. 1991. год. потписује „Extension Survey“[15], којим започиње званична процедура за оснивање клуба. Ротари клуб Београд регистрован је као удружење грађана дана 7. маја 1992. године, решењем Министарства унутрашњих послова Републике Србије, а прихваћен је од Ротари интернационала одлуком Борда директора од 8. маја исте године.

У процесу реоснивања ротари клубова у СР Југославији први пут у историји долази до неспоразума између ротаријанаца и Српске православне цркве. О томе, под насловом: „Упозорење верницима и свештенству“, у броју од 14. фебруара 1995. године пише лист „Политика“:

„Подстакнут најавом оснивања Ротари-клуба у Вршцу, што практично, представља обнављање ротарства у Банату, с обзиром на то да су пре рата постојали јаки ротари клубови у Вршцу, Панчеву, Зрењанину и Кикинди, епископ банатски г. Хризостом упутио је упозорење архијерејским намесницима и свештенству епархије банатске.

Православни епископ банатски, позива се на одлуку Светог архијерејског синода СПЦ од 11. марта прошле године, у којој се каже: „*да архијереји позову подручно им свештенство да обрати посебну пажњу на појаву оснивања ротари-клубова широм Јутославије, што представља посебну опасност за Српску православну цркву и српски православни народ, скреће пажњу свештенству да обрате пажњу на реактивирање ротари клубова, чије се присуство, кроз секуларизовани приступ у погледу решавања појединих питања из црквеног живота, као и у отвореној нетрпељивости и игнорацији црквене јерархије, осећа у појединим нашим градским срединама“*.

Чланови Ротари клуба Београд сматрали су да наводи у одлуци Синода не одговарају правом стању ствари, па су тражили састанак са представницима цркве. У разговору су отклоњени сви неспоразуми и дилеме и може се рећи да су успостављени добри односи који трају и данас.

Др Војислав Митић је 67 година после некадашњег српског премијера Милана Стојадиновића,[16] први Србин гувернер ротаријанац на Балкану.

[15] *Extension Survey* – документ којим клуб обавештава Ротари интернационал о својој намери да се прикључи Р.И.

[16] Милан Стојадиновић рођен је у Чачку 1888. године. Основну школу завршио је у родном месту, а у Београду гимназију 1906. и Правни факултет 1910. године. Образовање је наставио на универзитетима у Минхену, Берлину, Паризу и Лондону.

У ротаријанској 2006/07. год. промовисан је у гувернера Дистрикта 2480, који је имао 4.000 чланова у 160 ротари клубова. Дистрикт је покривао Бугарску, северну Грчку, Македонију, Црну Гору, Србију и Косово (под UNMIK-ом).

Данас у Србији постоји око 65 клубова (тај број се сваке године увећава), који самостално егзистирају у сопственом дистрикту 2483.

Војислав Митић

Ротари клуб Лесковац

Прву вест о оснивању РК Лесковац налазимо почетком априла 1935. у локалном листу Лесковачки гласник, либералном гласилу лесковачке трговачке омладине, у чијим се управним органима налазио и Танасије Стефановић, директор лесковачке пиваре, али и један од оснивача и најактивнијих ротаријанаца Лесковца. Дакле, Лесковачки гласник је, 13. априла 1935. године, објавио следећу вест:

У Лесковцу је образован Ротари клуб у који је ушло 15 оснивача. О овоме клубу даћемо шире обавештење чим његово оснивање буде потврђено.

Од објављивања ове информације прошло је више од два месеца када је званично извршена инаугурација РК Лесковац, 15. јуна 1935. године, и тај дан се узима као дан оснивања ротари клуба у Лесковцу. Исти лист пише:

На дан 15. ов. месеца у 20 часова обавиће се инаугурација Ротари клуба у Лесковцу. Овом свечаном чину присуствоваће гувернер дистрикта, почасни председник и изасланици многих клубова из земље. Нарочито ће јако бити заступљен скопски Ротари клуб, који долази са половином својих чланова. Свечаност ће се обавити у великој сали хотела 'Костић' у ужем кругу ротаријанаца без позивања претставника власти и гра-

Говорио је течно француски, енглески и немачки језик. Докторирао је на Правном факултету 1918. године и са 32 године постао професор финансијских наука на Математичком факултету у Београду. За време владавине краља Александра Карађорђевића, 1929-1931, смањио је политичку активност. Био је потпредседник Београдске берзе, председник Бродарског синдиката СХС, председник Радио Београда, председник представништва „Standard electric-a“ и још неколико предузећа, а у ротаријанство улази 1931. године и убрзо постаје председник Ротари клуба Београд. Тридесетих година прошлог века био је председник владе Краљевине Југославије, а због његовог приближавања Немачкој, морао је дати оставку. Пре напада Немачке на Југославију, 1940. године, био је интерниран (у кућном притвору) у Атину (Грчка). Више у: Чикара, Д. *У добром друштву,* стр. 184-186; Југословенски РОТАР, Загреб , Август, 1939.

да. Будући лесковачки ротаријанци присуствоваће са својим госпођама и гостима.

Ротари клуб Лесковац основан је 15. јуна 1935. године и регистрован под бројем 3857, а чартер повељу добио је 28. марта 1936. године. Услед доласка гостију и представника многих клубова из наше земље, прослава се претворила у праву интимну свечаност. На седници је било присутна укупно 51 особа, и то:

1. Гувернер 77 дистрикта у ротарској 1934/1935. г. др Виљем Крејчи, адвокат и као представник Љубљанског клуба (један од оснивача овог клуба 1931. године);

2. Представници клубова: београдског – г. Стеван Павловић, др Воја Кујунџић, Драгослав Јовановић, професор универзитета, и Драгомир Павловић, директор Француско-српске банке; загребачког – г. Драган Томњеновић; новосадског – Милан Манојловић и скопског – Влада Богдановић, Милан Чемерикић, Морис Алкалај, Бошко Жерајић, др Вид Ђурђевић, Бранко Гилић, Велимир Ставрић, Мирослав Јанићијевић и Драги Вулићевић.

Приликом инаугурације, гувернер Крејчи је одржао сјајан говоркоји је занимљив не само по бриљантном објашњењу циљева ротарства већ и по томе што открива да је прави покретач и организатор Ротари клуба у Лесковцу био Милан Чемерикић, познати национални, културни и јавни радник у ондашњој јужној Србији (данас Бившој Југословенској Републици Македонији) и председник Вардар банке. Иницијатива за оснивање Ротари клуба у Лесковцу дошла је, дакле, према овом извору, из Скопља, од представника Ротари клуба Скопље, основаног маја 1931.[17]

Први председник клуба био је др Душан Радаковић, лекар окружног уреда, а састанци су одржавани четвртком у хотелу Плуг, са почетком у 20 часова. Остали чланови су били: Душан Димитријевић, сувласник колонијалне трговине Димитрије Димитријевић Смејурија; Јован Ђорђевић, инжењер, сувласник фирме „Браћа Ђорђевић“, Душан Дочић, сувласник фабрике „Дочић и Младеновић“, Ђорђе Јањић, сувласник фирме „Јањић и Марјановић“, Душан Костић, власник мануфактуре „Ђорђе Костић - Сабинче“, Станиша Костић, адвокат, др Јован Миленковић, директор Централне банке; Никола Миљковић, сувласник хотела „Плуг“; Бранислав Нихолчић, сувласник графичког завода „Соко“, Милета Новаковић, фабрички радник; Бранко Наумовић, директор Пољопривредне школе у Лесковцу, др мед. Велизар Пијаде, здравствени саветник при Начелству среза лесковачког, Александар Поповић, сувласник извозничке радње „Поповић и Митић“, Драгутин Станковић, сувласник фабрике вунених тканина „Мика Станковић и син“, Таса Стефановић, директор „Леско-

[17] Види више: Павловић, М (1997), Ротари клуб Лесковац 1936-1941, Лесковац

вачке пиваре а.д.“, Душан Стоиљковић, сувласник аутоматског млина „Живко Стоиљковић“, Лазар Теокаревић, власник фабрике вунених прерађевина „Вучје“, Владислав Велић, инжењер, технички директор фабрике гума „Јосип Чуљковић“ а.д., Десимир Влајичић, сувласник фабрике сапуна „Јован Влајичић и синови“.[18]

Обнављање рада Ротари клуба у Лесковцу почетком деведесетих било је део обимнијих активности на обнављању тзв. друштвене елите – оног дела друштва који је, захваљујући професионалној и/или пословној успешности, постао економски независан и отпоран на разне непринципијелне утицаје, па као такав способан да аутономно промишља цивилизацијске токове и вредности и заступа их у властитој средини.

Иницијатива је потекла од проф. др Михајла Ђорђевића, који је у то време у Лесковцу руководио тимом истраживача ДЦА-лабораторија, ангажованих на развоју и производњи лекова и медицинских средстава који су недостајали на тржишту. За време и место неочекивана концентрација професионално успешних, преданих и добронамерних стваралачких личности омогућила је конституисање Иницијативне групе која је право да обнови рад Ротари клуба у Лесковцу оправдала како властитим ротаријанским пројектима у својој заједници (попут „Граду с љубављу“ или „Компјутери за неповлашћену децу“ и сл.), тако и учествовањем у ротаријанским активностима на нивоу Специјалне зоне ширења (искорењивање дечје парализе, оснивање нових клубова).

Због инсистирања на слободи деловања, аутономији у избору приоритета и доследности у примени ротаријанских правила, Иницијативна група је била изложена непринципијелним притисцима са разних страна, што је за последицу имало перманентно одлагање конституисања клуба. После посете Лесковцу, почетком 1997, господин Јерг Чоп је разрешио ситуацију сменом спонзорске личности и преношењем спонзорске надлежности на Ротари клуб Ваљево и његовог чартер председника господина Вигора Мајића. Уз њихову подршку, окончана је административна процедура и Ротари клуб Лесковац примљен је у Међународни Ротари 29. 09. 1997. Поводом прославе уручења повеље о пријему, одржане већ следећег месеца, објављена је монографија „Ротари клуб Лесковац 1935 – 1941“, господина Момчила Павловића, члана клуба, што је у наредним годинама био пример за углед свим клубовима који су обнављали свој рад.

Негујући тешко стечени кредибилитет, Ротари клуб Лесковац је већ следеће године био домаћин првог ротаријанског скупа у рангу дистриктне конференције, одржаног од прекида рада пред Други светски рат

[18] Rotary clubovi Jugoslavija 1939-1940, 77 Distrikt, reprint izdanje, Rotari klub Beograd-Singidunum, стр. 57

– Прве конференције Специјалне зоне ширења на Власинском језеру (26-28. јун 1998). Од тада до данас Клуб је у ротаријанској јавности препознатљив не само по доследности у спровођењу идеје да ротаријанство мора да допринесе афирмацији духа еманципације, већ и по доследности у спровођењу властитих дугорочних пројеката, попут „Социјалне мобилизације за изградњу пловног пута Дунав – Морава – Вардар – Егејско море“ или Ротари кампа за младе таленте у Миланову крај Лесковца. У почасно чланство су до сада бирани господа Јерг Чоп и Питер Гут, председнички администратори, књижевници Раде Јовић и Николај Тимченко и проф. др Михајло Ђорђевић.[19]

Чартер чланови су били: Ивица Савић, председник, Надежда Петровић, будући председник, Петар Стефановић, потпредседник, Мира Ивановић, потпредседник, Срђан Марковић, потпредседник, Вукица Момчиловић-Цветковић, секретар, Драгољуб Ђермановић, ризничар, Милош Илић, Саша Стојановић, Саша Николић, Маја Цакић, Зоран Ракић, Шериф Дамаџић, Драгана Маџарац-Савић, Момчило Павловић, Никола Милићевић, Надежда Стоиљковић, Зоран Миловановић, Никола Крстић, Зоран Крстић, Илија Младеновић и Миломир Димитријевић.

Литература

Архив Југославије, фонд бр. 99

„Moving forward, looking back” (2009) The ROTARIAN, R. I. February.

1839-1939 споменица о стогодишњици прве мушке гимназије у Београду (1944) Београд, штампарија Драгана Грегорића.

Čikara, D. (2004) *U dobrom društvu*, Rotari klub Beograd-Stari Grad, Skripta Internacional.

Čikara, D. (2010) *Rotari i mi*, Rotari klub Beograd-Stari Grad, Skripta Internacional.

Dochterman, C. L. *The ABCs of Rotary*, Rotary International, 2003, 363-EN-(1102).

Drucker, P. (1990) *Management of Non Profit Organization*, London, Butterwarh-Heineman.

Kampschor, B. (2005) „Bridge to peace“, The ROTARIAN, February.

Kolarić, J. (1999) „Odnos Katoličke Crkve prema rotarijancima „Rotarijanstvo u Hrvatskoj 1929.1999.2...“, Rotari klub Zagreb.

Rotary clubovi Jugoslavija 1939-1940, 77 Distrikt, reprint izdanje, Rotari klub Beograd-Singidunum.

Tasić, Z. (2008) *Rotari klub „Morava“ Ćuprija 1937-2007*, Clipart, Ćuprija.

Život, snaga i aktivnosti rotari klubova (2004), Rotari klub Beograd-Stari Grad.

[19] Савић, И., у рукопису, (2012) Архив РК Јагодина

Дашић, Д. (2008) *Савремена дипломатија*, Привредни саветник д.о.о., Београд.

Дашић, Д. (2012) „Ротари у Поморављу“, Корени, Папирграф, Јагодина.

Дашић, Д. (2013) *Азбука Ротарија*, друго допуњено и измењено издање, Народна библиотека Јагодина, Папирграф, Јагодина.

Дашић, Д. (2013) *Етички аспекти различитих видова брендирања са освртом на међузависност посебних видова брендирања,* докторска дисертација, Алфа универзитет, Београд.

Југословенски РОТАР (1939), Загреб, август,

Павловић, М (1997), Ротари клуб Лесковац 1936-1941, Лесковац.

Петровић, Н. (2007) *Водич кроз збирке,* Архив Србије и Црне Горе, Београд.

Петровић, Р (2005) „Први век ротаријанаца”, Политика, 23. фебруар.

Пијевац, К. (2000) *Водич кроз фондове Југославије,* Архив Југославије, Београд.

Prnjat, A. (2012). Lični interes i moralna motivacija vernika, *Kultura*, Beograd, стр. 340-347.

Савић, И. (2012) РК Лесковац 2011/12, Архив РК Јагодина.

Summary

Dejan R. Dašić

THE WHEEL AS A SYMBOL AND TRADEMARK

Rotary began as an idea more than 100 years ago and today Rotary flourishes worldwide with more than million members across all five continents. All those members agreed to cultivate friendship and spread its spirit by keeping up ethical standards in their lives and by encouraging responsible professional activity and the advancement of international understanding and peace.

The symbol of Rotary clubs is a wheel in motion. It represents civilization and eternal moving that is best described by the famous phrase coined by the Ancient Greek philosopher, Heraclitus: ’panta rhei’- ’everything flows’. Rotarians were the forerunners of some similar clubs formed later, like Kiwanis (1915), Lions (1917) and Optimist (1917). Rotarians laid the foundations of many other organizations, such as The International Society for Crippled Children, (1922), which is Rehabilitation International today, and UNESCO. The idea of setting up a big international organization that would promote collaboration among the nations through science and culture emerged at a Rotary Congress in London, in 1942. Rotarians helped draft the UN Charter and ever since the foundation of the United Nations, this movement has had permanent representatives in UN bodies and specialized agencies, such as UNICEF, UNESCO, FAO**,** etc.

Давид (Драгољуб) Покрајац
Милан Миловановић
Саша Спасојевић,
Стеван Козобарић

УДК 94(=163.41)"1900/1945"(093.2)
681.84/.85:930

КОМЕРЦИЈАЛНИ ЗВУЧНИ ЗАПИСИ КАО ИСТОРИОГРАФСКА ГРАЂА ЗА ИЗУЧАВАЊЕ ИСТОРИЈЕ СРПСКОГ НАРОДА ДО 1945[1]

АПСТРАКТ: У раду је реч о значају комерцијалних аудио-записа као извора за проучавање историје Срба. Након краћег увода о форматима аудио-записа и разним институцијама које поседују релевантне аудио-записе, разматрају се примери разних комерцијалних звучних записа снимљених у Србији, Европи и Сједињеним Америчким Државама до 1945. године.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: аудио-записи, историјски извори, грамофонске плоче, Србија.

1. Увод

За разлику од конвенционалних извора, као што су писани текстови, па у извесној мери и записи на филмској траци[2], коришћењу аудио-записа, у домаћој историографији није поклањана довољна пажња. Као разлози за неприхватање филма као историјског извора[3] наводе се: „*а) Недовољно познавање филмског медија као техничког средства за регистровање збивања; б) Непознавање начина настајања сакупљања и обрађивања филмске грађе у архивима; ц) Ограничене могућности коришћења монтажних филмских докумената и њихова злоупотреба; д) Мишљење великог броја људи који се баве филмом да је филм уметност која даје само илузију стварности и да су снимљени догађаји само интерпретација стварности;*“

[1] Аутори овог рада су са Delaware State University, Dover, DE, US, из Народне библиотеке Србије и из Удружења грађана „Стари Звук“

[2] Stevan Jovičić, *Film kao istorijski izvor*, Jugoslovenska kinoteka Beograd, 1995.

[3] Стеван Јовичић, „Филм односно покретне слике као историјски извор и сведочанства о прогону и нестајању народа и етничких скупина са Косова и Метохије у периоду 1912-1999. године“, у *Баштина*, св. 13,2002, стр. 267-282.

Наше је мишљење је да су слични разлози и за неадекватно коришћење звучног записа као историјског извора[4]. *Комерцијални* звучни записи (произведени и умножавани у сврху продаје) по својој природи (потенцијални извор профита) најчешће су третирани као ефемеран артефакт индустрије забаве, дискутабилне вредности. Из ових разлога, а делимично и због несталности формата аудио-записа,[5] у Србији по најбољем знању аутора овог текста не постоји у овом тренутку ни један до краја сређен и јавности доступан архив аудио-материјала. Документи од значаја за културну и политичку историју српског народа и других народа који живе на јужнословенском простору[6] тако су изложени немару, пропадању и уништавању,[7] или су пак некаталогизовани[8] и као такви готово недоступни истраживачима. Слично овоме, приметан је потпуни недостатак академског или формализованог истраживања које би обухватило проучавање старих аудио-записа.[9]

Циљ овог рада јесте да се укаже на значај комерцијалних звучних записа за потпуније сагледавање слике коју имамо о прошлости, као и да се наведу најзначајнији и по нама најинтересантнији извори до којих се дошло у нашој досадашњој пракси.

2. Извори и формати

Није једноставно дефинисати шта се подразумева под аудио-записима од интереса за историографију. Ипак, могуће је специфицирати неколико критеријума за разлучивање овакве грађе:

• Критеријум старости материјала. У овом раду, посебна пажња посвећена је аудио-записима насталим пре 1945. године.

[4] Треба, међутим, истаћи неке новије покушаје на систематизовању говорне историје, нпр. Nenad Antonijevic, *Survivors of the Shoah Visual History Foundation. Program prikupljanja svedočenja– tehnika oralne istorije*, у зборнику *Dijalog povjesničara - istoričara V,* Zagreb, 2002, стр. 55-69 и активности Драгослава Симића, видети http://www.audioifotoarhiv.com (6.9.2013).

[5] Milan P. Milovanović, „Digitalization of technically obsolete formats of analog sound recordings“, у *Pregled Nacionalnog Centra za Digitalizaciju,* XIII, 2008, стр. 49-56.

[6] Видети нпр. Z. Radovinovic, “Condition of Croatian music Heritage. Croatian art music sound-recordings,” у *Proc. INFuture 2007*, 2007, стр. 125-137 и Kristina Lučić, *Vokalno-instrumentalna popularna glazba u Zagrebu između dva svjetska rata*, diplomski rad, Muzička akademija Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za muzikologiju, Zagreb 2003.

[7] И поред постојања међународних докумената о заштити аудио-наслеђа, видети Council of Europe, *European Convention for the Protection of the Audiovisual Heritage*, Strasbourg, 2001.

[8] Risto Pekka Pennanen, “Recording Bosnia’s musical heritage: from the Austro-Hungarian era to World War II,” у *Bosnia Report, New Series, бр.* 55-56, 2007.

[9] Нпр., у Србији не постоји по најбољем знању аутора ни један научни рад који би се бавио овом тематиком.

• Критеријум значаја креатора звучне информације. На основу овог критеријума, од посебног су интереса записи који припадају личностима од значаја за политичку и културну историју (шефови држава, политичари, војсковође, научници, уметници, итд.).

• Критеријуми садржаја (нпр. звучни записи који садрже запис значајног догађаја).

• Критеријум намене. Звучни записи могу бити начињени за личне потребе аутора записа (нпр. породични снимци), за некомерцијалне потребе (нпр. потребе програма радио-станица, архивирање), за специјалне намене (нпр. као резултат деловања прислушних служби) или пак могу бити начињени у комерцијалне сврхе. Предмет овог рада су само потоњи – комерцијални – звучни записи.

• Критеријум реткости. Генерално, од већег су значаја звучни записи који постоје само у једном или ограниченом броју примерака. Тиражи комерцијалних звучних записа разматраних у овом раду били су мали (нпр. 500-1000 копија по запису), тако да се морају сматрати ретким звучним документима.

Записи од значаја за изучавање културне и политичке историје могу се даље поделити по форматима и по доступности.

Током више од сто година техничког развоја метода и техника за записивање звука, дошло је до смене неколико генерација технологија за снимање и чување звучног сигнала. Ако апстрахујемо недавно откривене најстарије звучне записе настале графитним прахом на папиру, технике за записивање звука можемо поделити на:[10]

• Технике које користе механички запис (фонографски ваљци;[11] комерцијални грамофонски дискови са вертикалним или латералним записом, брзинама 16, 33, 45 60-90 окретаја у минути моно или стерео, ацетатни или нитратни записи за професионално или аматерско записивање звука, воштане плоче, итд.).

• Аналогне технике са коришћењем оптичког записа (тон-филм са ширинском или интензитетним записом; фото-филмограф, итд.)

• Технике које користе аналогни запис на магнетном медију (магнетне траке на обручима са брзинама 9.5, 19, 38 или 76 cm/s; магнетне жице; магнетни запис за тон филм, итд.; компактне касете...).

[10] Видети нпр.: International Association of Sound and Audiovisual Archives (IASA), *Guidelines on the production and preservation of digital audio objects*, TC04, IASA 2004 и International Association of Sound and Audiovisual Archives (IASA), *The safeguarding of audio heritage: ethics, principles and preservation strategy*, *Version 3*, IASA-TC03, IASA 2005.

[11] Фонографија звучних записа на фонографским ваљцима од значаја за српску историју и културу је на жалост потпуно непроучена

• Дигиталне технике записа (на магнетном медију, оптичким дисковима (CD, DVD...) или сачувани на конвенционалним медијумима за чување дигиталних информација (на пример, фајлови у формату mp3, wav).

По доступности, аудио-материјале можемо поделити на материјале у приватним колекцијама, и у јавним институцијама. Приватне колекције карактерише слаб степен организованости, слаб или никакав степен заштите и неуједначена свест власника колекција о значају ових материјала. Јавне институције које поседују комерцијалне аудио-записе су: музеји, библиотеке, архиве, радио-дифузне организације и издавачи комерцијалних аудио-записа. У Србији не постоји ниједан музеј коме би примарни задатак био прикупљање, организовање и чување аудио-записа. Сразмерно велике колекције записа поседују Музеј позоришне уметности и Етнографски музеј, као и Музеј историје Југославије (сви у Београду). Народна Република Србије прикупља обавезни примерак свих комерцијално издаваних звучних записа,[12] али тек од 1965 (што не обухвата звучне записе од интереса у овоме раду). Такође, ова библиотека поседује и једну од највећих колекција шелак грамофонских плоча (око 1500 примерака) и велику колекцију осталих комерцијалних звучних записа. Ова колекција једна је од ретких збирки која је добрим својим делом дигитализована[13] и као таква доступна истраживачима и јавности. Осим овога, Библиотека Матице Српске у Новом Саду такође поседује колекцију звучних записа. Такође, аутори имају разлога да верују да се извесна количина звучних записа налази похрањена у колекцијама локалних завичајних библиотека и музеја широм Србије. Звучне материјале поседују и Архив Српске академије наука и уметности (САНУ) и њеног Музиколошког института,[14] Архив Југословенске кинотеке и други.

Радио-дифузне организације које поседују или могу поседовати аудио-записе разматране у овом раду можемо поделити на комерцијалне и јавне организације. Комерцијалне радио-дифузне организације у садашњем смислу у Србији су размерно новијег датума (прве комерцијалне орга-

[12] Dubravka Simović, „Obavezni primerak prošlost u budućnosti“, у *Glasnik Narodne Biblioteke Srbije*, X, бр. 1, 1999, стр. 103-112.

[13] Vesna Aleksandrović, „*ANALOGNI I DIGITALNI ZVUK Digitalizacija gramofonskih ploča snimanih na 78 obrtaja iz fonda Narodne biblioteke Srbije*,“ у *Pregled Nacionalnog centra za digitalizaciju* XI, 2007, стр. 69–77.

[14] Katarina Tomašević, „Značaj digitalizacije muzikalija i zvučnih zapisa u arhivu i fonoteci Muzikološkog instituta SANU = The Importance of Digitization of Music Collection at Institute of Musicology”, у *Pregled Nacionalnog centra za digitalizaciju.* II, 2003, стр. 46-51.

низације осниване су крајем осамдесетих година двадесетог века).[15] Самим тим, ове организације поседују претежно материјале у вези са новијом историјом. Другачија је ситуација са Радио-телевизијом Србије. Радио Београд поседује значајну колекцију комерцијалних аудио-записа (71.419 грамофонских плоча)[16] која, можемо слободно рећи, представља једно од истинских културних добара. Нажалост, колекција је неусловно смештена. Посебан проблем ове колекције јесте што опслужује две функције: поред de facto звучног архива, она се користи и у свакодневном програму Радио Београда. Самим тим, због интензивне манипулације на дневној основи, материјал колекције није довољно заштићен од случајног оштећења или (намерног) отуђења. Велике количине звучног материјала постоје и у покрајинским радио-дифузним организацијама (Радио Телевизија Војводине). Такође, поједине локалне јавне станице, које су биле или и сада јесу у мрежи јавног сервиса (нпр. Радио Ниш), поседују размерно велике фонотеке и имају релативно велику традицију, те и оне потенцијално поседују материјал који је предмет овог текста.

Издавачи аудио-записа у Србији[17] (нпр. Продукција грамофонских плоча Радио-телевизије Београд – Радио-телевизије Србије (PGP RTB/ ПГП РТС) (у Београду) и Дискос из Александровца)[18] основани су након периода обухваћеног овим радом те не могу поседовати звучне материјале од интереса у својству *продуцената* оригиналног материјала. Међутим, ваља истаћи да је било (истина ретких) покушаја реиздавања старих аудио-снимака (нпр. грамофонска плоче „То је...Влахо Паљетак“

[15] Строго говорећи, прва комерцијална радио дифузна организација на територији данашње Србије био је Радио Београд, АД., претеча садашње Радио-телевизије Србије, који је свој живот као комерцијална станица и профитно акционарско друштво започео 1929. Међутим, након подржављења 1939. (видети „Уредба о одузимању концесија друштвима Радио А.Д. Београд и Радио Д.Д. Загреб“, у *Службене новине Краљевине Југославије*, LXVII, број 186, 17. 8. 1939.), ова институција све до данас наставља да ради у овој или оној форми државног или јавног радиодифузног сервиса.

[16] Цитирано према РДУ РТС, *Идејно решење дигитализације архивске грађе радио Београда с посебним освртом на фонотеку Хиландарска 2, Београд*, Beograd, 2008. (У даљем тексту РДУ РТС, *Идејно решење...)*.

[17] Попут комерцијалних радио-дифузних станица, у Србији се почев од деведесетих година прошлог века појавило више нових издавача аудио-визуелног материјала. За њих, такође, важи законска обавеза депоновања обавезног примерка Народној библиотеци Србије, која се, међутим, и поред напора особља Библиотеке, не поштује увек.

[18] Статус издавача Дискос у моменту писања рада је неизвестан: мада Агенција за привредне регистре има податке о два привредна друштва са тим именом (резултати претраге привредних друштава од 28.10.2013), није нам познато да ли се ова друштва и даље баве аудио-издаваштвом.

(PGP RTB 3120058, 1985), или, у новије доба, компакт-диск „Жанка Стокић 1887/1947“, (ПГП РТС CD460067, 2002)), нажалост најчешће без основних дискографских информација (као што су подаци о оригиналном материјалу, бројеви плоча, матрица, итд.).

Поред институција у Србији, постоји и један број институција у иностранству за које се зна или претпоставља да имају или могу поседовати материјале који су за нас од интереса у овом раду. Архиви великих радиодифузних организација (као што је Би-Би-Си, Чешки радио, INA (Institut national de l'audiovisuel)) или комерцијалних произвођача носиоца звука (EMI, Croatia Records, etc.), као и музеји и националне библиотеке (Johnson Victrola Museum, Dover, Delaware; Library of Congress, USA, итд.) представљају значајна одредишта за садашње и будуће истраживаче звучних записа.

3. Звучни записи на комерцијалним издањима

Најстарији засада познати сачувани и са сигурношћу датирани[19] снимак на грамофонској плочи са звучним материјалом везаним за српски народ садржи „Марш престолонаследника Ђорђа“ и „Марш краља Петра I“ у извођењу Оркестра VII пешадијског пука „Краља Петра I“ (Victor, 63967, матрице 1972h и 1973h), снимљене 1903. године у Београду. Исти извођач је те и наредне године снимио још барем 15 маршева и обрада народних музичких тема. На основу доступних носача звука и каталога,[20] пракса да се комерцијални звучни записи користе за снимање и дистрибуцију гласа и говора јавних и политичких личности чини се да није била широко заступљена на почетку периода снимљеног звука на јужнословенским просторима.[21] Због тога је веома занимљив снимак Фелдмаршала Светозара Бороевића „An die Kameraden der Isonzo-Ar-

[19] Датирање извршено коришћењем http://www.charm.rhul.ac.uk (5.9.2013.). Напоменимо да су плоче „Мустај Беј“ (Gramophone Record 2-12186) и „Ракито мори“ (Gramophone Record 2-12228) Чиче Илије Станојевића у Каталогу Народне библиотеке Србије такође датиране у 1903. годину, али, по нама, ово датирање није сасвим проверено.

[20] О репертоару раних комерцијалних издања, видети нпр. Milan Milovanovic, «Distribution of Carl Lindstrom products in Serbia,» у *The Lindstrom Project Contributions to the history of the record industry Beiträge zur Geschichte der Schallplattenindustrie Vol. 1*, Pekka Gronow – Chistiane Hofer (eds.), Immenstadt 2008. (доступно и на http://www.phonomuseum.at/includes/content/lindstroem/distribution_serbia.pdf, посећено 6.9.2013).

[21] Насупрот томе, у доба друге Југославије (СФРЈ) тзв. „говорна издања“ (нпр. *Titove reči* (Produkcija Gramofonskih ploča Radio Televizije Beograd, broj ploče LPV 2419)) коришћена су, између осталог, и у пропагандне сврхе.

mee“ (Carl Lindstrom AG , Wien-Berlin Nr 13)[22] из 1916. године. Фелдмаршал Светозар Боро(ј)евић од Бојне, рођен је 1856. од оца Адама, православног свештеника Српске православне цркве[23] у селу Меченчани. Као командант Пете аустроугарске армије, Боројевић је командовао аустроугарским трупама за време битака на Сочи (Isonzo) у периоду 1915-1917. који обухвата време настанка овог снимка. Због тога сматрамо да је разложно претпоставити да је овај снимак могао бити коришћен како у пропагандне сврхе у позадини тако и за јачање борбеног морала трупа на фронту. Томе у прилог иде и део садржаја говора (овде дат у преводу са немачког): *„Другови из Армије са Соче, и овим поводом вам се обраћам да вам кажем колико сам поносан и срећан што вам стојим на челу. Многе од вас поздрављам као моје старе ратне другове из Галиције и са Карпатске битке. Све вас, међутим, као јуначке борце на Сочи, чија се слава прочула светом, поздрављам. Докле год да постоји ова цивилизација, вас ће хвалити као пример љубави према домовини, послушности и осећаја дужности, задивљујуће храбрости и неупоредиве способности...“*.

Од значаја за историју српског народа је и серија пропагандно-сатиричних куплета издатих у периоду 1908-1915 (нпр. „Die Balkankrise“ („Балканска криза“) (Zonophone број плоче X-2-22032 /матрица129 ab/ снимљено у Берлину, 8.12. 1908) и ”Die Balkanwirren” („Балканска збрка“) (Gramophone Concert Record, број плоче 942411 /матрица 17175 b/, снимљено у Берлину 29.1.1913.) Ота Ројтера (Otto Reutter); “Die Serben sind alle Verbrecher”[24] („Срби су сви криминалци”) (Favorite Record број, плоче 1-017265/51) хумористе Хермана Велинга (Hermann Wehling) и “Politische Briefe”[25] („Политичка писма“) Рихарда Валдемара (Richard Waldemar) (Zonophone Record, број плоче 18148), видети слику 1.

---

[22] Deutsches Rundfunkarchiv, Wiesbaden, Archivnummer (каталошки број) 2844045.

[23] У савременој српско-хрватској историографији постоји полемика око националне припадности Боро(ј)евића (упоредити, нпр., Milan Pojić, *Vojskovođa Svetozar Boroević 1856-1920, [katalog izložbe Vojskovođa Svetozar Boroević 1856-1920 povodom 150. obljetnice rođenja]*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2006. и Drago Roksandić, *Feldmaršal Svetozar Borojević od Bojne (1856 - 1920): Lav ili Lisica sa Soče?*, Vijeće srpske nacionalne manjine grada Zagreba, Zagreb, 2006).

[24] Видети и ”Populäre Kriegslyrik im Ersten Weltkrieg”, edited by Nicolas Detering, Michael Fischer, Aibe-Marlene Gerdes, Waxmann Verlag GmbH, Münster, 2013, pp. 185.

[25] “Politische Briefe” је доступна у издању “…und die Kugel macht bum bum!: Humoristische Lieder, Propagandaaufnahmen und Märsche aus der Zeit des Ersten Weltkriegs”,Verlag Militaria, 2009, ISBN: 978-3-902526-36-6.

```
DRA31              Wortdokumentation im DRA                  23.07.2007  11:36:11
                   ========================                        Seite:    8
--------------------------------------------------------------------------------
Fortsetzung        B003853994
--------------------------------------------------------------------------------
Bemerkung          9A Tonträger digitalisiert
Abspieldauer       01   2'04"
Index              00 014
Lokalisierung      89 01-A-14

Text/Autor         13 Unbekannt
Titel              22 Die Serben sind alle Verbrecher
Orchester          44 Orchester
Sprecher           4C Wehling, Hermann
Th. Sache_Desk     56 Erster Weltkrieg; Serbien; Wilhelminisches Kaiserreich;
...                   Politik
Thema Person       5E Wehling, Hermann
Abstract           59 Serbien trägt die Hauptschuld für den Ausbruch des 1.
...                   Weltkrieges. Refrain: "Die Serben sind alle Verbrecher, /
...                   Ihr Land ist ein finsteres Loch, / Die anderen sind noch
...                   viel frecher, / Aber Dresche, aber Dresche krieg'n se doch
...                   ..."
Aufnahmedatum      63 1915-00-00

Technik/Umschn.    67 Huthmann, André (dig)
Tonqualität        7R 4-5
Orig.-TT-Daten     9L R74: Favorite Rec.; R75: 1-017265/51
Publikation        0E KABH; T1888
```

```
DRA31              Wortdokumentation im DRA                  23.07.2007  11:37:52
                   ========================                        Seite:   12
--------------------------------------------------------------------------------
Fortsetzung        B004743531
--------------------------------------------------------------------------------
Tonträgerart       82 1X Band von Diversen (Umschnitt)
Aufn/Abm/Wdg TT    84 AXA
Bemerkung          9A Tonträger digitalisiert
Daten-Herkunft     9N DIPF
Abspieldauer       01   2'02"
Index              00 013
Lokalisierung      89 01-A-13

Komponist          10 Reutter, Otto (1870-1931)
Text/Autor         13 Reutter, Otto
Titel              22 Die Balkankrise
Untertitel         2G Potpourri
Sprache            34 dt
Orchester          44 Orchester
Vokalist           4R Reutter, Otto
Teilbereich/KAP    51 Kabarett
Kateg. Inhalt      5C Unterhaltung
Th. Sache_Desk     56 Balkan-Krise; Parodie; Türkei; Bulgarien; Bosnien;
...                   Griechenland; Wilhelminisches Kaiserreich; Krieg
Abstract           59 "Oh Leute höret die Geschicht', / Die ich bericht! / Was
...                   jetzt geschieht in der Türkei, / Ei wei, ei wei! / Kaum mag
...                   ich es erwähnen: / Holt eure Taschentücher raus / Und weint
...                   euch aus, / Und wer keins bei sich hat, / Oh Schand, / Der
...                   nehm' die Hand / Und trockne seine Tränen. / Oh Abd
...                   ul-Hamid, / Was tuste damit, / Was nutzt Bulgarien, / Läßt
...                   du es fahrien, / Bosnier und Kreten, / Alles ging flöten /
...                   ... / Mit der Reform muß sich der Sultan plagen, / Sogar dem
...                    Harem mußte er entsagen ..."
Aufnahmedatum      63 1909-00-00c-1910-00-00c
Aufnahmeort        64 Berlin
Bemerkungen        99 Aufnahme wurde abgehört

Technik/Umschn.    67 Huthmann, André (dig)
Tonqualität        7R 3
Orig.-TT-Daten     9L R74: A0134 = Zonophone Record; R75: X-2-22032-II; R7M:
...                   129ab; R9A: Label-Farbe: grün
Publikation        0E KABH
```

```
DRA31                Wortdokumentation im DRA                23.07.2007  11:37:52
                     ========================                          Seite:   13
-----------------------------------------------------------------------------------
Fortsetzung          B004743527
-----------------------------------------------------------------------------------
Komponist          10 Reutter, Otto (1870-1931)
Text/Autor         13 Reutter, Otto
Titel              22 Die Balkanwirren
Sprache            34 dt
Orchester          44 Orchester
Vokalist           4R Reutter, Otto
Teilbereich/KAP    51 Kabarett
Kateg. Inhalt      5C Unterhaltung
Th. Sache_Desk     56 Balkankrise; Montenegro; Serbien; Bulgarien; Griechenland;
...                   Wilhelminisches Kaiserreich; Krieg
Abstract           59 "Auf dem Balkan war wieder mal, / Wie schon so oft, ein
...                   Mordsskandal, / Der kranke Mann ward malträtiert / Und von
...                   vier Seiten schikaniert. / An jedem Arm packt einer an, / An
...                    jedes Bein ein anderer dann, / Den Sultan zwickten dort -
...                   oh weh! - / Die heutigen 4 Könige (Montenegro, Serbien,
...                   Bulgarien, Griechenland) ..."
Aufnahmedatum      63 1913-01-29
Aufnahmeort        64 Berlin
Bemerkungen        99 Aufnahme wurde abgehört

Technik/Umschn.    67 Huthmann, André (dig)
Tonqualität        7R 3
Orig.-TT-Daten     9L R74: A0116 = Gramophone Concert Record; R75: 12721; R7L:
...                   942411; R7M: 17175b; R9A: Label-Farbe: grün (mit Hund)
Publikation        0E KABH
```

Probably a duplicate, parody!

```
DRA31                Wortdokumentation im DRA                23.07.2007  11:36:11
                     ========================                          Seite:    1
-----------------------------------------------------------------------------------
Beziehung            B005166655              E: 1998-03-24  Ä: 2000-04-19  Nr.   1
-----------------------------------------------------------------------------------
Archivnummer       00 2852558
Entstehungsart     70 7 DRA-Band
Tonträger-Marke    74 X130 DRA Frankfurt am Main
Tontr.Bestellnr    75 2852558
Geschwindigkeit    80 19
Betriebsart        81 1 Mono
Aufn/Abm/Wdg TT    84 AXA
Abspieldauer       01   5'55"
Dok. Index         0Y W05
Lokalisierung      89 01-A-05

Komponist          10 Unbekannt
Text/Autor         13 Waldemar, Richard
Titel              22 Politische Briefe
Solisten           40 N. N. (Klavier)
Vokalist           4R N. N.
Teilbereich/KAP    51 Kabarett
Th. Sache_Desk     56 Erster Weltkrieg; Wilhelminisches Kaiserreich; Politik;
...                   Diplomatie; Serbien; Rußland; Montenegro; Namur; Frankreich;
...                    Japan; England; Österreich; Ungarn; Türkei; Patriotismus
Thema Person       5E Hindenburg, Paul von; Poincaré, Raymond
Abstract           59 Beschreibung der diplomatischen Verwicklungen im Gefolge des
...                    Ersten Weltkrieges: "Wie König Peter von Serbien an die
...                   russische Regierung schreibt ... wie der Feldmarschall von
...                   Hindenburg an den russischen Generalstabschef schreibt ('Du
...                   bist verrückt, mein Kind, du willst nach Berlin, / Schlag'
...                   dir das aus dem Kopf, dort kommst du nicht hin!') ... wie
...                   der Kommandant der Festung Namur an König Albert schreibt
...                   ... wie der Nikita von Montenegro an seinen lieben Freund,
...                   Peter von Serbien, schreibt ... wie der Präsident Poincaré
...                   an seine Pariser schreibt ('ich weiß nicht, was soll es
...                   bedeuten, bei uns geht jetzt alles verkehrt') ... wie die
...                   Zentralmächte an den lieben, ehrlichen Japaner schreiben
...                   (ironisch) ... wie die englische Regierung an Frankreich
...                   schreibt ('kommt ein Vogel geflogen und der heißet Berlin, /
...                    Und der läßt hier was fallen, sind die Kriegsschiffe dann
...                   hin') ... wie der Zar an den Generalfeldmarschall von
...                   Hindenburg schreibt ('o Hindenburg, o Hindenburg') ..."
...                   Österreich/Ungarn, Deutschland und die Türkei haben im
...                   Briefwechsel nur ein Motto, und das lautet: "Wir halten fest
...                    und treu zusammen, / Hipp, hipp, hurra, hipp, hipp, hurra,
...                   / Und steht die ganze Welt in Flammen: / Hipp, hipp, hurra,
...                   hipp, hipp, hurra!"
Aufnahmedatum      63 1914-00-00c-1915-00-00c

Matrizennummer     7M 17417/18 L
Tonqualität        7R 3
Betriebsart      B 81 1 Mono
Aufn/Abm/Wdg     B 84 AAA
Orig.-TT-Daten     9L R74: Zonophon Record; R75: 18148
Publikation        0E KABH
```

another skit from WWI!

(see page B, 11:38:17)

(Xus one is all kloiner, the other is orchestrated)

Слика 1: Каталошки подаци из Deutsches Rundfunkarchiv Wiesbaden

Комерцијални аудио-записи били су понекад коришћени да звучно илуструју значајне догађаје. Тако, циклус снимака Петра Крстоношића уз суделовање Академске омладине, а у издању Diadal (нпр. „Kosovska osveta" I, матрица 58856, „Vojska polazi u boj II", матрица 58598, обе на плочи D404; „Povratak srpske vojske is boja I" матрица 58854, „Svečan dočekvojske u Beogradu II" матрица 58555, обе на плочи D400, видети слику 2) преносе атмосферу непосредно пре и након балканских ратова 1913. Претпостављамо да је аутор текстова на плочама сам Петар Крстоношић. Наиме, у исто време, Крстоношић се јавља као аутор текстова „Бој код Скадра" и „Бој код Једрена са 8 слика" (обе издате у ауторском издању у Новом Саду 1913.), творевина попут „Божићње прасе: шаљива игра у 1 чину" (Нови Сад, С.Ф. Огњановић, б.г.) али и краће монографије „Просветни надничари: црте из живота 'летећих' позоришних друштава" (Нови Сад, 1907). Дакле, вероватно је реч о глумцу путујућих позоришта који се, у маниру сличном његовим позоришним творевинама, прихватио и стварања за тада новог медија, грамофонске плоче. Мислимо да није претерано рећи да је серија Крстоношићевих плоча означила зачетак онога што ће у каснијим годинама развоја радија бити познато као радио-драма. Од ових снимака, најзанимљивији је „Svečan doček vojske u Beogradu" који је начињен у стилу радио-репортажа које се, разуме се, јављају много касније. Снимак почиње текстом који чита глумац, вероватно Крстоношић: *„Од јутрос од 5 сати сав Београд је на ногама, свет је улице закрчио. Подигнуте су тријумфалне капије куда ће војска ући а заставе српске грчке и румунске лепршају се, са окићених кућа. Госпође и госпођице изашле војницима у сусрет и ките им коње и топове. Сви су ловоровим венцима закићени које је један брат Далматинац послао."* Затим се на снимку одвија драматизација доласка војника (заједно са звучним ефектима) док хор (вероватно Академске омладине) дочарава певачке дружине које поздрављају војску песмом „Враћамо се са Косова, Србадија Душанова...". Глумац даље наставља: *„Председник општине поздравља Престолонаследника са војском: ,Ваше Височанство, са југа наше увећане отаџбине из Старе Србије и Српске Македоније долазите са својим заслужним јунацима да објавите Свету и престоници српској: Срби су слободни. Живели косовски осветници... У знак захвалности Београд вас моли да примите Височанство ову сабљу и да је носите с гордошћу као осветник Косова, победник Куманова, јунак са Битоља... Добро дошли Височанство са својим витезовима, добро дошли у престоницу која вас воли и која се са вама поноси."* Било би веома интерестантно установити до које су мере ове речи одговарајуће евентуалном стварном говору који је могао одржати председник Општине београдске. Међутим, без обзира на

то, садржај снимка морао је тадашњој публици *изгледати* веродостојно.[26] Због тога сматрамо да је овај снимак одличан пример како звучни снимак може дочарати једно време и његове актере. Веома је интересантан и снимак „Говор Њ. В. Краља у Нишу 3. јуна 1927. приликом откривања споменика Чегарским јунацима"[27] (Odeon, 130901, матрица VSe 607), где се у извођењу извесног г. Живојиновића појављује драматизација говора краља Александра I Карађорђевића[28].

На комерцијалним носачима звука снимане су химне и патриотске песме, како на јужнословенском простору тако и другде. Химна „Боже правде", између осталих, јавља[29] се на аудио-записима у издању Beka (број плоче 454 II, број матрице 53179) у извођењу Филипа Липе Грујића и његове дружине из Новог Сада (капелник је познати композитор Марко Нешић); у извођењу Васе Буквића, издање Columbia (Co E3004 број матрице 44045-1, снимљено у Њујорку, вероватно јуна 1916.[30]); Хора Опере (вероватно Народног позоришта) (Odeon, 130903)[31] музике Савске дивизијске области, диригент виши капелник Иво Мухвић (Edison Bell Penkala Baby MZ 1008)[32] (заједно са химном „Лијепа наша домовино"); Српског црквеног терцета, издање Columbia (Co 1142-F, број матрице W111060-1, снимљено у Њујорку септембра 1929), као и на издањима Amour Gramophone Record на руском језику (каталошки број 4-22856,

[26] Видети, нпр., уводник дневног листа „Политика" од 11. августа 1913. који је писан у веома сличном тону националног патоса.

[27] Идентификација према Milan Milovanovic, "Distribution of Carl Lindstrom products in Serbia..." и http://www.vbs.rs/scripts/cobiss?ukaz=DISP&id=0621496984196152&rec=6&sid=1 (3.11.2013).

[28] По писању листа Политика, бр. 6859, 2.6.1927., стр. 1, овај споменик је заправо откривен 1. јуна, што значи да је највероватније дошло до грешке у наслову плоче. Краљ Александар је 3. јуна 1927. направио излет на Чегар (Политика, бр. 6862, 4.6.1927, стр. 2). Политика ни у једном случају не наводи текст краљевог говора.

[29] Најстарији нама познати снимак потиче из септембра 1909. године (HMV 650098, матрица 13660b), идентификација према http://www.charm.rhul.ac.uk/discography/search/search_freetext.html (11. 9. 2013) у извођењу Музике краљеве гарде под управом Станислава Биничког.

[30] Ако није другачије наведено, датирање грамофонских плоча је извршено коришћењем Richard K. Spottswood, *Ethnic Music on Records–A Discography of Ethnic Recordings Produced in the United States, 1893 to 1942,Volume 2 Slavic*, University of Illinois Press Urbana/Chicago, 1990 (у даљем тексту: Spottswood, *Ethnic Music...*).

[31] Није познато да ли је примерак плоче сачуван; податак према Milan Milovanovic, "Distribution of Carl Lindstrom products in Serbia..."

[32] Идентификација по онлајн Каталогу Националне свеучилишне књижнице, Загреб, приступљено 1.11.2013.

солиста П. И. Тихонов, снимљено у Москви 19. 12. 1914;[33] каталошки број 220704 снимљено у Петрограду 02. 12. 1914)[34] и француском језику („Hymne National Serbe“, Victor, број плоче 74466, матрица C-17069, снимљено 26. јануара 1916. у Camden, New Jersey).[35] Ова последња, једнострана, плоча садржи прву строфу певану на српском, док је друга певана на француском, као и етикету на српском, француском и енглеском језику. Занимљиво је да обе строфе пева Marcel Journet (1867-1933), у своје доба познати француски бас. Такође, интересантно је да је као први аутор химне (уз Даворина Јенка) наведен Louis Aerts, о коме нисмо успели да дођемо до подробнијих података, али претпостављамо да је заправо реч о аутору аранжмана. Веома је интересантно и руско издање на налепници Zonophone (број плоче X 60439) на којој се српска химна у инструменталном извођењу налази заједно са маршом „Шуми Марица“, који је до 1944. био бугарска народна химна. Снимак је начињен у периоду краткотрајног савезништва Србије и Бугарске у периоду Првог балканског рата[36]. Као извођач је наведен Оркестар Републиканске гарде Француске.

На плочама се јављају још многе патриотске песме, понекад и у извођењима више разних извођача. Тако се песма „Тамо далеко“, између осталог, појављује у извођењу Еде Љубића (Victor Vi-3144, матрица BS-075376-1, снимљено у Њујорку 30. јула 1942), Мијата Мијатовића (His Master’s Voice, AM 836, матрица BK 2270-2, снимљено у Прагу, 15. јула 1927),[37] као и Тамбурашког пјевачког друштва (Columbia Co E3421, матрица 58180-, снимљено у Њујорку априла 1917). Веома је занимљиво да је потоњи извођач, Тамбурашко пјевачко друштво, снимило и песму „О зар је морала доћ“ на сличну мелодију (Columbia Co E3422, матрица 58187, снимљено у Њујорку априла 1917) чији је текст касније укомбинован у горенаведено извођење Мијата Мијатовића. На комерцијалним звучним записима сачувана су и извођења песама као што су „Соколови моји пти-

---

[33] Интересантно је, иначе, да је истог дана снимљена и химна „Хеј Словени“, каталошки број 4-22851.

[34] Идентификација извршена на http://www.russian-records.com/, приступљено 5. 9. 2013.

[35] Идентификација извршена помоћу http://victor.library.ucsb.edu/index.php/matrix/detail/700002087/C-17069-Hymne_national_Serbe приступљено 5.9.2013.

[36] Податак са сајта http://www.russian-records.com/, приступљено 11. новембра 2012, указује на то да је снимак начињен 8. новембра 1912. у Паризу. Могуће да је реч о снимку који се, под истим датумом и насловом, са диригентом Borgeois, појављује у HMV каталогу под бројем 230798.

[37] Идентификација према http://www.charm.rhul.ac.uk/discography/search/search_freetext.html (11.9.2013).

ћи“ (у интерпретацији Обрада Ђурина, Co E4405, матрица 84876-2, снимљено у Њујорку, вероватно октобра 1918), „Планино моја старино“ и „Спремте се спремте четници“ (Vasa Bukvic и Yugoslavia Tamb. Drustvo, *Komitska Pesma*, издање Jugoslavia, број плоче 85016-A (матрица 11970), снимљено у Richmond, Indiana, 24. јула 1924). Ова потоња песма јавља се и у извођењу Еде Љубића (уз пратњу Victor оркестра, Victor V-3144A), са следећим, карактеристичним, текстом:

”Четничка труба затруби,
Из моравске те долине,
Спрем’те се спрем’те четници,
Силна ће борба да буде.

Четничка шака малена,
Ал’ им је снага голема,
Четничку пјесму пјевају,
Од смрти страха немају.

У чети су Црногорци,
Босанци и Херцеговци,
Словенац, Србин и Хрват,
Боре се кано брат и брат.

Четнике браћо волимо,
За њих се Богу молимо,
Из четничке те побједе,
Дођи ће сунце слободе.”

Интересантна је и, данас заборављена, соколска песма композитора Исидора Бајића, која је до нас дошла у снимцима Еде Љубића („Hajte braćo, hajte sestre“ („Come on brothers, come on sisters“), Victor Vi-3145, матрица BS-075374-1, снимљено у Њујорку 30. јула 1942), Шулета Радосављевића Шапчанина (Šule Radosavljevic - Šapcanin sa svojom kapelom, „Sokolska Pesma i Kolo“, Victor V-3040-A, такође и HMV AM1074, матрица ВК 2603-1 снимљено 29. новембра 1927[38]) Тамбурашког збора Јоргован („Pesma Srpskih Sokolova“, Victor 78553-A, матрица BVE 33514-5, снимљено у Њујорку 3. новембра 1925) и Јоце Максимовића.

[38] Идентификација према http://www.charm.rhul.ac.uk/discography/search/search_free-text.html (11. 9. 2013)

AMOUR GRAMOPHONE RECORD
Russian
Bass w. Orch.
№ заказа P 763
Сербскій національный гимнъ.
Оркестръ „Граммофонъ" съ пѣніемъ.
4-22856
4-22856

COLUMBIA RECORD
Columbia
Note the Notes
СМЕСА СРП. НАРОДНИХ
ПЕСАМА
(Smesa Srpskih Narodnih Pesama)
Пева Срп. Пев. Друштво „Гусле"
у Њујорку
У корист Срп. Црв. Крста
E2935 43884
COLUMBIA GRAPHOPHONE COMPANY Pat.

Beka
(53179)
Srbska himna
Filip Lipa Gruić i njegova družina
(Kapelnik Marko Nešić) Novi Sad
454-II

„DIADAL" RECORD
TRADE MARK
Svečan doček vojske u
Beogradu II.
(od Petra Krstonošića)
Uz sudelovanje akademske omladine,
i muzičkih instrumenta i. t. d.
(58555).
D 400

HIS MASTER'S VOICE
Victor
$1.50 in U. S. A.
Bass with orchestra
Hymne National Serbe
(National Air of Serbia—1st verse, Serbian;
2nd verse, French)
(Boze pravde ti sto spase)
(God in His Goodness)
(Louis Aerts-Davorin Jenko)
Marcel Journet
74466
VICTOR TALKING MACHINE CO. Camden N.J.

ODEON
Registered Trade Mark
MADE IN GERMANY
(Vse 676)
СМРТ МАЈКЕ ЈУГОВИЋА
Јеврем Ушћумлић
из Никшића
први побједитељ гусларске утакмице
за цјелу државу Српскога Кола
у Алипашину Мосту (код Сарајева)
A 192529 b

Слика 2: Налепнице старих комерцијалних грамофонских плоча

Сачувано је више патриотских рецитација у извођењу Добрице Милутиновића[39] (нпр. „Ђесаре, чуј ме!“, „Отаџбина“, „Слава палим ратницима“, „Мати и син“). Са народним епским песмама јављају се гуслари Јеврем Ушћумлић (нпр. „Смрт мајке Југовића“ (Odeon, A192529b, матрица Vse676, слика 2)), Илија Вуковић (нпр. „Стари Вујадин“ и „Моравка дјевојка“ (Edison Bell Penkala Electron, Z2002, матрице Z1816-15 и Z1814) и Петар Перуновић Перун.

Аудио-записи сведоче и о приватном животу и положају припадника етничке или социјалне групе. Тако, снимци извођача који се појављује под псеудонимом „Максим Прдић“, настали у Њујорку 1929-1931. кроз лик вагабунда Максима казују много о језичким и културолошким дилемама са којима су се сусретали српски и јужнословенски исељеници у Сједињеним Америчким Државама. Максим је човек без сталног занимања и ограниченог знања „америчанског“, али бескрајног оптимизма; човек који ужива да са власницама пансиона (за време прохибиције!) попије по коју чашу вискија или се мало провесели уз хармонику и песму. Главни ликови скечева, попут „Maksim i Kedi Prdič, Maksa traži burt Pt. 1, 2“ (издање Columbia, Co.1124-F, матрице W110525-2, W110526-2, снимљено у Њујорку априла 1929), „Maksim Prdič, Maksa Beži iz Špitsburga u Detroid – Pt. 1, 2“ (Co.1137-F, матрице W110992-2, W110993-2), „Maksim Prdič with Milka Trtić, Maksa na burtu u Detroidu Pt. 1, 2“ (Co.1138-F, матрице W110994-2, W110995-2) снимљеним у Њујорку августа 1929), говоре комичном мешавином српског (хрватског) језика и енглеских речи

[39] Неки су објављени и на плочи „Великани позоришне сцене: Добрица Милутиновић, Жанка Стокић и Чича Илија Станојевић“ (PGP RTB 235008, 1986).

који попримају падежну деклинацију српског (хрватског) (нпр., „како сте се *квиком бековали*“ (тј. *брзо вратили*), или израз „штицкара“ место „street car“ тј. трамвај). Може се претпоставити да су ови снимци одраз живе традиције комичних скечева који су могли бити веома популарни међу емигрантском популацијом. Ово је могуће у принципу проверити прегледом периодике јужнословенских емиграната (нпр. „Американски Србобран”). У Сједињеним Државама сличне скечеве изводили су и оркестар који се појављује углавном под именом Adamov & Co, као и други оркестри и извођачи (нпр. Јосип Батистић, Милан Баучки и друштво, Glisa [Глиша?] и Соса Јарац и Јоса Пилетић).

На простору Србије скечеве и одломке из комедија су снимали Жанка Стокић, Чича Илија Станојевић,[41] Никола Гошић и Милица Бошњаковић („Митке и Коштана“, I-VI (Odeon, 192738-192740, матрице VSe 1071–VSe 1076)[40]), књижевник Петар Петровић Пеција (Edison Bell Radio, SZ 1529)[41], комичари Петар Ланер, Петар Христилић (нпр. „Кикимбику мошулику“ и „Јеврејски митинг“ на плочи Одеон (матрице Vse 381 и Vse 382))[42], Д. Каталановић, Никола Митић (пародија „Победник“ о подизању истоименог споменика у Београду) и други. Нажалост, чини се да највећи део ове продукције није сачуван до данас.

Коначно, поменимо по нашем мишљењу значајан снимак Vlado Konstantinovic uz pratnju tamburaskog zbora ‘’Banat’’, „Bokaljev san u Americi - Dio I, II“, Columbia Co.51004-F (матрице 206387, 206388). Овај снимак није обухваћен у иначе одличном каталогу Spottswood, *Ethnic Music...*, тако да је тачно датирање отежано; међутим, на основу броја плоче (која је непосредни следбеник плоче Co.51003-F за коју постоји оквирно датирање 1929-1930) и с обзиром на то да је Владо Константиновић највећи број снимака према остварио 1929-1930, верујемо да је и овај снимак настао у том периоду. Снимак почиње инструменталним извођењем химне „Онамо, ‘намо“, а затим Владо Константиновић и нама непознати мушки глас говоре текст о (замишљеној) посети „старом крају“. Према налепници плоче, аутори музике и текста су J. C. Ћурић и В. Радојевић (V. Radojevich), о којима, нажалост, немамо подробнијих података. Текст говори о измишљеном догађају – о емигранту који се враћа кући својих родитеља у околини Топле код Херцег Новог, Црна Гора да би тамо прославио Божић. У кући затиче оца, празну оружницу и брата који чита

[40] Није познато да ли су примерци плоча сачувани; податак према Milan Milovanovic, «Distribution of Carl Lindstrom products in Serbia...»

[41] Идентификација по онлајн Каталогу Националне свеучилишне књижнице, Загреб, приступљено 1.11.2013.

[42] Подаци претраживања са http://www.vbs.rs/scripts/cobiss?ukaz=SFRM&id=0432512174546489 (28.10.2013)

новине „Српски глас“. Емигрант жели да прослави Божић пуцајући из пушке. Након наиласка „ћесарског“ полицајца (овај говори изговором карактеристичним за становнике Боке римокатоличке вероисповести!) који жели да ухапси емигранта зато што је упркос забрани пуцао, емигрант убија полицајца, изјавивши, између осталог:

„Америчка застава је што слободу сваком даје.
Ко противу ње се дигне, тога вјечна казна стигне“

Нажалост, немамо прецизних података о времену када је интерпретирани текст написан. Међутим, до неких назнака може нас довести спомињање листа „Српски глас“ на снимку. Према расположивим подацима највероватнијом нам се чини претпоставка да је овде реч о листу „Српски глас“ из Задра.[43] Следствено, тиме се догађај описан у тексту смешта у период пре 1904. године. С овим у вези, могућа је и хипотеза да аутор текста спомиње „Српски глас“ због тога што се овог листа сећа из периода *пре* емигрирања: у том случају, имали бисмо индиректан податак о томе када је аутор емигрирао у САД.

4. Закључак

У овом раду дат је покушај да се укаже на значај звучних записа као историјске грађе за изучавање повести српског и јужнословенских народа. Након прегледа формата звучних записа и институција које могу поседовати ова материјале, разматрамо више примера комерцијалних звучних записа од значаја за историјска проучавања насталих у првој половини 20. века. Следећи корак у нашем истраживању биће преслушавање и анализа идентификованих звучних материјала који нам у тренутку писања још увек нису били доступни. Неопходно је истражити звучне записе на фонографским ваљцима. Такође, интензивно трагамо за засада непознатим звучним записима из приватних и јавних архива и збирки. Аутори сматрају да је систематизација, дигитализација и очување аудио грађе од суштинског значаја за нашу националну али и за светску културу, и залажу се за оснивање „Националног звучног архива“[44] као институције која би водила бригу о заштити и коришћењу звучних записа.

---

[43] Софија Божић, *Политичка мисао Срба у Далмацији: Српски лист/глас 1880-1904,* Институт за новију историју Србије, Београд, 2001.

[44] Видети и Dragoljub Pokrajac, Milan P. Milovanović and Vesna Aleksandrović, „Towards Serbian national sound archives-information system for storage, access and retrieval of restored sound recordings,“ у *Pregled Nacionalnog Centra za Digitalizaciju XIII*, 2008, стр. 41-48, те Vesna Aleksandrović, *Digitization, preservation and presentation - Serbian sound heritage*“ у *Pregled Nacionalnog Centra za Digitalizaciju XIII*, 2008, стр. 37-40.

Summary

David (Dragoljub) Pokrajac, Milan Milovanović,
Saša Spasojević, Steven Kozobarich

COMMERCIAL AUDIO RECORDINGS–SOURCES
FOR HISTORY OF SERBS TILL 1945

ABSTRACT: The paper discusses importance of commercial audio recordings as sources for studying history of Serbs. After a brief review of audio recording formats and various institutions that may possess the audio materials in quest, we consider examples of particular commercial audio recordings originated in Serbia, Europe and United States till 1945.

Никола П. Илић
Публициста
Лесковац

УДК 94(497.11)"1941/1942":929(093.2)

БИВШИ ДИРЕКТОР РУДНИКА ЛЕЦЕ ХАДСОН – ПРВИ ШЕФ БРИТАНСКЕ ВОЈНЕ МИСИЈЕ КОД ЧЕТНИКА 1941-1942. ГОДИНЕ

У историографији је познато да је рударски инжењер Д. Т. Хадсон (Duane Tureil Hudson), британски држављанин, обавештајац (агент), као капетан Бил Хадсон предводио британску војну мисију код четника пуковника Драгољуба Драже Михаиловића. Њега и три официра краљевске југословенске војске, мајора Мирка Лалатовића, мајора Захарија Остојића и поручника Вељка Драгићевића, британска дирекција за специјалне операције у Европи (Special Operations Executive - SOE) подморницом је ноћу 20/21. септембра 1941. године превезла са Малте до обале Јадранског мора и искрцала их близу Петровца у Црној Гори. Прихваћени су од партизана Црне Горе и од места до места допраћени у Врховни штаб народноослободилачких партизанских одреда Југославије у Ужицу. Мисија је стигла на одредиште код Михаиловића 25. октобра, без поручника Драгићевића који је остао код комуниста.

Задатак мисије био је да прикупља податке обавештајне садржине о ратним непријатељима - Немачке и Италије и њихових колаборациониста и да помаже четнички покрет отпора у окупираној Југославији.

Хадсона је за упућивање код четника квалификовало знање српског језика, познавање народа, културе, живота, искуство у обавештајном раду Интелиценс сервиса, способност и храброст за ризичан рад у време рата у окупираној Србији, односно Југославији. Да је посао обавештајца професионално обављао сведоче његове радио-депеше које је слао преко своје радио-станице Дирекцији СОЕ.

У историографским и публицистичким делима погрешно се пише да је пре Другог светског рата инжењер Хадсон био упосленик у западној Србији, а Леце се уопште не помиње. Указујемо на неке погрешне примере:

Познати историчар др Јован Марјановић у књизи „Британски штићеник" пише: „Први британски предводник код Драже Михаиловића ка-

петан Д. Т. Худсон, провео је дуже време до рата у нашој земљи. Као рударски инжењер радио је од 1936. до краја 1940. године у Подрињским рудницима“.[1]

Редакција Војноисторијског института дала је објашњење - фусноту 21 – на „Изводе из књиге примљених телеграма штаба Драже Михаиловића од 19. марта до 18. априла 1942. године“, које гласи:

„Хадсон (D. T. Hudson) британски капетан, у Краљевини Југославији више година радио као инжењер у руднику антимона Зајеча (Крупањ). У Југославију је дошао као члан обавештајне групе... И од 25. октобра 1941. до краја децембра 1942. био званични војни представник британске владе. Након бекства Драже Михаиловића са Равне горе (почетком децембра 1941) скривао се којекуда да би почетком јуна 1942. поново дошао у његов штаб. Његову функцију код четника преузео је (децембра 1942) британски пуковник С. В. Бејли (S.W. Bailey), такође рударски инжењер који је пре рата радио у руднику Трепча и повремено долазио у Лече.[2] Од септембра 1943. године мисију је предводио бригадни генерал Ц. Д. Армстронг до почетка наредне године, када је престала савезничка сарадња са четницима Драже Михаиловића.

У циљу прикупљања грађе да пишем монографију „Рудник Лече“ 1985. године дошао сам до открића више стотина докумената која сведоче о томе да је инжењер Хадсон непрекидно радио у Руднику Лече 1937, 1938, 1939. и 1940. године, најпре као инжењер, а потом и као директор док су Британци били сувласници (акционари). Из платних спискова сазнајем да је као инжењер имао велику месечну плату по 9.520, а као директор по 14.878 динара.[3]

О његовом раду на месту директора први сачувани документ је допис Генералне дирекције „Устипрача“ А.Д. Београд од 27. јуна 1939. године насловљен:

“Г. (осподину) Хадсону, Директору Рудника Лече пошта Медвеђа“. У документу даље пише:

„Господине Директоре,

У вези Вашег писма Но. А-66, а по питању статистичких података за Министарство Трговине и Индустрије, одговарамо Вам следеће: Према решењу Министарства Шума и Рудника, Одељења за Врховни рударски надзор акт II Р.бр. 926 од 26. фебруара 1937. год. рударска предузећа дужна су слати статистичке податке овим установама:

[1] Јован Марјановић, Дража Михаиловић изме ђу Британаца и Немаца, Загреб-Београд,1979. стр. 23.

[2] Зборник докумената и података о НОР народа Југославије, том XIV, књ.л, док. 69, стр.192. Војноисторијски институт.

[3] Архив Рудника Лече - Историјски архив Лесковца, нерегистрована грађа.

1/ Рударским главарствима, односно Одељењу за врховни рударски надзор, и то увек у одређеним роковима;

2/ Министарству Војске и Морнарице, односно Инспекцији земаљске одбране, на адресу тих надлештава или војним установама које они буду одредили.

Сва остала државна и самоуправна недлештва - сем пореских власти за оне податке које буду тражили од Управе рудника - имају се упутити на Министарство Шума и Рудника, односно на Рударска Главарства, које ће према потреби тим установама доставити потребне податке..."[4]

Овај документат сведочи да је у то време вероватно постављен на дужност директора па му се зато даје упутство за рад. Да је од тада непрекидно био директор потврђују: месечни платни спискови, више стотина писама о пословању (кореспонденција о раду, транспорту, изградњи, ослобађању резервиста од војне вежбе и друга). Претпоследњи документат је од 26. фебруара 1940. године, у коме директор Хадсон тражи продужење дозволе боравка од Начелства среза јабланичког у Лебану, а о томе да ли ју је добио недостаје повратна информација. Последњи документат на његову адресу је датиран 6. априла 1940. године.[5]

Моја претпоставка је: да би Хадсон прикрио идентитет обавештајца од немачке обавештајне службе - Гестапоа и Абвера, узео је псеудоним „Марко" и вероватно изјавио да је радио у Подрињским рудницима.

Summary

Nikola Ilić

FORMER DIRECTOR OF LECE MINE, HADSON, FIRST HEAD OF THE BRITISH MILITARY MISSION TO THE CHETNIKS OF DRAŽA MIHAILOVIĆ 1941-1942. YEAR

A British captain D. T. Hudson (Duane Tureil Hudson) was the first head of the British Military Mission to the Chetniks of Draža Mihailović 1941-1942. year, inspite of his civilian profession as mining engineer. Historiography says that he worked before the war in Serbia in Podrinje mines, from 1936. to 1940. year.

The author conduct a research in the archives of the mine Lece near Leskovac and found documentation that prove that Hudson was constantly working in the Lece mine, first as an engineer (1937-1939) and after as Director (1939-1940), while the British were co-owners of that mine.

[4] Исто.

[5] Исто.

Probably, the secret agent Hudson's pseudonim „Marko" and his stating that he worked in the Podrinje mines was invented to conceal his true identity from the Chetniks, Abwehr and Gestapo.

Хранислав А. Ракић
Историчар
Лесковац

УДК 94(497.11)”1942/1943”

СПЕЦИФИЧНОСТИ ОБНАВЉАЊА И ШИРЕЊА НОП-а У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ 1942-1943. ГОДИНЕ

После прве непријатељске офанзиве, која је представљала крупан, мада привремени успех Хитлерових трупа у Југославији, немачка војна команда имала је у програму уништење покрета на југу Србије, који је једини у Србији почетком 1942. године још одолевао снажној офанзиви окупаторске војске. Настојала је да што пре ликвидира југословенско војиште у целини, јер је оно блокирало део немачких снага предвиђених за Источни фронт. Окупатору је било веома стало да освоји слободну територију и из стратегијских разлога – тај простор је био веза преко Грчке са Африком и преко Бугарске са Турском и средњим истоком, према којима су Немци такође имали освајачке планове.

Због тога су предузете мере за поновну окупацију јужних зона Србије. Пошто је ту ослободилачки покрет био веома јак, једна за другом, смењивале су се интервенције непријатеља у току читаве 1942. године, уз ангажовање знатних материјалних, оружаних и политичких снага. Током 1942. године поједини крајеви Србије имали су краће или дуже ратно затишје. Једино је на југу борба вођена без прекида.

Упркос повлачењу главнине партизанских снага и војног и партијског руководства у Санџак и Босну, упркос концентрацији јаких окупаторских и квислиншких снага, логорима који су по Србији отварани један за другим, недостатку оружја, муниције и санитетског материјала и незапамћено оштрој зими, на југу Србије слободна теритрорија је дуго бранњена и истовремено ширена.

Зато су немачки окупатори дозвали у помоћ бугарску фашистичку војску, корпус од три бугарске дивизије, који је био размештен по градовима на југу Србије, и прегруписали своје бројне сараднике у земљи – четнике, недићевце, љотићевце и друге.

У јануару и првој половини фебруара 1942. године партизански одреди јужне Србије успели су да одрже слободну територију створену почетком године. Бугарски окупациони корпус се у овом периоду задовољио само

поседовањем Ниша, Лесковца, Прокупља и неких других градова у којима је требало да се претходно учврсти, да би потом из њих преузео нападе у правцу ослобођене територије.

Немци су покушали и да зверствима заплаше народ да не учествује у НОП-у и не сарађује с њим, па су 11. децембра 1941. у Лесковцу стрељали 310 људи разних националности и етничких група. Половином јануара 1942. године Немци су са квислинзима и Првим окупационим корпусом бугарске фашистичке војске вршили систематске припреме за уништење НОП-а на југу Србије и 2. фебруара отпочели су велика офанзивна дејства, која су трајала више месеци и позната су као пролећна офанзива. По узору на своје господаре Немце, бугарски окупатори су прибегли масовним стрељањима становништва, да застраше народ и зауставе бујицу народног устанка.

Пошто је Бабички НОП одред дејствовао у близини Лесковца, непријатељ је код села Биљанице 2. фебруара извршио напад на њега заједно са четницима Косте Пећанца, добровољачким јединицама (Љотићевци) познатим у народу као белошубараши. У вишедневној борби бугарски фашисти су успели да нанесу осетне губитке одреду. Заробили су 26 бораца и стрељали их. Четврта чета одреда повукла се преко демократионе линије на црнотравски терен одакле ће оживљавати борбена дејства десно од Јужне Мораве у наредном периоду.

Бугарски окупациони корпус истог месеца врши напад на слободну територију Пусте Реке и Топлице, а да би заплашио народ јужне Србије 17. фебруара врши најтежи злочин стрељавши преко пет стотина људи у Бојнику, Драговцу, Косанчићу, Белановцу и Печењевцу.

Мере које окупатор са домаћим јединицама предузимао нису имале очекивано дејство. Оружана борба је настављена у лето 1942. године, а реорганизовани партизански одреди (Кукавички /од 1. маја Лесковачки/, Јабланичко-пасјачки, Бабички, Врањски и Топлички) пале општинске архиве разоружавају квислинге, забрањују рад општинским управама, предају животних намирница окупатору, поново стварају пространу слободну територију. Прилив нових бораца омогућава да одреди предузимају већа офанзивна дејства у борби против окупатора и квислинга.

Због наглог и поновног распламсавања оружаних акција на југу Србије, средином јула почела је снажна Аћимовићева офанзива, која је успела да дезорганизује Сврљишки и Озренски НОП одред.

Непријатељске операције у августу и првој половини септембра, које су имале за циљ да униште Јастребачки и Расински НОП одред, завршене су неуспехом. Због таквог развоја ситуације предузет је још један велики подухват под називом „Рудолф“ са циљем да се уништи НОП на југу Србије. Преко 14.000 квислиншких, бугарских и немачких војника узалуд је покушавало да затвори обруч од планине Кукавице до десне обале

реке Топлице и уништи Лесковачки и Јабланичко-пасјачки одред. Месец дана трајала је офанзива, уз детаљно запоседање и претресање терена од стране бројног непријатеља. Из офанзиве одреди су се извукли скоро без губитка. Непријатељ се након месец дана почео повлачити остављајући у одређеним селима посаде у јачини чете. Код села Ображде и испод Радана 10. децембра 1942. године Јабланичка чета Јабланичко-пасјачког одреда уништила је две чете Српске државне страже. Тако су на овој територији нестале посадне јединице по селима, а непријатељ је имао своје снаге, и то бугарске, у Лебану, Бојнику и Житном Потоку. Партизанске снаге су се кретале слободније и чврсто држале контакте са народом. Крајем 1942. године на територији југа Србије било је преко 700 бораца.

Почетком 1943. године на југ Србије долази Светозар Вукмановић Темпо који реорганизује партизанске одреде тако што формира Први јужноморавски НОП одред, који је оперисао од Кукавице до Јастрепца. Лево од Јужне Мораве у исто време формиран је Други јужноморавски НОП одред, који дејствује од Козјака до Бабичке горе – Заплање. Оба ова одреда стварају велику слободну територију, на којој делују органи власти, команде подручја и места.

У току лета 1943. године формирани су ударни батаљони, а на јесен Прва и Друга јужноморавска бригада. Прва одлази у Босну, а друга са осталим партизанским снагама задаје тешке ударце окупатору – Немцима и Бугарима – четницима Драже Михаиловића, Српској државној стражи, Љотићевим добровољцима и другима.

Борбе су вођене на Бунатовцу, за одбрану Радана, на Гајтану, код Рујковца, Моминог камена, у Црној Трави, Трговишту и др. местима. Показало се да је окупаторска и квислиншка војска немоћна да угуши разбуктали ослободилачки рат. Окупатор, са домаћим издајницима, вршио је зверства и насиље над народом (Гајтан, Слишане, Ивање, Газдаре, Мајковац и др.), у чему се нарочито истицала бугарска фашистичка армада.

На анектираном делу бугарска фашистичка војска, са полицијом, контрачетама, балистима и другим профашистичким снагама, вршила је над цивилним становништвом, посебно у селима Владичиног Хана, Сурдулице, Прешева, Бујановца, Црне Траве, Преслапа и другим местима. После многобројних рација бугарски фашисти су интернирали више хиљада људи.

Међутим, у периоду 1942/1943. године било је грешака и на страни НОП-а, као што је то било у борби код Биљанице 2-5. фебруара 1942. године, у коју се ушло без довољно проверених и тачних података о непријатељу, што се показало као кобно. Процене Напади и код Биљанице и код Бојника указује на пропусте, јер су се ти напади дешавали у зору и непријатељ је видео где се крећу и одакле долазе партизанске снаге.

Исто тако, писмо од 14. децембра 1941. године командантима партизанских одреда је погрешно протумачено и почело се са смањивањем броја бораца у одредима, што је могло да има негативне последице на НОБ.

За војну партизанску организацију у јужној Србији било је карактеристично да се у почетку доста споро али сигурно развијала и да су се одреди дуго одржавали са релативно малим бројним стањем (50–100 бораца). Међутим, позадина је била и политички и војнички веома добро организована. По селима ослобођене или полуослобођене територије формиране су и наоружане војничке чврсте десетине и чете, тзв. обухваћених бораца и јединица. Оне су по потреби могле бити ангажоване у одредима за одбрану слободне територије или у другим акцијама, а иначе су служиле и за осигурање позадине. Имале су карактер територијалних органа, команди и јединица и чиниле су чврсту политичку везу између одреда и народа. Ово је вероватно била јединствена устаничка организација у то време, која је на политичком плану обезбеђивала масовност устанка и служила као форма за активно и непосредно, макар и повремено ангажовање сељачких маса у устанку, поред тога што је устанак материјално помагала.

Народноослободилачки покрет на југу Србије, без обзира на неке грешке, одржао се, иако се војиште све време рата налазило на великој удаљености од главне групације НОВЈ и Врховног штаба, што је, разуме се, отежало руковођење и командовање, посебно у оперативном погледу. Било је удаљено и од Главног штаба за Србију (1941-1943), па је руководство Народноослободилачког покрета на југу Србије директиве за рад примало од секретара ПК КПЈ за Србију, чије је седиште било у Београду. Због разних провала и погибија чланова ОК и курира, везе између ПК КПЈ и ОК често су прекидане, директиве су касниле, а неке бивале и неадекватне због брзе промене војног стања. У таквој ситуацији Оружани комитети КПЈ, као војни и политички штабови који су руководили НОПом на овом терену, исказивали су изванредну способност, испољавали самоиницијативност, издржљивост, храброст и сналажљивост – руководили су борбом у духу општих директива ОК и ПК КПЈ, Врховног и Главног штаба. Није било изразитих војних и политичких грешака и скретања.

На крају, треба истаћи да је континуирана борба на југу Србије омогућила да он постане центар НОБ-а у Србији 1943. године и створи услове да у 1944. години на ослобођеној територији дође Главни Штаб НОВ и ПОЈ за Србију, ПК КПЈ ЗА СРБИЈУ, чланови ЦК Скоја и други органи.

НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ОДБОРИ

На почетку оружаног устанка, па све до половине новембра 1941. године, на ослобођеној, полуослобођеној и окупираној територији у лесковачком крају организовани су у селима народноослободилачки фондови (НОФ), а у граду Лесковцу Градски народноослободилачки одбор фонда. Они су имали задатак да као органи Народноослободилачке борбе одржа-

вају везу између народа и партизанских одреда, да одреде снабдевају храном, обућом, санитетским и другим материјалом, као и да помажу сиромашне, разрешавају спорове и др.

Народноослободилачке одборе фондова формирали су руководећи чланови КПЈ, Штабови партизанских одреда и партијски активисти на терену, често избором на јавним зборовима и конференцијама, или су их сами именовали и постављали.

Јачањем покрета и проширењем слободне територије народноослободилачки одбори фондова све више су постајали организатори и носиоци материјалних и људских потреба оружане борбе и тумачи циљева Народноослободилачког покрета. Били су организатори позадине, актери прихвата и збрињавања рањеника, носиоци сакупљања добровољних прилога итд.

Услед отежаних веза и окупације, нису стизала упутства у лесковачки крај, па се због тога овде каснило у промени назива органа власти. Тек са доласком Драгана Павловића, инструктора ЦК КПЈ за Македонију, у штаб Јабланичког НОП одреда, и доласком Стојана Љубића из Посавине и Тамнаве, од половине новембра 1941. године, почело се са реорганизацијом и преименовањем народноослободилачких фондова у народноослободилачке одборе. Тако су на целој територији Јабланице, Пусте Реке, Поречја, Бабичке горе и Топлице, почели да делују народноослободилачки одбори, али су у оквиру њих задржани народноослободилачки фондови, који ће бринути о томе да у магацинима увек има залиха намирница за задовољење потреба партизанских одреда и органа народне власти. Међутим, треба истаћи да су НОФ у неким деловима територије Бабичког одреда и касније фигурирали као органи власти.

Уједначеност назива постигнута је у другој половини 1942. године, после мартовске окупаторско-квислиншке офанзиве, приликом обнављања старих и формирања нових НОО.

Основни задаци народноослободилачких одбора били су: окупљање народа за народноослободилачку борбу, обезбеђивање слободне територије, сузбијање непријатељског и издајничког рада, спречавање пљачки, разбојништава, шпекулација, рада пете колоне, шпијуна и непријатељских курира; формирање помоћних десетина, водова и чета; збрињавање рањеника и снабдевање партизанских болница на Кукавици и Радану санитетским материјалом; прикупљање животних намирница за потребе партизанских оружаних јединица, касније НОВ; снабдевање становништва; организовање живота на слободној територији (промет стоке, рад млинова, радионица, школа, аналфабетских течајева итд.); разобличавање окупатора, квислинга, колаборациониста и четника Драже Михаиловића итд.

Окупатор је са квислинзима, операцијама и упадима од фебруара до априла 1942. године, успео да заузме територију коју су држали парти-

зански одреди у лесковачком крају. Одмах је поново успоставио окупаторско-квислиншку власт и настојао да разбије партизанске одреде, помоћне десетине, водове, чете и НО одборе.

Покушавао је да свим расположивим репресивним средствима, а највише застрашивањем, деморалише становништво, у првом реду партизане и одборнике НОО, а потом и изолује Народноослободилачки покрет. Већина одборника се пасивизирала и притајила, али је било и оних, храбријих, сналажљивијих и смелијих, који нису прекидали континуитет у своме раду. Окупатор је посебно у Лесковцу завео ужасан терор и успео је да похапси велики број чланова Народноослободилачког фонда. Међутим, Комунистичка партија је упорно окупљала старе и нове активисте и сараднике НОП-а и успевала да поново успостави рад тих органа за потребе НОР-а.

Велики значај за развој Народноослободилачке борбе и народноослободилачких одбора има боравак Светозара Вукомановића у лесковачком крају. Он је одржао партијско и војно саветовање, објединио партизанске снаге, реорганизовао партијску организацију, пренео искуства из западних делова Југославије и дао конкретне задатке за још већи размах НОБ-а. У јесен 1943. године у Јабланицу, Црну Траву и Пусту Реку долазе Благоје Нешковић, секретар ПК КПЈ за Србију, Драги Стаменковић, члан ПК КПЈ за Србију и други, а марта 1944. године стигао је и Петар Стамболић, командант Главног Штаба НОВ и ПО за Србију и секретар Главног народноослободилачког одбора Србије. Тако лесковачки крај и југ Србије постају центар оружане борбе, одакле се руководило устанком у Србији.

Наредбе које су стизале од виших војних и партијских руководстава са великим ентузијазмом су прихватане. У њима су даване директиве и информације о војној и политичкој ситуацији, а у некима су прецизирани и задаци НОО. Они су имали да наставе политички рад са грађанством путем конференција, зборова, летака и других облика рада; да објашњавају народу како окупатор са квислинзима није успео да уништи Народноослободилачки покрет; да мобилишу сав народ за борбу против окупатора и његових сарадника; да спречавају нове пљачке и присилне мобилизације за квислиншке јединице; да формирају нове НО одборе тамо где их није било и да обнављају оне који су разбијени; да организују изборе за НОО и да настоје да у њих уђу часни и поштени људи, способни да се боре за интересе народа и народноослободилачке борбе.

У току лета 1943. године на слободној и полуослобођеној територији Пусте Реке и Јабланице формирани су први општински НО одбори у Лапотинцу, Црквици, Слишану, Коњувцу, Плавцу, Орану, Брестовцу, Косанчићу итд. Општински НОО обједињавали су рад сеоских одбора. Њиховим установљењем грађани су добили много јединственију власт, која је била у могућности да разрешава сложеније проблеме, да пружа већу по-

моћ грађанима и партизанским одредима, ударним батаљонима, а касније и бригадама НОВ. Одборници су радили у веома сложеним условима, али су у организацији позадине, снабдевању војске и партизанских болница, обнављању попаљених кућа и пружању свакојаке помоћи становништву исказивали храброст, патриотизам, родољубље, пожртвованост, хуманост и несебичност. Избор одборника НО одбора од друге половине 1943. године вршио се јавно, на конференцијама на којима се говорило о војној и политичкој ситуацији и задацима НОО. Пошто је рад одборника био јаван, постојала је опасност да приликом упада непријатеља на слободну територију буду ухваћени одведени у логоре или убијени. Због тога су се они у таквим ситуацијама повлачили са војним јединицама или се склањали у раније припремљене земунице, у којима су се крили и рањеници када је то било потребно.

После формирања општинских НОО и одбијања напада четничких корпуса Драже Михаиловића на Радану, као и после борбе са Немцима у Црквици, приступило се стварању среских НО одбора. Формирање виших органа власти било је неопходно јер су ту улогу вршили срески комитети КПЈ, који су и формирали НОО и координирали њихов рад. С обзиром на развитак НОП-а и стварање веће слободне територије, што је КПЈ наметало нове, све сложеније задатке, закључено је да је потребан виши орган власти који би се бавио координацијом, развојем и усмеравањем НО одбора.

Највише услова за формирање среског НОО било је у Пустој Реци и Јабланици. Тако је 10. септембра 1943. године на конференцији у селу Брестовцу (Пуста Река), у присуству 80 делегата, војних и политичких руководилаца изабран пленум среског НОО од 30 одборника, а потом и Извршни одбор од девет чланова. За председника је изабран Никола – Николај Динић, а за секретара Михајло Митровић Чича. Чланови одбора су били афирмисани борци против окупатора и њихових сарадника. У одбору је извршена подела послова по секторима и будућим одсецима. После тога формирају се срески одбори за црнотравско и лужничко подручје, за подручје десно од реке Топлице, лево од Топлице и Добрич, а и за територију Јастребац – Блаце.

Формирањем Прве и Друге јужноморавске бригаде Народноослободилачке војске, створени су услови за проширење слободне територије и стабилно функционисање НОО, што је омогућило да се на овој територији формирају Окружни НОО за Лесковац и Топлицу (25. новембра 1943. године) и Команда подручја са командама места. У Извршном одбору извршена је подела по секторима, а она је касније прилагођавана потребама. Пред највишим органом власти у лесковачком крају постављени су следећи задаци: да усмерава и обједињује рад постојећих НО одбора и формира среске НОО; да врши пропаганду и мобилизацију људства за

попуну постојећих и формирање нових јединица; да организује и обезбеди рад у позадини; да пружа материјалну помоћ војним јединицама, породицама погинулих и попаљених; да организује школство, заштиту народног здравља и одржавање хигијене; да учвршћује фронт и позадину, врши контролу нижих органа у спровођењу постављених задатака, прикупља податке о ратним злочинима, спроводи задатке, наредбе, директиве и упутства виших органа (Главног штаба НОВ и ПО за Србију, Главног НОО итд.). У ствари, то су били и задаци НО одбора на свим нивоима.

Окружни НОО Лесковца и Топлице пратио је рад и развој сеоских, општинских и среских НОО, усмеравајући њихов рад. За даљи развој и обједињавање НОО у лесковачком крају Окружни НОО је издао посебна нормативна упутства: Циркулар бр. 1 и „Упутство за формирање привремених судова при НОО-има“. Организовани су и семинари за одборнике на којима су прорађивана упутства о устројству НОО и одлуке Другог заседања АВНОЈ-а.

На слободној територији Јабланице и Пусте Реке 16, 17. и 18. априла 1944. године одржани су први слободни и демократски избори на којима су грађани слободном вољом изабрали нове сеоске НО одборе. Право да бирају и буду бирани имали су сви грађани са навршених 18 година живота, без обзира на националност, веру, имовно стање итд. Жене су први пут добиле право гласа, а оно је ускраћено само умоболним лицима, припадницима квислиншких формација и колаборационистима.

МЕСНЕ ПАРТИЗАНСКЕ ДЕСЕТИНЕ И ЧЕТЕ

Директива за формирање помоћних партизанских десетина, водова и чета као писани документ није сачувана. Формирање месних партизанских десетина обављено је у периоду септембар – децембар, а негде и на почетку 1942. године.

Помоћне оружане партизанске снаге називане су различито, али су најчешће познате као „помоћне десетине“ због тога што су биле саставни део партизанских одреда и готово увек позиване да учествују заједно са одредом у извођењу акција. Називане су и „месним“ или „сеоским“ десетинама, јер су формиране најчешће за једно село, а понекад и за више њих. Познате су, затим, и као „легалне десетине“, јер су формиране на јавним скуповима грађана дотичних места. Постоји и назив „илегалне десетине“, које су формиране на окупираном подручју. Назив „полуилегалне десетине“ одговара помоћним десетинама и четама формираним на полуослобођеним територијама.

ОК КПЈ Лесковац организовао је илегалне десетине у селима од Лесковца до Дољевца. Помоћне партизанске десетине имале су војне и политичке руководиоце.

О формирању, постојању и акцијама помоћних партизанских снага можемо се обавестити и из извештаја послатих ПК КПЈ за Србију из одреда и окружних комитета КПЈ, у јануару 1942. године.

У одбрани слободне територије учествовале су помоћне оружане снаге партизанских одреда. Оне су изводиле и слободне акције, и то врло успешно, као што је разоружавање четника у појединим селима, о чему је доста писано.

Помоћне партизанске снаге обављале су следеће задатке: предузимале су све мере да се активира и уједини народ за борбу против окупатора, обавештавале су штабове одреда о свим покретима и намерама непријатељских колона и јединица; откривале шпијуне, агенте, издајнике и чували села од упада непријатељских јединица; помагале одредима у свакој оружаној акцији; саме су примале борбу и пружале помоћ десетинама других села у случају надирања непријатеља; радиле су на стварању чврсте партизанске позадине и учествовале у сакупљању хране, обуће, одеће и другог материјала за одреде.

Ради омасовљавања НОП-а и организовања народа на устаничкој територији, на овом војишту КПЈ организује месне војне партизанске десетине, водове, чете и батаљоне, разних састава и јачина. Њима је, према неким подацима, обухваћено више хиљада људи, а на терену Бабичког НОП-а било је више стотина. Месне партизанске десетине су организоване и на неослобођеној територији, а многе од њих су изводиле оружане акције, вршиле диверзије, спаљивале општинске архиве, а по потреби бориле се у садејству са партизанским одредом. Та специфичност дала је војној стратегији и пракси значајан допринос.

После пролећне офанзиве 1942. године месне десетине постојале су још извесно време, али са нарастањем партизанских снага оне су преживеле, али су борци тих десетина и даље остали на линији НОП-а. Они ће касније, у току 1943. године, када су створени повољнији услови за размах Народноослободилачке борбе у овом крају, постати активни борци новоформираних одреда, бригада и дивизија на југу Србије.

КРИЗА И УСПОН КПЈ ЛЕСКОВАЧКОГ И ВРАЊСКОГ КРАЈА

Крајем 1941. године и почетком 1942. године партијска организација је имала значајне губитке. У борбама против окупатора и домаћих издајника погинули су: Коста Стаменковић, члан ОК КПЈ, Влада Ђорђевић, члан ОК КПЈ, Сима Погачаревић, члан ОК КПЈ, Станимир Вељковић, секретар ОК СКОЈ-а, Живојин Илић (Жика Жути), члан ОК СКОЈ-а, Мара Ђорђевић, члан ОК КПЈ, и други. Најтежа ситуација за НОП била је у марту и априлу 1942. године, када није било организоване акције, везе и директиве. У овом периоду групе и појединци борци деловали су самоиницијативно.

Почетком маја 1942. године отпочело је повезивање и организован рад чланова КПЈ и СКОЈ-а. После првих сусрета и узајамног информисања о политичкој ситуацији о непријатељским снагама у граду, о положају партијских кадрова и расположењу, приступило се конституисању градског руководства КПЈ, 8. маја 1942. године, са секретаром Војиславом Николајевићем Чиплаком. Крајем маја конституисано је и месно руководство СКОЈ-а.

Месно руководство КПЈ је у овим изузетно тешким данима показало храброст и умешност у успостављању и повезивању чланова КПЈ и СКОЈ-а и бораца припадника одреда. Формиране су три партијске ћелије, активи СКОЈ-а по рејонима у граду, у Гимназији и Текстилној школи. Посебно су проверени и обновљени или формирани нови пунктови за везе и потребе технике. Успостављена је веза са партизанским одредима. Како је Разуменка Петровић била компромитована, морала је да напусти Лесковац, а Драги Стаменковић је одредио Радмилу Обрадовић Гојку да врши дужност секретара ОК КПЈ Лесковац.

Партијско руководство Јабланичког НОП одреда одржало је саветовање са члановима КПЈ из Јабланице и Пусте Реке. Извршена је детаљна анализа политичке војне ситуације и донети су одговарајући закључци. Том приликом је одлучено да Васа Смајевић оде на терен Црне Траве. Он је на терену Црне Траве почетком августа 1942. године извршио реорганизацију одреда формиравши четири вода који су добили терен њихових дејстава.

На предлог ОК КПЈ за Лесковац, ПК КПЈ Србије одлучио је да се формира Окружно партијско поверенство које би испољавало своју активност на територији од Козјака до Бабичке горе, секретар је био Василије Смајевић.

На основу одлуке Окружног поверенства КПЈ за Врање, 28. августа 1942. од постојећих снага формирана су два партизанска одреда. Врањски НОП одред „Сима Погачаревић“ и Бабички НОП одред.

Партијско поверенство ОК КПЈ Врање, ради бржег развоја НОП-а, поставило је октобра 1942. године следеће задатке: окупити све патриотске снаге, стално опседати и уништавати комуникације у Грделичкој клисури и Врањској котлини, посебно ангажовати црнотравске грађевинаре, рударе из Пчиње, студенте, ђаке и друге слојеве, повезивати се са Македонијом, Косовом и Метохијом и бугарском комунистичком партијом.

У присуству Светозара Вукмановића Темпа 7. фебруара 1943. године реорганизован је ОК КПЈ Лесковац, који је обухватао округ лесковачки и Топлицу. Формирани су срески комитети за лесковачки и јабланички срез.

На слободној територији на југу Србије организовани су партијски курсеви о политичкој ситуацији и методама окупљања људи за партизанске одреде и ангажовању у друштвено-политичким организацијама и органима власти.

После одласка на слободну територију Василија Николића, секретара МК КПЈ Лесковац, 25. фебруара 1943. године реконструисан је нови МК КПЈ Лесковац, а секретар је био Игњат Благојевић. На територији Пусте Реке и Јабланице Срески комитет формирао је четири рејонска комитета.

У марту 1943. године одржан је састанак Среског и Градског комитета КПЈ о даљим задацима политичког рада на терену и у граду, о потреби и активностима за формирање НО одбора, о раду са женама (АФЖ) и сакупљању прилога за потребе партизанских јединица.

Секретар ОК КПЈ Лесковац–Топлица Видоје Смилевски реорганизовао је Месни комитет КПЈ Лесковац под новим називом Градски биро КПЈ Лесковац, октобра 1943. године.

Др Венцеслав Глишић у закључку обимног рада „Развој и делатност КПЈ на територији ОК КПЈ Лесковац 1941/1942. године“, констатује: „... На крају ове разноврсне делатности КПЈ на територији ОК КПЈ за Лесковац 1941./1942. године можемо укратко констатовати да је партијска организација овог краја, без обзира на социјалну структуру и квалитет партијских кадрова и повремене застоје и кризе, знала да пронађе решење за сва значајна питања која су се пред њом постављала. Да се могло постићи нешто више, то је само претпоставка. Углавном постигнуто је што је било у границама људских могућности. Та делатност КПЈ у прве две године НОР-а и револуције на територији ОК КПЈ Лесковац створила је солидну основу да јужна Србија постане центар даље борбе против окупатора и домаћих издајника.“

САВЕЗ КОМУНИСТИЧКЕ ОМЛАДИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ (ЛЕСКОВАЧКИ ОКРУГ 1942-1943)

Скојевска организација је у време кризе 1942. претрпела знатне губитке. Погинули су Благоје Ристић (Раде Металац), Станимир Вељковић Зеле, Лепосава Стаменковић Лепша, Тихомир Ракић Вељко, Боривоје Коцић Мурат и други, а велики број чланова отеран је у концентрационе логоре.

После кризе, јуна 1942. поново је формирано Месно руководство Скоја у Лесковцу. Ради лакшег руковођења скојевском организацијом и даље је задржана подела на три рејона. Почетком школске године обновљен је рад скојевског актива у Гимназији и Текстилној школи. Скојевска организација успевала је да одоли непријатељској пропаганди и не дозволи омладинцима да иду на рад у Бор и Немачку.

Скојевски рад у позадини 1943. био је врло интензиван. Окружно партијско поверенство на црнотравско – врањском терену прерасло је у ОК КПЈ Врање, а упоредо са стварањем окружних комитета Партије формирају се и окружни комитети Скоја за ове две територије. Окружни коми-

тет Скоја за Лесковац формиран је фебруара 1943. године, а формиран је и Окружни комитет Скоја Врање.

Нагло ширење скојевске организације у 1943. години захтевало је и стварање виших скојевских руководстава – срески, општинских и рејонских. Први срески комитет Скоја на овој територији створен је за Пусту Реку и Јабланицу маја 1943. и подељен је на три рејона. Затим су формирана општинска руководства према територији коју су држали општински НОО. Њихов основни задатак био је координација рада сеоских актива и спровођење задатака среских комитета.

У првој половини 1943. у свим селима у којима су постојали скојевски активи формирани су одбори СНООС (Српски народноослободилачки омладински савез), који касније углавном прерастају у одборе УСАОЈ-а (Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије).

После значајних успеха Народноослободилачке војске на терену Лесковца и Топлице 1943. организовани су семинари, а радиле су и хорске и дилетантске секције. У ово време организационо устројство скојевске организације је завршено. Створени су срески комитети Скоја лесковачког, пусторечког, јастребачког, бабичког и пасјачког среза, као и Поверенство за Горњу Јабланицу. Образовани су месни комитети Скоја у Лесковцу и Прокупљу и рејонски комитети Скоја у Пустој Реци, Поречју, Добричу и другим местима.

Средином септембра 1943. одржана је Оружана конференција омладинских руководилаца на планини Пасјачи. Присуствовали су сви чланови среских комитета и секретари рејонских комитета Скоја (око 40 делегата). Разматрано је организационо питање и извештај о стању и проблемима сваке организације појединачно. На слободној територији омладинци који нису били у Скоју радили су у културно-просветним одборима, ударним омладинским групама и радним четама. После Окружне конференције формирано је Окружно поверенство Скоја за Топлицу.

На територији југа Србије предузете су мере за јачање и учвршћивање скојевске организације и претварање УСАОЈ-а у ширу, масовнију и политичку организацију. У одборе УСАОЈ-а (Уједињени савез анифашистичке омладине Србије) бирани су најактивнији омладинци, углавном чланови Скоја, чиме је Ској обезбедио руководећу улогу и преко ње је могао да спроводи своје одлуке.

ЧЕТНИЦИ КОСТЕ МИЛОВАНОВИЋА ПЕЋАНЦА 1942/1943.

Уочи напада Немачке на Краљевину Југославију, по наређењу министра војске, морнарице и ваздухопловства, 5. априла 1941. године командант Пете армијске области у Скопљу, поставио је Косту Миловановића Пећанца за команданта Горског штаба свих четника. Његов задатак био је да у случају избијања рата и повлачења краљевске војске остане у по-

задини непријатеља, организује четничке јединице и развије герилско ратовање. Међутим, у Априлском рату није било ниједне акције четника.

Незадовољни због капитулације и окупације, код Косте Пећанца долазе поједини официри, бивши четници из Топличког устанка 1917. године, захтевајући да организује устанак. Зато он шаље емисаре у разне крајеве Србије да говоре о припремама за оружани устанак, објашњавају потребу да се формирају четнички одреди. Они су позивали угледне грађане и официре да долазе у Горски штаб свих четника који је из Луковске Бање премештен на планину Соколовицу, између Радан планине и Куршумлије. Своју одлуку о устанку Пећанац је објавио на збору који је одржан 28. јуна 1941. године, на Видовдан, на планини Видојевици, југозападно од Прокупља. Том збору из Лесковца и околине присуствовало је око 160 људи.

Од априла до децембра 1941. формирана су двадесет и два четничка одреда. Међутим, Пећанац је августа 1941. закључио споразум са Немцима и са српском квислиншком владом да своје одреде употреби против НОП-а. У том смислу, издао је и проглас српском народу у коме је позвао на борбу против НОП одреда, али је неколико војвода било против те сарадње и прикључили су се НОП-у.

Прве борбе између четника Косте Пећанца и партизана дошло је 8/9. у Лапотинцу 1941. године, и од тада су постојале свакодневне чарке, да би четници Косте Пећанца са окупатором, квислиншким јединицама и бугарским фашистичким снагама активно учествовали у такозваној пролећној офанзиви 1942. године.

Четници Косте Пећанца су из мартовске офанзиве 1942. године изашли као победници и бројчано су се увећали.

И поред великог ангажовања четника Косте Пећанца у борби против партизана на југу Србије, окупаторска власт је изгубила поверење у њих. Настале су крупне промене. У Београду је од 1. до 3. априла 1942. године одржан састанак код Немачког полицијског генерала Аугуста Мајснера, коме је, поред других, присуствовао и Коста Пећанац. На састанку је, поред осталог, договорена реорганизација четника и њихово стављање под већу контролу, као и формирање среских четничких одреда и смањивање финансијских давања.

После тога, одређени су четнички одреди који ће се финансирати од стране квислиншке владе и они су наставили дејства против партизана. Остали четнички одреди који нису били плаћени постепено су се осипали. Један број четника је прешао у СДС (Српска државна стража), а други у организацију Драже Михаиловића.[1]

---

[1] Др Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Никола Илић, *Четници у лесковачком крају 1941/1944. године*, Лесковац, 1993. године.

ЧЕТНИЧКИ ПОКРЕТ ДРАГОЉУБА ДРАЖЕ МИХАИЛОВИЋА 1942-1943. ГОДИНЕ

Покривајући територију Србије четничком организацијом, Дража Михаиловић је 26. марта 1942. године саопштио одлуку Врховне команде о формирању „Команде јужне Србије“. Команда је добила назив „Горски штаб 110“, а покривала је територију јужне Србије, Косова и Метохије и Македоније. За команданта је постављен генералштабни мајор Радослав Ђурић.

За ширење Равногорског покрета упућивани су емисари у јужну Србију, иако је на тој територији већ постојао четнички покрет Косте Пећанца. Априла 1942. мајор Радослав Ђурић је, уз помоћ Недићевић специјалних јединица, дошао у Оруглицу и повезао се са штабом Козјачког четничког одреда.

„Горски штаб 110“ ангажовао је већи број официра бивше Југословенске војске. Међу њима су били потпуковници Стеван Рајчевић и Милутин Радојевић, мајор Драгутин Кесеровић, капетан Божа Ивановић и други. Они окупљају активне и резервне официре, подофицире, жандарме, индустријалце, трговце, чиновнике квислиншког апарата и све остале које придобијају пропагандом да су „краљева војска“ и да су признати од савезника. Повезује се са српском и пољском стражом, среским и окружним начелницима и придобијају Пећанчеве четнике нападајући сарадњу Косте Пећанца са окупатором.

Рад на организовању четничких организација Драже Михаиловића у почетку је деловао уверљиво и озбиљно, па су многе патриоте прилазиле покрету, уверени да ће се борити против окупатора. На територији која није била под утицајем Народноослободилачког покрета четници су пописивали војне обвезнике бивше југословенске војске и остављали их кући да чекају наређење. Образовали су штабове бригада и корпуса, а унутар њих су формирани батаљони и чете.

Под командом „Горског штаба 110“ у 1942. години на територији лесковачког округа били су: Јабланички четнички корпус (Горња Јабланица), Топлички (Толица), Први косовски (Косаоница – Горња Јабланица), Први летећи (Кукавица – Поречје), Јужноморавски (захватио је један део лесковачког округа) и Власински четнички корпус. Они су се отворено сукобљавали са партизанским одредима у јужној Србији, а њихове „тројке“ убијале су појединце, партизанске курире и активисте КПЈ. Били су повезани са свим оружаним јединицама квислиншке власти, а антикомунистичком пропагандом вршили су утицај на поједине људе и отворено припремали борбу против НОП-а.

Распуштање одреда Косте Пећанца у другој половини 1942, чији су четници већином пришли Равногорском покрету и долазак британске помоћи

и војне мисије при „Горском штабу 110“, у пролеће 1943, две су значајне етапе у развоју четничког покрета Драже Михаиловића у јужној Србији.

Борбе са партизанима биле су честе. У лето 1942. Лесковачки НОП одред разоружао је један број четника у селима Поречја и ликвидирао четничког војводу Зарија Вучковића из Вине. Те године четници су планирали да освоје Радан. Да би то постигли, послали су своје официре у подножје Радана да пропагирају Равногорски покрет, популаришу краља Петра II и избегличку владу и убеђују сељаке да ће четници победити, а да су партизани уништени. Они обећавају народу да ће се борити против Немаца и Бугара, али „да још за то није време“.

После повратка са планине Кукавице, Јабланичко-пасјачки НОП одред, крајем септембра 1942, поред борби које је водио са окупатором, започиње и нову борбу: са четницима Драже Михаиловића који замењују четнике Косте Пећанца. Борећи се за планину Радан, четници су настојали да формирају своје одреде и органе власти по селима. Међутим, и поред новембарске офанзиве против Јабланичко-пасјачког одреда, нису успели да се утврде на југоисточном делу Радана. У 1943. борбе између четника Драже Михаиловића и партизана су се наставиле. Почетком фебруара партизанске снаге се реорганизују и формирају Први јужноморавски НОП одред, који обједињује све партизанске снаге од Кукавице до Пасјаче и Други јужноморавски НОП одред, који дејствује од Козјака до Бабичке горе.

У „Горски штаб 110“, у засеоку Мисић села Стубле код Лебана, 19. априла 1943, стигла је прва савезничка мисија. Ноћу су се падобранима спустили један британски мајор, поручник и наредник са радио-станицом. Дочекали су их мајор Радослав Ђурић и команданти четничких војних штабова. Исте године у југоисточну Србију и Македонију стигла су 72 официра и подофицира, подељени у девет мисија. Седиште њиховог штаба било је у селу Оруглици, где је био радио-центар, а по једна мисија била је при сваком четничком корпусу. Циљ им је био да стекну целовиту слику о војној снази четника Драже Михаиловића на територији Србије. Мисије су затекле четничке формације у лошем стању, па су британска и америчка влада организовале слање помоћи у оружју, муницији, обући, одећи, храни и другој опреми.

Превасходни задатак четничког покрета био је уништење НОП-а. Зато Дража Михаиловић марта 1943. шаље распис свим својим командантима у коме истиче да је комуниста у Србији мало и да их треба уништити. Покушаји појединих команданата на југу Србије да спроведу овај захтев само је слабио њихов покрет, јер је већина присилно мобилисаних сељака била против братоубилачке борбе.

Савезнички официри при четничким штабовима, у циљу сређивања и организационог учвршћења, обилазили су села и наступали на конферен-

цијама и зборовима, али све то није дало очекиване резултате. „Горски штаб 110“ стално је мобилисао сељаке и војне обвезнике на терену Горње Јабланице, Оруглице, Пољанице, Поморавља и Косаонице. Поред корпуса, формирају се и летеће бригаде као самосталне четничке јединице са специјалним задацима. Једну такву јединицу формирао је Радослав Ђурић на Врабачкој коси (село Врапце) априла 1943. године. Бригада је имала 46 четника са официрима, а командант је био поручник Милан Матић. Задатак је био ликвидација припадника НОП-а. Да би се представљали као партизански активисти, упознали су се са методологијом рада НОП-а. После инструктаже, са партизанским ознакама пошли су на терен и успели да ухвате десетак чланова НОО из бојничких села. Повели су их ка Косанчићу, али је један успео да побегне, тројицу су убили у покушају бекства, а остале су ликвидиарали у Карској шуми. Маневром су преко Добрича и Топлице избили на Мали Јастребац, вршећи многе злочине. Пошто су се представљали као партизани, неко од окупаторских сарадника их је пријавио, па су Немци организовали заседу са љотићевцима на Трњанском мосту близу Алексинца и десетковали их. Ту је погинуо и Милан Матић, и више их је тешко или лакше рањено. После два месеца лутања, само се мали број вратио у Горњу Јабланицу.

Превирања међу становништвом била су очигледна. Без обзира на четничку пропаганду, многи бивши четници Косте Пећанца или четници Драже Михаиловића у другој половини 1943. прелазили су у редове Првог јужноморавског НОП одреда. Из села Бублице, Статовца, Голог Рида и Нове Тополе долазили су људи и изражавали солидарност са НОП-ом. Међутим, многи су прилазили и Равногорском покрету. Са устаничке територије, из Гајтана, 13 људи је отишло у четнике и ступило у Јабланички корпус у Реткоцеру. У ово време четнички покрет Драже Михаиловића имао је присталица у Округлици и Горњој Јабланици и око 2.000 људи који су били распоређени у више четничких корпуса.

После борбе у Горњој Јабланици, „Горски штаб 110“ под командом потпуковника Радослава Ђурића наставио је са убрзаном припремом за освајање Радана.

Почетком августа 1943. четници су избили на Радан са намером да наставе нападе према Кукавици и Јастрепцу у садејству са бугарском фашистичком војском, недићевцима и љотићевцима, о чему је постигнут споразум са Немцима. Четници су наступали из Горње Јабланице и Косаонице, потпуно изненадивши борце Првог јужноморавског НОП одреда, чији је циљ био да зауставе продор четничких снага на слободну територију Пусте Реке. Средином августа четници нападају са југозапада и севера, али су поражени и одбачени према Косаоници. Партизанске снаге нападају на рејон у коме су се задржале четничке снаге и наносе им осетне губитке. После ових пораза утицај Равногорског покрета у народу овог краја осетно опада.

После одласка Прве јужноморавсе бригаде за Босну мислило се да је НО покрет ослабљен, па је Дража Михаиловић наредио Радославу Ђурићу да заузме партизанску територију. Он је извршио попуну корпуса и разрадио план уништења НОП-а у јужној Србији долином Јабланице, линијом Газдаре – Гајтан и долином Косаонице ка планини Радан. У операцији су учествовали четнички корпуси из рејона Ниша и Књажевца и Расински четнички корпус.

До борбе је дошло децембра 1943. Најжешће борбе вођене су око Страже на Белом камену. После тактичких повлачења, четници су утврдили положаје и, стално нападајући и држећи иницијативу, успели да заузму Стражу и угрозе партизане. Штаб Друге јужноморавске бригаде, ангажовањем људства из резерве, покушао је да поврати изгубљене територије, али у томе није успео. Четници су противнападом настојали да окруже и униште партизански одред и бригаду. Налазећи се у тешкој ситуацији, Оперативни штаб је наредио извлачење јединица на север, преко села Шумана и Игришта, ка Пустој Реци. Партизанске снаге су код Војловца прешле Јабланицу и пут Лесковац – Лебане. Први јужноморавски НОП одред сместио се у Бојнику и Драговцу, а Друга јужноморавска бригада у селима Придворици и Ђинђуши.

Ове борбе пореметиле су план „Горског штаба 110“ о нападу на слободну територију Пусте Реке и Јабланице.

Извршавајући план „Горског штаба 110“, мајор Младен В. Младеновић (Виктор) формирао је групу корпуса („јуришни корпус“) од јединица Књажевачког, Нишавског, Делиградског и Чегарског корпуса ка Пустој Реци.

О продору четника био је обавештен Оперативни штаб јужноморавске зоне НОП-а када је група четничких корпуса стигла у село Доње Бријање. Друга јужноморавска НО бригада запосела је положај према Косанчићу, а Први јужноморавски НОП одред положаје на десној обали Пусте Реке. Четничке снаге подржавала је бугарска авијација и омогућила има да уђу у Косанчић. Оперативни штаб је одлучио да их средином децембра нападне. Очекујући напад, четници су запосели ровове и утврђења и забранили народу излазак из села. И поред њихових припрема, партизани су успели да им разбију спољну одбрану, и после жестоких борби за сваку улицу и кућу, потисну их из Косанчића. Четници су претрпели губитке: 106 мртвих и око 80 рањених. НОВЈ је имала 7 мртвих и 13 рањених, а међу погинулима је био и командант Друге јужноморавске бригаде Стојан Љубић (Столе Вујановски).

Од јесени 1943, када западни савезници губе наду да ће се Дража Михаиловић борити против окупатора, они шаљу мисије при партизанским штабовима, а четници после тога још активније сарађују са окупатором.

САРАДЊА СРПСКИХ, МАКЕДОНСКИХ И КОСОВСКО-МЕТОХИЈСКИХ ПАРТИЗАНСКИХ СНАГА 1942/43.

У току 1941. и почетком 1942. године постоји сарадња између ПК КПЈ за Македонију и ОК КПЈ Лесковац, а та сарадња се наставља и у наредним годинама. Тако је омогућена курирска веза у пребацивању Драгана Павловића и Лазара Колишевског 1941. у 1942. години Добривоја Радосављевића, у 1943. години Светозара Вукмановића Темпа и других.

У току 1942. године, са поновним организовањем Врањског НОП одреда, долази до извесних контаката између овог и Скопског НОП одреда. После разбијања Кумановског НОП одреда, један број бораца из тог одреда ступио је у Врањски НОП одред, а 1943. године у Други јужноморавски одред ступио је познати борац Христијан Карпош.

Сарадња на овој територији се уздиже на већи степен у 1943. години. Партијска и војна руководства Поморавља пружају политичку, материјалну и кадровску помоћ, партијској организацији Куманова и другим територијама.

У ову сврху партијска и војна руководства са терена Лесковца, Врања и Црне Траве, штабу V оперативне зоне и Главном штабу Македоније, упућује Македонце и неке друге кадрове који су се налазали у јединицама јужне Србије.

Током 1943. године појачане су и везе између представништва ЦК КПМ и Главног штаба Македоније са партијским и војним руководством јужне Србије. Из ових веза проистекла је сарадња против заједничког окупатора на територији Црне Траве и Врања.

Окружни комитет Врања одржао је почетком новембра 1943. године састанак и истакао потребу за већа садејства између српских, македонских и косовско-метохијских партизанских снага. Та садејства је омогућавао степен развоја устанка у целини и степен развоја војних и партијских снага на овом терену. У реализацији истакнутих ставова, крајем новембра 1943. године формиран је Оперативни штаб за координацију дејства српских, македонских и косовских партизанских снага.

Оперативни штаб у руковођењу и координирању дејства бележи неколико успешних борби на Рујену, Младом Нагоричину, код Алинаца, Дрељака и других места у 1943. години.

Командант главног штаба НОВ и ПОЈ за Македонију једном приликом је рекао: „Црна Трава је постала симбол борби јужног дела Србије. Истовремено овде су били прихваћени многи борци из Македоније који су наишли не само на другарски и братски пријем, већ имали базу. Илегалци из западних крајева Бугарске успели су да у Црној Трави организују и свој Трнски партизански НОП одред“.

Поред везе и сарадње са партијском организацијом Македоније, у исто време постајала је веза и сарадња лесковачке партијске организације са

косовско-метохијском организацијом. Окружни комитет КПЈ Лесковац, с обзиром на територијалну блискост, био је у могућности да везе између Обласног комитета КПЈ и ПК КПЈ Србије иду редовно према могућностима у условима окупације. Сарадња ОК КПЈ Лесковац је нарочито интензивирана 1943. године. У то време формирају се две оперативне зоне. Прва је имала базу на слободној територији Јабланице и Пусте Реке, а друга са седиштем у Малесији, чија ће база после извесног времена бити у Црној Трави. То значи да су обе оперативне зоне биле у јужноморавском региону.

С обзиром на то да је јужноморавски регион од првих дана устанка био поприште оснивања одреда и развијања НОП-а, на који се сводила главнина партизанских снага јужне Србије, он је био сигуран простор за оснивање јединица НОП-а са Косова и Метохије, које су са те територије кретале у дејство на Косово.

У манастиру Прохор Пчињски 21. новембра 1943. године формиран је, од Косовске партизанске чете која је дошла из Јабланице и Пусте Реке и Карадачког НОП одреда – Први косовски батаљон.

Док је Први косовски батаљон, заједно са другим јединицама НОВ и ПОЈ у јужноморавском региону водио жестоке борбе, дотле је штаб Прве оперативне зоне из Јабланице радио на пребацивању бораца са Косаова ради формирања нових јединица НОП-а. После прикупљања људства са Косова од Прве и Друге косовске чете у Славнику (Пуста Река) формиран је Други косовски батаљон.

Борбе које су вођене на јужноморавском региону од српских, македонских и косовских партизанских снага биће још више интензивиране у 1944. години.

На крају свега изложеног може се закључити да се специфичност југа Србије и лесковачког краја огледала не само у богатој борбеној традицији већ и у чињеници да је ово подручје било поприште борби све време рата и да је представљало важну регију, како у стратегијском тако и у политичком смислу. Ту су се преплитали интереси скоро свих растућих страна, што је ситуацију чинило још сложенијом. Зато је оно било важно како за четнике, тако и за партизане, али истовремено и за савезнике и Немце и Бугаре.

ЛИТЕРАТУРА

- Месне партизанске јединице у јужној Србији 1941-1942, Зборник радова с научног скупа одржаног јануара 1982. у Нишу, Београд, 1986.
- Хранислав А. Ракић, Никола П. Илић, Народна власт у лесковачком крају 1941-1945, Лесковац, 1998.
- Др Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Никола П. Илић, Четници у лесковачком крају 1941-1944, Лесковац, 1993.

• Др Живан Стојковић, др Слободанка Стојичић, Хранислав Ракић, Историја Лесковца, ИСИ (Институт за савремену историју), Београд, 1992.

• Јован Манасијевић, Хранислав Ракић, Хронологија радничког покрета и социјалистичке револуције у Јужноморавском региону 1903-1945, Лесковац, 1979.

• Хранислав А. Ракић, Животи који трају (Чланови ОК КПЈ лесковачког и врањског краја погинули у НОР-у и социјалистичкој револуцији), Лесковац, 1986.

• Хранислав Ракић, Револуционарни омладински покрет у лесковачком крају 1941-1945, Лесковац, 1979.

• Хранислав Ракић, Комунистичка партија Југославије у лесковачком крају 1941-1945, Лесковац, 1982.

• Хранислав Ракић, Терор и злочини окупатора и домаћих издајника у лесковачком и врањском крају 1941-1945, Лесковац, 1986.

• Никола П. Илић, Јужна Србија у народноослободилачком рату и револуцији 1941-1945, (у извештајима, публикацијама, говорима, сећањима, сведочењима), Лесковац, 1988.

• Славчо Трнски, Неотдавна, Софија, 1974.

• НОП Македоније, Народна задруга, Скопје, 1964.

• Светозар Вукмановић, Револуција која тече (мемоари), Београд, 1971, кн. 1.

• Др Гојко Миљанић, Руковођење НОБ на југу Србије, Лесковачки зборник, XVI, Лесковац, 1976.

• Др Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Никола Илић, Окупација у лесковачком крају 1941-1944, Лесковац, 1994.

Summary

Hranislav Rakić

SOME CHARACTHERISTICS OF RENEWAL AND SPREADING OF NATIONAL LIBERATION MOVEMENT IN THE REGION OF LESKOVAC 1942-1943. YEAR

This paper discusses some features of the Liberation war in the territory of Leskovac and Vranje region. This area was very important to occupiers in strategic reasons, because through it pass important roads and railways, which connect the Balkans with the Middle East, which was important to German fascist forces for their supply. National Liberation Movement was also interested for this area because on those roads they exerted diversions on these comunnications throughout the war.

Радмила Крстић
Кустос-галериста
Народни музеј Лесковац

УДК 069.51:73/76(497.11)"1974/1994"(083.824)

ИЗЛОЖБЕНА ДЕЛАТНОСТ ГАЛЕРИЈЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ 1974 – 1994. ГОДИНЕ

За прошлост свог краја Лесковчани су показивали велико интересовање још у периоду пре Првог светског рата. У то време у Лесковцу је постојала нека врста Просветног музеја, смештеног у једној просторији најстарије школе, тзв. „Ча Митине школе", односно у дворишту старе цркве. За њега др Сергије Димитријевић, позивајући се на извештај о лесковачкој Основној школи за 1909/10. годину, истиче да је створен напорима лесковачких учитеља, а у споразуму са учитељима лесковачког, власотиначког и јабланичког среза. У њему није било археолошких експоната, већ су постојале следеће збирке: збирка добијена од фабрике шећера у Ћуприји, збирка фабрике стакла у Параћину, збирка минерала – добијена од Борског рудника, збирка лептира – добијена из Прага, итд. „Школски музеј био је више школски кабинет но Музеј, али његови оснивачи су намеравали да га претворе у први музеј. У томе их је спречио рат, шта више у Првом светском рату су пропале све његове збирке."[1] Затим, Културни дом у коме су биле предвиђене просторије Музеја који би обухватао: индустрију, трговину, просвету, пољопривреду, етнографију, и историју. Нажалост, све ово је пропало током Првог светског рата.

Залагањем професора Анатолија Корасовског у периоду између два рата, при Гимназији је била отворена богата историјска збирка. Корасовски је започео са проучавањем Лесковца и околине у области археологије и нумизматике 1929. године, а на прикупљању етнографске грађе радио је Игор Павлов, професор хемије. При Гимназији је постојала литерарна дружина „Вуловић" из које се формирало посебно историјско друштво чији је основни задатак било проучавање историје Лесковца и околине. Друштво је основало нумизматичку збирку, збирку старог ору-

[1] Ђура Радосављевић, „Први лесковачки музеј", Наша реч бр. 6, Лесковац, 1993. године, стр. 5.

жја, керамике, историјски кабинет. Међутим, ове збирке су пропале или нестале током Другог светског рата.

Остваривање концепције комплексног музеја и вишегодишњи напори да се оформи установа која би проучавала, сакупљала и презентовала јавности материјалну културу лесковачког краја, поступак сакупљања експоната, као и бирање објекта у коме би били смештени, оживотворени су свечаним отварањем Музеја 2. маја 1948. године. Наиме, априла 1948. године, уз сарадњу Добриле Милошевић, Ивана Здравковића и Милутина Гарашанина, а на иницијативу за отварање Музеја у Лесковцу, коју је дало Министарство просвете, тада НР Србије, одељење за културу и уметност, изложен је материјал у четири просторије адаптиране зграде. Захваљујући Сергију Димитријевићу, који има велику заслугу за отварање Музеја јер је поклонио највећи број музејских експоната, створена је основа за формирање археолошке, етнографске, нумизматичке збирке, као и збирке НОБ-а и радничког покрета и збирке текстилне индустрије.

„Затим, Димитрију Кулићу чијим је несебичним залагањем Музеј успео да стане на здраве ноге, благодарећи материјалној помоћи за коју се он свесрдно заузимао, као и првом управнику Музеја Велимиру Ивановићу...“[2] За потребе адаптације и рестаурације зграде Боре Димитријевића Пиксле, Велимир Ивановић је ангажовао архитекту Ивана Здравковића.

Музеј је 29. новембра 1948. године знатно проширен оснивањем посебног музеја НОБ-а. Тако је већ исте године могао изложити материјал који је припадао периоду од праисторије до народноослободилачког рата.

Музеј радничког покрета отворен је 1953. године, а 1959. године музеј Текстилне индустрије у Стројковцу, као и спомен-кућа Косте Стаменковића.

Народни музеј, поред археолошког одељења за које је постојало веће интересовање до 1959. године, у свом саставу имао је и етнографско и историјско одељење, а потом и нумизматичку и уметничку збирку. У релативно кратком периоду набављен је велики број експоната за етнографско одељење, рекогносциран је терен у циљу проналажења нових археолошких локалитета. Народни музеј 1949. године први пут учествује у археолошким ископавањима на Царичином граду, чиме се археолошко одељење стално богати новим експонатима.

Разграната делатност музеја, која је негована од његовог оснивања, 2. маја 1948. године, када је поступак сакупљања експоната и бирања објекта у коме би били смештени завршен, употпуњена је и на прави начин уобличена отварањем нове зграде Музеја, 10. маја 1974. године.

[2] Хранислав Ракић, „Прослава двадесетогодишњице рада Народног музеја у Лесковцу“, Лесковачки зборник VIII, 1968, стр. 276.

„Свечаности организованој том приликом присуствовао је Драгослав Марковић, тадашњи председник Председништва СР Србије. Објекат је сагрђен по елаборату направљеним 1959. године, за потребе среског и општинског одбора СУБНОР-а, који је 1970. године претрпео измене јер је решено да то буде искључиво зграда за потребе Музеја. Адаптацију пројекта зграде, као и сталну поставку, урадио је инжењер архитектуре Александар Радојевић, тада доцент на Архитектонском факултету у Београду".[3]

Последњи захвати на преуређењу објекта, до којих је дошло због потребе за већим изложбеним простором и у кабинетима појединих одељења, извршени су 1984. године.

„Посебну пажњу привлачи предлог који је потекао од делегације Народног музеја и Народне библиотеке да се средствима самодоприноса грађана у периоду од 1981-85. године финансира и изградња објеката културе. Предлаже се да се ради на доградњи зграде Народног музеја, чиме би се створили услови за нормалан рад, потребан простор за постављање изложбе од праисторије до данас и спречило да прокишњавање крова доводи у опасност чување постојећих експоната."[4]

Поред тога, створени су услови да се од сакупљених експоната из периода социјалистичке државе формира нова стална поставка. Поставка је у целости завршена 1988. године, а уредили су је Александар Радојевић и кустос историчар Мира Тасић Ниношевић у сарадњи са Срђаном Марковићем и директором музеја Храниславом Ракићем.

Пресељење у нову зграду пратило је и отварање сталне поставке која је обухватала развој Лесковца и околине од праисторије до завршетка Другог светског рата.

Настављена је устаљена делатност Музеја по одељењима (археолошко, етнографско, историјско), затим Текстилног музеја у Стројковцу, Библиотеке и издавачког центра, док је издавачка делатност зачета 1950. год. покретањем Библиотеке Музеја. Предвиђен је простор за Галерију у којој би биле организоване тематске изложбе и предавања, чиме би Музеј у потпуности вршио и своју педагошку функцију.

Културно просветна заједница је октобра 1973. године формирала Иницијативни одбор, када је конституисана стручна екипа академских сликара и историчара уметности, док је за председника Одбора постављен Властимир Вељковић. Задатак овог Одбора био је да се прегледају сва ликовна дела која су у власништву радних организација и институција у лесковачкој општини. „После тога иницијативни одбор упутиће предлог самоуправним органима у тим организацијама да уступе та дела

[3] Драгиша Костић, *Народни музеј у Лесковцу 1948-1998*, Лесковац, 1998, стр.12.

[4] В. Хубач, „Самодопринос и за културу", Наша реч, бр. 9, Лесковац, 1981, стр.?

ликовној Галерији како би она била доступна већини љубитеља уметности. У галерији ће се наћи и дела ликовних уметника нашег краја као и најуспелији радови настали на сликарској колонији у Копашници.“[5] Тиме су створени услови за рад дуго очекиване ликовне Галерије.

Ликовни живот у Лесковцу до отварања Галерије музеја одвијао се у периоду шездесетих и седамдесетих година, у време када су „услови и атмосфера у граду, која је благо речено била антиуметничка“[6] и када су изложбе организоване крајње стихијски: нису биле пропраћене каталогом, нити је постојала адекватна ликовна критика. До оснивања ликовне колоније у Копашници и Галерије музеја, у ликовном животу града се не мења ништа суштински.

У Лесковцу се до 1960. године одржавају по две изложбе годишње. Међу њима треба поменути изложбу Милана Врбића, доајена лесковачког сликарства, приређену на Дан Републике 1952. године у Клубу просветних радника и Ванђела Бадулија, одржаној у сали Градске читаонице 1956. године, а потом самосталну изложбу једног од првих школованих лесковачких сликара Благоја Стојановића, као и појаву младог Јована Поповића, изложбу слика Момчила Карапанџића, која је приређена у малој сали Ватрогасног дома 1959. године. Од посебно великог значаја за културни живот била је „Изложба слика и скулптура локалних уметника“, као друга по реду велика колективна изложба лесковачких уметника одржана у фоајеу Дома синдиката априла 1960. године. Радове су том приликом изложили: Јован Поповић, Павле Ђокић, Момчило Карапанџић, Вера Костић, Предраг Цакић. Ванђел Бадули, Миле Стефановић, Никола Митровић и вајар Стојадин Цветковић.

Први Октобарски салон организован је у холу градске поште 1961. године. Првих година свог постојања окупљао је готово све лесковачке уметнике. „Скромна посета грађана, као и то да се ниједна школа ни овога пута није сетила да организује колективну посету изложби, потврђује да се у популаризацији сликарства, у то време није далеко одмакло.“[7] После тога је, октобра 1967, приређена велика изложба цртежа Јована Поповића у фоајеу Дома синдиката. Овде треба указати на генерацију сликара који су били „... у дослуху са оним што је било актуелно у српској уметности. Међу њима свакако треба споменути: Павла Ђокића, Веру Костић, Момчила Карапанџића и Јована Поповића.“[8]

[5] В.Б. *Наша реч*, Лесковац, бр. 38, октобар 1973. године, стр. 9.

[6] Живојин Прокоповић, *Сликарство Јована Поповића*, Лесковац, 2003. године, стр. 15.

[7] Живојин Прокоповић, „Сликарство у Лесковцу шездесетих“, Лесковачки зборник L, Лесковац, 2010, стр. 377.

[8] Живојин Прокоповић, „Сликарство у Лесковцу шездесетих“, Лесковачки зборник L, Лесковац, 2010, стр. 381.

Паралелно су организоване и изложбе репродукција славних мајстора, као што је изложба „Акварел“, одржана у холу Дома синдиката априла 1962. године, на којој су била изложена 72 експоната, радови највећих светских мајстора, што је представљало велико освежење у културном животу Лесковца, мада, мора се признати да ни ова изложба није наишла на очекивано интересовање грађана.

Друга половина шездесетих је била нешто динамичнија по квалитету и садржају ликовних догађаја. У том смислу, значајно је поменути изложбу Јована Поповића одржану октобра 1966. године. Предавањем лесковачког сликара Гмитра Обрадовића о стваралаштву Мила Милуновића, одржаном јуна 1967. године у Народном позоришту у Лесковцу, обележено је обнављање Клуба љубитеља уметности. Формирано је и Удружење ликовних уметника. Рад удружења уметника одмах се осетио ако ни у чему другом а оно бар у повећаном броју ликовних изложби, од којих је најамбициознија била она у просторијама Музеја НОБ-а, под називом „Из наших крејева“.

Други Октобарски салон одржан је 1968. године у просторијама Музеја НОБ-а, исто као и изложба слика Станислава Беложанског, септембра 1968. године.

Оснивање сликарске колоније Копашница имало је велики значај у развоју лесковачког сликарства, а основна идеја била је да Лесковац постане место окупљања уметника из целе Југославије.

Отварање нове зграде Музеја уприличено је изложбом доајена лесковачког сликарства Благоја Стојановића, једног од најзначајнијих сликара старије генерације, чиме је „успостављен континуитет са актуелним ликовним стваралаштвом“.[9]

Развијена је и сарадња са другим музејима и галеријама у земљи. Народни музеј је начинио опсежан просветно-пропагандни програм који је подразумевао сталне контакте са публиком, изложбе и предавања. После отварања прве самосталне изложбе Благоја Стојановића, уследиле су изложбе Златибора Стаменковића из Лесковца**,** Ристе Такова из Скопља.

Изложбом „Наивне сликарке из Уздина“ започиње излагачка 1975. година Галерије Народног музеја, у којој је реализовано шест изложби, међу којима и изложба Ванђела Бадулија из Лесковца, изложба графика Душана Љубојевића из Београда, Миодрага Петровића из Уба, изложба приређена у сарадњи са Народним музејом из Београда, под називом, „Портрет детета *у* српском сликарству XIX века“. Као резултат сарадње са музејима Бора, Неготина и Зајечара, постављена је изложба „Народна уметност Тимочке крајине.“

После ових изложби, Галерија Народног музеја у 1976-77. години прелази на „Програм сигурније оријентације, на ликовне изложбе про-

[9] Живојин Прокоповић, „Сликарство Јована Поповића“, Лесковац, 2003, стр. 57.

вереног квалитета.“[10] Програмом Галерије, који је сачинила стручна комисија у којој су били проф. Лазар Трифуновић, Срђан Марковић, Предраг Димитријевић, Јован Поповић и Хранислав Ракић, настоји се да се у интересу правилног естетског васпитања ликовне публике инсистира на високом критеријуму у одабиру изложби.

Током 1977-78. године реализовано је неколико запажених културних догађаја, међу којима су изложбе: „Дела седморице**“**, на којој су излагали Никола Вукосављевић**,** Предраг Димитријевић, лесковачки сликар, Велизар Крстић, Јован Поповић, Златибор Стаменковић, Миодраг Анђелковић и Мирослав Анђелковић. Организована је и изложба: „Копије средњовековних фресака“. Током ове изложбе, тада млади историчар уметности Срђан Марковић, под чијим стручним надзором је Галерија радила од 1979. године, отпочиње циклус предавања о ликовној уметности који се наставља и током осамдесетих година.

Од предавања која су одржана треба истаћи предавања поводом изложбе слика Леонида Шејке (5. новембар 1976. године) и Милене Павловић Барили (26. новембар 1976. године). Током осамдесетих година одржана су предавања: „Кратак преглед историје српске ликовне критике“ (1. март 1984), „Сава Шумановић, живот и слике“ (18. март 1984), „О импресионизму“ (1. април 1984), „О парискоj школи и Амадеу Модиљанију“ (20. април 1984), „Пол Гоген“ (14. децембар 1984).

Реализована је изложба у сарадњи са Народним музејом из Београда „Пејзаж у српском сликарству 1900–1941.“ на којој су изложена дела: Стојана Аралице, Боре Баруха, Николе Бешевића, Бете Вукановић и Петра Добровића. Изложба „Фрагменти из природе“, у сарадњи са Природњачким музејом у Београду, изложба „Етнографски музеј Београда 1901–1976.“, затим „Чипкарство Лесковца и околине“.

„Музеј се још са првим Сабором народног стваралаштва укључио у рад ове фолклорне манифестације. Он је својим тематским етнографским изложбама пружио значајан допринос у заокруживању и употпуњавању целине саборске концепције изворног стваралаштва народа Србије“.[11] Нема сумње да је овим изложбама сјајно остварена још једна, „свакако најзначајнија, естетска функција Галерије“.[12]

Треба поменути да је Музеј, поред активности усредсређених на очување и проучавање културно-историјског блага, вршио и откуп ликовних дела, различитих по теми и уметничким поетикама. Музеј је за фонд Галерије 1976. године откупио више слика Зденке Живковић, Предрага Димитријевића, Благоја Стојановића, Слободана Поповића. У периоду 1981-85. године Музеј је за одељење Историје уметности откупио, или добио

[10] Николај Тимченко, *Народни музеј у Лесковцу 1948 -1983*, Лесковац, 1983, стр.83.

[11] В. Хубач, Наша реч, Лесковац, бр. 24, 1979. године, стр.19.

[12] Николај Тимченко, *Народни музеј у Лесковцу 1948 -1983*, Лесковац, 1983, стр.83.

на поклон више слика, међу којима су слике: Милана Кечића, Милана Блануше, Младена Србиновића. Организована је изложба под називом **„**Откупи**“** на којој је изложен један део Бјелићевог опуса, остварења Паје Јовановића, Недељка Гвозденовића, Бошка Вукашиновића, графике и цртежи Соње Ламут, Драгана Лубарде и Тафила Мусовића. Затим слике лесковачких аутора Благоја Станојевића, Милана Врбића, Предрага Димитријевића, Петра Спасића.

Поред изложбене делатности у просторијама Народног музеја, Галерија организује низ изложби у радним организацијама и околним местима на територији општине Лесковац. „Галерија Народног музеја је своју изложбену делатност проширила и на друге средине чиме богатство свог фонда настоји да прикаже и ван свог изложбеног простора што 80-их година постаје пракса. Наиме, настоји се да се остварења из галеријског фонда учине доступним већем броју љубитеља уметности“.[13]

Тако је 1978. године реализована изложба радова Јована Бјелића из збирке Народног музеја Лесковца, постављена у Уметничкој галерији Куманова. „Изложба пејзажа**“** постављена у Дому културе Лебане 1980. године, изложба „Дани рата и изградње**“,** постављена у изложбеном простору Дома културе у Лесковцу, 1981. године, „Изложба ликовних остварења из фонда Галерије Народног музеја“, постављена у библиотеци града**, „**Изградња Лесковца од ослобођења до данас“, постављена у фабрици „Здравље“, у власотиначком музеју отворена је „Изложба тројице лесковачких сликара: Слободана Поповића, Петра Спасића и Миливоја Новковића“.

Поводом прославе 8. марта, 1978. године одржан је трећи сусрет жена писаца, у изложбеном простору Дома ЈНА. Тим поводом отворена је групна изложба чланова лесковачког Удружења ликовних и примењених уметника под називом: „Жена на платнима лесковачких сликара“ у чијој реализацији је учествовала кустос Музеја, Рамила Стојановић. Дому културе младих пружана је стручна помоћ давањем рецензија са изложби слика. Истовремено, пружана је стручна помоћ власотиначком музеју за реализовање изложбе „Ликовни уметници Власотинца“**.**

У периоду од 1981. до 1985. године реализоване су 34 изложбе, међу којима су значајније: изложба цртежа Љубе Ивановића, изложба Оливере Грбић, Милана Кечића, изложба плаката Боре Ликића и Павла Ђокића, изложба графика Младена Србиновића, изложба гвашева Душана Јевтовића, изложба слика Велизара Крстића.

У периоду од 1986. до 1994. године реализоване су 24 изложбе, међу којима су значајне: „Југословенска селекција ликовних радова ученика

[13] В. Хубач, „Ликовна галерија Народног музеја“, Наша реч, Лесковац, бр. 44, новембар 1980. године, стр.10.

основних школа“, изложба скулптура Бошка Кућанског, изложба слика Милана Цмелића, изложба слика Саве Шумановића, изложба „Савезничко бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. године“ и изложба „Интернирци лесковачког краја у логорима Норвешке“.

Публиковање ове грађе, прегледно и хронолошки, има информативни и документарни значај, не само због импозантног броја изложби одржаних у Галерији него и због тога што до сада Народни музеј у Лесковцу није имао податке о реализованим изложбама, сада обједињеним у овом раду. Такође, овај рад може имати карактер приручника, будући да ће бити од користи будућим колегама, поштоваоцима културе, као и младим музеалцима који ће на једноставан начин моћи да дођу до потребних информација.

ПОПИС ИЗЛОЖБИ У ГАЛЕРИЈИ И ФОАЈЕУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА 1974 - 1994. године

1974. година

1.
Благоје Стојановић
Изложба слика и цртежа
Отворено: 25. маја 1974. године
Рецепција: В. Хубач, Изложба слика Благоја Стојановића, „Наша реч“ Лесковац, бр. 19, мај 1974. године, стр.11.

2.
Златибор Стаменковић
Изложба слика
Отворено: 3. јула 1974. године
Рецепција: Срђан Д. Марковић, Истанчана сликарева сензибилност, „Наша реч“ Лесковац, бр. 26, јул 1974. године, стр.11.

3.
Реализам у српском сликарству XIX века
Отворено: 25. септембра 1974. године,
Организатор: Народни музеј у Лесковцу у сарадњи са Народним музејом из Београда
Изложено: 20 радова међу којима су дела Паје Јовановића, Уроша Предића...
Рецепција: Срђан Марковић, Потпун увид у епоху, „Наша реч“ Лесковац, бр. 38, септембар 1974. године, стр. 9.

4.
Риста Таков
Изложба слика
Отворено: 15. децембра 1974. године.
Рецепција: В. Хубач, Изложба слика Ристе Такова, цртежи и акварели, „Наша реч“ Лесковац, бр. 50, децембар 1974. године, стр.12.

1975. година

1.
Наивне сликарке из Уздина
Изложба слика
Отворено: 7. марта 1975. године
Учесници: Ана Ончу, Софија Јонашку, Софија Доклеан, Анујка Маран.
Рецепција: В. Хубач, Ликовне изложбе поводом 8. марта, „Наша реч“ Лесковац, бр.9, март 1975. године, стр. 9.

2.
Душан Љубојевић
Изложба графика
Отворено: 15. априла 1975. године
Рецепција: В. Хубач, Пејзажи Сутјеске – Симболи борбе, „Наша реч“ Лесковац бр.14, април 1975. године, стр. 9.

3.
Миодраг Петровић
Изложба слика
Отворено: од 23. маја (трајала до 10. јуна 1975. године).
Приказано: 30 портрета.
Рецепција: В. Хубач, Изложба слика Миодрага Петровића, „Наша реч“ Лесковац, бр.19, мај 1975. године, стр.11.

4.
Портрет детета у српском сликарству 19. века
Отворено: 3. октобра 1975. године.
Изложбу отворио: Томислав Н. Цветковић.
Организатор изложбе: Народни музеј у Лесковцу у сарадњи са Народним музејом у Београду.
Изложба је приређена у оквиру прославе Октобарских празника.
Приказани радови 30-ак сликара међу којима су: Урош Кнежевић, Јован Поповић, Катарина Ивановић, Стеван Тодоровић, Ђорђе Крстић, Урош Предић, Паја Јовановић.
Рецепција: В. Хубач, Портрет детета у српском сликарству 19. века, „Наша реч“ Лесковац бр. 39, октобар 1975. године, стр. 9.

5.
Народна уметност Тимочке крајине
Отворено: 24. октобра 1975. године.
Изложба реализована заједничком акцијом Народног музеја из Лесковца, Бора, Неготина и Зајечара.
Рецепција: В. Хубач, Богатство народне уметности, „Наша реч“ Лесковац, бр. 42, октобар 1975. године, стр. 7.

6.
Ванђел Бадули
Изложба акварела
Отворено: 29. новембра 1975. године.
Рецепција: В. Хубач, Бадулијеви акварели, „Наша реч“ Лесковац, бр. 47, децембар 1975. године, стр. 5.

1976. година

1.

Изложба копија фресака

Отворена: 23. априла 1976. године.

Аутор: Зденка Живковић

Рецепција: В. Хубач, Трагања Живковић Зденке, „Наша реч“ Лесковац, бр.16, април 1975. године, стр. 9.

2.

Гусле као народни музички инструмент

Отворено: 25. јуна 1976.

Изложено: 40 гусала.

Рецепција: В. Хубач, Гусле као народни музички инструмент, „Наша реч“ Лесковац, бр. 25, 3. јул 1976. године, стр. 11.

3.

Пејзаж у српском сликарству од 1900. до 1941.

Отворено: од 26. септембра 7. октобра.

Организатор: Народни музеј у Лесковцу са Народним музејом из Београда.

Изложбу отворио: директор лесковачког Народног музеја Хранислав Ракић.

Изложена дела: Стојана Аралице, Боре Баруха, Николе Бешевића, Јована Бјелића, Бете Вукановић, Петра Добровића.

Рецепција: В. Хубач, Пејзаж у српском сликарству, „Наша реч“ Лесковац, бр. 38, октобар 1976. стр.11.

4.

Предраг Димитријевић

Изложба слика

Отворено: 25. октобра 1976. године.

Рецепција: В. Хубач, Обриси који то нису, „Наша реч“ Лесковац, бр. 40, октобар 1976. године, стр.11.

5.

Леонид Шејка

Изложба слика

Отворено: 5. новембра 1976. године.

Избор радова: Срђан Марковић, историчар уметности, кустос Народног музеја у Лесковцу.

Поставка: Срђан Марковић.

Изложена дела су из збирке Ане Чолак Антић и Марије Чудине, које су уступањем слика Народном музеју, омогућиле организовање ове изложбе.

Рецепција: В. Хубач, Сликарев пут ка нама, „Наша реч“ Лесковац, бр. 43, новембар 1976. године, стр. 11.

6.

Фрагменти из природе

Отворено: 19. новембра 1976. године.

Изложба је отворена у сарадњи са Просветно-педагошким заводом.

Приказана је једна од поставки Природњачког музеја из Београда.

На изложби је у седам посебних целина приказано 620 експоната, од чега су 384 оригинална фосилна и рецентна експоната, 182 фотографије и 54 цртежа: постанак и грађа земље, еволуционо стабло органског света, мекушце, гмизавце, сисаре, биљне врсте.

Рецепција: Аноним, Биљни свет, „Наша реч“ Лесковац, бр. 45, новембар 1976. године, стр.11.

7.

Милена Павловић Барили

Изложба слика

Отворено: 26. новембра 1976. године.

Поставка: Смиљана Стојановић, педагог Народног музеја из Пожаревца.

Избор радова: Срђан Марковић, историчар уметности, кустос Народног музеја у Лесковцу.

Из пожаревачке музејске збирке преузета 22 платна.

Рецепција: Аноним, Несвакидашњи ликовни догађај, „Наша реч“ Лесковац, бр.46, новембар 1976. године, стр.11.

1977. година

1.

Дела седморице

Изложба слика

Отворено: 17. фебруара 1977. године.

Уметници који су излагали: Никола Вукосављевић, Петар Спасић, Мирослав Анђелковић, Радомир Рељић, Милица Стевановић, Ненад Јокашевић, Никола Вукосављевић, Аристи Барили, Мирослав Анђелковић.

Рецепција: Аноним, Дела седморице, „Наша реч“ Лесковац, бр. 5, фебруар 1977. године, стр. 9.

2.

Надежда Петровић

Изложба слика

Отворено: 8. марта 1977. године.

Галерија Народног музеја у Лесковцу се у сарадњи са Народним музејом у Београду придружила прослави 8. марта, смотри жена – писаца **„**Она под својим небом“.

Избор: Саветник Народног музеја у Београду, Вера Ристић.

Рецепција: Аноним, Изложба слика Надежде Петровић, „Наша реч“ Лесковац, бр.8, март 1977. године, стр. 11.

3.

Етнографски музеј од 1901. до 1976

Отворено: 23. марта 1977. године.

Изложба је настала као резултат сарадње Етнографског музеја у Београду и Народног музеја у Лесковцу.

Рецепција: В. Хубач, Етнографски музеј у Београду 1901 – 1976, „Наша реч“ бр.12, април 1976. године, стр. 11.

4.

Владимир Величковић

Изложба графика и цртежа

Отворено: 24. априла 1977. године.

Изложено: 17 дела насталих између 1959. и 1976. године.

Рецепција: Срђан Д. Марковић, Изложба графика и цртежа Владимира Величковића, „Наша реч“ бр. 16, април 1977. године, стр. 11.

5.

Милић од Мачве

Изложба слика

Отворено: 10. маја 1977. године.

Изложено: преко 40 слика

Рецепција: Срђан Д. Марковић, Милић од Мачве – слике, „Наша реч“ бр. 17, мај 1977. стр. 11.

6.

Лесковац на уметничким сликама

Изложба слика

Отворено: 10. маја 1977. године.

Изложба организована поводом Дана музеја, 10. маја.

Рецепција: Н.С, Плодна активност, „Наша реч“ Лесковац, бр.17, мај 1977. године, стр.11.

7.

Миодраг Нагорни

Изложба графика

Отворено: 22. јуна 1977. године.

Организатор: Народни музеј Лесковац.

Рецепција: Срђан Д. Марковић, Изложба графика Миодрага Нагорног, „Наша реч“ Лесковац, бр. 22, јун 1977. године, стр.11.

8.

Чипкарство Лесковца и околине

Отворено: 24. јуна 1977. године.

Организатор: Народни музеј Лесковац.

Рецепција: Радмила Стојановић, Изложба чипака Лесковца и околине, „Наша реч“, Лесковац, бр. 23, јун 1977. године, стр. 11.

9.

Изложба Удружења ликовних уметника примењених уметности и дизајнера Србије

Отворено: 15. јула 1977. године.

Рецепција: Уметност свакодневице, „Наша реч“ Лесковац, бр. 25, јул 1977. године, стр. 9.

10.

Јован Бјелић

Изложба слика

Отворено: 21. октобра 1977. године.

Изложена дела из фонда Народног музеја Лесковца.

Рецепција: С. Д. Марковић, Јован Бјелић, „Наша реч“ Лесковац, бр. 39, октобар 1977. године, стр. 9.

11.

Пет лесковачких сликара

Изложба слика

Отворено: 25. новембра 1977. године

Изложба је резултат конкурса који је расписала Галерија Народног музеја у Лесковцу.

Излагали: Предраг Димитријевић, Петар Спасић, Драган Јовић Лисац, Драгољуб Станковић Чиви и Златибор Стаменковић.

Рецепција: С. Д. Марковић, Пет лесковачких сликара, „Наша реч“ Лесковац, бр. 44, новембар 1977. године, стр. 7.

12.

Иван Мештровић

Изложба скулптура

Отворено: 6. децембра 1977. године.

Изложба је организована у оквиру међумузејске сарадње.

Рецепција: С. Д Марковић, Скулптуре Ивана Мештровића, „Наша реч“ Лесковац, бр. 45, 9. децембар 1977. године, стр. 7.

13.

Тафил Мусовић

Изложба цртежа

Отворено: 23. децембра 1977. године.

Рецепција: С. Д. Марковић, Изложба слика Тафила Мусовића, „Наша реч“ Лесковац, бр. 47, децембар 1977. године, стр. 8.

1978. година

1.

Миомир Кулић

„Портрети бораца“

Изложба графика

Отворено: 13. јануара 1978. године.

Изложено: 23 портрета истакнутих бораца.

Изложба постављена у фоајеу Народног музеја

Рецепција: В. Хубач, Портрети бораца, „Наша реч“ Лесковац, бр.1, јануар 1978. године, стр. 8.

2.

Момчило Митић

Изложба уметничке фотографије

Отворено: 20. јануара 1978. године.

Изложено: преко 20 колор-фотографија.

Изложба постављена у фоајеу Народног музеја Лесковца

Рецепција: Аноним, Изложба уметничке фотографије у Музеју, „Наша реч“ Лесковац, бр. 2, јануар 1978. године, стр. 11.

3.

Лесковац у прошлости

Отворено: 14. јула 1978. године.

Изложба је приређена у част стогодишњице обележавања ослобођења крајева Јужне Србије од Турака, у оквиру културне манифестације, Сабор народног стваралаштва Србије. На изложби су приказани радови из фонда Народног музеја у Лесковцу.

Рецепција: В. Хубач, Лесковац у прошлости, „Наша реч“ Лесковац, бр. 25, јул 1978. године, стр. 11.

4.

Изложба радова Јована Бјелића из збирке Народног музеја у Лесковцу

Отворено: 7. септембра 1978. године.

Изложба постављена у Уметничкој галерији Куманова.

Организатор: Народни музеј из Лесковца у сарадњи са Уметничком галеријом из Куманова.

Изложено: 22 остварења

Рецепција: Аноним, Забележено, „Наша реч“ Лесковац, бр. 32, септембар 1978. године, стр. 9.

5.

Маслодарје

Акварели Гмитра Обрадовића

Отворено: 15. новембра 1978. године.

Рецепција: Аноним, Акварели Гмитра Обрадовића, „Наша реч“ Лесковац, бр. 44, новембар 1978. године, стр. 9.

6.

Мртва природа у српском сликарству 1900 - 1941.

Отворено: 26. новембра 1978. године.

Организатор: Народни музеј у Лесковцу у сарадњи са Народним музејом у Београду.

Рецепција: В. Хубач, Сусрет са класичним вредностима, „Наша реч“ Лесковац, бр. 44, новембар 1978. године, стр. 19.

7.

Царичин град

Отворено: 1978. године

Организатор: Галерија Српске академије наука и уметности, Народни музеј у Београду, Народни музеј у Лесковцу, Археолошки институт Београд, Завод за заштиту споменика културе из Ниша.

Рецепција: Владимир Кондић, Владислав Поповић, Царичин Град – Утврђено насеље у византијском Илирику, Каталог, Београд, 1977.

1979. година

1.

Дрво у народној обради

Отворено: 28. фебруара 1979. године**.**

Изложба је организована поводом Дана сабора народног стваралаштва СР Србије. Народни музеј се још са првим Сабором народног стваралаштва укључио у ову највећу фолклорну манифестацију. Он је својим тематским етнографским изложбама пружио значајан допринос заокруживању и употпуњивању целине саборске концепције изворног стваралаштва Србије.

Рецепција: Аноним, Дрво у народној обради, „Наша реч“ Лесковац, бр. 8, фебруар 1980. године, стр. 12.

2.

Ванђел Бадули

Изложба акварела

Отворено: 6. септембра 1979. године.

Организатор: Народни музеј из Лесковца и Удружење ликовних и примењених уметника Лесковца.

Рецепција: В. Хубач, Изложба акварела Ванђела Бадулија, „Наша реч“, бр. 32, август 1979. године, стр. 11.

3.

Октобарски салон

Отворено: од 25. октобра до 10. новембра 1979. године.

Салон је ове године организован у част јубилеја СКОЈ-а и револуционарних синдиката, као и октобарских свечаности града Лесковца.

Изложено: 30 радова сликара и вајара.

Прва награда: Предраг Димитријевић за слику „Стари вајар“

Друга награда: академски сликар Гмитар Обрадовић и сликар аматер Фазлија Веселовић.

Трећа награда: академски сликар Драгољуб Станковић и сликар аматер Раде Станојевић. Организатор Салона: Народни музеј Лесковац, Културни центар Лесковац, Удружење ликовних и примењених уметника Лесковца

Рецепција: Аноним, Отворен Октобарски салон, „Наша реч“, Лесковац, бр. 41, новембар 1979. године, стр. 12.

4.

Јован Поповић

Изложба слика лесковачког академског сликара.

Отворено: 28. новембра 1979. године.

Рецепција: С. Д. Марковић, Нови циклус Јована Поповића, „Наша реч“ Љсковац, бр.7, новембар 1979. године, стр.17.

1980. година

1.

Откупи

Отворено: 11. јануара 1980. године.

Изложено: 18 радова из фонда Народног музеја у Лесковцу

Изложени радови: Паје Јовановића, Недељка Гвозденовића, Бошка Вукашиновића, графике и цртежи Соње Ламут, Драгана Лубарде и Тафила Мусовића.

Изложене слике лесковачких сликара: Благоја Стојановића, Милана Врбића, Предрага Димитријевића, Петра Спасића.

Рецепција: Срђан Марковић, Занимљива поставка, „Наша реч“ Лесковац, бр.1, јануар 1980. године, стр. 9.

2.

Дрво у народној обради

Отворено: 29. фебруара 1980. године.

Организатор: Народни музеј из Лесковца.

Изложба је постављена у Салону 77 у Нишу.

Изложба је првенствено организована поводом Дана сабора народног стваралаштва Србије.

Рецепција: Аноним, Лесковачка галерија у Нишу, „Наша реч“ Лесковац, бр. 8, март 1980. стр. 12.

3.

Жене сликари 1920 -1940.

Изложба слика

Отворено: 8. марта 1980. године.

Организатор: Народни музеј у Лесковцу у сарадњи са Народним музејом из Београда

Изложба је приређена поводом 8. марта и петог сусрета жена писаца.

Избор радова: Вера Ристић, кустос Народног музеја из Београда.

Поставка: кустос лесковачког музеја Срђан Марковић.

Изложено: 18 слика, 13 ауторки, међу којима су и Бета Вукановић, Љубица Сокић, Зора Петровић, Лиза Крижанић, Милица Чаџевић, Даница Антић, Боса Валић.

Рецепција: Аноним, Светковина поетског стваралаштва, „Наша реч“ Лесковац, бр. 10, март 1980. стр. 11.

4.

Велизар Крстић

Изложба графика

Отворено: од 13. септембра до 25. септембра 1980. године.

Изложено: 21 графика, 17 изведено у техници акватинта-бакропис и четири литографије.

Рецепција: В. Хубач, Графике Велизара Крстића, „Наша реч“ Лесковац, бр. 36, септембар 1980. стр. 8.

5.

Октобарски салон

Отворено: 17. октобра 1980. године.

Салон је ове године био посвећен прослави Дана ослобођења Лесковца.

Излагали: Јован Поповић, Гмитар Обрадовић, Петар Спасић, Стана Живковић, Света Пејић, Предраг Цакић, Ђорђе Васић.

Награђени радови: Света Пејић, Миле Новковић (Титов портрет), Јован Ђекић (акварел Рибе).

Организатор: Културни центар, УЛИПУЛ

Избор радова: Уметнички савет УЛИПУЛ-а

Рецепција: В. Хубач, Уметници у свом граду, „Наша реч“ Лесковац, бр. 40, октобар 1980. године, стр. 12.

6.

Видосава Јанић, Петар Спасић, Слободан Поповић, Миливоје Новковић

Изложба слика лесковачких сликара

Отворено: 31. октобра 1980. године.

Поставка: кустос Народног музеја Лесковца Срђан Марковић.

Рецепција: В. Хубач, Четворо лесковачких сликара, „Наша реч“ Лесковац, бр. 42, октобар 1980. године, стр. 9.

7.

Душко Стојановски

Изложба таписерија

Отворено: од 1. новембра до 18. новембра 1980. године.

Изложбу отворио проф. Милан Миладиновић.

Рецепција: Аноним, Таписерије Душка Стојановског, „Наша реч“ Лесковац, бр. 43, новембар 1980. године, стр. 10.

8.

Лесковац на минијатури

Колективна продајна изложба чланова Удружења ликовних и примењених уметника Лесковца.

Отворено: 20. новембра 1980. године.

Излагали: Павле Ђокић, Гмитар Обрадовић, Драгољуб Станковић Чиви, Петар Спасић, Света Пејић, Милорад Михајловић, Фазлија Веселовић.

Рецепција: Аноним, Лесковац на минијатури, „Наша реч“ Лесковац, бр. 46, новембар 1980. године, стр.10.

9.

Лесковац на уметничким сликама

Изложба слика

Отворено: 12. децембра 1980. године.

Изложени радови: Благоја Стојановића, Ванђела Бадулија, Милана Врбића, изведени у техници акварел.

Рецепција: Аноним, Лесковац на сликама, „Наша реч“ Лесковац, бр. 47, децембар 1980. године, стр. 9.

1981. година

1.
Никола Вукосављевић
Изложба цртежа, скулптура и медаља
Отворено: 23. јануара 1981. године.
Рецепција: Аноним, Свестрана уметничка личност, „Наша реч“ Лесковац, бр. 4, јануар 1981. године, стр. 9.

2.
Мирјана Анђелковић
Изложба слика
Отворено: 13. марта 1981. године.
Рецепција: В. Хубач, Сусрети за незаборав, сликарство Мирјане Анђелковић, „Наша реч“ Лесковац, бр. 10, март 1981. године, стр.12.

3.
Фотографија 81
Изложба фотографија и дијапозитива
Отворено: 21. маја 1981. године.
Изложба постављена у фоајеу Народног музеја поводом прославе Дана младости у Лесковцу.
Организатор: Фото-кино клуб „Аца Стојановић“ у сарадњи са Културно просветном заједницом и Народним музејом из Лесковца, као и фабрикама „Невена“ и „Здравље“
Изложено: 100 фотографија и 100 дијапозитива доајена фотографије Фрање Фелдхамера.
Рецепција: Аноним, Фотографија 81, „Наша реч“ Лесковац, бр.19, мај 1981. године, стр. 11.

4.
Тане Атанасовски Гарски
Изложба слика
Отворено: 22. маја 1981. године.
Изложено: 20 слика у техници уље на платну.
Рецепција: Изложба Танета Антанасовског Гарског, „Наша реч“ Лесковац, бр.19, мај 1981. године, стр.11.

5.
Владимир Милић
Изложба слика
Отворено: 23. октобра 1981. године.
Изложено: 20 слика у техници уље на платну.
Рецепција: Срђан Марковић, Слике Владимира Милића, „Наша реч“ Лесковац, бр.41, октобар 1981. године, стр. 13.

6.
Љуба Ивановић
Изложба цртежа
Отворено: 27. новембра 1981. године.

Организатор: Народни музеј у Лесковцу у сарадњи са Народним музејом из Краљева.

Рецепција: Срђан Марковић, Цртежи Љубе Ивановића, „Наша реч“ Лесковац, бр. 45, новембар 1981. године, стр. 13.

1982. година

1.

Оливера Грбић

Изложба слика

Отворено: од 19. фебруара до 5. марта 1982. године.

Изложено: 17 слика, углавном пејзажи.

Рецепција: В. Хубач, Музика за очи, „Наша реч“ Лесковац, бр. 7, фебруар 1981, стр. 11.

2.

Стеван Сремац, грађанин и песник старог Ниша

Отворено:19. фебруара 1982. године

Аутор изложбе: Живорад Петровић, кустос нишког музеја.

Изложено: фотографије факсимила, документа, књиге, лични прибор.

Организатор: Народни музеј у Лесковцу и Народни музеј у Нишу

Изложба је организована поводом стогодишњице доласка С. Сремца у Ниш.

Рецепција: Аноним, О Сремцу свестрано, „Наша реч“ Лесковац, бр. 8, фебруар 1982. године, стр. 9.

3.

Жена у народној ношњи

Отворено: 8. марта 1982. године.

Изложба организована поводом 8. марта. Изложене женске народне ношње којима располаже Етнографско одељење лесковачког музеја, Етнографског института САНУ и Народног музеја из Ниша.

Рецепција: В. Хубач, „Наша реч“ Лесковац, бр. 9, март 1982. године, стр.11.

4.

Милан Кечић

Изложба слика

Отворено: 7. маја 1982. године.

Изложба организована поводом обележавања 10. маја, Дана Народног музеја.

Изложено: 15 слика.

Рецепција: В. Хубач, Изложба Милана Кечића, „Наша реч“ Лесковац, бр.18, мај 1982. године, стр. 9.

5.

Драган Мартиновић

Изложба слика

Отворено: 24. септембра 1982. године.

Изложено: 20 слика.

Рецепција: Срђан Марковић, Несвакидашња изложба, „Наша реч“ Лесковац, бр. 38, септембар 1982. године, стр.11.

6.

Христифор Црниловић

Изложба слика

Отворено: 8. октобра 1982. године.

Изложени актови настали у Паризу у периоду од 1920. до 1923. године.

Рецепција: В. Хубач, Слике Христифора Црниловића, „Наша реч“ Лесковац, бр. 40, октобар 1982. године, стр. 13

7.

Драгољуб Станковић Чиви

Изложба слика

Отворено: 10. децембра 1982. године.

Рецепција: Срђан Марковић, Изложба слика Д. Станковића, „Наша реч“ Лесковац, бр. 48, децембар 1982. године, стр. 13.

1983. година

1.

Милутин Копања

Изложба слика

Отворено: 21. јануара 1983. године.

Рецепција: В. Хубач, Изложба слика Милутина Копање, „Наша реч“ Лесковац, бр. 2, јануар 1983. године, стр.10).

2.

Милан Милетић

Изложба слика

Отворено: 18. фебруара 1983. године.

Изложбу отворио: Петар Спасић, лесковачки уметник.

Рецепција: В. Хубач, Изложба слика Милана Милетића, „Наша реч“ Лесковац, бр. 7, фебруар 1983. године, стр. 12.

3.

Изложба сувенира

Отворено: 9. маја 1983. године.

Изложба је приређена заједничком акцијом Туристичког савеза општине Лесковац и УЛИПУЛ-а

Лесковачки уметници изложили су туристичке сувенире са мотивима из лесковачког краја.

Рецепција: В. Хубач, Изложба сувенира, „Наша реч“ Лесковац, бр. 17, мај 1983. године, стр. 16

4.

Миливоје Новковић

Изложба слика и цртежа

Отворена: 17. октобра 1983. године.

Изложено: 23 експоната.

Рецепција: Срђан Марковић, Скице и цртежи Миливоја Новковића, „Наша реч“ Лесковац, бр. 39, октобар 1983. године, стр. 8.

5.

Јелисавета Беба Петровић

Изложба слика

Отворено: 25. новембра 1983. године.

Изложено: 16 радова.

Рецепција: Срђан Марковић, Слике Јелисавете Петровић, „Наша реч“ Лесковац, бр. 44, новембар 1983. године, стр. 11.

6.
Бора Ликић, Павле Ђокић
Визуелне комуникације
Изложба плаката
Отворено: 9. децембра 1983. године.
Рецепција: Срђан Марковић, Плакати Боре Ликића и Павла Ђокића, „Наша реч“ Лесковац, бр. 47, децембар 1983. године, стр. 11.

1984. година

1.
Милан Блануша
Изложба цртежа и графика
Отворено: 10. фебруара 1984. године.
Приказано: 10 цртежа и 8 графика.
Рецепција: Срђан Марковић, Изложба графика Милана Блануше, „Наша реч“ Лесковац, бр. 6, фебруар 1984. године, стр. 8.
2.
Народно ћилимарство
Отворено: 7. марта 1984. године.
Поставка: кустос Народног музеја у Лесковцу Радмила Стојановић.
Рецепција: В. Хубач, Посвећено 8. марту, „Наша реч“ Лесковац, бр. 8, март 1984. године, стр.17.
3.
Младен Србиновић
Изложба графика
Отворено: 10. маја 1984. године.
Изложба организована поводом Дана Народног музеја
Изложено: 24 графике, које чине малу ретроспективу Србиновићевог графичког опуса.
Рецепција: В. Хубач, Запежене активности, „Наша реч“ Лесковац, бр. 18, мај 1984. године, стр. 14.
4.
Изложба радова ученика Образовног центра „Милица Павловић“
Одсек за дизајн текстила
Отворено: 15. јуна 1984. године**.**
Рецепција: В. Хубач, Изложба радова младих текстилаца, „Наша реч“ Лесковац, бр. 23, јун 1984. године, стр. 12.
5.
Стари Прилеп
Изложба цртежа Стевана Василеског
Отворено: 13. јула 1984. године.
Изложба је приређена поводом промоције књиге „Трагови Радета Металца“.
Изложено: 20 цртежа.
Рецепција: Срђан Марковић, Изложба цртежа Стевана Василеског, „Наша реч“ Лесковац, бр. 27, јул 1984. године, стр. 5.
6.
Душан Јевтовић
Изложба слика
Отворено 7. децембра 1984. године.

Дела којим се представио припадају сликарству раних осамдесетих.

Изложено: 33 остварења рађених техником гваша.

Рецепција: Аноним, Гвашеви Душана Јевтовића, „Наша реч“ Лесковац, бр. 48, децембар 1984. године, стр. 6.

1985. година

1.

Благоје Стојановић

Ретроспективна изложба слика

Отворено: 16. фебруара 1985. године.

Рецепција: Срђан Марковић, Ретроспектива Благоја Стојановића, „Наша реч“ Лесковац, бр. 6, фебруар 1985. године, стр.10.

2.

Лесковац на старим разгледницама

Отворено: 7. марта 1985. године.

Поред разгледница, на изложби су приказани и други садржаји (старе породичне фотографије, споменари албуми).

Рецепција: В. Хубач, Лесковац на старим разгледницама, „Наша реч“ Лесковац, бр.10, март 1985. године, стр. 5.

3.

Велизар Крстић

Изложба слика

Отворено: 29. априла 1985. године.

Изложено: 20 остварења.

Рецепција: Срђан Марковић, Потрага за самим собом, „Наша реч“ Лесковац, бр. 16 -17, април 1985. године, стр. 8.

4.

Моша Пијаде

Изложба организована поводом Дана Народног музеја Лесковца

Отворено: 10. маја 1985. године.

Организатор: Народни музеј из Лесковца у сарадњи са Народним музејом из Београда.

Изложено: 20 радова.

Рецепција: Срђан Марковић, Сликарско дело Моше Пијада, „Наша реч“ Лесковац, бр. 18, мај 1985. године, стр. 12.

5.

Миодраг Петровић Мишко

Изложба слика

Отворено: 11. октобра 1985. године.

Изложено: 10 уља на платну и 13 цртежа.

Рецепција: Срђан Марковић, Слике и цртежи Миодрага Петровића, „Наша реч“ Лесковац, бр. 41, октобар 1985. године, стр. 10.

6.

Ненад Кражић

Стари Лесковац од ослобођења од Турака до данас

Отворено: 11. октобра 1985. године.

Фоаје Народног музеја у Лесковцу,

Тематска изложба документарног карактера.

Рецепција: В. Хубач, Сачувати свој град, „Наша реч“ Лесковац, бр. 40, октобар 1985. године, стр. 12.

7.

80 година КУД „Абрашевић“

Изложба фотографија и докумената

Отворено: 8. новембар 1985. године.

Рецепција: В. Хубач, Изложба „О Абрашевићу“, „Наша реч“ Лесковац, бр. 44, новембар 1985. године, стр. 10.

8.

Радмило Митровић

Изложба фотографија

Отворено: 6. децембра 1985. године.

Изложено: 20 фотографија, тематски подељених у четири целине: пејзаж, жанр, гробља и акт.

Рецепција: Срђан Марковић, Откривање света чудесног, „Наша реч“ Лесковац, бр. 48, децембар 1985. године, стр. 7.

1986. година

1.

Петар Спасић

Изложба слика

Отворено: 6. јуна 1986. године.

Фоаје Народног музеја у Лесковцу

Изложено: 20 слика и цртежа.

Рецепција: Срђан Марковић, Изложба слика и цртежа Петра Спасића, „Наша реч“ Лесковац, бр. 22, јун 1986. године, стр. 9.

2.

Дечји цртеж

Југословенска селекција ликовних радова ученика основних школа.

Отворено: 20. марта 1986.

Рецепција: В. Хубач, Најмлађи ликовни стваоци, „Наша реч“ Лесковац, бр.11, март 1987. године, стр. 11.

1987. година

1.

Невена Хаџи-Јовановић

Изложба слика

Отворено: 17. априла 1987. године.

Рецепција: Аноним, Слике Невене Хаџи-Јовановић, „Наша реч“ Лесковац, бр.1 6-17, април 1987. године, стр. 12.

2.

Бошко Кућански

Изложба скулптура

Отворено: 24. септембра 1987. године.

Организатор: лесковачки Народни музеј, Галерија савремене уметности из Ниша.

Рецепција: Срђан Марковић, Скулптуре Бошка Кућанског, „Наша реч“ Лесковац, бр. 39, октобар 1987. године, стр. 8.

1988. година

1.
Милан Цмелић
Изложба слика
Отворено: 20. маја 1988. године.
Изложено: 15 радова.
Рецепција: В. Хубач, Модерна музејска установа, „Наша реч“ Лесковац, бр. 19, мај 1988. године, стр. 8.

2.
Српско сликарство 1900 – 1950
Отворено: 27. октобра 1988. .године.
Изложено: 26 слика избор из фонда краљевачког Народног музеја.
Рецепција: Срђан Марковић, Српско сликарство 1900 – 1950, „Наша реч“ Лесковац, бр. 44, новембар 1988. године, стр. 10.

3.
Сава Шумановић
Изложба слика
Отворено: 25. новембра 1988. године.
Представљен је избор из фонда Меморијалне галерије Саве Шумановића у Шиду.
Изложено: 23 пејзажа који припадају Шумановићевом шидском периоду, односно времену између 1930-1942. године.
Рецепција: Срђан Марковић, Слике Саве Шумановића, „Наша реч“ Лесковац, бр. 48, децембар 1988. године, стр. 7.

4.
Ђура Радоњић
Изложба слика
Отворено: 28. децембра 1988. године.
Изложено: 20 радова.
Рецепција: Срђан Марковић, Слике Ђуре Радоњића, „Наша реч“ Лесковац, бр. 1, јануар 1989. године, стр. 9.

1989. година

1.
Изложба копија српских фресака XIII века
Отворено: 2. марта 1989. године.
Изложено тридесетак копија које представљају репрезентативне „мале комаде“ из владарских задужбина насталих током XIII века. Избором копија обухваћени су споменици Немањића (Сопоћани, Студеница, Жича, Милешева, Св. Апостоли у Пећи, Морача, Градац, Ариље).
Избор из збирке копија фресака Народног музеја у Краљеву.
Рецепција: Срђан Марковић, Фреске непролазне лепоте, „Наша реч“ Лесковац, бр. 10, март 1989. године, стр. 4.

2.
Милан Кечић
Изложба слика
Отворено: 10. маја 1989. године.
Изложено: 18 дела, насталих током три деценије његовог стварања,

Рецепција: Срђан Марковић, Слика Милана Кечића, „Наша реч“ Лесковац, бр. 19, мај 1989. године, стр. 11.

3.

Лесковачки и врањски крај у Првом светском рату

Отворено: 15. септембра 1989. године.

Изложба постављена поводом Дана пробоја солунског фронта и 75. годишњице Церске битке.

Аутори изложбе: Ђурђа Ђорђевић и Снежана Радивојевић.

Рецепција: J.J., Изложба вредних докумената, „Наша реч“ Лесковац, бр. 37, септембар 1989. године, стр. 9.

4.

Невенка Рајковић

Изложба слика

Отворено: од 3. новембра до 15. новембра 1989. године.

Рецепција: Срђан Марковић, Слике Невенке Рајковић, „Наша реч“ Лесковац, бр. 44, новембар 1989. године, стр. 5.

5.

Зоран Костић и Срђан Цакић

Изложба слика, цртежа и сценографија

Отворено: 15. децембра 1989. године.

Рецепција: В. Хубач, Изложба Костића и Цакића, „Наша реч“ Лесковац, бр. 49, децембар 1989. године, стр. 8

1990. година

1.

Гордана Јовановић

Изложба таписерија

Отворено: 7. марта 1990. године.

Рецепција: В. Хубач, Таписерије Гордане Јовановић, „Наша реч“, бр. 8, Лесковац, март 1990, стр. 10.

1991. година

1.

Педагози – ликовни стваоци

Отворено: 18. јануара 1991.

Изложба је организована у оквиру јануарских дана просветних радника лесковачког краја.

Изложени радови: мр Петра Спасића, Драгољуба Станковића Чивија, Предрага Димитријевића, Ненада Кражића, Димитрија Миленковића, Радивоја Радивојевића.

Поставка и презентација аутора који су оставили видан траг у ликовном животу ове средине а нису више активни стваоци, Срђан Марковић.

Рецепција: В. Хубач, Изложба слика и књижевно вече, „Наша реч“ бр. 2, јануар 1991, стр. 10.

2.

Послератно српско сликарство

Изложба слика из збирке Народног музеја у Нишу

Отворено: 17. фебруара 1991.

Рецепција: В. Хубач, Послератно српско сликарство, „Наша реч“ Лесковац, бр. 7, фебруар 1991, стр. 18.

3.

Гоблени, стилски намештај и украсни предмети

Отворено: 7. марта 1991.

Рецепција: В. Хубач, Изложба гоблена, „Наша реч“ Лесковац, бр. 10, март 1991, стр. 10.

4.

Бранка Ђорђевић

Изложба слика

Отворено: 11. априла 1991.

Рецепција: Срђан Марковић, Слике Бранке Ђорђевић, „Наша реч“ Лесковац, бр.14, април 1991, стр.10.

5.

Канадски лекари у Србији 1914-1918

Изложба докумената, фотографија и факсимила

Отворено: 18. априла 1991.

Изложба је приређена поводом 18. маја, Међународног дана музеја.

Изложбу заједнички реализовали Историјски институт, Амбасада Канаде, Универзитет у Торонту, исељеничка организација српске националне академије у Торонту, Матица исељеника Србије и Народни музеј у Лесковцу.

Аутор изложбе: Софија Шкорић, Душан Видак, помоћник аташеа за културу амбасаде Канаде у Београду.

Рецепција: В. Хубач, Канадски лекари у Србији, „Наша реч“ Лесковац, бр. 19, мај 1991, стр.10.

6.

Сликари аматери

Отворено: 22. новембра 1991.

Изложени радови: Небојше Стефановића, Синише Здравковића, Владимира Стефановића и Зорана Круља.

Изложено: 5 темпера на картону, 4 рељефа, 3 уља на платну, 5 цртежа у оловци.

Рецепција: Награђени сликари, „Наша реч“ Лесковац, бр. 45, новембар 1991, стр. 10.

1992. година

1.

Ретроспективна изложба

Организована поводом тридесетогодишњице лесковачког Завода за урбанизам

Отворено: 3. јануара 1992. године.

Рецепција: Забележено, „Наша реч“ Лесковац, бр. 4, јануар 1992. године, стр. 4.

2.

Владислава Саблић, Светислав Живковић, Светозар Зинајић

Изложба слика

Отворено: 20. марта 1992. године.

Рецепција: В. Хубач, Изложба у Музеју, „Наша реч“ Лесковац, бр. 11, март 1992. године, стр. 11.

3.

Миодраг Величковић и Миодраг Стојановић

Изложба карикатура.

Отворено: 26. јуна 1992.

Изложба је организована поводом манифестације Конфинови дани хумора, 1981. године у оквиру обележавања 100-годишњице рођења др Жака Конфина.

Организатори изложбе: Народни музеј у Лесковцу, Савез јеврејских општина Југославије из Београда и Културно просветна заједница из Лесковца.

Рецепција: Срђан Марковић, Два Миодрага, „Наша реч“ Лесковац, бр. 26, јул 1992, стр. 4.

4.

Изложба лесковачких академских сликара.

Отворено: 15. октобра 1992. године.

Приказани радови четири генерације лесковачких уметника: Гмитар Обрадовић, Ђорђе Васић, Предраг Димитријевић, Петар Спасић, Драгољуб Станковић Чиви, Миливоје Новковић, Стана Живковић, Зоран А. Костић, Слободан Поповић, Срђан Цакић, Света Пејић, Дејан Стојићковић. Поставка је сачињена по избору: Милана Стешевића, Велизара Крстића и Наде Денић.

Рецепција: В. Хубач, Лесковачки сликари пред домаћом публиком, „Наша реч“ Лесковац, бр. 41, октобар 1992, стр. 10.

5.

Мирослав Анђелковић

Изложба слика

Отворено: 26. новембра 1992.

Рецепција: В. Хубач, Изложба Мирослава Анђелковића, „Наша реч“ Лесковац, бр. 46, новембар 1992, године, стр. 10.

1993. година

1.

Стара српска фотографија Косова и Метохије

Изложба фотографија

Отворено: 28. априла 1993.

Изложба организована у сарадњи са институтом за проучавање културе Срба, Црногораца, Хрвата и муслимана из Приштине.

Рецепција: В. Хубач, Изложба старих српских фотографија, „Наша реч“ Лесковац, бр 17, мај 1993, стр. 5.

2.

Издања Народног музеја од 1950. до 1993.

Отворено: 10. маја 1993.

Изложба је организована поводом обележавања 45-годишњице Народног музеја у Лесковцу.

Рецепција: В. Хубач, Савремена научна установа, „Наша реч“ Лесковац, бр. 18, мај 1993, стр. 8.

3.

Сефардска књижевност, издаваштво и публицистика на територији бивше Југославије

Изложба приређена поводом Конфинових дана хумора.

Отворено: 9. јула 1993.

Организатори: Народни музеја из Лесковца, Културно просветна заједница и Савез јеврејских општина Југославије.

Рецепција: Аноним, Учешће познатих стваралаца, „Наша реч“ Лесковац, бр. 25, јул 1993, стр. 8.

4.

Милена Чорбић-Дуљај, Иван Јанковић, Соња Вучковић

Изложба слика

Отворено: 1. октобра 1993.

Изложено: 30 радова.

Рецепција: Срђан Марковић, Троје младих сликара, „Наша реч“, Лесковац, бр. 40, октобар 1993, стр. 8.

5.

Година четврта

Изложба фотографија Томислава Петернека.

Отворено: 1. децембра 1993.

Изложба је приређена у оквиру хуманитарне акције Добротворно посело.

Изложено је више од 150 фотографија насталих на простору бивше Југославије.

Рецепција: В. Хубач, Не само сведок, „Наша реч“ Лесковац, бр. 47, децембар 1993, стр. 5.

1994. година

1.

Изложба слика

Отворено: 1. септембра 1994.

Изложена дела: Христифора Црниловића, Јована Бјелића, Младена Србиновића, Милана Кечића, Недељка Гвозденовића, Соње Ламут, Велизара Крстића**.**

Рецепција: Аноним, Изложба слика, „Наша реч“ Лесковац, бр. 38, септембар 1994, стр. 5.

2.

Драгољуб Станковић Чиви

Изложба слика

Отворено: 18. фебруара 1994. године.

Изложено: 18 уља на платну.

Рецепција: Срђан Марковић, Слике Драгољуба Станковића, „Наша реч“ бр. 7, фебруар 1994. године, стр. 4.

3.

Пиротски ћилим

Отворено: 22. априла 1994.

Изложба је приређена у сарадњи лесковачког музеја и музеја Понишавља из Пирота.

Представљена колекција пиротског ћилима.

Рецепција: В. Хубач, Изложба пиротског ћилима, „Наша реч“ Лесковац, бр. 16, април 1994, стр. 5.

4.

Изложба седморице лесковачких уметника

Отворено: 7. октобра 1994.

Излоагали: Петар Спасић, Д. Станковић, Иван Јанковић, Зоран А. Костић, Миливоје Новковић, Дејан Стојановић, Предраг Димитријевић

Рецепција: В. Хубач,Седам лесковачких сликара, "Наша реч" Лесковац, бр. 38, октобар 1994, стр. 7

5.

Миодраг Величковић

Изложба карикатура

Отворено: 28. октобра 1994.

Фоаје Народног музеја

Изложба приређена поводом петих по реду Конфинових дана хумора

Организатор: Савез јеврејских општина Југославије, Народни музеј у Лесковцу, Народно позориште у Лесковцу.

Рецепција: Срђан Марковић, Карикатуре Миодрага Величковића, „Наша реч" Лесковац, бр. 42, новембар 1994, стр. 9.

6.

Савезничко бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944.

Изложба докумената, фотографија предмета, макета, план бомбардованог Лесковца

Отворено: од 6. септембра до 6. октобра 1994.

Организатор: Народни музеј у Лесковцу

Аутор: Мира Тасић, кустос историчар Народног музеја у Лесковцу.

Рецепција: В. Хубач, Две документарне изложбе, „Наша реч" Лесковац, бр. 42, новембар 1994, стр. 8.

7.

Интернирци лесковачког краја у логорима Норвешке

Изложени: дневници логораша, лични предмети, званична документа

Отворено: 5. новембра 1994.

Аутор: Мира Тасић, кустос историчар Народног музеја у Лесковцу

Поставка: Срђан Марковић, кустос историчар уметности Народног музеја у Лесковцу

Рецепција: Мира Тасић, Интернирци лесковачког краја у логорима Норвешке, Каталог, Народни музеј Лесковац, новембар 1994.

8.

Ђура Радоњић

Изложба цртежа

Отворено: 14. децембра 1994.

Рецепција: Срђан Марковић, Цртежи Ђура Радоњића, „Наша реч" бр. 49-50, децембар 1994. године, стр. 11.

МЕЂУГАЛЕРИЈСКА САРАДЊА

1.

Изложба пејзажа

Постављена у лебанском Дому културе

Отворено: 14. новембра 1980.

Организатор: Ликовна галерија Народног музеја у Лесковцу

Изложба постављена у лебанском Дому културе.

Изложене слике: Благоја Станојевића, Јовице Првуловића, Владанке Рашић, Драгана Јовића Лисца.

Рецепција: Аноним, Изложба пејзажа у Лебану, „Наша реч" Лесковац, бр. 44, новембар 1980, стр. 10.

2.

Изложба слика лесковачких сликара

Слободан Поповић, Миливоје Новковић, Петар Спасић

Отворено: 12. новембра 1980.

Изложба постављена у власотиначком музеју.

Рецепција: Аноним, Забележено, „Наша реч“ , Лесковац, бр. 44, новембар 1980, стр. 9.

3.

Дани рата и изградње

Отворено: новембра 1981. године.

Изложба постављена у изложбеном простору Дома културе.

Организатор: Народни музеј у сарадњи са Историјским архивом.

Рецепција: Аноним, У сусрет посетиоцима, „Наша реч“ Лесковац, бр. 43, новембар 1981, стр. 13.

4.

Изложба ликовних остварења из фонда Галерије Народног музеја.

Отворено: 8. јануара 1982.

Организатор: Галерија Народног музеја у Лесковцу

Изложба постављена у просторијама библиотеке града, Власотинцу и Грделици

Рецепција: Аноним, Изложбе у Власотинцу и Грделици, „Наша реч“ Лесковац, бр. 1, јануар 1982, стр. 11.

5.

Изградња Лесковца од ослобођења до данас

Отворено: 19. фебруара 1982.

Организатор: Галерија Народног музеја у Лесковцу.

Изложба отворена у фабрици „Здравље“.

Рецепција: Аноним, Изложбе у радним организацијама, „Наша реч“ Лесковац, бр. 7, фебруар 1982, стр. 11.

6.

Изложба слика из фонда Галерије Народног музеја

Отворено: 16. априла 1982.

Изложба отворена у просторијама Дома културе младих „Жика Илић Жути“ у Лесковцу

Изложено: 28 радова академика Јована Бјелића, радови Паје Јовановића, Неделька Гвозденовића, Стојана Ћелића, Соње Ламут, Миодрага Нагорног.

Поставка: кустос Народног музеја Срђан Марковић.

Рецепција: В. Хубач, Не само изложба, „Наша реч“ Лесковац, бр. 15, април 1982, стр. 10.

7.

Изложба југословенских уметника

Отворено: 23. априла 1982.

Изложба отворена у Народном музеју у Прокупљу

Поставку су чинили радови из фонда Галерије Народног музеја.

Изложено: 28 остварења.

Рецепција: В. Хубач, Изложба у Прокупљу, „Наша реч“ Лесковац бр. 16, април 1982, стр. 11.

8.

Изложба слика из фонда Галерије Народног музеја

Отворено: 23. априла 1982.

Изложба отворена у Дому културе „Радан“ у Лебану.

Рецепција: В. Хубач, Изложба у Прокупљу, „Наша реч“ Лесковац бр. 16, 23. април 1982, стр. 11.

9.

Лесковац у прошлости

Изложба Етнолошког одељења Народног музеја у Лесковцу

Отворено: 16. септембра 1983. у Печењевцу.

Изложено: 87 фотографија.

Аутор изложбе: Радмила Стојановић, кустос Народног музеја у Лесковцу.

Изложба је након Печењевца постављена у Грделици, Црној Трави, Бојнику.

Рецепција: В. Хубач, Изложбе етнолошког одељења лесковачког музеја, „Наша реч“ бр. 35, септембар 1983, стр. 8.

10.

Изложба слика из фонда Галерије Народног музеја

Организатор: Народни музеј Лесковац

Изложба отворена у Господар-Васином конаку у Краљеву.

Отворено: септембар 1982. Изложено: 21 остварење.

Рецепција: В. Хубач, Изложба у Краљеву, „Наша реч“ Лесковац, бр. 21, септембар 1982. године, стр. 12.

11.

Изложба слика из фонда Ликовне галерије

Отворено: 13. септембра 1983. у просторијама школе у Медвеђи.

Организатор: Народни музеј, Лесковац.

Углавном изложена остварења лесковачких сликара.

Рецепција: В. Хубач, Изложба у Медвеђи, „Наша реч“ Лесковац, бр. 34, септембар 1983, стр. 8.

12.

Народно грнчарство

Отворено: 18. априла 1983.

Изложба је организована у оквиру сарадње Музеја

Рецепција: Аноним, Народно грнчарство, „Наша реч“, Лесковац, бр. 16, април 1983.

13.

Лесковац у прошлости

Изложба фотографија

Отворено: 16. септембра 1983.

Изложба отворена у Печењевцу

Рецепција: В. Хубач, Изложбе етнолошког одељења Народног музеја у Лесковцу, „Наша реч“, бр. 35, Лесковац, септембар 1983.

14.

Стари Лесковац

Изложба фотографија

Отворено: 2. марта у Завичајном музеју у Власотинцу.

Организатор изложбе: Народни музеј, Лесковац

Рецепција: Аноним, Забележено, „Наша реч“, Лесковац, бр.7, март 1984. године, стр. 17.

15.

Ћилимарство лесковачког краја

Отворено: 29. априла 1985.

Изложба је постављена у Музеју Топлице у Прокупљу у оквиру сарадње Народног музеја из Лесковца и Народног музеја из Прокупља.

Рецепција: В. Хубач, Изложба „Ћилимарство лесковачког краја“, „Наша реч“, Лесковац, бр. 16. - 17 , април 1985, стр. 8.

16.

Лесковац у прошлости

Изложба фотографија

Отворено: 10. октобра 1987.

Изложба отворена у Образовном центру „Бошко Крстић“ у Бојнику, приређена поводом обележавања Дана општине Бојник.

Организатор: Народни музеј у Лесковцу.

Рецепција: Изложба „Лесковац у прошлости“, „Наша реч“, Лесковац бр. 40, октобар 1986. године, стр. 10.

17.

Изложба слика из фонда Галерије Народног музеја

Отворено: 31. јула 1987.

Организатор: Лесковачког Народни музеј у сарадњи са Домом културе младих, из Лесковца.

Изложба приређена у изложбеној галерији Дома културе

Рецепција: В. Хубач, Вредан прилог кулурном лету, „Наша реч“, Лесковац бр. 30, јул 1987. године, стр. 11.

Литература:

1. Живојин Прокоповић, *Сликарство Јована Поповића*, Народни музеј, Лесковац 2003.

2**.** Николај Тимченко, *Народни музеј у Лесковцу 1948 – 1983*, Нродни музеј, Лесковац, 1983.

3. Драгиша Костић, *Народни музеј у Лесковцу 1948 – 1998*, Народни музеј, Лесковац, 1998.

4. Група аутора, „Двадесет пет година Народног музеја“, Лесковачки зборник, VIII, Народни музеј, Лесковац, 1968.

5. Група аутора, „Рад Народног музеја у Лесковцу од 1971. до 1975“, Лесковачки зборник, XVII, Народни музеј, Лесковац, 1977.

6. Сергије Димитријевић, *Стари Лесковац као просветни и културни центар*, Библиотека Градског народног музеја бр. 1, Лесковац, 1950.

7. Група аутора, „Двадесет пет година Народног музеја“, Лесковачки зборник, XIII, Народни музеј, Лесковац, 1973.

8. Група аутора, „Рад Народног музеја у Лесковцу од 1976. до 1981“, Лесковачки зборник, XI, Народни музеј, Лесковац, 1973.

9. Живојин Прокоповић, „Сликарство у Лесковцу шездесетих“, Лесковачки зборник, L, Народни музеј, Лесковац, 2010.

Summary

Radmila Krstić

EXHIBITION ACTIVITIES OF NATIONAL MUSEUM GALLERY IN LESKOVAC 1974-1994. YEARS

National Museum and foundation of first museum collections in a given historical framework and social circumstances, was form dve to enthusiasm and ambition of individuals as: Dobrila Milosevic, Ivan Zdravkovic, Milutin Garasanin, Sergije Dimitrijevic, as well as of the first director of the museum.

Special significance in the period between the two world wars is atributed to a profesor Antonije Korasovski which began the first archeological research of Leskovac and the envirovment, as well as the formation of the first historical society.

Longstanding efforts to establish a facility that would study, collect and present to the public the material culture of the Leskovac and surrounding, yielded the results in 1948. when the Museum opened.

To form a collection of painting in addition to the establishment of an art colony in Kopasnica, is important initiative committee, which made the selections and propose to the organiyations, wich works of art should be.

Иван Стојановић
Конзерватор-рестауратор
Народни музеј Лесковац

УДК 069.271(497.11)

ЛАБОРАТОРИЈА ЗА КОНЗЕРВАЦИЈУ ПРЕДМЕТА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

АПСТРАКТ: У раду се даје опис пројекта адаптације и опремања простора, као нове јединице заштите, што би, савременом употребом, оправдало материјална улагања. Планском документацијом и израдом анализе плана решила су се основна питања просторног распореда. Са циљем олакшавања рада, уследиле су промене унутрашње структуре просторије, што ће боље допринети општем утиску. Набавком адекватне опреме[1] олакшаће се рад у Лабораторији за конзервацију-рестаурацију предмета и, са тих аспеката, оправдати сва разумна улагања ради заштите наслеђа, као и улагања намењена стварању савремених услова.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Лабораторија, адаптација простора, Народни музеј у Лесковцу, грађевински радови, конзервација-рестаурација, заштита музејске грађе, безбедност и заштита на раду.

Упркос друштвено-економским условима, својом добром организованошћу и сталним настојањем да се непроцењиво музејско наслеђе сачува, делатност заштите све више постаје незаобилазна компонента у савременом друштву и културном развоју наше установе.

Наслеђено треба и у наслеђе оставити, са паралелним изналажењем одговарајуће активне намене објекта, која би, савременом применом, оправдала непосредна материјална улагања за конзервацију, а наменском употребом, и економски обезбедила сигурност и одржавање.

[1] Опрема је набављана у сарадњи са ментором Зораном Павловићем, саветником конзерватором у Народном музеју у Београду, који је дао потребне смернице. Наиме, ментори пружају иницијативу, организовање и постављање на правилне основе, а касније сталан контакт и непосредније учешће у раду, као и стална контрола функционисања, доносе очекивани резултат. Зато је ментор најпозванији да буде у току и да прати рад, еволуцију конзерваторских схватања свог ученика, и управо је дужан да, према специфичностима услова, стално изграђује и усавршава став и гледишта која ће се доследно спроводити кроз рад.

Свако планирање, без обзира на различитост, подразумева сагледавање унапред, прављење избора, и где је то могуће предузимање будућих акција, тако да се постигну одређени циљеви на сасвим дефинисан начин.

Послови и задаци – конзервација и рестаурација, до 2001. године нису били заступљени у обављању функције колектива, за шта је било потребно посебно усавршавање,[2] као и обављање многих припремних радњи. Указује се на моменат значаја овог сегмента, циљеве и начин спровођења, на ставке које треба предузети и тиме обезбедити промену и прелазак на ефикаснији систем.

Проблем простора био је изражен, што је негативно утицало на популарност и друштвену покретљивост. Најважније је било издвојити простор, ојачати подне конструкције, изоловати зидове од влаге. Свима је из праксе познато да не постоји савршена хидроизолација и да се никада не зна шта све може да је поремети и тиме омогући капиларно продирање влаге кроз зидове, што нас враћа на почетак приче о манама депоа зграде као смештајног простора за обављање конзервације-рестаурације предмета. Реализација идеје о смештају Лабораторије у подрумским просторијама била је лоша замисао и није остварена, јер се тиме не испуњавају елементарни услови за обављање ове делатности (*Скен 1,* основа плана сутерена).

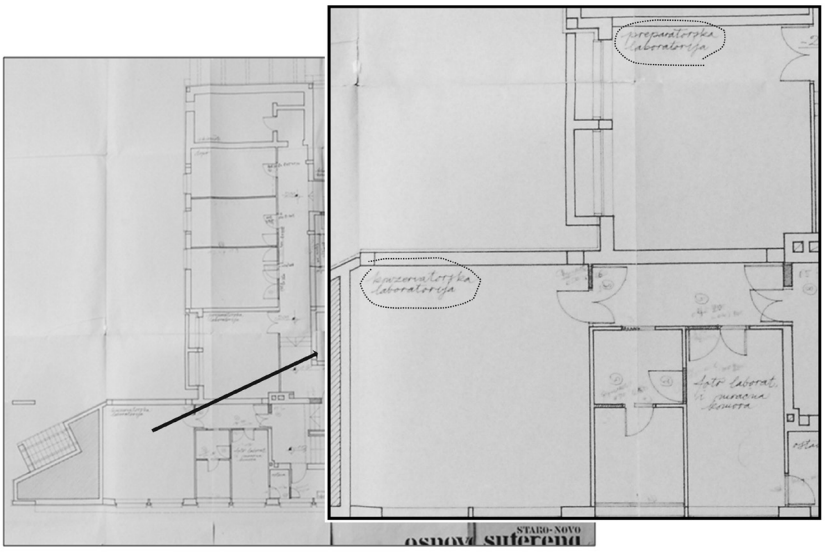

Скен 1

[2] На захтев Народног музеја у Лесковцу, упућен сам на стручно усавршавање из области заштите на период од шест месеци у Лабораторији за конзервацију предмета у Народном музеју у Београду. Поред искусних стручњака за ове послове, упознао сам се са принципима и поступцима на заштити предмета и са вођењем документације у овој области.

Акција је била спроведена као одговор на преку потребу. Та акција, ма како била широко замишљена, тек је почетак на путу решавања проблема концепције новог, савременог Музеја, ако се узме у обзир колико је тај проблем у прошлости измицао решавању. Планском документацијом, а пре свега израдом анализе плана и приоритета активности детаљне регулације, коју прате потребне консултације, решена су основна питања просторног распореда. Требало је при том савладавати тешкоће, као што су ограничења средстава, кратки рокови, и друго. Музеј нема потребних средстава да све своје замисли претвори у акције. Проблем заштите јесте, увек понављано а никад решено – питање финансирања.[3]

Фонд музејских предмета временом је растао, а тиме и потреба за специјализованим лабораторијама и радионицама за конзервацију и рестаурацију музејске грађе, па је Управа музеја одлучила да оснује Лабораторију за конзервацију и рестаурацију предмета. Пројекат предвиђа адаптацију простора за нове функције, уз поштовање архитектонских вредности, са радикалним трансформацијама постојећих структура, у преплету старог и новог, у симбиози, где предности једног и другог заједнички дају нове валере јединици заштите.

Са циљем олакшавања нових функција објекта, уследиле су интервенције у унутрашњости.[4]

Реч је, међутим, о радовима који су довели до промене унутрашње структуре просторије, поделе простора и реверзибилних интервенција, адаптације и опремања нове јединице, која у себи интегрише различите функције, као што су: јединица заштите, приближавање конзерваторских интервенција јавности са пратећим фотографијама, формирање базе података и др.

Да би радни део био функционалан и истовремено безбедан, у смислу заштите грађе од оштећивања, пре него што се приступило пројектовању овог простора састављен је дијаграм у који се уписују све радње којима се подвргава музејска грађа. У том смислу, почело се са набавком појединих апарата. Набавком адекватне опреме регулисаће се могућности максималне заштите, без опасности од уношења непожељних поремећаја, оштећења или уништавања њених специфичности и реткости.

Пошто је Општина Лесковац обезбедила довољна материјална средства, решено је да се просторије на првом спрату зграде музеја *(Скен 2)* адаптирају за потребе конзервације. Почетком 2004. године вршене су

[3]Адаптација просторије за ове намене, као и набавка потребних апарата, вршена је из средстава буџета и Фонда за развој општине Лесковац.

[4] Унутрашњост је изражена у више варијанти, које би се могле диференцирати по просторној формацији. Просторија је осветљена са пет једноставних, правоугаоних, двоструких прозорских отвора. Све то са тежњом за директним и обилатим осветљењем.

све претходне техничке припреме. Све радове требало је обавити технички исправно, са свим предрадовима и завршним радовима, да би се добио потпуно нов простор, оспособљен за употребу.

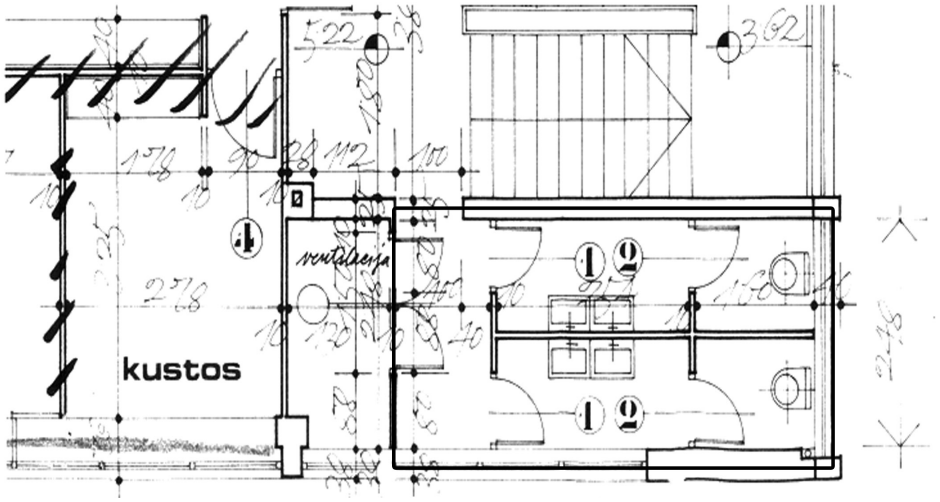

Скен 1

У сарадњи са Народним музејом у Београду,[5] у присуству вишег конзерватора Зорана Павловића, ангажованим за ту сврху, направљени су планови и извршени радови на адаптацији. При адаптацији нарочито се водило рачуна о функционалном распореду инсталација. Према унапред договореном систему и методологији, екипа је радила одређеном динамиком.

Од просторије која је стављена на располагање први део је одређен за „чисти“ а други за „прљави“ део рада, тј. диференциран својој величини сходно функцији (*Слика 1*).

Део просторије где се обавља „чисти“ део рада

На улазу у просторију, са леве стране, налази се орман-картотека-трилогија (*Слика 2*) за одлагање досијеа третираних предмета, а до њега радна површина са фиокама и крилним преградама за одлагање материјала. На том делу стола налази се дигитална лабораторијска вага за мерење тежине предмета, која омогућава примену изузетно прецизних апликација за мерење (*Слика 3*), лабораторијски решо са два грејна тела (*Слика 4*), ултразвучна када запремине 28 л код које постоји могућност временске

[5] Октобра 2002. године послат је допис проф. др Николи Тасићу, тадашњем директору Народног музеја у Београду, ради обезбеђивања услова за рад и позив Зорану Павловићу, конзерватору, за одређивање услова за адаптацију једне од постојећих просторија у музеју и њено опремање.

регулације рада генератора и грејача. Уз помоћ ултразвучних вибрација (микрочеткање), подједнако добро чисти све (*Слика 5*), стерилизатор за сушење предмета је са природном циркулацијом ваздуха и температуром рада 50 – 350°C (*Слика 6*). У наставку се налази дводелна судопера са чесмом и електричним бојлером изнад које се налази даска за цеђење и сушење стаклених лабораторијских судова (*Слика 7*). Са десне стране судопере налази се инсталација за импрегнацију предмета, која се састоји од уљане вакуум ротационе пумпе са ексикатором и трокраком славином са манометром, која омогућава постизање високог вакума и капацитета (*Слика 8*). Изнад стола налази се висећи део[6] у коме је лабораторијски прибор са хемикалијама[7] за разна конзерваторска испитивања (*Слика 9*), а у продужетку, у истом нивоу, дестилациони апарат капацитета 8 л/ч, од нерђајућег челика са спољашњошћу од алуминијума премазаним епокси-полиестером (*Слика 10*). Са супротне стране је радни сто[8] на коме је мобилни кондуктометар са сондом – мултипараметарски инструмент за мерење специфичног отпора електролита, тј. кондуктивности TDS[9] (*Слика 11*). На делу радне површине смештена је друга опрема за обављање конзерваторских третмана и прихват доспелог материјала.

Део просторије где се обавља „прљави“ део рада[10]

Са леве стране налази се простор предвиђен за електролизу са доводом воде и исправљачем, а јачина струје подешава се помоћу регулационог трансформатора, напона 12 V. Монтажа напе са подесивом регулацијом висине[11] и вентилационим одводним отвором где се одвајају гасови, паре, и аеросоли који су лакши од ваздуха планира се у наредном периоду.[12] Такође, неопходност преградног дела са шибер-вратима омогући ће умањење штетних последица у радном делокругу. За штетне

[6] Висећи део је израђен од оплемењене иверице, са по две полице у сваком елементу. Позадина је урађена од лесонита са углом отварања од 90˚. Набавка столарије вршена је из средстава UNDP-а.

[7] Додатну меру предострожности представља одлагање хемикалија у метални орман који је смештен у депоу зграде.

[8] Плоча радног стола је од медијапана, обложена ултрапластом. Сто је металне конструкције L профила, са металним ногарама. Испод стола налазе се помоћни елементи.

[9] Total Dissolved Solids - укупно растворених честица.

[10] Употребљено стакло у преградном делу просторије омогућава праћење процеса електрохемијског поступка и чишћења предмета из суседног дела просторије.

[11] Др Ф. Цурк, спец. ток. Ж. Недовић, 124.

[12] За обезбеђивање потребних средстава конкурисаће се према Министарству културе за суфинансирање пројеката у области заштите културног наслеђа и упутити допис локалној самоуправи.

агенсе у ваздуху, напе су мање ефикасне, те је неопходно елиминисање на другачији начин, тј. дигесторима[13] у којима ће се обављати већи део третмана на предметима. Исправљач је монофазни, полумостни пуњач константног напона, са струјним ограничењем, којим се величина струје пуњења бира у зависности од називног капацитета (*Слика 12*). У другом делу просторије налази се радни сто за механичко чишћење са системом за одвођење и усисавање прашине испод стола, помоћу индустријског усисивача и одговарајућих цеви од лима са левкастим сужењем[14] (*Слика 13*). На столу стоји висећи мотор са савитљивом осовином за чишћење предмета помоћу зубарских брусева и фрезера (*Слика 14*), полир-мотор монофазни (*Слика 15*) и бинокуларни микроскоп (*Слика 16*). Остављен је простор за увођење подсистема за елиминисање непожељних честица прашине и нечистоћа на самом месту интервенције помоћу минијатурног покретног ексхаустора,[15] са бочним усисавањем. Локална одводна вентилација регулисана је помоћу флексибилног црева, чиме се омогућује манипулација по обрађиваној површини. Овај део стола има фиоке и крилне преграде, у којима стоји прибор и разни алати (пинцете, скалпели, разне четке, гумене рукавице, итд.). Изнад радне површине налази се висећи део у који је смештен конзерваторско-рестаураторски прибор и друга опрема.

Припремни и санациони радови[16]

Из безбедоносних разлога, оба дела строго су физички одвојена. Одваја их дрвени скелетни систем (*Слика 17*), са различитим врстама испуна, и клизајућа врата са горњом и доњом вођицом.

Да би просторија могла у највећој мери да буде искоришћена, сви аспекти заштите, морају бити у највећој мери координирани, усклађени, остваривани рационално и са сталним одржавањем. Нова намена мора, барем у унутрашњости, јасно да се истиче превасходно функционалношћу.

Веће интервенције у самој просторији нису биле неопходне јер предложена решења не ремете значајно унутрашњи распоред и његово укупно функционисање. Без одређених просторних диспозиција, компози-

[13] Као алтернатива, између постављених циљева и тренутног стања, постојање воље и могућих смерова деловања, остварује се исти циљ, са већом или мањом ефикасношћу, одабиром приказаних просторија.

[14] Премештен је у други део просторије због реализације дигесторијума, веома важног у функционисању са штетним испарењима.

[15] Dr A.Mirebeau, 30-54.

[16] Занатско-грађевински радови извршени су у периоду од 09. 06. до 12. 07. 2004. године. Извођач радова био је ОЗЗ „БАЛКАН“ Црна Трава.

ција се слободно прилагођава могућностима и урбанистичким условима, а тиме и будућим функционалним аранжманима (*Слика 18*). Облагање зидова и пода извршено је керамичким плочицама (*Слика 19*) на подлози од цементног малтера.

Током извођења радова искрсло је више проблема, што је довело до извесних измена, али се није битно одступило од првобитно устаљеног принципа.

Документација

Сваки музејски предмет који се третира има свој картон–досије,[17] у који се уносе сви општи и посебни подаци о њему, почев од његове аквизиције, па преко свих испитивања и мерења, које једнако треба да послуже кустосу – конзерватору-рестауратору, преко описа метода конзервације са фотографијама пре и после третмана, све до запажања о понашању предмета кад он дође у витрине или депое музеја. Предмети се примају на конзервацију, а по доласку уписују у књигу пријема. После уписивања, предмет се фотографише, а затим се за сваки образује досије и води конзерваторски дневник.

Остављајући тачне податке о поступцима, омогућиће се да се, и после више деценија, или чак векова, контролишу методе, извлаче искуства и исправљају грешке.

Пратећи напредак науке и служећи се њеним резултатима, како би унапредио методе испитивања и конзервације,[18] конзерватор-рестауратор води рачуна о свим особинама и својствима поверених предмета на којима се интервенише и документује свако запажање и предузети корак, да би се подаци што потпуније искористили за будућност као документи прошлости.

Заштита на раду

Конзерватори-рестауратори у свим фазама рада долазе у контакт са штетним агенсима, од којих су многи опасни по здравље. Недостатак дигесторијума, напе, ексхаустора у Народном музеју у Лесковцу наводи нас, већ дуже време, на решавање постојећих проблема указивањем на значај заштите од штетних агенаса у конзервацији.

Овој фази у развоју заштите треба посветити посебну пажњу, будући да је она наставак активности спровођења започетог.

[17] Ђ. С. Габричевић, 331-336.

[18] У сарадњи са матичним музејем и ЦИК-ом прибављена је литература о конзервацији предмета савремним методама које се данас примењују са успехом.

До скора неприсутност овог сегмента у свести стручњака за заштиту на раду, разлог је недовољне колективне и личне заштите.

Благовремено дејство мера заштите на радно окружење, као и непроцењива штета која може да настане уколико те мере изостану, у потпуности оправдавају и потврђују велики значај који се придаје превентиви.

Решавање овог питања, у смислу изналажења могућности за обављање несметаног рада на заштити културних добара, започето је децембра 2007. године обезбеђивањем адекватних услова у просторији у којој је до данас конзервиран велики број предмета, што је омогућило и њихово излагање у земљи и иностранству. Поред *урађене* Процене ризика и за радно место конзерватор-рестауратор, наложене су мере спровођења без икаквих бенефиција.

Данас се у музеју отвара могућност за решавање проблема. Одређивање и постављање смерница тих проблема јесте полазна тачка за формирање програма заштите у радном делокругу који би се заснивао на сарадњи свих учесника.

Закључак

Адаптирана и опремљена Лабораторија за конзервацију предмета, са пратећом евиденцијом и ауторитетом спроводи заштитне мере и гарант је правилне политике заштите предмета културног наслеђа.

Везе које су успостављене са многим музејима широм Србије, чак и ван граница државе, резултирале су бројним изложбама и посетама колега, уз размену стручних мишљења.

Тежња је да резултати интерног рада достигну завидни ниво који би привукао пажњу осталих установа којима је преко потребан конзерваторско-рестаураторски третман предмета.

Буде ли се музеј сматрао чуваром научних и културних вредности, мерилом друштвених ставова и норми, он ће, и код нас заузети место какво заузимају музеји у свим напредним срединама. Са тих аспеката, оправдана су сва разумна улагања у очување културног наслеђа, као и оних намењених стварању савремених услова заштите.[19]

Треба пратити даљи развој технологије, вршити експерименте, и на основу позитивних резултата уводити нове, доказане материјале у конзерваторско-рестаураторску праксу.

С обзиром на научни и стручни значај заштите, од велике је важности да се овај рад публикује и пружи на увид, не само заинтересованим стручњацима него и ширем кругу читалаца.

---

[19] Набавком додатне опреме вршиће се пренамена дела простора, редефинисање комуникација и реконструкција у складу са захтевима потребним за реализацију.

Слика 1

Слика 2

Слика 3

Слика 4

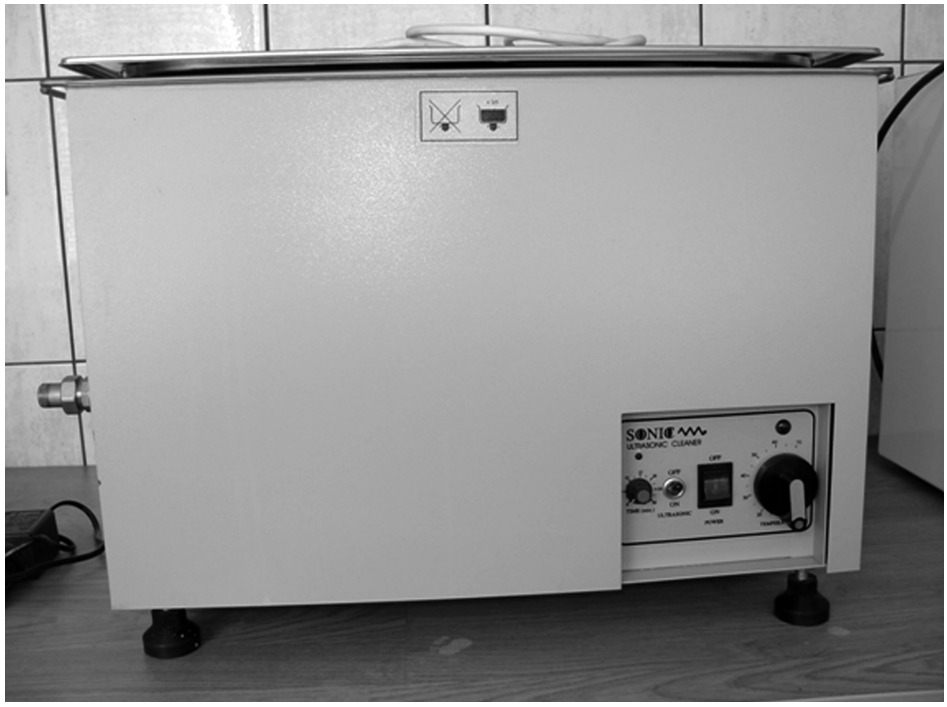

Слика 5

Слика 6

Слика 7

Слика 8

Слика 9

Слика 10

Слика 11

Слика 12

Слика 13

Слика 14

Слика 15

Слика 16

Слика 17

Слика 18

Слика 19

БИБЛИОГРАФИЈА

Габричевић,Ђ.С., *Лабораторија за конзервацију метала Народног музеја у Београду,* Зборник Народног музеја у Београду X, 1968.

Dr. A.Mirebeau, Šema sistema za ličnu zaštitu od štetnog dejstva gasova i prašina, knjiga 1, deo VIII

Dr Franc Curk i spec.tok. Živan Nedović, Zaštita u konzervaciji, Niš, 2001.

Summary

Ivan Stojanović

THE CONSERVATION LABORATORY
OF THE NATIONAL MUSEUM, LESKOVAC

The paper provides a description of the project as an adaptation and equipping of a new protection unit, which would justify financial investments by its use of modern technology. Basic issues of spatial distribution were resolved by planning documentation and analysis plan. The interior structure of room was re-designed to facilitate the work and contribute better overall impression. Supplying adequate equipment will facilitate work at the Metal Conservation Laboratory; the specified aspects confirm all reasonable investments into heritage protection, including investments intended to establish modern condition
.

Небојша Димитријевић
Археолог
Народни музеј Лесковац

УДК 551.583.4

ОСНОВИ ДЕНДРОКЛИМАТОЛОГИЈЕ

Дендроклиматологија

Дендроклиматологија је наука о проучавању климе на основу својстава годишњих прстенова, тј. годова. Годови на дрвећу бележе промене у својој околини, и то оне које утичу на раст дрвета током његовог живота. Дендроклиматологија је настала са развојем дендрохронологије, науке о датовању на основу годишњег раста годова, и она се сматра њеном поддисциплином. Поред дендроклиматологије, поддисциплином дендрохронологије сматра се и дендроекологија. Разлике између дендроклиматологије и дендроекологије огледају се у проблемима које оне решавају, дендроклиматологија се бави проблемима садашње и прошле климе, док се дендроекологија бави променама локалног амбијента радије неголи регионалног и континенталног.

Дрво расте у висину али и у ширину, и овај раст је дело активности ћелија. Ћелије васкуларног камбијума се деле и формирају ткиво које доводи до повећања пречника дрвета. Деобом ћелија камбијума настају елементи секундарног ксилема ка унутрашњости стабла и корена и елементи флоема ка периферији стабла. Најпозантије ксилемско ткиво је дрво и његова основна функција је транспорт воде и биљних нутријената. Ксилем расте сваке године и ствара се са спољашње стране старијег ксилема у виду прстена, познатијег као год.[1]

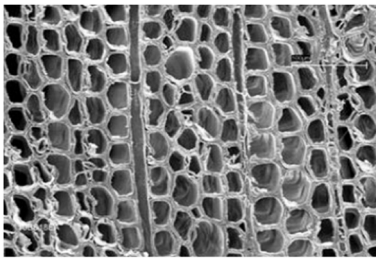

Слика 1: Ћелије раног дрвета под микроскопом

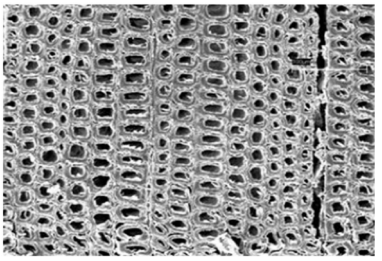

Слика 2: Ћелије касног дрвета под микрископом

[1] http://www.geog.uvic.ca/dept2/faculty/smithd/477/manuals/techniques/05%20Geog%20477.pdf

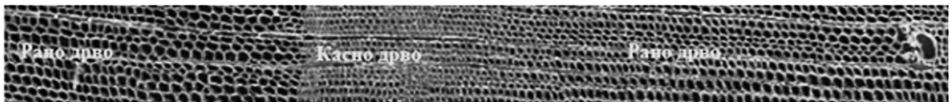

Слика 3: Пресек узорка са шемом раног и касног дрвета под микроскопом

Годишњи прстен је подељен на два дела, рано дрво и касно дрво. Рано дрво настаје на почетку сваке сезоне раста, када је дрвету потребно много влаге и минералних супстанци, док касно дрво настаје на крају сезоне раста, када се камбијумска активност успорава и када садржи више дрвених влакана. Ћелије касног дрвета имају дебеле и чврсте зидове и појављују се у виду тамних прстенова. Управо контраст између последњих формираних ћелија касног дрвета које су тамне и првих формираних ћелија дрвета из следеће сезоне раста које су светле, чини границу годишњих прстенова.[2]

Раст дрвета зависан је од комплексних интеракција између генетских и природних фактора. Недостатак или обиље било ког од фактора утичу на то да ли ће дрво израсти до крајње границе свог генетског потенцијала. Нови годови настају сваке године независно до природних фактора, док њихова густина и ширина зависе од спољашњих утицаја и врсте дрвета, што је год шири, то су услови раста били повољнији. Правилан и уједначен распоред ширине и густине година указује на стабилне прилике приликом раста дрвета, с друге стране, шаренолика густина година илуструје одговор на промене спољашњих фактора који утичу на раст дрвета и производи читљиве шеме које се касније могу повезати са променама које су се десиле.[3]

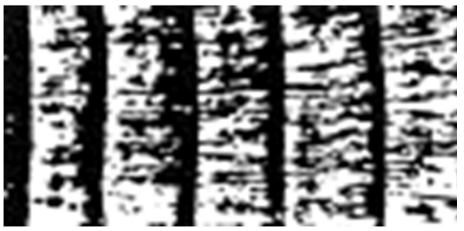

Слика 4: Правилни распоред година

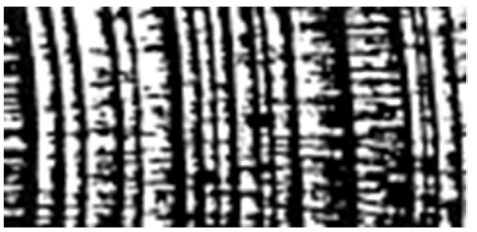

Слика 5: Неправилни распоред година

Неповољни спољашњи фактори, као што су ветар, снег, нагиб терена, недостатак светлости, снажно утичу на раст дрвета, па се и показују у самом пресеку дрвета. Као одговор на ове појаве које онемогућавају правилан раст дрвета, стабло се повија како би заузело бољу статичку и динамичку стабилност. Последица оваквог раста је реакционо дрво, и

[2] Nash E. S., 2002, 245.

[3] http://www.geog.uvic.ca/dept2/faculty/smithd/477/manuals/techniques/05%20Geog%20477.pdf

оно је присутно код свих врста дрвећа, с тим да се најчешће јавља на стаблима малог пречника која расту на периферији шуме и на отвореном простору. Реакционо дрво се дели на бело или тензионо дрво код лишћара и црљен или компресионо дрво које се јавља код четинара.[4]

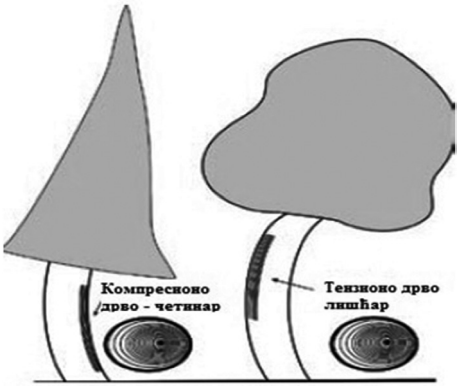

Слика 6: Компресионо и тензионо дрво

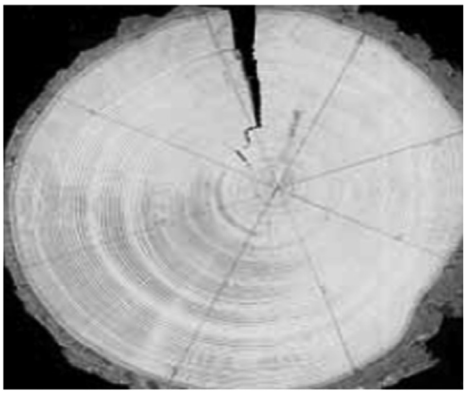

Слика 7: Компресионо дрво смреке

Реакционо дрво четинара – компресионо, формира се на притисној, доњој страни код стабала која расту на нагнутим теренима или код стабала са трајним динамичким оштећењима. Овакво дрво карактерише већа ширина годова прираста, односно тамна црванкасто-браон боја због које се назива црљен. Реакционо дрво код лишћара или тензионо дрво формира се на затезној или горњој страни повијеног стабла. На пресеку се препознаје по светлој боји и по неправилним годовима прираста.[5]

Иако дрво додаје по један год годишње, ипак долази до одступања од тог правила. Одређене врсте дрвета могу створити дупли или лажни год, и то у случајевима када се ћелије младог дрвета производе током периода раста али у стресним условима који доводе до застоја у развоју ћелија. Због овог застоја ћелије младог дрвета трансформишу се у ћелија старог дрвета са тамнијом бојом. Када услови раста у току сезоне постану поново повољни, ћелије младог дрвета почињу поново да се развијају нормалним током, и на крају сезоне створиће се нормалан тамни појас од ћелија старог дрвета. Поред лажног прстена, проблем може да представља и „одсутни“ год; до тога може доћи када су климатски услови тешки и дрво не успе да створи год те године, или га створи само делимично.

Кључ у разликовању лажног од правог года лежи у природи прелаза младог у старо дрво; код лажног года прелаз је постепен због прелаза из повољних у неповољне услове. Код нормалних годова прелаз из старог

[4] Todorović N., 2010, 8.

[5] Idem, 9.

дрвета у ново дрво у следећој сезони је нагли, јер дрво престаје да расте на неко време, као нпр. у току зиме.[6]

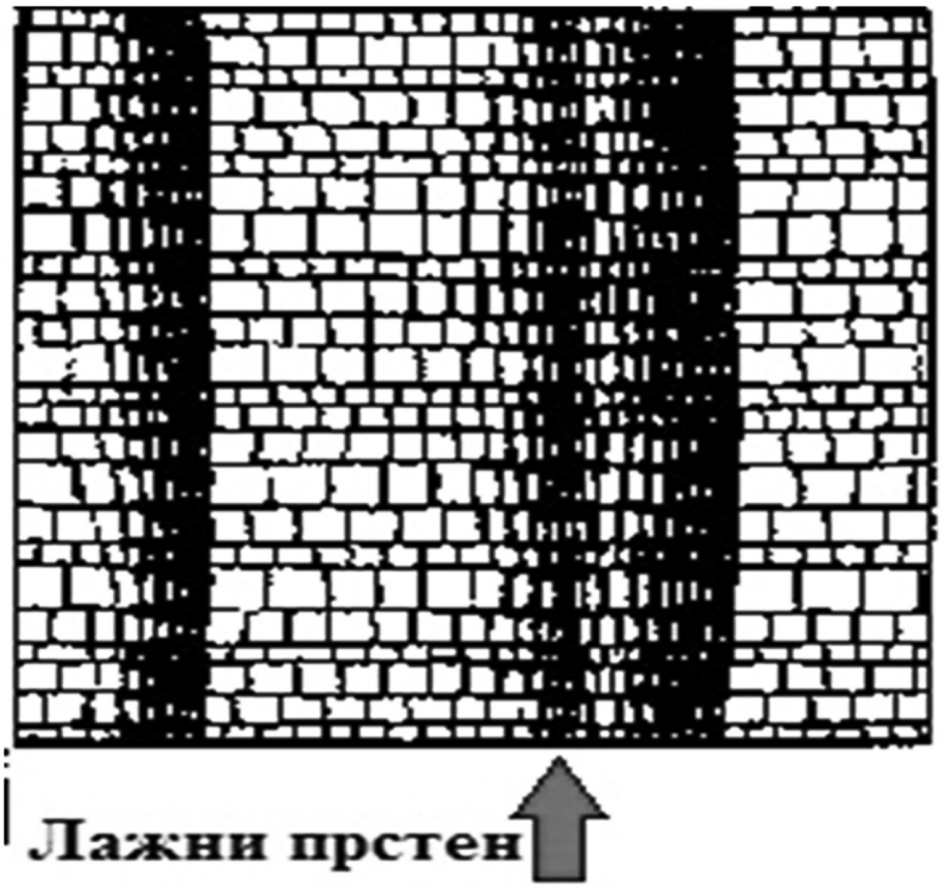

Слика 8: Шематски приказ лажног прстена

Дрво са поузданим годовима се формира на свим просторима где клима намеће једну сезону мировања и једну сезону расте сваке године, годину за годином. Овакви услови се налазе у бореалним и умереним климатским појасевима, као и неким деловима тропског појаса. На средњим и високим географским ширинама или на брдовитом и планинском рељефу, темпо раста од једне активне и једне неактивне сезоне у току године наметнут је дужином дана и температурним променама док је у тропским пределима наметнут од постојања једне сушне сезоне која доводи до неактивности сваке године.[7]

[6] Nash E. S., 2002, 245.

[7] Hughes K. M., Swetnam W. T., Diaz F.H., 2011, 18.

Истраживачи прошле климе дендрохронологију смештају у групу палеоклиматологије високе резолуције, заједно са другим природним климатским архивима као што су корали, морски и језерски седименти, спелотеми итд.

МЕТОДЕ ДЕНДРОХРОНОЛОГИЈЕ

Сакупљање узорака

У конвеционалној дендрохронологији, где су варијације ширине година извор информација, узорци се сакупљају на простору где се дрво налази под стресом. Ово укључује области у којима дрво расте близу своје еколошке границе и где ће климатске варијације највише утицати на раст года. У повољнијим условима, на местима где дрво поседује све оно што је потребно, могуће је да однос његовог раста и климе не буде уочљив. Лако је закључити да су узорци који се налазе на климатски осетљивијим местима захвалнији за дендроклиматолошку обраду јер у себи чувају одразе климатских промена. Ово не значи да докази о климатским променама не могу да се добију и од дрвећа које се не налази под климатским стресом, али је ту реч о случајевима где је климатски сигнал, јединствен за све узорке, препознат. Подручје раста дрвета на игра толико велику улогу када је реч о изотопским дендрохронолошким студијама, као и о студијама заснованим на односу густине старог дрвета и температуре код „нормалног дрвећа“ које расте на влажном и сувом терену.[8]

На маргиналним појасевима раста појављују се два типа климатског стреса, влажност и температура. Развој дрвећа које расте у полусувим областима најчешће је ограничен количином воде и варијације у годовима то најчешће и бележе. Дрвеће које расте на висинским и ширинским границама налази се под утицајем температуре, па и годови бележе температурне промене. Овде треба имати на уму сву сложеност биолошког развоја једног живог организма која зависи не само од једног фактора као што су влажност или температура. Сам раст дрвета, нпр., у години када су услови за раст неповољни може снажно утицати на раст дрвета у следећој години неповољно чак и када су услови за раст повољни. Да би дендроклиматолошка студија била поузданија, потребно је сакупити више узорака, два или три исечка са сваког дрвета, и потребно је узети ове узорке са око 20 дрвета, мада ово није увек могуће.

Основни принцип дендрохронологије јесте кросрелационо укрштање, које се дефинише као усклађивање варијација у ширини година између

[8] Bradley, S. R., 1999, 402.

дрвећа које је расло на истом простору. Овакав приступ, укрштање и упоређивање, омогућава нам да откријемо оне годове који недостају или да препознамо дупле годове, о којима је претходно било речи. Параметри који се користе у укрштању зависе од географских и климатолошких променљивих, као и од тога какве информације желимо да добијемо. Најчешће се укрштање изводи на основу ширине годова. Други начини укрштања укључују укрштања на основу густине годова, или физичких оштећења (ватре) који се очитавају у годовима. Укрштање је могуће јер дрвеће које расте на истом простору долази под утицај истих климатских услова и они региструју исте климатске импулсе у својим годовима. Иако се годови могу разликовати у апсолутним ширинама, релативне ширине годова дрвећа које расте на истом месту или у истом региону често ће бити идентичне јер климатски услови утичу на све њих исто. На ширину годова могу утицати и фактори као што су заразе, инсекти, непогоде, итд.[9]

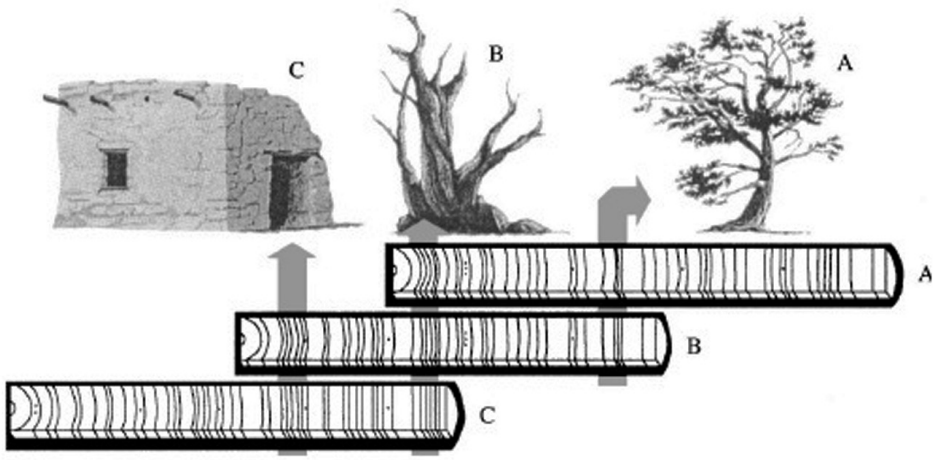

Слика 9: Метода укрштања годова

На простору Европе раст годова је под утицајем комплексних интеракција температуре, падавина, влажности, итд. Ово чини читање климатских промена у годовима сложенијим, али, са друге стране, управо та комплексност утиче на то да се користе прецизне технике при мерењу и статистичкој обради података и да подаци буду прецизнији и разноврснији. У пределима са сушним сезонама, где на раст дрвета утиче количина воде, варијације у ширини годова су наглашеније и оне се могу очитавати и визуелно, користећи се аналогном техником коју је развио Ендрју Даглас. Резултати оваквог очитавања представљају се у виду гра-

[9] Nash E. S., 2002, 246.

фичке представе ширине года где се нарочито уски годови, као и они карактеристични, наглашавају.

Уобичајено узимање узорка у дендрохронологији врши се на посеченом стаблу. Узорак са посеченог стабла се добија пажљивим исецањем колутова, иако то некада и није једноставно, нарочито код великих стабала. Поред посечених стабала скупљање узорака се врши и са стабала која су жива. Што је стабло старије, оно садржи више података о клими из даље прошлости; многа стара стабла налазе се под заштитом закона и њихова сеча је строго забрањена. Најстарије познато посечено дрво је Pinus longaeva, које носи име Прометеј, а расло је на подручју Вилеровог врха у америчкој савезној држави Невади. Прометеј је посечен 1964. године, а његова старост се процењује на преко 4862 године.

За узимање узорака са живог дрвета користи се специјална бушилица која је дизајнирана да при узимању узорака из дрвета начини најмању могућу штету дрвету. Бушилица се састоји из три дела дршке, бушилице и екстрактора. Дршка је цилиндрична и служи за фиксирање и као ослонац приликом узимања узорака. Бушилица је шупља цилиндрична цев са навојима на једном крају, док је на другом крају квадратна, са улошком за дршку која окреће ту цев. Екстрактор је полуцилиндрични уложак који се ставља у бушилицу како би се из ње извадио узорак.[10]

Када говоримо о палеоклиматологији, онда је ту реч о узорцима који могу бити стари више хиљада година и који су много компликованији и осетљивији за истраживање. Овде ћемо навести пример сакупљања узорака дендроклиматолошког истраживања утицаја климе са фосилних остатака бора у северној Шкотској и њихово упоређење са данашњим утицајем климе на бор. Код модерног бора узорци су сакупљани помоћу бушилице, што није било могуће код фосилизованих остатака бора.

Тресетишта северне Шкотске су међу највећима у Европи и једна су од ретких у виду блатњавог покривача који покрива велике површине, без дрвећа. Испод једног таквог тресетишта пронађен је хоризонт са остацима бора којег је ту било у изобиљу између 3500. и 2500. г. п.н.е. Важно је рећи да су остаци бора (пањеви и корење) нађени у супфосилизованом стању, тј. у себи су имали органског материјала који је омогућио датовање радиоактивним угљеником.[11]

Највећи део пањева из тресетишта извађен је са кореном како би се добио најбољи узорак и пронашла година клијања, што би оптимизовало број годова при истраживању. У обраду су узимани само они узорци са 50 и више годова. Узорци су узимани на самом локалитету помоћу моторне

[10] http://www.geog.uvic.ca/dept2/faculty/smithd/477/manuals/techniques/05%20Geog%20477.pdf

[11] Moir, K. A., 2008, 28.

тестере. Добијени колутови су затим сушени око шест месеци, а онда обрађивани на дебљину од 10 цм помоћу ручне тестере. На крају су сви узорци, укључујући и оне добијене из модерног дрвећа помоћу бушења, обрађени пескирањем како би се добили јасни годови.[12]

Стандардизација ширине годова

Једном када смо утврдили хронологију и ширину годова узорка – прелазимо на стандардизацију узорка. Без стандардизације ретко када се добије више података осим оних о старости узорка. Уобичајено је да дрвеће у раним фазама раста производи годове који су шири од оних у каснијим фазама; такође, дрвеће расте различитим брзинама на истим местима. Да би се упоредили узорци са различитог дрвећа, потребно је, прво, да се уклони разлика у расту између различитих врста дрвећа, само тада можемо да извучемо главни пресек свих узорака. [13]

Да би се ово постигло, користи се метод уклањања тренда; то је статистичка и математичка операција уклањања трендова из низа резултата. Уклањање трендова се врши да би се уклониле одлике које мењају или крију односе за које се интересујемо, у овом случају то је функција раста за одређену врсту дрвета. Годови формирају временске низове који поседују своје трендове раста или опадања. Сви ови трендови могу се исказати помоћу праве линије, криве или комплексне криве, што значи да сви трендови могу бити моделовани математичким једначинама. Већина узорка показује експоненцијално опадајућу кривуљу, јер са годинама степен раста дрвета опада као код већине биолошких организама. Ово правило не важи за младо дрвеће, где степен раста има позитивну вредност са годинама, па се тај део дрвета одбацује у математичкој формули. Стандардизовање узорка са експоненцијално опадајућом кривуљом резултира добијањем вредности које приказују одступање од очекиване вредности за дату годину.[14]

За стандардизацију ширине годова користе се и компјутрски програми попут АРСТАН-а (ARSTAN – **A**uto**r**egressive **Stan**dardization). АРСТАН је настао захваљујући др. Едварду Куку и његовим напорима на добијању смислених података из дрвећа. АРСТАН извлачи хронологије из годова уклањањем трендова и стандардизацијом серија, затим примењује процену вредности функције како би уклонио ефекте ендогене функције раста дрвета.

[12] Idem, 29.

[13] Bondi, F., Qeadan F., 2008, 82.

[14] Idem. 83.

Стандардизација доводи до стварања новог стандардизованог низа података независног од функције раста различитих примерака дрвећа. Климатски подаци садржани у годовима не губе се стандардизацијом, јер су присутни без обзира на врсту дрвета, са друге стране, може доћи до губљења неклиматских података који се могу разликовати од дрвета до дрвета.

Калибрација

Сада кад имамо главну хронологију стандардизовних ширина година, следећи корак је развијање модела који ће повезати варијације година са варијацијама климе. Овај процес се назива калибрација, што је статистичка процедура претварања мера година у климатске податке. Уколико се може развити једначина која ће тачно описати инструментална запажања климатских промена у виду промена на годовима дрвећа у неком временском интервалу, онда би то био велики пробој у палеоклиматологији.

Први корак у калибрацији је избор климатских промена које највише утичу на раст дрвета, ова процедура позната као „анализа одговора“ укључује упоређивање месечних климатских података (температуре и падавина) са развојем дрвета како би се открили месец или месеци који су најповезанији са развојем дрвета. Онда када смо идентификовали климатске параметре који утичу на развој дрвета, години постају корисни за проучавање климе. Најосновнији ниво повезаности зове се линеарна регресија у којој су варијације раста повезане са само једном климатском променљивом, као нпр. летње температуре или летње падавине. Много чешће од линеарне регресије користи се мултиваријабилна регресија, како би се дефинисала веза између изабраних климатских променљива и промена на годовима на одређеном географском простору где постоји заједнички климатски сигнал. Подаци годовима не морају укључивати само њихову ширину већ и густину година. [15]

Верификација резултата

Важан корак у свим палеоклиматским истраживањима јесте верификација резултата, циљ верификације јесте тестирање функционалног модела добијеног у калибрацији и његова стабилност у неком временском року. Ово тестирање се најчешће врши упоређивањем података о клими са другим извором. Постоје два приступа у верификацији резултата. Пр-

[15] Blasing T. J., Duvick, D. N., West D.C., 1981, 39.

ви је када се калибрирају годови, тражи се дуги инструментални подаци о клими неког простора. Само део ових података се затим користи у калибрацији. Овај приступ се примењује у подручјима која имају дугу историју инструменталног мерења климе, нпр. западна Европа. Други приступ користи друге врсте података као средство верификације, нпр. историјске податке, глечере или полен.

Густина года у дендрохронологији

Поред ширине годова, за добијање информације о клими све чешће почиње да се користи и густина годова, у току године, као и између година. Ова грана дендроклиматологије се зове дензиометријска дендроклиматологија. Густина дрвета зависи од односа неколико фактора, дебљине зидова ћелија, величине и густине судова дрвета, пропорције влакана итд. Као што смо рекли, годови су сачињени од раног и касног дрвета који се разликују у густини, и ова разлика у густини може да послужи за идентификовање годишњег раста и за кросрелационе анализе узорака. Варијације у густини садрже у себи климатски сигнал који се може искористити за предвиђање дугорочне климе. Густина дрвета се мери рендгеном у техници негатива, где је оптичка густина негатива обрнуто пропорционална густини дрвета. Код истраживања густине мере се две вредности, минимална густина и максимална густина. Истраживања указују да је максимална густина бољи показатељ климатских промена од минималне густине. Оптимални резултати у изучавању климатских услова добијају се коришћењем резултата истраживања густине годова и ширине годова.[16]

Изотопске анализе

У току раста дрво сакупља угљеник из атмосферског угљендиоксида, као и азот и кисеоник из земљаних вода. Однос стабилних изотопа ова три елемента носи у себи сигнал који може да репродукује прошле климатске промене. Истраживања указују на то да ова врсте дендроклиматологије може попунити празнину у дендроклиматским студијама која настаје у тропским пределима. Истраживачи који се залажу за стабилну анализу изотопа свој став заснивају на томе да на дрвеће у тропима утичу сезоналне падавине чак и онда када на њих не утичу сезоналне промене температуре, главни фактор форимирања годова у пределима умерене климе. Сезоналност и количина падавина, према заговорницима коришћења

[16] Polge H., 1970, 1 – 4.

стабилних изотопа у дендроклиматологији, огледају се у изотопу кисеоника 18. Кисеоников изотоп се налази у целулозној компоненти дрвета и он зависи првенствено од кисеоничког изотопског састава извора воде и испарења на листовима где се производи фотосинтет, продукт фотосинтезе.[17]

ОГРАНИЧЕЊА ДЕНДРОХРОНОЛОГИЈЕ

Највећа предност дендрохронологије, а самим тим и дендроклиматологије, јесте способност смештања годова у календарске године са високом прецизношћу. Захваљујући укрштању података са различитих узорака и локалитета, створени су низови годова који залазе у прошлост и по неколико хиљада година. За чување ових података створена је банка података под именом Tree Ring Data Bank.[18] Захваљујући размени података између дендроклиматолога и бази података, варијације годова познате су за велике географске области. Дендроклиматологија омогућава избор стратегија истраживања зависно од циљева истраживања; могућ је избор више локалитета и више врсте дрвећа како би се добила богатија слика климе и реконструкција климатских варијабила. Дендроклиматологија, такође, пружа могућност тестирања резултата истраживања и њиховог упоређивања са резултатима добијеним инструменталним мерењима климе или другим методама.

С друге стране, и даље постоје многи проблеми и нејасноће везане за сложене хемијско-биолошке процесе који се одигравају у дрвећу и око њега, а које утичу на дендроклиматологију. Први и основни закључак, када говоримо о дрвећу и клими, јесте да дрвеће није конструисано за чување података о клими. Резултати истраживања климе путем годова могу да варирају на скали од готово истоветних са савременим метеоролошким станицама до потпуних непоклапања. Ово није јединствен проблем дендроклиматологије већ свих оних метода истраживање климе (корали, језгра ледника, седименти итд.) који укључују сложене хемијске и биолошке процесе у природи зависне од више променљивих.

Доста несигурности у дендроклиматологији потиче од нашег непотпуног механичког разумевања процеса раста већине врста дрвећа у околини у којој су природни ефекти невиђени, неконтролисани и који се стално мењају. Раст је последица наслеђене сложености дрвећа као живих организама и начина на који они одговарају или су ограничени својом оперативном околином. С друге стране, један од основних постулата па-

[17] Evans N. M., Schrag P. D., 2004, 3295 – 3305.

[18] http://www.ncdc.noaa.gov/paleo/treering.html

леоклиматологије је униформност, претпоставка да су исти механизми који су формирали климатске податке из прошлости и данас на делу. У случају калибрације то би значило да су линеарни односи између климе и годова посматрани током периода калибрације у садашњости морали бити једнаки у прошлости, што не мора бити тако у свим случајевима.

Остали „минуси" код дендроклиматологије јесу: да дрво не бележи зимске температуре, да и поред великог напретка у изотопским анализама остаје велики део тропског предела за који не постоје подаци о климатским променама и њиховом утицају на дрвеће у прошлости. Иако је дендроклиматологија првенствено емпиријска наука, она је дубоко повезана са статистичким моделовањем, тако да се све несигурности око униформности и раста преносе у статистичке податке тако да на крају добијамо да је нека од дендрохронолошких статистика тачан збир нетачних података. Дендро-науке користе различите програме за мерење, анализу и формирање података. Ово резултира постојањем бројних формата података, што размену података чини компликованом и често се у том процесу изгуби доста вредних података.

Дивергенција

Један посебан проблем који је настао из саме дендроклиматологије јесте проблем дивергенције. Наиме, докази са многобројних локалитета на средњим и северним географским ширинама указују на смањену осетљивост раста дрвећа на температуре. Дивергенција се дефинише као тенденција да раст дрвећа на неким претходно температурно ограниченим северним географским ширинама показује мању осетљивост на температуре последњих педесетак година, са дивергенцијом израженом у губитку климатске остљивости или промене у тренду раста. Простије речено, један део дрвећа је престао позитивно да реагује на више температуре. Последњих 150 година инструменталног мерења температуре потврђивала су претпоставку да температуре утичу на раст дрвећа, оно више расте за време топлијих него хладнијих година. Пре неких 50 година почели су да се јављају опречни резултати од очекиваних; гледајући само годове дрвећа закључили бисмо да температуре падају, када у ствари долази до загревања планете.[19]

Дивергенција се у дендроклиматолошкој литератури исказује на два начина. Први начин је дивергенција у односу реконструисане температуре добијене на основу инструменталног мерења и оне засноване на истраживању годова. Други начин је дивергенција раста која је примећена

[19] http://www.st-andrews.ac.uk/~rjsw/papers/Buentgenetal2009.pdf

на високим подручијима, у областима где су раније регистровани хомогени трендови раста данас се региструју субпопулације дрвећа са дивергенцијом у тренду раста.[20]

Докази о постојању дивергенција први пут су примећени на Аљасци, која се, по последњим истраживањима, показала као посебно осетљиво место на овај феномен. Он не захвата једнако све локалитете чија се популација дрвећа истраживала, као и у случају Аљаске, неки региони су подложнији овом феномену више неки мање. Данас се не може рећи са сигурношћу шта доводи до дивергенције. Извесно је, међутим, да се она јавља тек последњих неколико деценија, што указује на антропогене разлоге у виду загађења и пада концентрације озона. На основу овог закључка, вршени су ограничени експерименти који су дали доказе о штетном деловању UV – B радијације на процес фотосинтезе виших биљака, што утиче на мању продуктивност дрвета.[21] Још један од могућих узрока, као последица антропогеног деловања, јесте затамњивање, тј. смањење количине сунчеве светлости која стиже на планету због промене у облацима и загађења ваздуха. Комбинација воде у облацима и аеросоли у ваздуху утичу на количину сунчеве светлости, укључујући и оне спектре светлости који су од есенцијалне важности за фотосинтезу.

У прилог томе да затамљеност доводи до дивергенције иде и то што шуме на северу планете нису само под утицајем температура, нарочито оних ниских које изазивају стрес код дрвећа, већ и кратке сезоне раста. Те шуме због овога постају веома осетљиве на опадање количине сунчеве светлости која је важна за спровођење фотосинтезе. С друге стране, на југу раст шума и фотосинтеза нису под примарним утицајем светлости већ су под утицајем неких других фактора (влажност) тако да је потребно знатно смањење количине сунчеве енергије како би дошло до промене динамике раста. Ово би могло да објасни зашто се дивергенција јавља на северној земљиној полулопти.[22] Поред ових, постоји још много претпоставки о узроцима дивергенције, као што су температуром изазвани сушни периоди на крају лета, комплексни нелинеарни раст као одговор на промену у еколошком систему, грешке у методолошкој обради података, итд.

Као што видимо, постоји више теорија о пореклу дивергенције, па самим тим више различиитих методолошких поступака који третирају овај проблем. Неке од мера за могуће умањење несигурности повезаности са дивергенцијом требају да укључе:

[20] Idem.

[21] D' Arrigo R., Wilson R., Liepert B., Cherubini P., 2007, 11.

[22] Idem, 6.

- сакупљање узорака различите старости, како би се избегло стварање субпопулација, у овом случају најстаријих примерака у групи;

- сакупљање на неколико локалитета како, би што рзличитији еколошки услови били заступљени;

- сакупљање више примерака од уобичајених 15 – 20.

Дивергенција је један од потенцијалних проблема данашње дендрохронологије, и наше вере у тачност реконструкције климе из прошлости на основу годова и он мора бити превазиђен. На њега треба гледати не као на „проблем дивергенције“ већ као на „изазов дивергенције“.

АРХЕОЛОГИЈА И ДЕНДРО-НАУКЕ

Археологија је егзактна друштвено-историјска дисциплина са мултидисциплинарним приступом решавању проблема људског понашања и материјалне културе у прошлости. С друге стране, дендроклиматологија је такође мултидисциплинарна наука чији су хронолошки, климатски и еколошки подаци од великог интереса и значаја за археологију.

Аналитичка и интерпретативна способност дендрохронологије и њених помоћних наука, дендроклиматологије и дендроекологије користи се за археолошка истраживања на три широка поља, хронометријском, природном и когнитивном. Хронометријски аспект (дендрохронологија) има најдужу историју употребе у археологији кроз коришћење годова за датирање предмета, појава или локалитета. Природни аспект (дендроклиматологија) данас добија највише пажње свог способности годова да бележе промене климатских променљивих као што су падавине, температура, суша, пожари, итд. и њихов утицај на људе и њихове активности у прошлости. Когнитивни аспект (дендроекологија) користи анализу годова као показатељ начина коришћења и степена коришћења појединих врста дрвећа, трговине и осталих економских показатеља.[23]

Од дендро-наука највише се очекује у праисторији, последњих године археолозима је доступно на десетине низова датума, што омогућава упоређивање дендрохронолошких са археолошким датумима. Дендроклиматолози су покушали да реше питање датовања велике ерупције вулкана на Тери, и пропасти минојске цивилизације, и то помоћу „ледених годова“, тј. годова оштећених хладноћом. Захваљујући низовима годова из Европе, утврђен је велики климатски догађај који одговара оквирном времену вулканске ерупцији и који се рефлектовао на дрвеће у Ирској, Русији, Финској, и другим земљама у другој половини XVII века п.н.е.[24]

[23] Nash E. S., 2002, 243.

[24] Salzer W. M., Hughes K. M., 2007, 65 – 67.

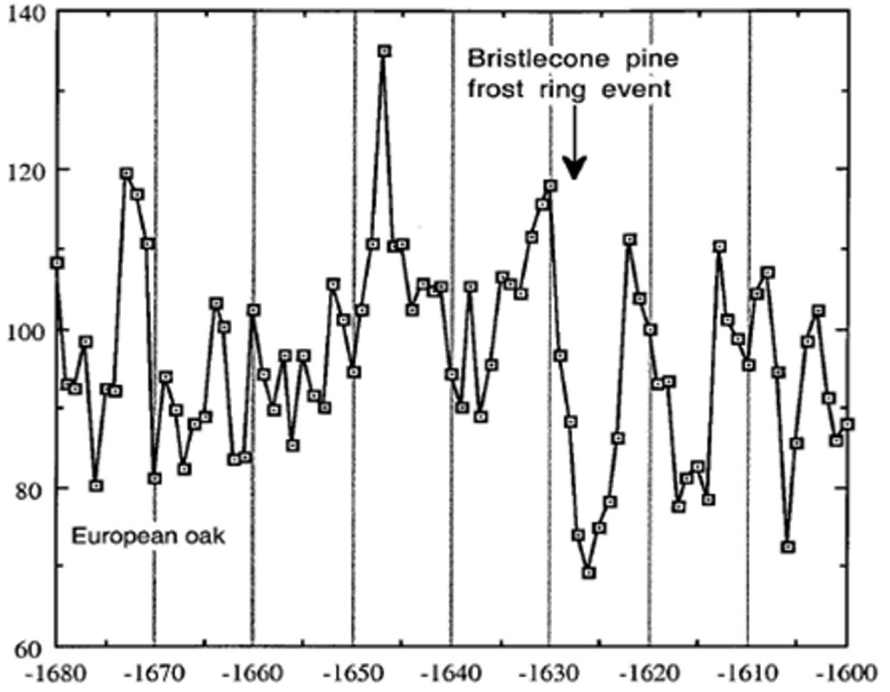

Слика 10: Ледни год

У околини Србије најдаље у примени дендро-наука на археологију се отишло у Словенији. На локалитету Љубљанско вресиште, једне од највећих мочвара у Европи, пронађени су остаци 40 сојеница из период енеолита 3500 – 2500. г.п.н.е. Поред остатака сојеница, пронађени су и други предмети од дрва међу којима се истичу два кануа и остаци најстаријег очуваног дрвеног точка на свету. Обрађени су остаци десет сојеница, комади дрвета који су се налазили под водом или укопани у земљу. Најзаступљније врсте дрвета у узорцима су јасен и храст. За прикупљање узорка коришћене су три стратегије, поновно ископавање (ископавање раније документованих остатака), ископавања и подводна археологија. Узорци су у лабораторији углачавани и посматрани под стерео микроскопом, ради бројања годова, идентификације врсте, и дендрохронолошке анализе. Током неколико миленијума проведених у влажној средини структура и карактеристике узорака су се промениле. Мерења су вршена на оним узорцима који су имали најмање 45 годова, а само за 9% ових узорака је рађена кросрелациона анализа.[25]

[25] Čufar K., Kromer B., Tjaša T., Velušček A., 2010, 2031 – 2035.

Резултати су на крају сакупљени у осам хронологија, кросрелациона анализа је показала које се хронологије преклапају временски, тако да су се многе спојиле у једну хронологију. Хронологије су датоване уз помоћ ^{14}C, што је омогућило да се датују њихови последњи датуми. Већина узорака је испод коре садржала последњи прстен, па је претпостављено да су крајњи датуми хронологије уједно и крајњи датуми окупације локалитета, јер, гледајући издржљивост храста, претпоставља се да су његове контрукције могле да трају око 10 година. Захвљујући овим последњим годовима, дошло се до закључка да су у одређеним периодима обаране велике количине дрвета, тако да су пронађени једни поред других остаци дрвећа оборених исте године. Претпоставља се да су фазе градње вршене у време када су се дешавале ове сече дрвећа и, захвљујући томе, може се претпоставити време трајања насеља и грађевинских активности. Крај најстаријег насеља датован је у 3547 ± 10 кал. г.п.н.е., овде се живот одвијао све до 3332 ± 10 кал. г.п.н.е., када се појављује хијатус од 170 година. После овог хијатуса примећено је обнављање градитељских активности од 3160. до 3109 ± 14 кал. г.п.н.е. Овај период је окарактерисан интензивним градитељским активностима које су се дешавале на 10 до 15 година. Последњи датуми на Љубљанском барју потичу из Блатне брезовице и смештају се у 3071. г.п.н.е. После 3071. г.п.н.е. Љубљанско барје је било напуштено следећих 300 година. У овом случају није било могуће датовање без радиокарбонске методе, разлог томе је непостојање дендрохронолошког низа за Словенију за IV миленијум старе ере, с једне стране, док, с друге, и сами узорци су имали мали број годова и могле су се реконструисати само кратке хронологије.[26]

БИБЛИОГРАФИЈА

Bondi, F., Qeadan F., 2008, *A Theory – driven approach to Tree – Ring standardization: Defining the biological trend drom expected basal area increment,* Tree – Ring research Vol. 64 (2), 81 – 96.

Bradley, S. R., 1999, *Paleoclimatology, Volume 68, Second Edition: Reconstructing Climates of the Quaternary,* International Geophysics Series.

Blasing T. J., Duvick, D. N., West D.C., 1981, *Dendroclimatic calibration and verification using regionally averaged and single station percipitation data,* TREE RING BULLETIN, Tree Ring Society, Labaratory of Tree Ring research Universisty of Arizona, 37 – 43.

Čufar K., Kromer B., Tjaša T., Velušček A., 2010, *Dating of 4th millenium BC pile – dwellings on Ljubljansko barje, Slovenia,* Journal of Archaeological Science 37, 2031 – 2039.

[26] Idem, 2037.

D' Arrigo R., Wilson R., Liepert B., Cherubini P., 2007, *On the 'Divergence Problem' in Northern Forests: A review of the tree – ring evidence and possible causes,* Global and Planetary Changes, 1 -17.

Encyclopedia of World Climatology, 2005, ed. Oliver E. J., Springer.

Encyclopedia od Paleoclimatology and Ancient Enviroments, 2009, ed. Gornitz V., Springer.

Evans N. M., Schrag P. D., 2004, *A stable isotope – based approach to tropical dendroclimatology,* Geochimica et Cosmochimica Vol. 68, No 16, 3925 – 3305.

Hughes K. M., Swetnam W. T., Diaz F. H., 2011, Dendroclimatology*, progress and prospects,* Volume 11, Springer.

Meta S., 2012, *Obrazovna tehnologija u određivanju prirasta drveta,* Tehnika i Informatika u obrazovanju, 4. Internacionalna Konferencija, Tehnički fakultet Čačak.

Moir, K. A., 2008, *The dendroclimatology of Modern and Neolithic Scots pine in the peat lands of northern Scotland*, A thesis submitted for degree of Doctor of Philosophy, Institute for Environmental – Brunel University.

Nash E. S., 2002, *Archaeological Tree – Ring Dating at the Millenium,* Journal of Archaeological Research Vol. 10 No.3, 243 – 275.

Polge H., **1970,** *The Use of X – Ray Densiometric Methods in Dendrochronology,* TREE RING BULLETIN, Tree Ring Society, Labaratory of Tree Ring research Universisty of Arizona, 1 – 11.

Salzer W. M., Hughes K. M., 2007, *Bristelcone pine tree rings and volcanic eruptions over the last 5000 yr,* Quartenary Research 67, 57 – 68.

Todorović N., 2010, *Problemi u radu sa drvetom, juvenilno i reakciono drvo*, Drvo tehnika 28, Beograd, 8 – 10.

Webb E., George, 1986, *Solar Physics and the Origins of Dendrochronology*, Isis, Vol. 70, No. 2, The University of Chicago Press, 291 – 301.

Summary

Nebojša Dimitrijević

DENDROCLIMATOLOGY

Dendroclimatology is the science of determining past climates from trees (primarily properties of the annual tree rings). Tree rings are wider when conditions favor growth, narrower when times are difficult. Other properties of the annual rings, such as maximum latewood density (MXD) have been shown to be better proxies than simple ring width. Using tree rings, scientists have

estimated many local climates for hundreds to thousands of years previous. By combining multiple tree-ring studies (sometimes with other climate proxy records), scientists have estimated past regional and global climates.

Зоран Ракић
Публициста
Лесковац

УДК 316.728(497.11)”2009/2013”
314.15(=581)”200/...”

КИНЕЗИ У ЛЕСКОВЦУ - ЖИВОТ СА КИНЕСКИМ ЗИДОМ ОКО СЕБЕ

Увод

У другој половини 2013. године Србија је имала 10.000 кинеских радњи у којима је било пријављено мање од 300 радника.[1] Ако узмемо у обзир да по радњи има најмање двоје запослених, то би значило да је тада боравило у Србији најмање 20.000 кинеских држављана. Ипак, веома су честе тврдње у медијима да је ова цифра у ствари три пута већа. Неки аналитичари баратају и бројком од чак 100.000 Кинеза који у истом тренутку, махом нелегално, послују на простору Србије. Према подацима Агенције за привредне регистре, у том периоду било је регистровано 1.798 радњи које су подложне контролама и чији су власници Кинези. Честе примедбе у јавности да је ова категорија странаца повлашћена, да не плаћа порез и не издаје фискалне рачуне, не могу се зато односити на тај број кинеских предузетника, јер је званично потврђено да тргују у складу са прописима. Остале Кинезе званична статистика не види или се они не могу сматрати странцима, по дефинисању појма како га схвата Георг Зимел.[2] За многе је Србија само транзитна земља, па и за већину Кинеза који после одређеног времена схвате да перманентни пад куповне моћи домаћег становништва може да буде погубан по њихов посао.[3] Због тога су већ крајем 2011. године почели да одлазе на друга тржишта, најчешће у Пољску, Чиле, Бразил и Јужну Африку. Српски трговци који имају тезге

[1] Изјава Драгољуба Рајића, директора Уније послодаваца Србије, http://trojka.rs/vesti/drustvo/kinezi-preskupi-za-srbiju-pakuju-se-i-odlaze (22.03.2013.)

[2] „Однос према простору није само услов него је и симбол односа према људима. Странац се овде не подразумева као онај који лута, који данас долази а сутра одлази, већ као онај који данас долази, а сутра остаје“, Георг Зимел, „Војвођанска социолошка асоцијација“ и „Медитеран“, Нови Сад (2008), стр. 154.

[3] http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/reportaze/aktuelno.293.html:446510-I-Kinezi-napustaju-Srbiju (19.10.2013)

и објекте у близини кинеских тврде, међутим, да они, у ствари, одлазе зато што више не могу као раније да раде на црно и избегавају плаћање пореза.[4]

Кинези су најбројнији страни држављани у Србији, испред Македонаца (1.506), Румуна (1.438), Руса (1.341) и Либијаца (898), мада бројке у случају Кинеза, како је досадашње искуство показало, ништа не говоре. По званичним полицијским подацима, у Србији је 2009. године било 4.956 званично пријављених Кинеза, годину дана касније 5.025, а у 2011. издато им је 5.369 боравишних и радних дозвола. За 2013. годину, званични подаци Министарства унутрашњих послова су потпунији па кажу да на територији Србије живи око 15.000 држављана Кине. Боравиште у Србији имало је 9.320 Кинеза, док их је са одобреним привременим боравком било 5.858. Оних који нису пријављени, далеко је више.

Скоро сви Кинези који легално бораве у Србији имају статус предузетника и на основу тога добијају дозволу боравка. Дужни су да плаћају социјално, пензионо и здравствено осигурање, што чине по најнижој могућој стопи, али заузврат не користе ништа од онога што им по тој основи припада. Иако уплаћују за пензионо осигурање, Кинези не размишљају о српској пензији јер немају намеру да остану у Србији. По правилу, не користе услуге државних медицинских установа, осим кад су у питању порођаји. Децу рођену у Србији дају у интернационална забавишта или код старијих жена које унајмљују по препоруци својих сународника. Ради лакше интеграције у локалну заједницу, кинеска деца, осим својих националних, добијају и српска, традиционална имена (Стефан, Милош, Немања, Душан, Милица...), у прилици су да добро науче српски језик јер се са родитељима виђају једном или два пута недељно, и углавном су интегрисана у најуже локално окружење. Када достигну школски узраст, воде их у Кину да би им обезбедили класично кинеско образовање.

Уколико им је потребна лекарска помоћ, Кинези одлазе у приватне ординације. Не могу да губе време на заказивање и чекање у редовима. Ако је болест озбиљнија, одлазе у Кину јер више верују својој традиционалној медицини. Не дозвољавају себи да умру у Србији. Кад се то ипак деси, покојник се кремира и пепео шаље у Кину. Просечан Кинез у Србији ради свакодневно, не користећи слободне дане, а уторком, који је у њиховој традицији нерадни дан, сређују пословне књиге и магацине. Из малобројних новинских текстова, чији су аутори покушавали да објасне поједине моделе понашања Кинеза, може се закључити да их на целодневни рад и непрекидну радну недељу не наводи само њихова традиција и пословична штедљивост већ и то што у већини случајева имају обавезе према организацији која је финансирала њихов долазак.

[4] http://www.vesti-online.com/Vesti/Ekonomija/178023/Kinezi-Srbi-su-dobri-ljudi-ali-nemaju-para (22.03.2013)

Етнолог Иван Ђорђевић, у тексту „Кинези у Србији - (не)пожељни гости“, објављеном на немачком језику, каже да већина чланова кинеске заједнице у Србији долазе из сиромашних и заосталих области јужне Кине. Карактерише их вештина екстремне изолованости из локалне средине, а контакте са њиховим дипломатским представништвима одржавају на минимуму. Јасна хијерархија која постоји у кинеској заједници није заснована на друштвеном статусу који је постојао у Кини јер већина долази у Србију из сличних друштвених група и са исте територије. Одлучујући фактори у расподели власти су дужина боравка у земљи и последице економске моћи.

Веома слаб културни контакт између кинеске заједнице и локалног становништва, изазван пасивношћу Кинеза и недостатком интересовања од стране Срба, као и велике разлике између две културе – спречавају озбиљне међуетничке тензије. Ако се икада деси инцидент, он по правилу има економску позадину. Тако су у Новом Пазару, који је крајем прошлог века био центар за дистрибуцију текстила, локални трговци запалили кинеску робу, чиме су јасно поручили шта мисле о присуству кинеске конкуренције у њиховом граду.[5] Било је инцидената и у Лесковцу, најпре са Ромима који су пре њих развили посао на робној пијаци, затим неколико пута на релацији трговци – купци, али и међу самим Кинезима.

Болно привикавање на разлике

Први културни шок приликом сусрета Кинеза и староседелаца Рома био је изазван тучом на тек отвореној Кинеској робној пијаци.[6] О томе се у Лесковцу дуго причало. Навикнути на монопол, Роми су већ првих дана по доласку Кинеза негодовали што конкуренција држи осетно ниже цене и кренули су у већем броју да се објасне са колегама. Тек на лицу места схватили су да је комуникација уз употребу ромског, кинеског или српског језика немогућа. Међу актерима овог инцидента није се могла наћи ни по једна особа са обе стране која говори енглески, па је, уместо споразумевања, овај први контакт завршен интервенцијом малобројног обезбеђења за које се, међутим, испоставило да је увежбано за све врсте физичких обрачуна. Многи из Лесковца су имали иза себе искуство гле-

[5] Иван Ђорђевић, „Chinesen in Serbien - (un)erwünschte Gäste“, *Ost-West - Europäische Perspektiven*, 7. Heft 2, 2006. str. 115–122.

[6] Кинеска робна пијаца у Лесковцу отворена је 1988. године по повратку Николе Јовановића, тадашњег председника општине са службеног пута из Пекинга. На парцели коју је уступила лесковачка општина, Кинези су уредили и оградили пијацу са капијом коју су красили змајеви. Кинески менаџер који је реализовао овај аранжман са локалним властима, организовао је и професионално кинеско обезбеђење које је водило рачуна о реду и миру на пијаци.

дања кунг-фу филмова, па су после овог догађаја приписивали свим кинеским трговцима познавање борилачких вештина.

И наредних неколико година било је инцидената у којима су учествовали Кинези. У тржном центру „Нови век“, који су отворили после Кинеске пијаце, процес навикавања једних на друге није био безболан. Тако је почетком јула 2004. године Милан Стевановић из села Бабичко добио лаке телесне повреде због неспоразума приликом замене купљене робе, јер га је кинеска продавачица оптужила за крађу. Уседили су ударци у стомак и леђа, које су му задали Лиу Ругуанг и његов колега Вен Фан. Против њих су, након интервенције полиције, поднете прекршајне пријаве за ремећење јавног реда и мира. Стевановић је после објаснио новинарима како је покушао да побегне, али су га у томе спречили други Кинези који су га такође тукли. Новинарка листа „Вечерње новости“ која је крајем те године, због потреба свог посла, тражила од кинеских трговаца фискални рачун за сваку куповину коју је обавила, прошла је само са вербалним нападом, отимањем пластичне кесе са купљеним артиклом, и бацањем новца у лице. Двадесетак дана пре овог инцидента, много горе су прошли брачни пар Силвана и Мирослав Спасојевић из Лесковца кад су хтели да врате купљене фармерице.

„Одбили да нам врате новац а ми смо позвали два младића из обезбеђења. Власница радње се тада разбеснела и ошамарила ме у њиховом присуству. Батине су добили и ти момци, иако је реч о чуварима које Кинези плаћају. Било је страшно. Тукло нас је између 30 и 40 Кинеза. Ударали су и мушкарци и жене. Песничили су нас, гађали луткама и столицама. Једва смо извукли живу главу. Мирослав је до полиције стигао полунаг јер су му Кинези стргли гардеробу, а мене је на споредни улаз извукло обезбеђење“, изјавила је тада Силвана.[7] Крајем 2005. године локална јавност је сазнала за велики сукоб између две групе Кинеза, око контроле над простором бивше робне куће „Београд“ у центру града, која је била претворена у кинески тржни центар. Подзакупац Хун Чин збринут је у лесковачкој болници пошто је задобио лакше телесне повреде када га је његов земљак и пословни конкурент Гуо Шијао ударио столицом у главу. Чин је испричао полицији да му је Шијао са још двојицом Кинеза после физичког напада отео торбу у којој су се налазили пословни документи, златан ланац, 3.500 евра, пасош, мобилни телефон и протестна нота коју је Гуо Шијау упутило свих 60 подзакупаца у тржном центру „Нови век“, незадовољних повећањем кирије за 10 евра по квадрату.

Шијао је, иначе, закупио два спрата пословног простора робне куће у центру Лесковца, више од 2.000 квадрата, који је поделио на 60 мањих локала и издавао под закуп својим сународницима по три пута вишој це-

[7] http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2004/03/12/srpski/H04031101.shtml (12.04.2012)

ни. Хун Чин је затим у истој робној кући закупио магацински простор с намером да га преуреди у локале и подели их по цени коју је платио закуподавцу, што је разбеснело Шијаоа.

Слична ситуација поновила се у мају 2011. године, али је тада морала да посредује делегација кинеске амбасаде, како би се решио спор око закупа 8.000 квадрата бивше фабрике „Машинотекс“, која је четири године раније претворена у тржни центар.[8] Актери су били двојица кинеских предузетника који држе робне куће у Лесковцу и Нишу, а суд је требало да исели једног од њих, који је стари закупац. Ипак, испоставило са да би овим извршењем био прекршен закон и угрожени интереси 150 подзакупаца, кинеских држављана, јер би они, са још стотинак Лесковчана који раде за њих, остали без прихода. Медији се даље нису бавили овим случајем, тако да је епилог непознат.

Док су Кинези првих неколико година ширили посао у Лесковцу, заузевши осим робне пијаце још неколико најуноснијих локација у граду, против њих су повремено демонстрирали чланови „Синдиката пијачних трговаца“, Срби и Роми, тврдећи да конкуренти из Кине уживају повластице. Пијачари су манифестовали своје незадовољство шетњом централним улицама, завршавајући испред седишта општине. Тада су могле да се чују и погрдне пароле упућене кинеским трговцима: „Лопови, лопови“, или „идите, ово је Србија“.[9]

Печењевачки случај - сукоб традиционалног и модерног

Заједнички именитељ са односом лесковачких пијачних трговаца према кинеској конкуренцији имало је понашање локалних сељака који су пред новинарима отворено негодовали због намере једне групе Кинеза

[8] У „Српском Манчестеру“ свечано је отворен највећи кинески тржни центар у Србији... Закупац Ли Ке Хонг уложио је 400.000 евра и планира проширење. Не крије да је остварио „амерички сан на југу Србије“, јер је пре само три године трговином почео да се бави у изнајмљеном локалу од 12 квадрата... Обичан свет породично је кренуо да купи барем играчку, или баштенску лопатицу од 100 динара, а било је и ВИП званица, председника Привредне коморе, Привременог већа, Општинског суда, Пореске полиције, приватних предузетника... Љубазне српско-кинеске хостесе сваку званицу китиле су „црвеним“ и „љубичастим“ цветним брошевима. Блашко Илић, власник „Машинотекса“ и закупац Ли Ке Хонг, видно расположени, дочекивали су госте из кинеске амбасаде. Нису крили понос што су успели да квалитет услуга подигну на пристојан ниво. Локали су пространи и климатизовани, роба је уредно изложена и са видно означеном ценом. Све то није била пракса у локалима које су држали Кинези... Срби и Кинези кличу Хонгу „напред, шунди“ што на кинеском значи „брат“. Новокомпонована музика, пригодни говори, конфете, шампањац, голубови – и кинеска робна кућа је и званично отворена... http://www.novosti.rs/vesti/srbija.73.html:213633-Imperija-brata-Honga (22.03.2013)

[9] http://www.gradleskovac.net/index.php/84-leskovac/drutvo/886-zato-se-svaaju-qleskovaki-kineziq (19.10.2013)

да у селу Печењевце код Лесковца током целе године производе органско поврће. У јулу 2007. године они су купили за 200.000 евра неколико мањих економских објеката и два хектара земље радне јединице пропалог друштвеног предузећа „Пољопривреда“. Дневни лист „Пресс“, под насловом „Пе-че-њев-це“, објавио је да 14 кинеских инжењера разрађује планове за бизнис на плодном лесковачком тлу, по технологији „марш гас“ која се у Кини примењивала већ 20 година. Природним гасом из стајског ђубрива и соларном енергијом преко специјалних термо најлона загревају унутрашњост пластеника. Не користе ни хемијска средства јер биљне ваши и коров одстрањују ручно, тако да је овај вид производње два до три пута јефтинији а свакако и здравији.[10] Послове је водио Хуанг Лианг Шенг, представник тромилионског града Ланчоу са којим је Лесковац девет година раније успоставио институцију побратимства. Објашњавајући своју мисију која није била само пословна, он је тада изјавио да би лесковачки крај могао да постане центар производње и дистрибуције раног поврћа за цео Балкан уколико бар две хиљаде локалних домаћинстава прихвати нови систем узгајања поврћа. Понудио је да за почетак запосли двадесетак Срба на фарми а да осталима који желе кинеску технологију бесплатно обезбеди стручни надзор, као и могућност куповине пластеника.

Ова вест је изазвала буру незадовољства. „Блокираћемо путеве, ићи ћемо пред општину са тракторима, са машинама, виљушкарима, са свим што стигнемо. Како су наши могли да им дозволе да узму најбољу локацију? Ми смо технолошки много заостали у односу на њих. Они ће да направе ‘бум’ а ми ћемо да радимо за мале паре. Заробили су робну и модну кућу, све живо се затворило, они харају свуда. Сада ће да нам узму и пољопривреду“, негодовали су локални сељаци сматрајући да је долазак Кинеза раван пропасти, без обзира што бесплатно нуде технологију.[11] Ипак, они су били први који су куповали и пробали кинеско поврће, пар недеља пре него што је доспевало њихово „домаће“.

Епизода са кинеском технологијом која је на продајни пункт поред регионалног пута према Лесковцу доводила и купце из других градова, трајала је само три године. Хуанг Лианг Шенг, власник ове фарме, преселио се у Житорађу јер поред купљених два и по хектара није успео да добије од локалних власти још обећане земље. За шеснаесторо Кинеза производња на овој површини била је нерентабилна. Остајући доследни традиционалном размишљању, сељаци из околине нису се опредељивали да примене кинеску технологију, а за планове о подизању сточне фарме и ресторана који би нудио кинеска, тибетанска и монголска јела, није било

[10] www.pressonline.rs/svet/balkan/14796/pe-ce-njev-ce.html (10.11.2012)

[11] http://www.slobodnaevropa.org/content/article/706304.html (19.10.2013)

услова. На крају, десила се и поплава која је Кинезе довела до спознаје да је место ризично за даљу производњу јер се постојећи канали за одводњавање не одржавају.[12] Док не пронађе купца за земљу, Лианг Шенг је понудио фарму на чување Слободану Виденовићу, који се са Кинезима случајно упознао на њиви, а онда постао њихов човек од поверења. Виденовић је од тада један од ретких произвођача органског поврћа, мада указује да сиромашној клијентели у Лесковцу више значи цена него апсолутна здравствена исправност.[13]

Белешка о кинеским произвођачима органског поврћа значајна је за илустрацију односа традиционалног и модерног у окружењу града Лесковца. Понуђена кинеска технологија свакако се може сматрати модерном јер је производ научних експеримената изведених у новије време. Такође, на долазак Кинеза, као нових актера на тржишту пољопривредних производа, може се гледати кроз исти контекст зато што је могућност да се сретну са заговорницима традиционалне производње створила модерна политика.

Негодовања локалних предузетника која су била учестала у овом периоду, утицала су на локалну самоуправу да се држи по страни. Тако се овај систем узгајања поврћа, мада проверен, није одржао у Лесковцу, иако је прихваћен у многим срединама и нарочито раширен у Русији. Кинески покушаји у области пољопривреде, започети на имању код Печењевца, имали су велики публицитет у српским медијима. Било је и текстова који су, избегавајући ревијалну ноту, трагали за мотивима ових 16 предузетника, налазећи основу за њихово ангажовање у доношењу „специјалног државног програма“ кинеског министарства пољопривреде, којим се подстичу кинеске компаније да купују пољопривредно земљиште у иностранству, како би се дугорочно осигурала испорука прехрамбених производа из других земаља.[14]

Симболичан обим културних прожимања

Програм учења кинеског језика у који се почетком 2012. године укључило 2.400 ученика из 30 школа у Београду, Лесковцу[15] и још се-

[12] http://www.politika.rs/rubrike/Ekonomija/Kineski-povrtari-napustili-Leskovac.sr.html (10.11.2012)

[13] „Култура исхране код нас је на нули. Људи дају паре за све и свашта, а када је храна у питању, свеједно им је шта једу“ - сматра Печењевчанин који осваја кинеску технологију у производњи парадајза и краставаца. http://www.politika.rs/rubrike/Ekonomija/Kineski-povrtari-napustili-Leskovac.lt.html (10.11.2012)

[14] http://www.politika.rs/rubrike/Ekonomija/Kinesko-povrce-sa-juzne-pruge.lt.html (10.11.2012)

[15] За учење кинеског језика у три основне школе у Лесковцу, Власотинцу и Лебану пријавило се 170 ученика, рекли су агенцији Бета у Школској управи у Лесковцу. Настава кинеског језика почела је у школама „Вук Караџић“ у Лесковцу и

дам српских градова, ангажовао је 14 наставника из Кине, али није утицао на социјализацију кинеских држављана који бораве у Србији. Они, једноставно, нису учествовали у томе. Интересовање ученика пријављивали су Школској управи у Лесковцу савети родитеља, иницијатива је медијски била веома заступљена и на крају реализована, што је Томислав Симоновић, начелник Школске управе, образложио чињеницим да је „било захтева из неколико сеоских основних школа за поновно увођење руског језика као обавезног у основним школама, што није прихваћено, као што нису ни покушаји увођења италијанског и македонског језика, зато што није било довољно заинтересованих ученика за формирање одељења ни у једној од тих школа“.[16] За кинески језик интересовање је било далеко веће. На први поглед, коментарисали су новинари, рекло би се да је разлог овом предлогу велики број Кинеза на југу Србије, али није тако. Према званичним подацима полиције, у 2011. године, Лесковац је имао 161 пријављеног држављанина Кине, а у 2010. години 164, што је за неколико десетина мање него ранијих година. Истинско прожимање два ентитета и две културе остваривано је у Лесковцу током 15 година присуства Кинеза на симболичном нивоу и у далеко мањем обиму него што су раније показивала искуства са другим странцима. Једини кинеско-српски брак склопили су 2006. године, после осмомесечног упознавања, Сунчица Тодоровић, тада стара 36 година, и четири године млађи Сугуо Лан из града Ћинтијен близу Шангаја. Њихова брачна заједница једна је од 18 до сада регистрованих на нивоу целе Србије. Срели су се у Лесковцу, на тренингу кунг-фуа. „Њихове породице, српска и кинеска, брак су одмах благосиљале, али лесковачка чаршија још увек на ту везу гледа с подозрењем“, констатовала је тада новинарка листа „Блиц“.[17] Сугао је

„Радован Ковачевић“ у Лебану. Највећи број заинтересованих за учење кинеског био је у Власотинцу, где ће настава бити организована у Основној школи „8. октобар“.

У три школе ученицима 5, 6. и 7. разреда кинески језик предаваће професорка Чангју Јанг из Пекинга, за коју је речено да одлично говори енглески језик, а да је за два дана научила и 100 српских речи.

За пилот пројекат „Кинески језик у основним и средњим школама“ није била заинтерсована ниједна средња школа на подручју шест општина Јабланичког округа (понедељак, 19. март 2012/Бета). http://www.vesti-online.com/Vesti/Srbija/211657/U-tri-skole-170-ucenika-uci-kineski (19.10.2013)

[16] http://www.pravda.rs/2012/01/27/leskovacani-traze-ucenje-kineskog-u-skolama/ (03.02.2012)

[17] „Смета ми што чујем добацивања док улицом идемо загрљени, и то, понекад, врло простачка. Чак и неки моји пријатељи још не одобравају наш брак. А ја сам најсрећнија жена на свету. Кинески мужеви су врло пажљиви и смирени. Код њих нема нервозе, нема гунђања и ситничарења, а жена је у кући главна – објашњава Сунчица док заљубљено гледа свог, увек насмејаног, Лана, иначе успешног пословног човека. Њих двоје држе под закуп део робне куће у Лесковцу и бившу робну кућу ‘7. јули’ у Врању, а живе на релацији Лесковац–Врање–Кина.“ http://www.blic.rs/stara_arhiva/srbija/124652/Vole-se-na-kineskom-svadjaju-na-srpskom (19.10.2013)

браком остварио свој сан да има жену с плавом, коврџавом косом.[18] Породица Лан истиче своју припадност баптистичкој цркви у коју је Сугуа и још неколико Кинеза увела његова супруга Сунчица. Иако су примили протестантску веру, нови хришћани важније верске датуме, као што су Божић и Ускрс, славе када и православци. Један од њих, Жан Лиђао, каже да су његове комшије Срби одушевљени што је примио хришћанство.[19]

Баптисти у Србији имају две цркве, у Панчеву и на Новом Београду, као и једну заједницу у Лесковцу са двадесет редовних чланова. Ова заједница још увек није регистрована као црква, већ се води као група верника. За разлику од сународника који „свој кинески зид носе око себе", Кинези баптисти су направили отклон од модела културне дистанце који примењују у целом свету.[20]

Гордана Благојевић са Етнографског института САНУ, једна од ретких која је проучавала етнолошке особености Кинеза у Србији, бавила се улогом њиховог новог верског идентитета у повезивању са групом која практикује баптистичко хришћанство. Она полази од чињенице да су баптисти у обе земље двострука верска мањина, и у земљи пријема, по верском и етничком основу, и у односу на већинску религијску оријентацију својих сународника. Посматрајући верску службу, понашање и међусобне односе баптиста у Београду и Панчеву, закључила је да баптистичка црква у којој су чланови искључиво Кинези, која има свог кинеског пастора, службу на кинеском језику и у којој се певају традиционалне кинеске мелодије, свакако јесте пример супротстављености културној интеграцији у српско друштво.[21]

Како у баптистичком учењу нема тежње ка стварању националних цркава, оне као такве и не постоје, мада у случају кинеске заједнице у Београду, споља посматрано, може деловати да је реч о националној цркви јер је неспорна велика језичка и културолошка разлика у односу на

[18] „Ћинтијен је мањи град и белаца готово да нема. Кинези, посебно деца, прилазе ми на улици и пипају моју косу, загледају ми се у очи. Понекад ми буде непријатно, али све заборавим кад се нађем поред свекрве и свекра, заове и њене породице, који ме обожавају. Мени импонује кинеска култура, традиција, њихова опуштеност и љубазност. Сви су тамо кул. Постоји велика вероватноћа да се заувек преселимо у Кину - открива Сунчица део заједничких планова."

http://www.blic.rs/stara_arhiva/srbija/124652/Vole-se-na-kineskom-svadjaju-na-srpskom (10.11.2012.)

[19] „Јављају ми се, питају за здравље. Мада, неки кажу да би више волели да сам отишао у православну веру", прича Жан Лиђао. http://www.blic.rs/Vesti/Srbija/13053/Bivsi-budisti-slave-Bozic (11.12.2013.)

[20] „Прилагођавамо се средини. Бадње вече не припремамо на српски начин, али божићни ручак је скоро исти. На трпези су традиционална српска и понеко кинеско јело. Славимо и Српску нову годину, а најсрећнији смо када нам на празнични ручак дођу комшије Срби."

http://www.blic.rs/Vesti/Srbija/13053/Bivsi-budisti-slave-Bozic (11.12.2013)

[21] Гласник Етнографског института САНУ, Issue no. LIX (1) /2011 http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0350-0861/2011/0350-08611101097B.pdf (10.11.2012)

окружење, сматра Благојевић. Међутим, иако се и у Лесковцу црквена служба код Кинеза обавља посебно, на кинеском језику, они су само део протестаната међу којима осим Кинеза има већинских Срба и Рома. Њима је црквена заједница једна врста проширене породице, ословљавају се са „брате“ и „сестро“, као што је то иначе случај код баптиста. На овај начин се манифестује постојање психолошког момента припадности заједничком кругу што у Лесковцу важи за Кинезе колико и за остале.

„Плитко укопана сидра“

Деценија и по паралелног живота Кинеза и Лесковчана прошла је без значајних међукултурних утицаја и прожимања. Ретки су Кинези који своју пословну каријеру настављају у Лесковцу, а реално је очекивати да постојећи модел изолованог живота и апсолутне посвећености послу примењују било где ван матичне земље. Минимално учешће кинеске заједнице у друштвеним активностима, које се сводило на куртоазно присуство локалних званичника приликом прослављања кинеских нових година и обратно, не може се сматрати културном интеграцијом, као ни повремене одлуке Кинеза да предају материјалну помоћ својим привременим суграђанима, у случају елементарних непогода.

Лесковчане је знало да изненади присуство Кинеза на лесковачкој „Роштиљијади“ где се нису појављивали само као шетачи, већ су виђени за столом како слушају музику и вечерају уз коришћење ножа и виљушке. Традиционални однос Кинеза према овим западњачким елементима прибора за јело, чије се коришћење за столом сматрало непристојним у њиховој култури јер су раније доживљавани као оружје, постепено се мења. Мада ретко посећују угоститељске објекте, кад им уз наруџбину стигну нож и виљушка, они их једноставно прихвате. Мимо оваквих ситуација, Кинези у Лесковцу се хране у својим изнајмљеним становима или, док су на послу, користе услуге својих мензи за које се званични инспекцијски органи не интересују.

И поред очигледне културне дистанце која се по истом моделу примењује у свим земљама кинеског расејања, не може се рећи да се Кинези апсолутно не интересују за културу земље домаћина. Поред већ легендарне популарности југословенског филма „Валтер брани Сарајево“, који је годинама приказиван у Кини, код лесковачких Кинеза је сличан успех постигао производ новије продукције „Монтевидео, Бог те видео“, посебно од када је за потребе приказивања у Кини преведен на кинески језик. Омиљени садржај који Срби посећују на интернету, последњих година су новокомпоноване песме, нарочито кафанске, које певају Кинези а углавном су снимљене мобилним телефонима или веб камерама.[22]

[22] http://www.youtube.com/watch?v=EYT3HrVMM60 / http://www.youtube.com/watch?v=Jqu5_-gyQR4/ http://www.youtube.com/watch?v=Z57Cy06Gul8 / (10.11.2012.)

Међу Кинезима настањеним у местима југа Србије, као и међу Србима у Грделици код Лесковца, посебно је популарна девојчица Ана Гуо, рођена 2005. године, која у хранитељској породици Стојковић живи од рођења. За разлику од своје две сестре које су већ у Кини, она никада није посетила земљу својих родитеља. Иако је код Кинеза пракса да децу предшколског узраста, због свог целодневног рада предају српским породицама на чување уз надокнаду, да би их касније послали у Кину код својих родитеља на школовање, Ана је уписана у српску школу. Њен отац Циао Гуо, председник је Асоцијације кинеских предузетника за јужну Србију.

Дневни лист „Блиц“ објавио је у лето 2013. године репортажу о малој Ани која је три године раније скренула пажњу на себе несвакидашњим интерпретацијама изворних српских песама, наступајући као гошћа у оквиру програма црквеног хора „Бранко“. Уз констатацију да Ана пева као славуј, новинар описује како је бриљирала на првом јавном наступу у хотелу „Парк“ у Нишу, на прослави кинеске Нове године. Песмама „Македонско девојче“, „Нишка бања“ и „Авлије, авлије“ подигла је на ноге око 400 присутних гостију и сународника. У међувремену, научила је многе песме, а највише воли „Ај, берем грожђе...“[23]

У лесковачким основним школама кажу да је раније било много деце досељеника из Кине, али осим Ане, ниједно дете са тих простора није у Лесковцу започело образовање. Пре две године у лесковачку основну школу „Јосиф Костић“ уписан је један ученик, али му је било тешко да се прилагоди, па су га родитељи исписали и послали на школовање у отаџбину.

Биљана Бошковић, психолог у предшколској установи „Вукица Митровић“, каже да је до сада једино Ана Гуо ишла у вртић. За разлику од остале кинеске деце, имала је све папире који се траже при упису, пре свега здравствена документа. Прошла је по рођењу циклус обавезне вакцинације и све систематске прегледе. „Остала кинеска деца и кад би њихови родитељи хтели да их упишу у вртић, без тих неопходних радњи не би имала услове, јер нису комплетирали документацију од рођења па даље. Приватних вртића у Лесковцу нема јер је економска цена боравка од 100 евра висока за овдашње становништво. Али, кад их је било неколико, није у њима било кинеске деце“, каже Бошковић.

Подаци из „петогодишњег дневника порођаја“ у лесковачкој Општој болници прецизно говоре да је у првој половини 2013. године овде роће-

[23] ”Имамо велике обавезе, па се супруга и ја се доста ужелимо Ане. Виђамо је само викендом. Међутим, њој је лепо у породици Стојковић, где је од четвртог месеца живота и управо су синови ове породице Младен, Никола и Лазар (сви се баве музиком) открили музички таленат код наше девојчице и тако је кренуло - каже Анин отац Циао Гуо.” http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/reportaze/aktuelno.293.html:445502-Kineskinja-Ana-peva-srpske-pesme (10.11.2012.)

но једно кинеско дете, годину дана раније четири, 2011. седам беба, 2010. једанаест а 2009. седам. Пре тога, од почетка XXI века, у Лесковцу је дошло на свет укупно 30 кинеских новорођенчади. Одмах по рођењу, уз кинеско име које ће се користити за службена документа, та деца добијају неко од српских имена за јавност у земљи привременог боравка, које се истовремено, у оквиру кинеске заједнице користи као надимак. Избор имена је често оригиналан. Један лесковачки Кинез дао је тако свом сину име Јуки (комбинација од скраћеница Југославија – Кина).[24]

Неколико кинеских породица организовало је живот у Лесковцу другачије од својих сународника, пре свега захваљујући економском потенцијалу који су остварили боравећи годинама у Србији. Најчешће су то они који контролишу по неколико локација за продају увозне робе. Поред Кинеза који поседују половни аутомобил за личну употребу или доставно возило за потребе трговачког посла, има и оних који су купили нове аутомобиле, а не либе се да свој друштвени статус показују на јавним местима. Њихове супруге повремено се могу видети у лесковачким хипермаркетима, кад одлазе у набавку, заједно са једном или две раднице које им помажу приликом куповине и транспорта намирница. Продавачице које последњих година раде код кинеских послодаваца, по правилу, спадају у најмање плаћене, нису пријављене и не уплаћује им се социјално и здравствено осигурање. Прихватиле су целодневно радно време а послодавци их не подстичу да уче кинески језик јер нису ангажоване ради ефикасније комуникације са њима, већ са купцима, односно локалним становништвом. С друге стране, посета кинеској продавници се завршава на каси за којом по правилу ради Кинез, углавном без иједне изговорене речи.

Праћењем новинских текстова о Кинезима, који се објављују последњих година, може се приметити да су све чешће теме о њиховом напуштању Србије, односно Лесковца и осталих сиромашних градова, јер су постали лоши за бизнис. У Лесковцу се после Кинеске робне пијаце затворио тржни центар „Нови век“ који је у центру града, у простору бивше робне куће „Београд“, на огромној површини окупљао мноштво купаца. Осим оних из Лесковца, тада су свакодневно долазили власници бутика и сличних продавница из Крушевца, Ниша, Врања, македонских места, као и са Косова. Затворен је и највећи кинески тржни центар на југу Србије, у бившој фабрици „Машинотекс“, а локал у некадашњем „Меготексу“, у улици Максима Горког, осим робе кинеских произвођача, продаје и ону која је домаћег порекла.

Лесковац је почетком овог века имао репутацију града који је после Београда окупио највећи број Кинеза. Као и свуда, разлози њиховог груписања били су економски, али не због позитивне процене купаца, јер

[24] http://www.blic.rs/stara_arhiva/srbija/116865/Pljeskavica-bolja-od-pirinca (10.11.2012)

становништво Лесковца ни тада није било платежно способно. Кинези су дошли у Лесковац јер је спрега локалне политике и кинеских предузетника обезбедила повољну стартну позицију у виду одвајања дела робне пијаце за њихове потребе.[25] Кинези у Лесковцу поново могу постати бројни једино у случају да куповна моћ Лесковчана значајно порасте.

Један дневни лист, објавио је половином 2013. године репортажу која у неколико реченица садржи суштински опис кинеског модела понашања у иностранству. „Сидра која су спустили, укопана су плитко. Нису научили језик, немају много пријатеља ван своје заједнице, ретко излазе и већину времена проводе на послу. Ни међу грађанима Србије интересовање за

[25] У то време, 1998. године, када је Србија са Црном Гором била под санкцијама, када је са ЈАТ-овог аеродрома било летова само за Москву и Пекинг, дошао је један предузетник из града Ланжоу, из провинције Гансу, и понудио нам да у Лесковцу отвори кинеску пијацу.

Био сам упознат да на Новом Београду постоје два павиљона са Кинезима, и нормално, обратио сам се Влади Србије и уз сагласност самог председника Слободана Милошевића добио дозволу да предузмемо мере да се на бази реципроцитета успостави сарадња.

Дошло се до закључка с обзиром да је овај предузетник Ли Шенг био из града Ланжоуа који је у то време имао око 2.700.000 становника, да се ми братимимо са тим градом. Он је позвао нашу делегацију, одлетели смо у Пекинг, нормално најпре код нашег амбасадора, господина Унковића, затим за Ланжоу, то је скоро до пустиње Гоби, где се налази провинција Гансу. Имали смо најпре пријем код градоначелника. Договорено је да се на бази реципроцитета прихвати побратимство и изградња наше пијаце у том граду, а уједно да ми одобримо Ли Шенгу да отвори кинеску пијацу на нашем простору.

Ја сам полазио од оне максиме да све што чиниш једнога дана треба да ти се врати. Касније сам позвао наше људе да граде српску пијацу код њих. Понео сам из Летекса све оне квалитетне штофове и оно што би лесковачка пијаца требало да има у том граду. Међутим, разлика је огромна у простору и у броју становника, па вероватно због тога нико одавде није прихватио да путује у Кину и да тамо покрене посао, будући да је уговор био на бази реципроцитета.

Ми смо у то време решавали проблем илегалне трговине на лесковачким улицама па смо зато градили бувљу пијацу која је сада у улици Краља Петра. Испало је зато да смо добро припремљени за уступање дела те пијаце Ли Шенгу, да он ту направи кинеску пијацу. Једино су се љутили због тога Роми који су куповали робу од Кинеза у Београду и онда препродавали овде.

Мислим да је било у интересу грађана да добију прилику за јефтином куповином јер је било тешко живети под санкцијама. Онај ко није осетио то време, неће моћи да схвати потез који смо ми направили. Лично сам убеђен да је то био врло добар потез. Никад се нисам покајао што смо предузели те кораке, мада други део плана нисмо остварили. Кад сам показао оне Летексове штофове, они су онда мене одвели у једну текстилну фабрику. То је било страхота погледати колико је то било велико и модерно.

Кад су почела да се рађају у Лесковцу кинеска деца а они да им дају српска имена, прво мушко дете је добило име Никола. Чуо сам после да је то било по мени. (*Део из сећања Николе Јовановића, тадашњег председника општине Лесковац*, 08.11.2013. године)

Кинезе, осим оног потрошачког, није велико. Иако сваког дана облачимо одећу направљену у најмногољуднијој земљи, канале мењамо далеким управљачима из кинеске продавнице, о нашим комшијама и трговцима не знамо готово ништа. Па чак ни - колико их има“, примећује аутор, закључујући да је кинеска заједница у Србији, због сопствене затворености и непознавања језика, остала невидљива, чак и за етнологе и социологе.[26]

Литература

Гордана Благојевић, *Савремени стереотипи Срба о Кинезима у Београду*, Зборник Матице српске за друштвене науке, Нови Сад, 2009, 128.

Гордана Благојевић, *Кинези баптисти*, Екуменски зборник (Зборник предавања и писмених радова из Школе екуменизма), Екуменска хуманитарна организација, Нови Сад, 2007 – 08.

Гордана Благојевић, *Кинези баптисти*, Гласник Етнографског института САНУ, LIX, Београд, 2011, 97-114.

Иван Ђорђевић, „Chinesen in Serbien - (un)erwünschte Gäste“, *Ost-West - Europäische Perspektiven*, 7. Heft 2, (2006), Bonn, Deutschland,

Влатко Моравек, *Кинеска баптистичка црква у Србији*, Екуменски зборник (Зборник предавања и писмених радова из Школе екуменизма), Екуменска хуманитарна организација, 2006/07.

Интервју са Николом Јовановићем, вођен 08. 11. 2013. године.

Интернет портали: „Вечерње новости“, „Блиц“, „Политика“, „Глас јавности“, „Press“, „Правда“, „Радио Слободна Европа“, „Радио Дојче веле“, „Портал града Лесковца“.

Summary

Zoran Rakić

CHINESE PEOPLE IN LESKOVAC - LIVING WITH A CHINESE WALL AROUND

Traditional cultural closeness of Chinese communities who live and do business outside their home country, hampers the efforts of researchers to establish the processes related to the interaction and interpenetration with cultures of the majority population. Also, the official state authorities do not have complete data on Chinese entrepreneurs, so the question of their number and territorial distribution in Serbia rather leaves the estimates.

[26] http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/reportaze/aktuelno.293.html:446510-I-Kinezi-napustaju-Srbiju (11.12.2013)

ПРИКАЗИ

Мирољуб Васић

ИСТИНОМ О ПРОШЛОСТИ ПРОЈЕКТОВАТИ БУДУЋНОСТ

Хранислав Ракић, *Борба за историјску истину*, Лесковац 2013, стр.183.

Аутор текстова објављених у овој књизи је научни, културни и јавни посленик Лесковца, Србије, он је део наше савремене историје, њеног стварања и тумачења. Српска историографија, а подсећам да у њу спада историјска наука, историјска публицистика и мемоаристика, обогаћена је овом књигом која садржи 31 прилог.

Књига, поред изванредног студијског предговора, из пера проф. др Живана Стојковића, до последњег текста, белешке о писцу, садржи ауторове текстове као његово научно реаговање на погрешну интерпретацију појединих историјских догађаја.

„Персоналитет“ Хранислава Ракића веома је богат; он је, поред осталог, средњошколски професор историје, аутор неколико десетина књига и радова из савремене историје, један од оснивача модерног лесковачког музеја и његов дугогодишњи директор (1960 - 1993), оснивач и одговорни уредник знаменитог Лесковачког зборника (1961-1994), оснивач у Лесковцу Библиотеке за савремену историју и уредник њених издања, музејски и педагошки саветник, носилац више друштвених признања, човек који је са научном и културно-просветном активношћу у Лесковцу био на Ти.

Објављени радови, текстови у овој књизи, насловљеној са „Борба за историјску истину“ резултат су ауторове потребе, како сам истиче „осетио сам потребу, поред осталог, да се озбиљније позабавим критиком објављених књига из историје, али и да реагујем на сумњиво тумачење појединих догађаја у многим часописима и дневним листовима“, јер ми је „борба за историјску истину била звезда водиља у име моје струке“.

Борба за историјску истину, била је аутору „звезда водиља“, како сам истиче, а како је „истина склад спознаје са њеним предметом“ (Кант) може се с правом констатовати да је аутор у својим текстовима било да се односе на приказ, оцену појединих радова, књига и иступа на научним

скуповима, али и у прилозима из историје револуционарног покрета НОП-а на Југу Србије, доследан у својим напорима да као научни истраживач брани историјску истину, мада историографија не зна за коначну истину, већ само за истину до које се дошло истраживањем.

У групу текстова који се односе на критички приказ појединих објављених радова треба истаћи: Недопустиви пропусти у једној репрезентативној књизи; „Политика експрес“ и „Вечерње новости“ у 1990. години о НОП-у на Југу Србије; Заблуде и фалсификати Александра Марковића-Туларског; Репринт „Лесковачког гласника“ или Збирка плаката; Књига о Кости Миловановићу Пећанцу; Савезничко бомбардовање Лесковца 1944; а из групе ауторских прилога, који делују као бљесак у тами, истичем: Споменици културе, њихово стање и заштита; Рушење из незнања; Историографија и време садашње, историјска наука тражи истину; Погледи о датумима новије историје, погрешна тумачења; научни скуп Шездесет година КПЈ (СКЈ), СКОЈ-а и револуционарних синдиката и сл.

Богатство проблематике која се разматра у књизи не дозвољава посебан, конкретан осврт на поједина питања поготово ван историјског контекста, јер књигу треба пажљиво прочитати, уз претпоставку да постоји солидно познавање проблематике о којој је реч.

Као савременик који се бави нашом савременом историјом, препоручујем ову књигу, јер она нуди, садржи многе податке, знања али и покреће нека значајана питања на које треба дати и праве одговоре, без идеолошких и догматских оптерећења, као што је питање, да ли је рат вођен у Југославији у Другом светском рату по свом карактеру, суштини био само народноослободилачки, или и револуционаран, а тиме и грађански.

Како је аутор ове књиге увек предано био у служби свега што уздиже мисао и достојанство човека и унапређује људско знање и разумевање - још неколико речи о њему.

Хранислав Ракић, доајен савремене историје у Лесковцу, никада себи није постављао лаке задатке, о чему сведоче и текстови у овој књизи, јер је знао да би то значило изневерити себе и остати дужник животу, он се држао Аристотеловог савета: „будите господари своје воље и слуге своје савести“; он је читавог живота спознавао свет, друштво, свестан „да људско знање вреди онолико колико је у стању да усавршава онога који спознаје“ (Епикур). Реч је о човеку интернационалне опредељености, снажне етичности који никада није био на коленима духа, иако је живео и борио се, бори се, живи у времену у коме се „нико не може сматрати невиним“ (Сартр). Он је својим радом, знањем свестраном ангажованошћу, остваривао своје жеље, давао животу, раду, смисао и вредност, он је увек критички сведочио, што и ова књига убедљиво сведочи, о прошлости, коју је видео у симбиози минулог и садашњег, који је увек

стремио ка будућности и био у непрекидној комуникацији са прошлошћу, садашњошћу и будућношћу и веровао у људски напредак.

Хранислав Ракић је успевао да спознаје, разоткрива у ком правцу дува ветар историје, да би се сагледала снага и границе глобализационог тренда и засновала ваљана стратегија развоја у условима када је свет као целина пре свега арена моћи, интереса, сукоба.

Аутор ове необичне, вредне књиге, који се око пола века бори за историјску истину о најновијој историји српског народа, поседује способност да осмишљава и оцењује прошлост, да повезује опште са посебним, објективно са субјективним, теоретско са практичним, он је један од утемељивача научног изучавања савремене историје на југу Србије, на основама анализе сложених друштвених процеса у прошлости и као такав спада у оне који су надрасли своје време, а без таквих тешко је спознати и забележити истину о прошлости и пројектовати будућност. Добро је што постоји и што су објављени ови текстови Хранислава Ракића, који је обележио своје, ово време, сиромашном надом и будућношу. Срећан пут у живот књизи „Борба за историјску истину“, која је на трагу упозорења мудрих Латина „Verba volan – skripta manet!“ (речи лете написано остаје).

ГРАЂА ЗА ИСТОРИЈУ МУЗЕЈА

Владимир Стевановић
Кустос-археолог
Народни музеј Лесковац

НАРОДНИ МУЗЕЈ У ЛЕСКОВЦУ И ИНКЛУЗИВНО ОБРАЗОВАЊЕ

Сарадња Народног музеја у Лесковцу и школе за децу са посебним потребама Ш.О.С.О. „11. октобар“ почела је октобра 2012. године на иницијативу професора ликовне културе у школи Ивана Стаменковића и кустоса – археолога Народног музеја у Лесковцу Владимира Стевановића, да би се у кратком року сарадњи прикључио и кустос – археолог Небојша Димитријевић.

Наводећи се основном идејом о инклузивном образовању, састављен је потпуно нови програм намењен искључиво деци са посебним потребама. Програм је креиран на основу назнака дефектолога из Ш.О.С.О. „11. октобар” и на основу идејног решења едукације у културолошким установама поменутих кустоса Народног музеја у Лесковцу. Постоји намера да овај програм буде акредитован и шаблонизован до те мере да буде апсолутно применљив и у другим институцијама музејског типа.

Концепт посете згради Народног музеја

Концепт инклузивног образовања примењен на установе музејског типа се првенствено односи на посету сталне поставке Народног музеја у Лесковцу, уз стручно вођење кустоса Владимира Стевановића и кустоса Небојше Димитријевића, са посебним освртом на адаптацију синопсиса сталне поставке, као и на прилагодљиво вођење кроз саму поставку.

Адаптација за децу из Ш.О.С.О. „11. октобар“ је креирана у сарадњи са дефектолошки острученим упошљеницима саме школе и састоји се из наменски формираних временских и тематских целина у оквиру којих се деца могу упознати са музеолошким темама у оквиру Народног музеја. Целине се формирају с разлогом да се деци одржи пажња и неопходан фокус, како би што боље присвојили садржај представљен од стране кустоса.

Даљи след програма је обавезна креативна радионица која има за циљ да се на тактилан начин потврди и обнови низ информација које деца добијају за време стручног вођења кроз сталну поставку Народног музеја. У виду пажљиво планиране радионице постиже се финално потврђивање утисака о едукативним музеолошким подацима које деца треба да усвоје.

Радионица се састоји од једне или више активности у виду креативног изражавања стечених утисака, с тим што и сама радионица садржи одвојене целине које на циљани начин одмарају дечију пажњу, постепено је прилагођавајући усвајању података.

Целине у оквиру радионице су везане за конкретно креативно изражавање, временски прорачунате паузе за освежење у виду ужине и пића и, на крају, активни одмор пажње уз пројекције анимираних филмова забавно-едукативног карактера.

Следећи овај концепт, први програм посете Народном музеју са креативном радионицом, која је одржана 09. 11. 2012. године, доживео је велики успех, констатован на основу одговарајућег критеријума и објективних резултата. Резултати су утисци деце из Ш.О.С.О. „11. октобар“ и њихова реакција на читав програм, с тим што је сарадња између ове две институције похваљена и у Просветном Гласнику. Повратна реакција добијена од стране професора Ш.О.С.О. “11. октобар” нам је потврдила да је ученицима посета била пријатно искуство, уз додатак да су приликом испитивања везана за саму музеолошку грађу ученици показали да су упамтили велики проценат информација добијених приликом посете. Ови резултати показују активно усмерену и одрживу пажњу ученика упркос околностима у којима су се налазили, у виду њима потпуно нових просторија до сада, као и упознавање са новом теоријском грађом, са којом нису имали контакте пре тога.

Цео пилот програм, посета и радионица, био је у потпуности медијски пропраћен.

Наставак програма о инклузивном образовању и новогодишња радионица у Народном музеју у Лесковцу

Циљ наставка инклузивног програма за ученике Ш.О.С.О. „11. октобар“, 50-ак дана након прве радионице, било је подизање целе идеје о креативном изражавању на следећи ниво. Он представља фокусирање на то да се посета и адаптирано стручно вођење кроз поставку основне зграде Народног музеја у Лесковцу стимулише додатно дечији креативни процес за који ће последица бити то да деца добију практичну корист, која ће и њима бити очигледна. У овом случају је то била хуманитарна акција инспирисана дечијим радовима која би помогла школи „11. октобар“ на објективан начин.

Радионица је, као и претходна, била подељена у неколико целина, а једна од њих је опет била посвећена добијању информација везаних за сталну поставку Народног музеја у Лесковцу, друга целина за интерактивни део у виду разговора са питањима и интересовањима, док је трећа била резервисана за креативну радионицу, којој је претходила пауза за освежење у виду ужине и пића.

С обзиром на то да је друга радионица одржана крајем децембра, непосредно пре новогодишњих празника, идеја целине везане за креативни део је била да деца уз помоћ бојица и фломастера нацртају свој доживљај Нове године уз помоћ стечених сазнања из Народног музеја. Након радионице, захваљујући професору ликовне уметности у Ш.О.С.О. „11. октобар“, одабрана су три најрепрезентативнија цртежа, која су искоришћена као насловна страна новогодишњих честитки. Новогодишње честитке су представљене на хуманитарној забави, на којој су посетиоци и хуманитарци донирали произвољно средства Ш.О.С.О. „11. октобар“.

За време промоције дечијих радова прикупљена су средства која су намењена од стране школе за опремање новог стоматолошког одељења. На овај начин деци је представљен процес који њима омогућује да сами привређују (основна идеја је била да евентуално могу да наплаћују свој рад), односно да увиде једну од основних идеја како уз помоћ културе и креативности могу да помогну себи и школи у виду прикупљања средстава за будуће идеје о унапређењу школе.

Читава радионица је и овог пута била медијски пропраћена и у потпуности успешна. Показатељи тога били су вишеструки, почев од реакција ученика на читаву радионицу, до повратних информација које смо добили и од родитеља и од професора, закључно са делом везаним за финансијску помоћ стоматолошког одељења Ш.О.С.О. „11. октобар“.

Новогодишње честитке са цртежима деце из Ш.О.С.О. „11. октобар“

Трећа радионица и наставак програма о инклузивном образовању

Следећи ниво програма о инклузивном образовању био је комплекснији од претходна два, у смислу организације и ширење сарадње. Овог пута је у програм уведен још један сарадник, а то је Саша Илић, студент Технолошког факултета у Лесковцу, на одсеку за индустријски дизајн текстила и текстилних производа.

Радионица је овог пута премештена из просторија основне зграде Народног музеја у Лесковцу на археолошки локалитет Царичин град, надомак Лебана, који се налази под јурисдикцијом Народног музеја у Лесковцу. Основна идеја је била ширење инклузивног образовања из затворених просторија на отворени простор у виду овог фантастичног византијског локалитета.

С обзиром на отворени простор и разна питања везана за безбедност деце, кустоси Народног музеја Владимир Стевановић и Небојша Димитријевић, у сарадњи са Иваном Стаменковићем, професором ликовне уметности у Ш.О.С.О. „11. октобар“, дошли су до решења тако што је за ученике креирана посебна безбедна стаза на локалитету, намењена за њихово кретање искључиво у пратњи родитеља.

Читава радионица на отвореном локалитету је наменски подељена у целине где је прва и најосновнија јединица била едукација о самом локалитету. Као још један од пилот програма Народног музеја у Лесковцу, цело стручно вођење кроз локалитет је у потпуности било костимирано, стварајући простор за још тематских целина, како би се ученицима још боље одржала пажња.

Сарадник Народног музеја по питању реконструкције свечане одеће цара Јустинијана и његове пратње био је Саша Илић, који је волонтерски приступио овом задатку, док су куповину материјала за израду костима финансирали сами аутори програма. На основу оскудних извештаја и фресака које постоје као прикази изгледа одоре цара Јустинијана, и уз упутства кустоса археолога Владимира Стевановића и Небојше Димитријевића, Саша је успешно реконструисао свечану одору цара и царске пратње.

Ученици су, дакле, осим едукативног предавања о самом локалитету, визуелног доживљаја рушевина Царичиног града, имали појачани доживљај локалитета уз помоћ двојице кустоса археолога и Саше Илића, који су носили реконструисане костиме. Овај додатак омогућио је стварање нове целине у посети локалитету, а то је финале у епископској базилици на акропољу, где је одржан театрални наступ цара Јустинијана са пратњом како дели златнике ученицима. Модел златника су замениле чоколадице умотане у златну фолију у виду новца.

Фотографија деце из Ш.О.С.О. „11. октобар“ са костимираним кустосима на локалитету Царичин град

Још једна целина у оквиру костимираног вођења било је организовано групно и појединачно фотографисање са водичима у реконструисаним костимима. Овај део је оставио највећи утисак на ученике.

Последња целина у овом костимираном вођењу била је сама креативна радионица, у којој су деци представљене упрошћене мапе археолошког налазишта, односно до сада познате инфраструктуре Царичиног града, у којима би деца додавала оно што су запамтила за време обиласка, уцртавала су зидине, остатке цркава, лепиле готове представе војника итд. Овај приступ деци се показао као изузетно значајан за њихово утврђивање градива и усвајање нових, до сада потпуно непознатих информација.

Наравно, и овог пута је цео догађај пропраћен од стране медија.

Финални ниво радионице и округли сто о инклузивном образовању у установама музејског типа

Дотадашњом успешном реализацијом програма о инклузивном образовању јавила се идеја да се програм презентује и другим школама исте намене у региону. Тако је децембра 2013. године, у организацији Народног музеја у Лесковцу и Ш.О.С.О. „11. октобар“, организована радионица за децу из Ш.О.С.О. „14. октобар“ из Ниша, школе за децу са сметњама са слухом из Крагујевца, и Ш.О.С.О. „11. октобар“ из Лесковца.

Фотографија са учесницима радионице и округлог стола

Радионица је подразумевала унапред плански организовану адаптацију синопсиса сталне поставке Народног музеја у Лесковцу, који би на адекватан начин био представљен деци за време посете музеју. Поред сталне поставке, овог пута је деци представљена и музеолошка изложба „Дарови музеју 1948-2013.“, у галерији у приземљу и галерији на спрату. Презентација сталне поставке и изложбе је такође организована у тематске целине са наменским паузама ради ефикасније асимилације информација.

Након стручног вођења кроз сталну поставку и изложбу, уследила је креативна радионица за децу са истим циљем као и на претходним радионицама.

После радионице, уследио је округли сто на коме су учествовали дефектолози из школа у Нишу, Крагујевцу и Лесковцу, као и кустоси Народног музеја у Лесковцу. Том приликом су срећивани утисци дефектолога који су први пут учествовали са децом у овом програму, након чега је разматрана могућност проширења овог инклузивног програма и ван Лесковца, који би се остварио сарадњом Народног музеја у Лесковцу са школама у Крагујевцу и Нишу.

Округли сто и радионица су успешно реализовани и у потпуности били медијски пропраћени.

БИБЛИОГРАФИЈА

Ангелина Грујић, Бранкица Ресан, Мирјана Станишић

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА ОБЈАВЉЕНИХ У ЛЕСКОВАЧКОМ ЗБОРНИКУ ОД 2004. ДО 2013. ГОДИНЕ

Лесковачки зборник је годишња публикација Народног музеја у Лесковцу који је почео да излази од 1961. године. Данас има педесет и три тома штампана у континуитету. Зборници садрже разноврсну грађу, највише стручних и научних прилога и чланака из области културно-историјског и других наслеђа Лесковца и околине. У Лесковачком зборнику налазе се и научни и стручни радови са Научних скупова „Културно-историјска баштина Лесковца и околине“ који се одржавају сваке друге године у организацији Народног музеја у Лесковцу.

Библиографија радова објављених у Лесковачком зборнику представља други библиографски попис стручних радова рађених de visu и обухвата период од 2004. до 2013. године (10 годишта). Библиографија има 299 библиографских јединица које су сортиране азбучним редом по презименима аутора (јединственој ауторској одредници). Више библиографских јединица једног аутора поређане су азбучно по наслову. Библиографски опис наведен је на језику и писму публикације. У јединственој одредници примењено је ћирилично писмо и фонетска транскрипција за чланке на српском језику и преводе. Библиографија садржи Регистар аутора. Библиографски записи су рађени у складу са међународним стандардом ISBD (CP) (International Standard Bibliographic Description of Component Parts), комуникационим форматом за машинско читљиво каталогизирање и размену библиографских информација – COMARC/B (Machine Readable Cataloguing Format), Упутством за примену стандарда ISBD (CP), Слободанке Комненић и Љиљане Драгићевић и Правилником и приручником за израду абецедних каталога 1-11, Еве Вероне, као и другом стручном и приручном литературом.

1
АДИЋ, Весна

Јужна Србија у путопису „A Year With the Turks, or Sketches of Travel in the European and Asiatic Dominions of the Sultan“ Ворингтона Вилкинсона Смита / Адић Весна. - Напомене. - бишшагу. -Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 361-384.

2
АЛЕКСАНДРИЋ, Мирослав

Фотографски атеље „Елезовић” - Лесковац / Мирослав Александрић. - Илустр. - Напомене. -Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 50 (2010), стр. 217-224.

3
БАВАН, Бернар, 1950-
Царичин град - преглед истраживања 2007. и 2008. године / Бернар Баван, Вујадин Иванишевић. - Илустр. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 247-258.
4
БАВАН, Бернар, 1950-
Царичин град - преглед истраживања од 1998. до 2003. године / Bernard Bavant, Вујадин Иванишевић. - Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070.. - Бр. 45 (2005), стр. 23-36.
5
БЕЦИЋ, Иван М., 1967-
Валутно питање у краљевини СХС / Иван М. Бецић. - Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 45 (2005), стр. 367-381.
6
БЕЦИЋ, Иван М., 1967-
Власотиначка кредитна банка / Иван М. Бецић. - Табеле. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 275-288.
7
БЕЦИЋ, Иван М., 1967-
За Тита или за краља / Иван М. Бецић. - Приказ: Момчило Павловић: За Тита или за краља, Избори за уставотворну скупштину 11. новембар 1945, Београд, 2007.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 433-435.
8
БЕЦИЋ, Иван М., 1967-
Јабланичка кредитна штедионица, Лебане / Иван М. Бецић. - Граф. прикази. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 105-120.
9
БЕЦИЋ, Иван М., 1967-
Ко треба и како треба писати историју / Иван М. Бецић. - Приказ: Жарко О. Бјелетић, Јелена Ж. Бјелетић: Пола века Медицинске школе у Лесковцу 1958-2008, Лесковац, 2008.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 429-432.
10
БЕЦИЋ, Иван М., 1967-
Лесковчани у министарској афери / Иван М. Бецић. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 50 (2010), стр. 247-260.
11
БЕЦИЋ, Иван М., 1967-
„Мала историја“ у „Лесковачком зборнику“ / Иван М. Бецић. - Табеле. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 51 (2011), стр. 361-370.
12
БЕЦИЋ, Иван М., 1967-
О српској политичкој сцени почетком 21. века / Иван М. Бецић. - Приказ: Небојша Ивановић: Лева обала, Лесковац, 2009.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 50 (2010), стр. 479-482.

13
БЕЦИЋ, Иван М., 1967-
Привредна банка А.Д., Лебане / Иван М. Бецић. - Табеле. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 46 (2006), стр. 161-177.
14
БЕЦИЋ, Иван М., 1967-
Радови Сергија Димитријевића на пољу српске средњовековне нумизматике / Иван М. Бецић. -Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 53 (2013), стр. 49-64.
15
БЕЦИЋ, Иван М., 1967-
СДБ - прва на удару / Иван М. Бецић. - Приказ: Никола П. Илић: Време обрачуна, Лесковац, 2011.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 52 (2012), стр. 395-398.
16
БЕЦИЋ, Иван М., 1967-
Скопска продуктна берза / Иван М. Бецић. - Табеле. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 48 (2008), стр. 203-216.
17
БЕЦИЋ, Иван М., 1967-
Смрт као начин живота / Иван М. Бецић. - Приказ: Морис Пенге: Добровољна смрт у Јапану, Сремски Карловци - Нови Сад, 2009.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 51 (2011), стр. 479-482.
18
БЕЦИЋ, Иван М., 1967-
У част великог јубилеја / Иван М. Бецић. - Приказ: Живан Стојковић, Хранислав Ракић: Лесковачки крај у време Првог српског устанка 1804-1813., Лесковац, 2004.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 44 (2004), стр. 475-476.
19
БЕЦИЋ, Иван М., 1967-
Утицај листа „Наша реч“ на обликовање јавног мњења у Лесковцу и околини 1944-1945. / Иван М. Бецић. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 52 (2012), стр. 221-242.
20
БЕЦИЋ, Иван М., 1967-
Школа као извор знања / Иван М. Бецић. - Приказ: Мирослав Каранфиловић: 90 година Основне школе „Васа Пелагић“, Лесковац, 2008.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 50 (2010), стр. 491-493.
21
БОГДАНОВИЋ, Недељко
Језички остаци - споменици људских памћења / Недељко Богдановић. - Библиографија. -Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 377-382.
22
БОГОЈЕВИЋ, Ана
Природно-географске и антропогене одлике Вучја / Ана Богојевић. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 44 (2004), стр. 339-349.

23
БОЈИЋ, Душица
Значај приказивања портрета историјских личности : реч на отварању изложбе 130 година од ослобођења Лесковца од Турака и 200 година од битке код Дедобарског хана (децембар 2007) / Душица Бојић.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 48 (2008), стр. 455-456.
24
БОНЏИЋ, Драгомир, 1973-
Јосип Броз Тито у јужној Србији 1968. године / Драгомир Бонџић. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 51 (2011), стр. 343-360.
25
БОНЏИЋ, Драгомир, 1973-
Развој вишег и високог школства у јужној Србији и на Косову и Метохији : (1945- 1970) / Драгомир Бонџић. - Summary. - Напомене.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 173-188.
26
БОНЏИЋ, Драгомир, 1973-
Студенти београдског Универзитета из јужне Србије током 50-тих година / Драгомир Бонџић. -Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 249-259.
27
БОРОЗАН, Игор, 1973-
Слика моћи: тријумфални улазак краља Петра Карађорђевића и престолонаследника Александра Карађорђевића у Скопље / Игор Борозан. - Илустр. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 53 (2013), стр. 219-232.
28
БОРОЗАН, Игор, 1973-
Споменик краљу Милану у Ћурлини / Игор Борозан. - Илустр. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 91-102.
29
БРБОРИЋ, Иван, 1976-
Школство у Моравској бановини / Иван Брборић. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 51 (2011), стр. 163-172.
30
БУГАРСКИ, Иван, 1975-
Нов налаз византијске узенгије из Рујковца / Иван Бугарски. - Илустр. - Напомене. - Summary. -Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 53 (2013), стр. 33-48.
31
БУЛАТОВИЋ, Александар, 1973-
Антропоморфна фигурина из Братмиловца : прилог проучавању генезе раног енеолита у јужноморавском басену / Александар Булатовић, Смиља Јовић. - Илустр. - Напомене. - Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 51 (2011), стр. 31-38.
32
БУЛАТОВИЋ, Александар, 1973-
Локалитети средњег и позног енеолита у Лесковачкој регији / Александар Булатовић. - Илуст. - Summary. - Напомене. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 189-196.

33
БУЛАТОВИЋ, Александар, 1973-
Налазишта из латенског периода у јужноморавском сливу : прилог проучавању латенске културе у басену Јужне Мораве / Александар Булатовић. - Илустр. - Напомене. - Summary. -Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 50 (2010), стр. 15-32.
34
БУЛАТОВИЋ, Александар, 1973-
Неколико забелешки о Медијана културној групи / Александар Булатовић. - Илустр. - Напомене. - Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 46 (2006), стр. 7-15.
35
БУЛАТОВИЋ, Александар, 1973-
Неколико нових налаза из праисторијске збирке Народног музеја у Лесковцу / Александар Булатовић, Смиља Јовић. - Илустр. - Напомене. - Библиографија. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 41-48.
36
БУЛАТОВИЋ, Александар, 1973-
Праисторијски локалитети на траси аутопута Е 75 - претходни извештај / Александар Булатовић, Александар Капуран. - Илустр. - Напомене. - Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 53 (2013), стр. 11-20.
37
ВАСИЋ, Мирољуб, 1934-
Брионски пленум ЦК СКЈ 1966. : почетак краја Југославије / Мирољуб Васић. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 50 (2010), стр. 353-362.
38
ВАСИЋ, Мирољуб, 1934-
Заоставштина др Сергија Димитријевића / Мирољуб Васић. - Приказ: Сергије Димитријевић: Прилози из историје Лесковца 1929-1941, Београд, 2003.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 44 (2004), стр. 467-469.
39
ВАСИЋ, Мирољуб, 1934-
Прошлост и властито време / Мирољуб Васић. - Приказ: Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Верољуб Трајковић: Спомен-обележја у општини Лесковац, Лесковац, 2007.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 402.
40
ВАСИЋ, Мирољуб, 1934-
Романсирана биографија Вере Пешић / Мирољуб Васић. - Приказ: Никола П. Илић: Вера Пешић у вртлогу шпијунаже, Лесковац, 2004.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070.. - Бр. 45 (2005), стр. 437-439.
41
ВАСИЋ, Мирољуб, 1934-
Социјалистичка Федеративна Република Југославија : дезинтеграција, нестајање / Мирољуб Васић. - Напомене. - Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - **Б**р. 52 (2012), стр. 339-360.

42
ВАСИЋ, Мирољуб, 1934-
Хранислав А. Ракић, покретач Лесковачког зборника / Мирољуб Васић.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 50 (2010), стр. 9-14.
43
ВИДОСАВЉЕВИЋ, Драган Д.
Посета митрополита Михаила Лесковцу 1889. године. Живот и рад митрополита Михаила / Драган Д. Видосављевић. - Илустр. - Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 50 (2010), стр. 181-188.
44
ВЛАИСАВЉЕВИЋ, Марина
Драгиша Костић : (1965-2012) / Марина Влаисављевић. - Фотогр.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 52 (2012), стр. 411-412.
45
ВОЈИНОВИЋ, Станиша
Библиографија радова академика Владимира Стојанчевића 1996-2003. / Станиша Војиновић. -Напомене.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 44 (2004), стр. 373-388.
46
ВОЈИНОВИЋ, Станиша
Казивања савременика о ослобођењу Лесковца, Власотинца и околине 1877-1878. године / Станиша Војиновић. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 50 (2010), стр. 455-478.
47
ГАВРИЛОВИЋ, Анђела
Представе лепре и водене болести на српским фрескама у доба Стефана Душана (1331-1355) / Анђела Гавриловић. - Илустр. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 48 (2008), стр. 261-276.
48
ГАВРИЛОВИЋ, Љиљана
Ко сам ја? - музеји у потрази за идентитетом : пример југа Србије / Љиљана Гавриловић. -Напомене. - Библиографија. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 11-18.
49
ГАШИЋ, Ранка, 1965-
Лесковачка текстилна индустрија до Другог светског рата : британски и немачки утицај у предузећима Илића и Теокаревића / Ранка Гашић. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 93-100.
50
ГРУЈИЋ, Ангелина, 1970-
Библиографија радова са научних конференција „Културно-историјска баштина југа Србије“ објављених у Лесковачком зборнику од 1987-2009 / Ангелина Грујић, Бранкица Ресан.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 50 (2010), стр. 429-454.
51
ДАУТОВИЋ, Вук Ф., 1977-
Богослужбени предмети у црквеним ризницама Врањске епархије / Вук Даутовић. - Илуст. -Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 385-418.

52
ДЕНИЋ, Сунчица
Зарија Р. Поповић, културни и национални радник старе и јужне Србије / Сунчица Денић. -Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 337-342.
53
ДЕСПОТОВИЋ, Јован
Неки примери ангажованог стваралаштва : један специфичан случај Саша Јовановић или ненасилни отпор / Јован Деспотовић. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 48 (2008), стр. 283-290.
54
ДЕСПОТОВИЋ, Јован
Очување културне баштине у светлу наших и европских прописа / Јован Деспотовић. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 19-28.
55
ДИМИТРИЈЕВИЋ, Бојан, 1968-
Јединице гарнизона Лесковац од 1945. до 2010. године / Бојан Б. Димитријевић. - Напомене. -Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 51 (2011), стр. 277-298.
56
ДИМИТРИЈЕВИЋ, Сергије, 1912-1987
Услови постанка лесковачке индустрије и њена будућност / Сергије Димитријевић. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 52 (2012), стр. 131-138.
57
ДИМИЋ, Бранко
Лапот и проклетија код Црнотраваца / Бранко Димић. - Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070.. - Бр. 45 (2005), стр. 211-238.
58
ДИМИЋ, Бранко
Легенда о Дини „Чудотворки“, о „црквеном асталу“, транспонованом у топоним црквиште на коме је подигнута црква Светом Пантелејмону у селу Брод / Бранко Димић. - Summary. -Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 46 (2006), стр. 267-310.
59
ДИМИЋ, Бранко
Новији (нави) у веровању Црнотраваца / Бранко Димић. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 44 (2004), стр. 231-243.
60
ДИМИЋ, Бранко
Тараијанка : једно паганско веровање, трансформисано и трансповано у топоним Тараија и хидроним Блато (Власинско) / Бранко Димић. - Библиографија. -Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 48 (2008), стр. 237-260.
61
ДИНЧИЋ, Часлав, 1952-
Одбрана Власине и Црне траве 1915. године / Часлав Динчић.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 45 (2005), стр. 295-298.

62
ДИНЧИЋ, Часлав, 1952-
Одбрана Црне Траве и Власине 1913. / Часлав Динчић. - Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 52 (2012), стр. 124-131.
63
ДИНЧИЋ, Часлав, 1952-
Црнотравци у ратовима 1912-1918. / Часлав Динчић. - Илустр. - Summary. - Библиографија. У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 50 (2010), стр. 189-196.
64
ДРЉЕВИЋ, Марија
Пластична декорација цркве Св. Тројице у Лесковцу / Марија Дрљевић. - Илустр. - Напомене. -Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 161-176.
ЂОКИЋ, Небојша, 1959-
Војноуправни командант у Србији и комадант Србије / Небојша Ђокић. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 50 (2010), стр. 289-338.
66
ЂОКИЋ, Небојша, 1959-
Јашуњски манастири и духовни живот у Лесковцу у XIX и првој половини XX века / Небојша Ђокић, Оливера Думић. - Напомене. - Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 51 (2011), стр. 97-120.
67
ЂОКИЋ, Небојша, 1959-
Ратне операције у јужној и старој Србији и Македонији 1689-1690. године : оглед из ратне историје / Небојша Ђокић. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 48 (2008), стр. 49-78.
68
ЂОРЂЕВИЋ, Виолета
Доментијан песник светлости / Виолета Ђорђевић. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 48 (2008), стр. 223-236.
69
ЂОРЂЕВИЋ, Ђурђа
Борба против Турака за ослобођење Лесковца и околине 1433-1877. године / Ђурђа Ђорђевић. -Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 44 (2004), стр. 7-25. **70**
ЂОРЂЕВИЋ, Милош, 1954-
Књижевно-поетичке студије Николе Цветковића / Милош Ђорђевић. - Напомене. - Summary. У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 317-327.
71
ЂОРЂЕВИЋ, Милош, 1954-
Поруке књижевности као наслеђа у историји : (Пројекат Књижевност старе и јужне Србије до Другог светског рата) / Милош Ђорђевић. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 323-336.
72
ЖЕНАРЈУ, Ивана, 1985-
Црква Свете Параскеве на Шапраначком гробљу у Врању / Ивана Женарју. - Фотогр. -Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 52 (2012), стр. 165-184.

73
ЖЕНАРЈУ, Ивана, 1985-
Спомен-храм Светог Архангела Михаила у Штимљу / Ивана Женарју. - Илустр. - Напомене. -Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 53 (2013), стр. 277-292.
74
ЖИВОТИЋ, Александар, 1981-
Јужна Србија у ратним плановима ЈА/ЈНА : (1947-1954) / Александар Животић. - Напомене. -Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 51 (2011), стр. 315-328.
75
ЖУГИЋ, Радмила
Именичке сложенице са именицом као првим конституентом у призренско-тимочким говорима : (паралеле са стандардним српским језиком) / Радмила Жугић. - Напомене. -Библиографија. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 383-393.
76
ЖУТИЋ, Никола С.
Српско православље и римокатолицизам у јужној Србији између два светска рата / Никола С. Жутић. - Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070.. - Бр. 45 (2005), стр. 127-142.
77
ЗАРИЋ, Ирена
Храм Свете Петке у селу Света Петка код Врања / Ирена Зарић. - Илустр. - Напомене. -Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 103-120.
78
ЗДРАВКОВИЋ, Слађана, 1989-
Век традиције у образовању / Слађана Здравковић. - Приказ: Верољуб Трајковић: Сто година основне школе у Орашцу, Лесковац, 2008.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 441-443.
79
ЗДРАВКОВИЋ, Слађана, 1989-
Две полемике о Кумановској бици / Слађана Здравковић. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 53 (2013), стр. 169-180.
80
ЗДРАВКОВИЋ, Слађана, 1989-
Европско питање данас / Слађана Здравковић. - Приказ: Жак Ле Гоф: Да ли је Европа створена у средњем веку?, Београд, 2010.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 51 (2011), стр. 487-490.
81
ЗДАВКОВИЋ, Слађана, 1989-
Инвалиди у Краљевини Југославији / Слађана Здавковић. - Приказ: Љубомир Петровић: Невидљиви гето, инвалиди у Краљевини Југославије 1918-1941., Београд, 2007.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 48 (2008), стр. 447-450.
82
ЗДРАВКОВИЋ, Слађана, 1989-
Југословенско-француски односи двадесетих година XX века / Слађана Здравковић. - Приказ: Станислав Сретеновић: Француска и Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца 1918-1929, Београд, 1928.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 439--440.

83
ЗДРАВКОВИЋ, Слађана, 1989-
Популарисање идеје о балканској федерацији у листу „Наша реч“ / Слађана Здравковић. -Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 52 (2012), стр. 243-260.
84
ЗДРАВКОВИЋ, Слађана, 1989-
Рат у Србији виђен очима странца / Слађана Здравковић. - Приказ: Катарина Штурценегер: Србија у европском рату 1914-1915, на основу писама, докумената и личних доживљаја и преко 100 оригиналних снимака, Нови Сад, 2009.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 50 (2010), стр. 487-490.
85
ЗЛАТАНОВИЋ, Момчило
Комитске песме на југу Србије / Момчило Златановић. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 343-348.
86
ЗЛАТАНОВИЋ, Нинослав
Др Милан Пр. Мазнић у светлу архивских докумената / Нинослав Златановић. - Summary. -Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 44 (2004), стр. 107-110.
87
ЗЛАТАНОВИЋ, Нинослав
Оснивање и почетак рада среске болнице у Лесковцу / Нинослав Златановић. - Summary. -Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070.. - Бр. 45 (2005), стр. 143-148.
88
ИВАНИЋ, Бранка
Судбина савременог уметника или: да ли ће свет да стане? / Бранка Иванић. - Приказ: С. [Срђан] Марковић: Павле Ђокић, графички дизајнер и сликар, Лесковац-Београд, 2012.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 53 (2013), стр. 319-322.
89
ИВАНИШЕВИЋ, Вујадин, 1958-
Налази новца 5. века из Рујковца / Вујадин Иванишевић, Соња Стаменковић. - Илустр. -Каталог. - Напомене. - Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 50 (2010), стр. 59-84.
90
ИВАНИШЕВИЋ, Вујадин, 1958-
Печат Константина митрополита Драча из збирке Народног музеја у Лесковцу / Вујадин Иванишевић. - Илустр. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 52 (2012), стр. 7-12.
91
ИВАНИШЕВИЋ, Вујадин, 1958-
Разградња фортификације Акрополља Царичиног града / Вујадин Иванишевић, Соња Стаменковић. - Илустр. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 53 (2013), стр. 21-32.
92
ИВАНИШЕВИЋ, Вујадин, 1958-
У сусрет стогодишњици истраживања Царичиног града / Вујадин Иванишевић. - Илустр. -Напомене. - Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 51 (2011), стр. 53-65.

93
ИЛИЋ, Марија, 1978-
Миграције свих наших рођака / Марија Илић. - Табеле. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 51 (2011), стр. 121-132.
94
ИЛИЋ, Никола П.
Грешке и нетачности Косте Николића о четницима ЈВУО / Никола П. Илић. - Приказ: Коста Николић: О неким проблемима у раду организације Југословенске војске у отаџбини на југу Србије 1942-1944, Лесковац, 2011.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 52 (2012), стр. 399-406.
95
ИЛИЋ, Никола П.
Допринос Миливоја Перовића историјској науци / Никола П. Илић. - Напомене. - Summary. У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 261-274.
96
ИЛИЋ, Никола П.
Немачки обавештајац у заробљеништву партизана / Никола П. Илић. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 46 (2006), стр. 225-232.
97
ИЛИЋ, Никола П.
Партизанско судство - фактор правде, морала и дисциплине у лесковачком крају : 1941-1942 / Никола Илић. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 50 (2010), стр. 273-288.
98
ЈАНАКОВА, Маре
Стваралаштво архитекте Драгутина Маслаћа у јужној Србији / Маре Јанакова. . - Summary. -Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 45 (2005), стр. 85-98.
99
ЈАНКОВ, Татјана
Библиографија прилога објављених у часопису „Освит“ / Татјана Јанков.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 48 (2008), стр. 359-438.
100
ЈАНКОВ, Татјана
Лексика прераде вуне и конопље у селу Горње Гаре / Татјана Јанков. - Библиографија. -Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 44 (2004), стр. 351-372.
101
ЈАЊИЋ, Душан А., 1937-
Ами Буе о Лесковцу и његовој околини / Душан А. Јањић. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 303-310.
102
ЈАЊИЋ, Душан А. 1937-
Величко Живановић као културни делатник / Душан А. Јањић. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 52 (2012), стр. 139-148.

103
ЈАЊИЋ, Душан А., 1937-
Клуб љубитеља филма у Лесковцу / Душан Јањић. - Summary. - Напомене.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 301-316.
104
ЈАЊИЋ, Душан А. 1937-
Књижевни рад Димитрија Момировића Стојановића / Душан А. Јањић. - Граф. прикази. -Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 50 (2010), стр. 159-168.
105
ЈАЊИЋ, Душан А., 1937-
Лесковачки кнез Момир Стојановић у историографији и у књижевности / Душан А. Јањић. -Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 53 (2013), стр. 65-76.
106
ЈАЊИЋ, Душан А., 1937-
Почеци изучавања француског језика у Лесковцу / Душан А. Јањић. - Напомене. - Summary. У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 46 (2006), стр. 141-145.
1**07**
ЈАЊИЋ, Душан А., 1937-
Руске и француске теме у делу Сретена Динића / Душан А. Јањић. - Напомене. - Résumé.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 51 (2011), стр. 235-254.
108
ЈАШОВИЋ, Голуб
О Лесковчанима и лесковачком говору / Голуб Јашовић. - Приказ: Недељко Богдановић: О лесковачком говору, Лесковац, 2009.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 50 (2010), стр. 483-486.
109
ЈОВАНОВИЋ, Владан
Физичка култура и спорт као део националне политике : случај Вардарске бановине / Владан Јовановић. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 46 (2006), стр. 179-189.
110
ЈОВАНОВИЋ, Зоран М.
Између кризе критеријума и нових визија у сакралном градитељству Српске православне цркве на примеру капеле на Бубњу код Ниша (арх. С. Буђевац) / Зоран М. Јовановић. - Илустр. -Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 187-208.
111
ЈОВАНОВИЋ, Мирослав
Летопис цркве Свете мученице Параскеве / Мирослав Јовановић. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 48 (2008), стр. 123-130.
112
ЈОВАНОВИЋ, Слободан
Првих двадесет година матице текстилне индустрије Србије : 1896-1915 / Слободан Јовановић. - Табеле. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 48 (2008), стр. 109-122.

113
ЈОВАНОВИЋ, Слободан
Угледна породица Димитрија-Мите Теокаровића, пионира лесковачке текстилне индустрије / Слободан Јовановић. - Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070.. - Бр. 45 (2005), стр. 273-293. **114**
ЈОВАНОВИЋ, Таса
Свештенство нишке епархије одликовано у ратовима 1912-1918 / Таса Јовановић. - Илустр. -Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 48 (2008), стр. 131-142.
115
ЈОВИЋ, Смиља, 1956-
Средњовековно прстење из збирке Народног музеја у Лесковцу / Смиља Јовић. - Напомене. -Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 44 (2004), стр. 47-63.
116
ЈОЦИЋ, Мирослава
Из археолошке заоставштине др Сергија Димитријевића / Мирослава Јоцић. - Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070.. - Бр. 45 (2005), стр. 183-200.
117
КАДИЈЕВИЋ, Александар, 1963-
Експресионистички упливи у међуратној архитектури Лесковца и околине - запостављена тема историографских истраживања / Александар Кадијевић. - Илустр. - Напомене. - Summary. У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 53 (2013), стр. 205-218.
118
КАДИЈЕВИЋ, Александар, 1963-
Наставак традиције монографија црквених историчара / Александар Кадијевић. - Приказ: Мирослав Јовановић: Стара лесковачка црква Оџаклија 1803-2003, Лесковац, 2003. У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 399-401.
119
КАДИЈЕВИЋ, Александар, 1963-
О архитектури спомен-обележја на Зејтинлику и Виду / Александар Кадијевић. - Илустр. -Напомене. - Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 50 (2010), стр. 197-206.
120
КАДИЈЕВИЋ, Александар, 1963-
Поглед на Нишки архитектонски модернизам / Александар Кадијевић. - Приказ: Александар Кековић, Зоран Чемерикић: Модерна Ниша 1920-1941, Ниш, 2006.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 48 (2008), стр. 439-442.
121
КАДИЈЕВИЋ, Александар, 1963-
Прилог културној историографији југоисточне Србије / Александар Кадијевић. - Приказ: Ненад Макуљевић, приређивач: Саборни храм Свете Тројице у Врању 1858-2008, Врање, 2008. У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 51 (2011), стр. 469-471.

122
КАДИЈЕВИЋ, Александар, 1963-
Спомен-костурница у Сурдулици : (1922-2012.) : од заборава до обнове / Александар Кадијевић. - Граф. прикази, фотогр. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 52 (2012), стр. 155-164.
123
КАДИЈЕВИЋ, Александар, 1963-
Урбани пејзаж Милана Врбића : излагање на отварању изложбе акварела Милана Врбића у Народном музеју у Лесковцу децембра 2005. године / Александар Кадијевић.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 46 (2006), стр. 337-340.
124
КАПУРАН, Александар, 1965-
Налази глачаног камена са локалитета Хисар у Лесковцу / Александар Н. Капуран. - Илустр. -Напомене. - Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 50 (2010), стр. 33-44.
125
КАПУРАН, Александар, 1965-
Налази окресаног камена локалитета „Хисар“ у Лесковцу откривени током истраживачке кампање 2006. године : приказ проучавању окресалог оруђа у металним добима праисторије / Александар Капуран. - Илустр. - Библиографија. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 48 (2008), стр. 7-28.
126
КАПУРАН, Александар, 1965-
Остаци праисторијске архитектуре откривени на локалитету Хисар у Лесковцу / Александар Капуран. - Илустр. - Summary. - Напомене. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 197-218.
127
КЛЕУТ, Иван
О историји и архитектури старе зграде Лесковачке гимназије / Иван Клеут. - Илустр. -Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 48 (2008), стр. 277-282.
128
КОСТИЋ, Ана
Храм Светог Георгија у Сурдулици / Ана Костић. - Илустр. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 50 (2010), стр. 137-152.
129
КОСТИЋ, Нина, 1968-
Кривични поступак према малолетницима / Нина Костић. - Напомене. - Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 52 (2012), стр. 387-394.
130
КОЦИЋ, Данило
Михајло Миша Дедић : (1943-2005) / Данило Коцић. - Фотогр.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 45 (2005), стр. 447-449.
131
КУРТИЋ, Тане
Протестантска евањеоска црква „Заједница Рома“ у Лесковцу / Тане Куртић. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 48 (2008), стр. 351-358.

132
КУРТИЋ, Тане
Роми у Лесковачком крају - култура и начин живота / Тане Куртић. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 44 (2004), стр. 245-252.
133
ЛИЛИЋ, Борислава, 1946-2010
Други српско-турски рат 1877/78. године и ослобођење Врања и околине у списима савременика : поводом 130. годишњице ослобађања од Турака / Борислава Лилић. - Summary. У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 45-72.
134
ЛИЛИЋ, Борислава, 1946-2010
Метоси лаври југоисточне Србије / Борислава Лилић. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 46 (2006), стр. 93-120.
ЛИЛИЋ, Борислава, 1946-2010
Миграције из неослобођених крајева од Турака у Карађорђеву Србију 1804-1813. године / Борислава Лилић. - Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 45 (2005), стр. 257-272.
136
ЛИЛИЋ, Борислава, 1946-2010
Ослобођење Лесковца у Другом српско-турском рату 1877/78. у списима савременика : приказ проучавању поводом 130. годишњице ослобођења од Турака / Борислава Лилић. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 48 (2008), стр. 93-108.
137
МАРКОВИЋ, Иван Р.
Конак у Рудару / Иван Р. Марковић. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 177-180.
138
МЕДОВИЋ, Александар
О биљној економији градинског насеља Хисар код Лесковца, јужно Поморавље, са краја бронзаног доба (око 1350-1000 г. пре н.е) / Александар Медовић. - Summary. - Библиографија. У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 45 (2005), стр. 201-209.
139
МИЛАНОВИЋ, Јасмина, 1963-
Стара Србија у успоменама Делфе Иванић / Јасмина Милановић. - Напомене. - Summary. -Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 53 (2013), стр. 77-86.
140
МИЛИНКОВИЋ, Михаило, 1954-
Прилог питању убикације Јустинијане Приме / Михаило Милинковић. - Илуст. -Zusammenfassung. - Напомене.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 239-246.
141
МИЛОВАНОВИЋ, Гојко
Порекло и кретање породице Ивана Милосављевића од Врела до Алексинца и Бобовишта / Гојко Миловановић. - Илустр. - Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 46, стр. 121-126.

142
МИЉКОВИЋ, Јован С.
Звонко Марић / Јован С. Миљковић. - Фотогр.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 403-404.
143
МИЉКОВИЋ, Јован С.
Златне године лесковачког школства : (1918-1941) / Јован Миљковић. - Илустр. -Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 48 (2008), стр. 185-202.
144
МИЉКОВИЋ, Јован С.
Златно доба лесковачког школства. (2) / Јован С. Миљковић. - Илустр. - Напомене. - Summary. -Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 50 (2010), стр. 225-246.
145
МИЉКОВИЋ, Јован С.
Популација Јевреја у Лесковцу уочи и за време Другог светског рата / Јован Миљковић. -Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 44 (2004), стр. 143-148.
146
МИЉКОВИЋ, Јован С.
Сви учитељи лесковачких основних школа у ратном периоду : (1941-1944) / Јован Миљковић. -Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 46 (2006), стр. 191-214.
147
МИХАИЛОВИЋ, Драгослав
Колонијална Србија / Драгослав Михаиловић.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 45 (2005), стр. 11-22. **148**
НЕДЕЉКОВИЋ, Вук
Црква Светог Илије у Врњачкој Бањи / Вук Недељковић. - Илустр. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 50 (2010), стр. 113-124.
149
НЕДЕЉКОВИЋ, Славиша, 1966-
Србија и српске цркве и манастири на Косову и Метохији у првим годинама после Париског конгреса / Славиша Недељковић. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 52 (2012), стр. 13-26.
150
НЕШИЋ, Ирина, 1976-
Библиографија прилога објављених у Лесковачком зборнику од 1996. до 2003. године / Ирина Нешић.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 44 (2004), стр. 389-444.
151
НИКОЛИЋ, Коста, 1963-
О неким проблемима у раду организације Југословенске војске у отаџбини на југу Србије : 1942-1944. / Коста Николић. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 51 (2011), стр. 255-276.
152
НИНОШЕВИЋ, Мира, 1958-
Збирка оружја и војне опреме Народног музеја у Лесковцу / Мира Ниношевић. - Илустр. -Напомене. - Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 50 (2010), стр. 401-428.

153
НИНОШЕВИЋ, Мира, 1958-
Турска сабља к'лч типа из Народног музеја у Лесковцу / Мира Ниношевић. - Фотогр., граф. прикази. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 51 (2011), стр. 405-418.
154
НОВАКОВ, Александра
Ђорђе С. Камперелић, наставник призренске богословије и лесковачки прота / Александра Новаков. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 48 (2008), стр. 79-92.
155
ОГЊЕВИЋ, Тамара
Закључци XI бијеналног научног скупа културно-историјске баштине југа Србије, 14.-15. децембар 2006. / Тамара Огњевић, Момчило Павловић.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 395-398.
156
ОГЊЕВИЋ, Тамара
Иконографија и симболизам подног мозаика главног брода јужне базилике у Царичином граду / Тамара Огњевић. - Илустр. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 49-72.
157
ОГЊЕВИЋ, Тамара
Христ исцељује крвоточиву жену : иконографска анализа представе са дуборезане плоче од слоноваче из Царичиног града (Iustiniana Prima) / Тамара Огњевић. - Илуст. - Summary. -Напомене.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 259-278.
158
ПАВЛОВИЋ, Момчило, 1959-
Дом за изнемогле старце и старице у Лесковцу : сиротињски дом 1934-1941 / Момчило Павловић. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 45 (2005), стр. 383-400.
159
ПАВЛОВИЋ, Момчило, 1959-
Савезничка бомбардовања 1944. године - 60 година касније / Момчило Павловић. - Summary. У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 44 (2004), стр. 27-46.
160
ПЕЈЧИЋ, Јован
Дух запада, геније православља : Милан Ракић и српско дипломатско наслеђе о Косову и Метохији до 1905. године / Јован Пејчић. - Напомене. - Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 44 (2004), стр. 75-106.
161
ПЕКОВИЋ, Мирко, 1968-
Параћинска културна група и њен однос према суседним културама / Мирко Пековић. -Напомене. - Библиографија. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 48 (2008), стр. 29-48.
162
ПЕТКОВИЋ, Владимир, 1987-
Грчке ратне операције у Првом балканском рату / Владимир Петковић. - Илустр. - Напомене. -Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 53 (2013), стр. 151-168.

163
ПЕТРОВИЋ, Владимир П.
Римски пут Naissus-Lissus / Владимир П. Петровић. - Геогр. карте. - Напомене. - Summary. -Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 46 (2006), стр. 17-38.
164
ПЕТРОВИЋ, Јелена
Јавни објекти Јована Илкића, архитекте краљевине Србије / Јелена Петровић. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 46 (2006), стр. 311-336.
165
ПЕТРОВИЋ, Милутин
Развој ветеринарске медицинске службе у Јабланичком округу у средњем веку / Милутин Петровић, Јелена Алексић, Милош М. Петровић. - Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 73-80.
166
ПЕТРОВИЋ, Тихомир
Драгутин М. Ђорђевић као сакупљач усмених приповедака / Тихомир Петровић. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 371-376.
167
ПЕТРОВИЋ, Хаџи-Радомир, 1939-
Дуборезни крст српског мајстора јеромонаха Стефана, ктитора патријарха Пајсеја из 1626. године у манастиру Грачаници на Косову / Хаџи-Радомир Петровић. - Илустр. - Напомене. -Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 51 (2011), стр. 77-96.
168
ПЕТРОВИЋ, Хаџи-Радомир, 1939-
Крст мајстора Никодима јеромонаха из 1564-1565. године у Скопском музеју / Хаџи-Радомир Петровић. - Илуст. - Summary. - Напомене.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 279-288.
169
ПЕТРОВИЋ, Хаџи-Радомир, 1939-
Сведочења историчара Милоша С. Милојевића о Манастиру Девичу код Србице на Косову / Хаџи-Радомир Петровић. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 52 (2012), стр. 45-57.
170
ПЕШИЋ, Јулијана, 1963-
Археолошка истраживања некрополе на локалитету „Тапан“ у Печењевцу / Јулијана Пешић, Смиља Јовић. - Граф. прикази. - Напомене. - Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 46, стр. 41-92.
171
ПЕШИЋ, Јулијана, 1963-
Грнчарија са некрополе у Малој Копашници : ископавања 1960-1964 / Јулијана Пешић. -Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 45 (2005), стр. 37-83.

172
ПЕШИЋ, Јулијана, 1963-
Керамички калуп са представом Аполона и Марсије / Јулијана Пешић. - Илустр. - Напомене. -Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 51 (2011), стр. 39-52.
173
ПЕШИЋ, Јулијана, 1963-
Некропола спаљених покојника у Малој Копашници / Јулијана Пешић. - Илустр. - Напомене. -Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 50 (2010), стр. 45-58.
174
ПЈЕВАЦ, Јелена, 1981-
Храм Рођења Пресвете Богородице у селу Ратаје / Јелена Пјевац. - Фотогр. - Напомене. -
Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 52 (2012), стр. 185-200.
175
ПЈЕВАЦ, Јелена, 1981-
Храм Светог Николе у Владичином Хану / Јелена Пјевац. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 50 (2010), стр. 125-136.
176
ПО, Беноа, 1990-
Мисија генерала Поа у Источној Европи 1915. године / Беноа По. - Упоредо срп. текст и франц. превод.. - Кезише. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 53 (2013), стр. 195-204.
177
ПОПОВИЋ, Иван Б.
Ранији смештајни потенцијал у различитим рецептивима Лесковца и околине : прилог познавању материјалне базе туризма јужног Поморавља / Иван Б. Поповић, Татјана Стојановић. - Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070.. - Бр. 45 (2005), стр. 425-436.
178
ПОПОВИЋ, Љубодраг, 1934-
Пописи становништва у лесковачком крају / Љубодраг Поповић. - Табеле. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 27-44.
179
ПОПОВИЋ, Љубодраг, 1934-
Пописи становништва у лесковачком крају. 2 / Љубодраг Поповић. - Табеле. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 52 (2012), стр. 111-122.
180
ПОПОВИЋ, Љубодраг, 1934-
Привреда и финансије Лесковца у 1912/13. години / Љубодраг Поповић. - Илустр. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 53 (2013), стр. 127-150.
181
ПРОКОПОВИЋ, Живојин, 1947-
Прва самостална изложба Милана Врбића у Сиску /Живојин Прокоповић. - Фотогр. -Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 51 (2011), стр. 215-234.

182
ПРОКОПОВИЋ, Живојин, 1947-
Прокопије Гребенаревић / Живојин Прокоповић. - Илуст. - Summary. - Напомене.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 419-428.
183
ПРОКОПОВИЋ, Живојин, 1947-
Сликарство Јована Бијелића : из збирке слика Народног музеја у Лесковцу / Живојин Прокоповић. - Слике. - Напомена. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 44 (2004), стр. 189-217.
184
ПРОКОПОВИЋ, Живојин, 1947-
Сликарство у Лесковцу педесетих / Живојин Прокоповић. - Илустр. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 135-150.
185
ПРОКОПОВИЋ, Живојин, 1947-
Сликарство у Лесковцу шездесетих / Живојин Прокоповић. - Илустр. - Напомене. - Summary. -Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 50 (2010), стр. 373-400.
186
ПРОСЕН, Милан
Сарадња архитекте Григорија Самојлова са породицом Теокаровић / Милан Просен. -Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070.. - Бр. 45 (2005), стр. 99-113.
187
РАДИВОЈЕВИЋ, Мирослав
Неоосманизам као правац Турске спољне политике / Мирослав Радивојевић. - Приказ: Дарко Танасковић: Неоосманизам, доктрина и спољнополитичка пракса, Београд, 2011.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 52 (2012), стр. 407-410.
188
РАДИВОЈЕВИЋ, Мирослав
Стара Србија - извориште српског идентитета / Мирослав Радивојевић. - Приказ: Славенко Терзић: Стара Србија (XIX-XX век) : драма једне цивилизације : Рашка, Косово и Метохија, Скопско-тетовска област, Нови Сад - Београд, 2012.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 53 (2013), стр. 315-318.
189
РАЈКОВИЋ, Слађана, 1964-
Градска кућа / Слађана Рајковић.- Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070.. - Бр. 45 (2005), стр. 163-181.
190
РАЈКОВИЋ, Слађана, 1964-
Накит из Етнолошке збирке Народног музеја у Лесковцу : пафте, тепелуци и наруквице / Слађана Рајковић. - Фотогр. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 51 (2011), стр. 419-438.
191
РАЈКОВИЋ, Слађана, 1964-
Пешкир у традиционалној култури лесковачког краја / Слађана Рајковић. - Илустр. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 50 (2010), стр. 169-180.

192
РАЈКОВИЋ, Слађана, 1964-
Погребни обичаји у селима Грделичке клисуре : село Кораћевац / Слађана Рајковић. - Илуст. -Summary. - Напомене.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 327-348.
193
РАКИЋ, Зоран, 1962-
Међукултурно комуницирање и међуидентитетско споразумевање у турском Лесковцу као компонента историјског наслеђа / Зоран Ракић. - Напомене. - Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 52 (2012), стр. 57-85.
194
РАКИЋ, Хранислав А., 1928-
Делегати оснивачког конгреса Комунистичке партије Србије о Србији / Хранислав Ракић. -Напомене. - Summary. - Bibliografija.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 46 (2006), стр. 245-266.
195
РАКИЋ, Хранислав А., 1928-
Друштвено-политичка активност професора Богољуба Горуновића / Хранислав Ракић. -Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070.. - Бр. 45 (2005), стр. 149-154.
196
РАКИЋ, Хранислав А., 1928-
Записи ратника Јордана Ђ. Стевановића Цекавачког од 27. децембра 1914. године до 20. децембра 1918. године / Хранислав Ракић. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 44 (2004), стр. 445-465.
197
РАКИЋ, Хранислав А., 1928-
Културни-историјска баштина у радовима Драгољуба М. Трајковића / Хранислав А. Ракић. -Библиографија. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 311-322.
198
РАКИЋ, Хранислав А., 1928-
Лесковачки и врањски крај у устанку 1941. године / Хранислав А. Ракић. - Напомене. -Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 52 (2012), стр. 201-220.
199
РАКИЋ, Хранислав А., 1928-
Неколико фрагмената из историјске прошлости Печењевца / Хранислав Ракић. - Напомене. -Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 51 (2011), стр. 137-162.
200
РАКИЋ, Хранислав А., 1928-
Парламентарни и општински избори у Печењевцу 1931-1938. године / Хранислав А. Ракић. -Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 50 (2010), стр. 261-272.
201
РАКИЋ, Хранислав А., 1928-
Прва масовна ратна радна акција сече дрва на Црном врху : (14/15. јануар - 5. април 1945) / Хранислав Ракић. - Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 121-136.

202
РАКИЋ, Хранислав А., 1928-
Сарадња проф. др Милана Миладиновића са Народним музејом у Лесковцу / Хранислав Ракић. - Библиографија радова Милана М. Миладиновића. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 44 (2004), стр. 183-188.
203
РАКИЋ, Хранислав А., 1928-
Учешће бораца Лесковачке Мораве и Бабичке горе у Првом балканском рату 1912., у саставу Другог пешадијског пука „Књаз Михаило“ / Хранислав А. Ракић. - Напомене. - Summary. -Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 53 (2013), стр. 119-126.
204
РАКИЋ, Хранислав А., 1928-
Учешће ученика Лесковачке гимназије и др Мориса Шапијеа, швајцарца, у балканским ратовима (1912-1913) / Хранислав Ракић. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 48 (2008), стр. 143-148.
205
РАКИЋ, Хранислав А., 1928-
Хроника са доста нејасноћа / Хранислав Ракић. - Приказ: Борисав Динић: Чекмин, Београд. 2009.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 51 (2011), стр. 473-478.
206
РЕСАН, Бранкица, 1973-
Бранислав Брборић : (1. II 1940. - 4. V 2005.) / Бранкица Ресан. - Фотогр.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 405-407.
207
РИСТИЋ, Вукадин, 1930-
Почеци и развој здравствене службе у лесковачком крају / Вукадин Ристић. - Напомене. -Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 52 (2012), стр. 85-102.
208
САМОКАЛ-Јовановић, Александра, 1966-
Настанак и развој тривијалног романа у Србији / Александра Самокал Јовановић. - Напомене. -Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 52 (2012), стр. 375-386.
209
СЕЛИНИЋ, Слободан, 1975-
Једна жртва Информбироа са југа Србије : случај Димитрија Димитријевића у Чехословачкој 1950. године / Слободан Селинић. - Илуст. - Summary. -Напомене.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 147-156.
210
СЕЛИНИЋ, Слободан, 1975-
Подржавање лесковачке индустрије : 1945-1946 / Слободан Селинић. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 233-248.
211
СЕЛИНИЋ, Слободан, 1975-
Посета Јосипа Броза Лесковцу 1953. године / Слободан Селинић. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 51 (2011), стр. 329-342.

212
СЛАВКОВИЋ, Божица, 1987-
Рад Призренске богословије 1929-1937. године / Божица Славковић. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 53 (2013), стр. 293-304.
213
СТАМБОЛИЈА, Небојша, 1982-
Команда Српске државне страже Округа лесковачког : 1942-1944. / Небојша Стамболија. -Табеле. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 53 (2013), стр. 305-312.
214
СТАМЕНКОВИЋ, Александра, 1984-
Градитељска баштина Сурдулице / Александра Стаменковић. - Фотогр. - Напомене. -Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 51 (2011), стр. 197-214.
215
СТАМЕНКОВИЋ, Александра, 1984-
Ханзенатски елементи у архитектури Цркве Светог Георгија у Сурдулици / Александра Стаменковић. - Илустр. - Напомене. - Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 53 (2013), стр. 267-276.
216
СТАМЕНКОВИЋ, Соња
Милутин Гарашанин и изучавање античког наслеђа Лесковачке котлине : о белешкама са рекогносцирања М. Грашанина из 1951. године / Соња Стаменковић. - Илустр. - Summary. -Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 51 (2011), стр. 67-76.
217
СТАМЕНКОВИЋ, Соња
Трагови античке привреде на простору Лесковачке котлине / Соња Стаменковић. - Илуст. -Summary. - Напомене. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 219-238.
218
СТАНКОВИЋ, Драгић, 1910-
Био сам учесник / Драгић Станковић.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 46 (2006), стр. 373-417.
219
СТАНКОВИЋ, Милош
Црква Светог Николе у селу Шапранце / Милош Станковић. - Илустр. - Напомене - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 349-360.
220
СТЕФАНОВИЋ, Тадија, 1984-
Градитељска делатност руског архитекте емигранта Василија Фјодоровича фон Баумгартена на југу Србије између два светска рата / Тадија Стефановић. - Илуст. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 289-300.
221
СТЕФАНОВИЋ, Тадија, 1984-
О архитектури спомен-чесме палим за отаџбину у Власотинцу / Тадија Стефановић. - Илустр. -Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 121-134.

222
СТОЈАНОВИЋ, Данијела, 1981-
Педагошки значај музеја и облици сарадње са основним школама / Данијела Стојановић. -Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 52 (2012), стр. 327-338.
223
СТОЈАНОВИЋ, Иван, 1978-
Визија носталгије : између сећања и стварности / Иван Стојановић - Summary. -Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070.. - Бр. 45 (2005), стр. 239-256.
224
СТОЈАНОВИЋ, Иван, 1978-
Конзерваторски поступак приликом транспорта историјско-уметничких дела / Иван Стојановић. - Граф. прикази, фотогр. - Византија, раскош и свакодневни живот - изложба у Уметничко-изложбеној галерији Савезне Републике Немачке у Бону од 26. фебруара до 13. јуна 2010. године. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 52 (2012), стр. 295-314.
225
СТОЈАНОВИЋ, Иван, 1978-
Конзервација наушница из археолошке збирке Народног музеја у Лесковцу са сачуваним, делимично сачуваним металним језгром и без њега / Иван Стојановић. - Илустр. - Напомене. -Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 50 (2010), стр. 85-112.
226
СТОЈАНОВИЋ, Иван, 1978-
Конзервација осам бронзаних предмета из археолошке збирке Народног музеја у Лесковцу : (локалитет „Тапан“ у Печењевцу) / Иван Стојановић. - Напомене. - Библиографија. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 48 (2008), стр. 313-320.
227
СТОЈАНОВИЋ, Иван, 1978-
Техника ретуша стручњака са Института „Palazzo Spinelli“ у одељењу за рестаурацију уметничких дела Народног музеја у Београду / Иван Стојановић. - Напомене. - Библиографија. -Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 44 (2004), стр. 219-230.
228
СТОЈАНОВИЋ, Марко, 1962-
Споменик на Зебрњаку - различита тумачења једне архитектуре / Марко Стојановић. - Илустр. - Напомене. - Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 53 (2013), стр. 233-244.
229
СТОЈАНОВИЋ, Ненад
Лесковац - регионални центар / Ненад Стојановић. - Напомене. - Библиографија. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 44 (2004), стр. 313-338.
230
СТОЈАНОВИЋ, Срђан, 1961-
Маркетинг и публика у музејима / Срђан Стојановић. - Табеле. - Напомене. - Summary. -Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 52 (2012), стр. 315-326.

231
СТОЈАНОВИЋ, Хаџи Драгољуб
Православна црква у селу Рафуна / Хаџи Драгољуб Стојановић - Никац . - Summary. -Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 45 (2005), стр. 299-342.
232
СТОЈАНОВИЋ, Хаџи Драгољуб
Прославе пробоја солунског фронта / Хаџи Драгољуб Стојановић Никац. - Илустр. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 48 (2008), стр. 149-184.
233
СТОЈАНЧЕВИЋ, Владимир, 1923-
Борислава Лилић : (1946-2010) / Владимир Стојанчевић. - Фотогр.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 51 (2011), стр. 491-496.
234
СТОЈАНЧЕВИЋ, Владимир, 1923-
Из преписке адвоката Јована Јовановића и универзитетског професора Јована Трифуноског / Владимир Стојанчевић. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 101-104.
235
СТОЈАНЧЕВИЋ, Владимир, 1923-
Једна ретка књига штампана у Лесковцу крајем 19. века / Владимир Стојанчевић. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 51 (2011), стр. 133-136.
236
СТОЈАНЧЕВИЋ, Владимир, 1923-
Лесковачки кнез Момир Стојановић и Лесковчани у Првом српском устанку / Владимир Стојанчевић. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 50 (2010), стр. 153-158.
237
СТОЈАНЧЕВИЋ, Владимир, 1923-
Неизвршени планови око изградње трансферзалне железничке мреже око Лесковца с почетка 20. века / Владимир Стојанчевић. - Фотогр. - Према брошури инж. Пере Миленковић: Железнице у округу Врањском, Врање, 1926, стр. 59. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 52 (2012), стр. 149-154.
238
СТОЈАНЧЕВИЋ, Владимир, 1923-
Ослобођење Метохије 1912. године / Владимир Стојанчевић. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 53 (2013), стр. 87-92.
239
СТОЈИЉКОВИЋ, Слободан
Ђачка позоришта у лесковачкој гимназији до 1941. године / Слободан Стојиљковић. -Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 46 (2006), стр. 147-159.
240
СТОЈИЉКОВИЋ, Слободан
Оснивање и прве године рада Градског одбора Друштва економиста Србије у Лесковцу / Слободан Стојиљковић. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 52 (2012), стр. 275-294.

241
СТОЈИЋ, Милорад, 1947-
Културна стратиграфија археолошког локалитета Хисар у Лесковцу / Милорад Стојић, Јулијана Пешић, Смиља Јовић. - Илустр. - Напомене. - Библиографија. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 29-40.
242
СТОЈИЋ, Милорад, 1947-
Однос средњег Подунавља и басена Јужне Мораве у гвоздено доба I (приближно 1350-1100. године пре н. е.) на основу металних налаза са локалитета Хисар у Лесковцу / Милорад Стојић. -Илустр. - Напомене. - Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - 0459-1070. - Бр. 51 (2011), стр. 9-30.
243
СТОЈИЋ, Милорад, 1947-
Секира - скиптар из села Кукуловац код Лесковца / Милорад Стојић. - Илустр. - Напомене.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 46 (2006), стр. 39-40.
244
СТОЈКОВИЋ, Живан, 1937-
Добрица Ћосић у ратном издању листа „Млади борац“ / Живан Стојковић. - Summary. -Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070.. - Бр. 45 (2005), стр. 155-161.
245
СТОЈКОВИЋ, Живан, 1937-
„Дражa је надмудрио Тита“ - одговорност за изговорену реч / Живан Стојковић. - Summary. -Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 44 (2004), стр. 161-181.
246
СТОЈКОВИЋ, Живан, 1937-
Импресије о поставци Народног музеја у Лесковцу 1974-2011. године / Живан Стојковић. -Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 52 (2012), стр. 361-374.
247
СТОЈКОВИЋ, Живан, 1937-
Ка бољем стандарду старијих лица / Живан Стојковић. - Приказ: Вукадин Ристић, Милан Леви: Квалитет живота особа старијег животног доба, Лесковац, 2010. У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 51 (2011), стр. 483-485.
248
СТОЈКОВИЋ, Живан, 1937-
Културна панорама Лесковца првих година после ослобођења / Живан Стојковић. - Summary. -Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 289-302.
249
СТОЈКОВИЋ, Живан, 1937-
Културна панорама Лесковца првих година после ослобођења. (2) / Живан Стојковић. -Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 137-146.
250
СТОЈКОВИЋ, Живан, 1937-
Културна панорама Лесковца првих година после ослобођења. 3 / Живан Стојковић. - Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 50 (2010), стр. 339-352.

251
СТОЈКОВИЋ, Живан, 1937-
Културна панорама Лесковца IV : културне активности у првој послератној години / Живан Стојковић. - Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 51 (2011), стр. 173-190.
252
СТОЈКОВИЋ, Живан, 1937-
Никола П. Илић: Руски емигранти у лесковачком крају после 1917. године / Живан Стојковић. У: Лесковачки зборник. - !88К 0459-1070. - Бр. 44 (2004), стр. 471-473.
253
СТОЈКОВИЋ, Живан, 1937-
Окружни народноослободилачки одбор Лесковца 1945. године / Живан Стојковић. - Summary. У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 46 (2006), стр. 233-244.
254
СТОЈКОВИЋ, Живан, 1937-
Прилози Николе Цветковића о ратним листовима у партизанским јединицама / Живан Стојковић. - Библиографија. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 48 (2008), стр. 217-222.
255
СТОЈКОВИЋ, Живан, 1937-
Српски социјалисти о балканским ратовима / Живан Стојковић. - Напомене. - Резюме. У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 53 (2013), стр. 181-194.
256
СТОЈКОВИЋ, Јован
Административно-територијалне промене у општини Бујановац / Јован Стојковић. - Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070.. - Бр. 45 (2005), стр. 343-366.
257
СУБОТИЋ, Гојко
Доба светлости : беседа на отварању изложбе Доба светлости, у Лесковцу, 15. јануар 2008. / Гојко Суботић.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 48 (2008), стр. 451-454.
258
ТАПАВИЧКИ, Милица
Археолошки паркови и музеји на отвореном / Милица Тапавички. - Илустр. - Напомене. -Библиографија. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 48 (2008), стр. 291-312.
259
ТАСИЋ, Димитрије
Николај Тимченко : (1934-2004) / Димитрије Тасић.- Фотогр.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 45 (2005), стр. 441-444.
260
ТАСИЋ, Дмитар, 1973-
Оснивање и рад јединица Народне одбране у јужној Србији 1944-1945. године / Дмитар Тасић. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 51 (2011), стр. 299-314.
261
ТАСИЋ, Драган
Култура и друштвене теме у „Лесковачком гласнику“ 1933. године / Драган Тасић. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 44 (2004), стр. 111-142.

262
ТАСИЋ, Драган
Народна библиотека „Радоје Домановић“ у годиштима „Наше речи“ 1944-1980 / Драган Тасић. -Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 45 (2005), стр. 401-424.
263
ТАСИЋ, Живојин, 1956-
Мануелни и компјутеризован систем музејске документације / Живојин Тасић. - Граф. прикази. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 51 (2011), стр. 439-446.
264
ТАСИЋ, Живојин, 1956
Примерак „Црквеног гласника“ из 1887. године / Живојин Тасић. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 44 (2004), стр. 65-74.
265
ТИМЧЕНКО, Николај, 1934-2004
Историја и поезија / Николај Тимченко. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 46 (2006), стр. 341-344.
266
ТОДОРОВ, Јасмина
Прилог познавању архитектуре цркве Св. Јована Крститеља у Грделици / Јасмина Тодоров. -Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 45 (2005), стр. 115-126.
267
ТОДОРОВИЋ, Ивица, 1971-
Прилог разматрању основних савремених проблема српског југа и српског истока –„унутрашњи аспекти“ / Ивица Тодоровић. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 51 (2011), стр. 370-394.
268
ТОДОРОВИЋ, Ивица, 1971-
Резултати нових етнолошких истраживања српског југа / Ивица Тодоровић. - Напомене. -Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 13-26.
269
ТОЈАГА, Љиљана
Пешкири из збирке Народног музеја : реч на отварању изложбе (Младенци 2008) / Љиљана Тојага.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 48 (2008), стр. 457-458.
270
ТРАЈКОВИЋ, Верољуб
Двадесет година научног скупа културно-историјских баштина југа Србије : поздравна реч на 11. сесији Скупа / Верољуб Трајковић.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 7-10.
271
ТРАЈКОВИЋ, Верољуб
Основна школа орашачка у време окупације : 1941-1944. / Верољуб Трајковић. - Напомене. -Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 44 (2004), стр. 149-159.

272
ТРАЈКОВИЋ, Ива
Сточарство на Чемернику / Ива Трајковић. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 44 (2004), стр. 253-274.
273
ТРАЈКОВИЋ, Милан Ж., 1989-
„Наше стварање“ - књижевно огледало Лесковца : (1953-1963) / Милан Ж. Трајковић. - Табеле. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 52 (2012), стр. 261-274.
274
ТРАЈКОВИЋ, Милан Ж., 1989-
План објекта здравствено-рекреативног туризма среза Лесковац 1966. године / Трајковић Ж. Милан. - Граф. прикази. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 50 (2010), стр. 363-372.
275
ТРАЈКОВИЋ, Милан Ж., 1989-
Прилози за биографију проте Драгутина М. Ђорђевића / Милан Ж. Трајковић. - Фотогр., граф. прикази. - Напомене. - Резюме. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 51 (2011), стр. 395-404.
276
ТУРОВИЋ, Добросав Ж., 1935-
Зимовање херцеговачких Срба, колониста, у Лесковцу и рударском црквеном конаку 1889. године / Добросав Туровић. - Табеле. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 52 (2012), стр. 103-110.
277
ТУРОВИЋ, Добросав Ж., 1935-
Медвеђска Народна школа : 1888-1912 / Добросав Туровић. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 46 (2006), стр. 127-140.
278
ТУРОВИЋ, Добросав Ж., 1935-
О женама учесницама Топличког устанка у Лесковачком зборнику / Добросав Туровић. -Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 51 (2011), стр. 191-196.
279
ТУРОВИЋ, Добросав Ж., 1935-
Припреме за Први балкански рат у Јабланичком срезу и гранични сукоби 1912. године / Добросав Ж. Туровић. - Илустр. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 53 (2013), стр. 93-118.
280
ТУРОВИЋ, Добросав Ж., 1935-
Прихват и смештај Прве српске армије и француске војске у Лесковцу после пробоја Солунског фронта : поводом 90. година пробоја Солунског фронта и ослобађања Лесковца / Добросав Ж. Туровић. - Граф. прикази. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 81-92.
281
ТУРОВИЋ, Добросав Ж., 1935-
Прослављени српски пук / Добросав Туровић. - Приказ: Мирко Добричанин: Топлићки гвоздени пук „Кназ Михаило“, Београд, 2012.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 53 (2013), стр. 313-314.

282
ТУРОВИЋ, Добросав Ж., 1935-
Проф. др Димитрије Кулић / Добросав Туровић. - Фотогр.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 44 (2004), стр. 477-479.
283
ТУРОВИЋ, Добросав Ж., 1935-
Проф. др Милорад Васовић : (1926-2005) / Добросав Туровић. - Фотогр.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 45 (2005), стр. 445-446.
284
ЋИРИЋ, Јасмина С.
Западно прочеље цркве Богородице Љевишке у Призрену : елементи фасадног обликовања / Јасмина С. Ћирић. - Илустр. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 151-160.
285
ЋИРИЋ, Јасмина С.
Појава значајног корпуса / Јасмина С. Ћирић. - Приказ: В. Кордић: Споменици монументалне српске архитектуре XIV века у Повардарју, Београд, 2003. - Напомене.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 46 (2006), стр. 419-424.
286
ФИЛИЋ, Милорад, 1961-
Писци и књиге у старој Србији у XIX и почетком XX века : биографија, библиографија и одабрани прилози / Милорад Филић. - Фотогр. - Напомене. - Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 52 (2012), стр. 27-44.
287
ХАЏИ Танчић, Саша, 1948-
У дослуху са Европском културом / Саша Хаџи Танчић. - Приказ: Душан Јањић: Француски клуб у Лесковцу 1919-1941, Лесковац, 2006.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 48 (2008), стр. 443-446.
288
ХРАБАК, Богумил, 1927-
Прилог привредној историји Лесковца 1919-1931. године / Богумил Храбак. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 50 (2010), стр. 207-216.
289
ЦВЕТКОВИЋ, Јовица М.
Однос грађана општине Лесковац према локалном јавном сектору / Јовица Цветковић, Валентина Вукосављевић-Павловић. - Граф. прикази. - Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 46 (2006), стр. 345-372.
290
ЦВЕТКОВИЋ, Јовица М.
Социо-економски положај Лесковца у Србији / Јовица М. Цветковић. - Библиографија. -Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 44, стр. 275-311.
291
ЦВЕТКОВИЋ, Јовица М.
Социо-економски положај општине Лесковац у периоду транзиције (2000-2006. г.) / Јовица Цветковић. - Граф. прикази, табеле. - Напомене. - Библиографија. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 48 (2008), стр. 321-350.

292
ЦВЕТКОВИЋ, Никола
Самоуки песник, сељак Милут Милатовић / Никола Цветковић. - Напомене. - Summary. У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 349-370.
293
ЦВЕТКОВИЋ, Срђан, 1972-
Књига стељаних 1944/1945. - Југ Србије : жртве комунистичког терора после 12. септембра 1944. у Јабланичком округу / Срђан Цветковић, Момчило Павловић. - Илустр. - Напомене. -Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 51 (2011), стр. 447-468.
294
ЦВЕТКОВИЋ, Срђан, 1972-
Репресија на југу Србије после ослобођења 1944. с посебним освртом на Лесковац и околину / Срђан Цветковић. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 209-232.
295
ЦВЕТКОВИЋ, Срђан, 1972-
Случај Благоја Тасића Куце : прилог истраживању ликвидације „класних непријатеља“ у Лесковцу за време револуционарног терора 1944-1945. / Срђан Цветковић. - Граф. прикази. -Summary. - Напомене.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 157-172.
296
ЦВЕТКОВИЋ, Томислав
Стаменковићи - романтичари слободе / Томислав Цветковић. - Фотогр. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 46 (2006), стр. 215-224.
297
ЦЕРАНИЋ, Милица
Светозар Ивачковић : проблеми истраживања / Милица Церанић. - Илустр. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 181-186.
298
ЦРВЕНКОВИЋ, Биљана С., 1974-
Споменици у историји конструкције памћења и грађења колективног идентитета : на примерима споменичког наслеђа југоистока Србије / Биљана С. Црвенковић, Ђорђе Стошић. -Илустр. - Напомене. - Summary. - Библиографија.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 53 (2013), стр. 245-266.
299
ЦАЛТО, Давор
Компаративна анализа нереске фреске Оплакивања Христа и истоимене Ђотове слике из капеле Скровењи / Давор Цалто. - Илустр. - Напомене. - Библиографија. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 73-89.

Регистар аутора

Адић, Весна **1**
Александрић, Мирослав **2**
Алексић, Јелена (1980-) **165**

Баван, Бернар (1950-) **3, 4**
Bavant, Bernard види Баван, Бернар (1950-)

Бецић, Иван М. (1967-) **5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20**
Богдановић, Недељко **21**
Богојевић, Ана **22**
Бојић, Душица **23**
Бонџић, Драгомир (1973-) **24, 25, 26**
Борозан, Игор (1973-) **27, 28**
Брборић, Иван (1976-) **29**
Бугарски, Иван (1975-) **30**
Булатовић, Александар (1973-) **31, 32, 33, 34, 35, 36**

Васић, Мирољуб (1934-) **37, 38, 39, 40, 41, 42**
Видосављевић, Драган Д. **43**
Влаисављевић, Марина **44**
Војиновић, Станиша **45**
Вукосављевић-Павловић, Валентина **289**

Гавриловић, Анђела **47**
Гавриловић, Љиљана **48** Г
ашић, Ранка (1965-) **49**
Грујић, Ангелина (1970-) **50**

Даутовић, Вук Ф. (1977-) **51**
Денић, Сунчица **52**
Деспотовић, Јован **53, 54**
Димитријевић, Бојан Б. (1968-) **55**
Димитријевић, Сергије (1912-1987) **56**
Димић, Бранко **57, 58, 59, 60**
Динчић, Часлав (1952-) **61, 62, 63**
Дрљевић, Марија **64**
Думић, Оливера (1954-) **66**

Ђокић, Небојша (1958-) **65, 66, 67**
Ђорђевић, Виолета **68**
Ђорђевић, Ђурђа **69**
Ђорђевић, Милош (1954-) **70, 71**

Женарју, Ивана (1984-) **72, 73**
Животић, Александар (1981-) **74**
Жугић, Радмила **75**
Жутић, Никола С. **76**

Зарић, Ирена **77**
Здравковић, Слађана (1989-) **78, 79, 80, 81, 82, 83, 84**
Златановић, Момчило **85**
Златановић, Нинослав **86, 87**

Иванић, Бранка **88**
Иванишевић, Вујадин (1958-) **3, 4, 89, 90, 91, 92**
Илић, Марија (1978-) **93**

Илић, Никола П. **94, 95, 96, 97**
Јанакова, Маре **98**
Јанков, Татјана **99, 100**
Јањић, Душан А. (1937-) **101, 102, 103, 104, 105, 106, 107**
Јашовић, Голуб **108**
Јовановић, Александра Самокал- види Самокал-Јовановић, Александра (1966-)
Јовановић, Владан **109**
Јовановић, Зоран М. **110**
Јовановић, Мирослав **111**
Јовановић, Слободан **112, 113**
Јовановић, Таса **114**
Јовић, Смиља (1956-) **31, 35, 115, 170, 241**
Јоцић, Мирослава **116**

Кадијевић, Александар (1963-) **117, 118, 119, 120, 121, 122, 123**
Капуран, Александар (1965-) **36, 124, 125, 126**
Клеут, Иван **127**
Костић, Ана **128**
Костић, Нина (1968-) **129**
Коцић, Данило **130**
Куртић, Тане **131, 132**

Лилић, Борислава (1946-2010) **133, 134, 135, 136**

Марковић, Иван Р. **137**
Медовић, Александар **138**
Милановић, Јасмина (1963-) **139**
Милинковић, Михаило (1954-) **140**
Миловановић, Гојко **141**
Миљковић, Јован С. **142, 143, 144, 145, 146**
Михаиловић, Драгослав **147**

Недељковић, Вук **148**
Недељковић, Славиша (1966-) **149**
Нешић, Ирина (1976-) **150**
Николић, Коста (1963-) **151**
Ниношевић, Мира (1958-) **152, 153**
Новаков, Александра **154**
Огњевић, Тамара **155, 156, 157**
Павловић, Валентина Вукосављевић- види Вукосављевић-Павловић, Валентина
Павловић, Момчило (1959-) **155, 158, 159, 293**
Pau, Benoit види По, Беноа (1990-)
Пејчић, Јован **160**
Пековић, Мирко (1968-) **161**
Петковић, Владимир (1987-) **162**
Петровић, Владимир П. **163**
Петровић, Јелена **164**
Петровић, Милош М. **165**
Петровић, Милутин **165**

Петровић, Тихомир **166**
Петровић, Хаџи-Радомир (1939-) **167, 168, 169**
Пешић, Јулијана (1963-) **170, 171, 172, 173, 241**
Пјевац, Јелена (1981-) **174, 175**
По, Беноа (1990-) **176**
Поповић, Иван Б. **177**
Поповић, Љубодраг (1934-) **178, 179, 180**
Прокоповић, Живојин (1947-) **181, 182, 183, 184, 185**
Просен, Милан **186**

Радивојевић, Мирослав **187, 188**
Рајковић, Слађана (1964-) **189, 190, 191, 192**
Ракић, Зоран (1962-) **193**
Ракић, Хранислав А. (1928-) **194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205**
Ресан, Бранкица (1973-) **50, 206**
Ристић, Вукадин (1930-) **207**

Самокал-Јовановић, Александра (1966-) **208**
Селинић, Слободан (1975-) **209, 210, 211**
Славковић, Божица (1987-) **212**
Стамболија, Небојша (1982-) **213**
Стаменковић, Александра (1984-) **214, 215**
Стаменковић, Соња (1977-) **89, 91, 216, 217**
Станковић, Драгић (1910-) **218**
Станковић, Милош **219**
Стефановић, Тадија (1984-) **220, 221**
Стојановић, Данијела (1981-) **222**
Стојановић, Иван (1978-) **223, 224, 225, 226, 227**
Стојановић, Марко (1962-) **228**
Стојановић, Ненад **229**
Стојановић, Срђан (1961-) **230**
Стојановић, Татјана **177**
Стојановић, Хаџи Драгољуб **231, 232**
Стојанчевић, Владимир (1923-) **233, 234, 235, 236, 237, 238**
Стојиљковић, Слободан **239, 240**
Стојић, Милорад (1947-) **241, 242, 243**
Стојковић, Живан (1937-) **244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255**
Стојковић, Јован **256**
Стошић, Ђорђе С. (1973-) **298**
Суботић, Гојко **257**

Тапавички, Милица **258**
Тасић, Димитрије **259**
Тасић, Дмитар (1973-) **260**
Тасић, Драган **261, 262**
Тасић, Живојин (1956-) **263, 264**
Тимченко, Николај (1934-2004) **265**
Тодоров, Јасмина **266**
Тодоровић, Ивица (1971-) **267, 268**

Тојага, Љиљана **269**
Трајковић, Верољуб **270, 271**
Трајковић, Ива **272**
Трајковић, Милан Ж. (1989-) **273, 274, 275**
Туровић, Добросав Ж. (1935-) **276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283**

Ћирић, Јасмина С. 284, **285**

Филић, Милорад (1961-) **286**

Хаџи Танчић, Саша (1948-) **287**
Храбак, Богумил (1927-) **288**

Цветковић, Јовица М. **289, 290, 291**
Цветковић, Никола **292**
Цветковић, Срђан (1972-) **293, 294, 295**
Цветковић, Томислав **296**
Церанић, Милица **297**
Црвенковић, Биљана С. (1974-) **298**

Цалто, Давор **299**

IN MEMORIAM

АНДРЕЈ МИТРОВИЋ
1937 – 2013.

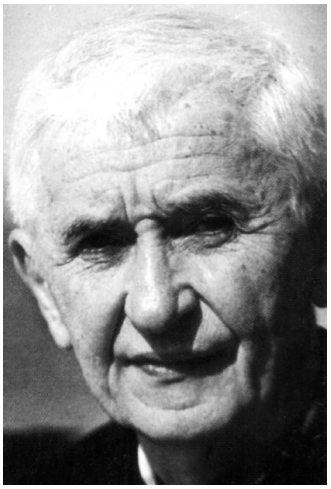

Андреј Митровић

Андреј Митровић, рођен је 17. априла 1937. године у Крагујевцу. Основну и средњу школу завршио је у месту рођења. На Филозофском факултету у Београду дипломирао је историју 1961. године. Магистарски рад на тему: „Априлски преговори о јадранском питању на Конференцији мира 1919. године“ одбранио је 1964. године на Филозофском факултету, где је и докторирао са дисертацијом: „Делегација Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Конференцији мира 1919-1920“. Од 1961. стекао је сва Универзитетска звања од асистената до редовног професора, 1980. године.

Дописни члан Српске академије наука и уметности постао је 1988. године, а за члана Црногорске академије наука и умјетности изабран је 2006. године. Члан је Удружења књижевника Србије по позиву. Боравио је на специјализацији у Немачкој и Риму. Био је уредник и оснивач више стручних часописа; један је од оснивача Удружења за друштвену историју, а више године уређивао је *Историјски гласник* Србије. За књигу *Време нетрпељивих* добио је Октобарску награду града Београда. Био је члан уређивачког одбора *Историје српског народа* у издању Српске академије наука и уметности и уредник шесте књиге.

Андреј Митровић учествовао је на многим научним скуповима, држао предавања на универзитетима у Немачкој, Италији, Аустрији, Великој Британији, Француској, Швајцарској, Сједињеним Америчким Државама, Грчкој и другим земљама, као и у свим републикама бивше СФРЈ. Аутор

је више телевизијских емисија, попут серије „Време нетрпељивих“. Престижну Хердерову награду за допринос историографији добио је 2001. године, као и медаљу „Константин Јиречек“ Друштва за Југоисточну Европу из Минхена 2004. године.

Објављивао је чланке и расправе на немачком, енглеском, италијанском и француском језику.

Његов историјски опус посвећен је изучавању балканског, а посебно југословенског простора у европској историји (политичке, привредне и културне везе).

Академик Андреј Митровић објавио је велики број чланака, расправа и књига. Најважнији радови су: *Југославија на Конференцији мира 1919-1920*, Београд, 1969; *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919-1939*, Београд, 1974; *Марксизам и историја,* Београд, 1976; *Србија 1878.* Документи у коауторству; *Фашизам и нацизам,* Београд 1979; *Србија у Првом светском рату,* Београд, 1984; *Устаничке борбе у Србији 1916-1918,* Београд 1987; *Топлички устанак. Место у српској историји,* Београд, 1993; *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустроугарске и Немачке 1908-1918,* Београд, 1981. године и друге.

Био је велики пријатељ установа које су се бавиле историјском прошлошћу и пружао им велику помоћ саветима и конкретном сарадњом. Поводом седамдесет пет година Топличког устанка дао је велики допринос у организовању научног скупа, који је реализован у Прокупљу и Лесковцу. На том скупу поднео је веома запажено излагање, а оно је објављено под насловом: „Колективна свест и тумачење историје (искуство истраживања Топличког устанка)“, Лесковачки зборник XXXIII , Лесковац, 1993, стр. 5-18.

Академик Андреј Митровић, историчар и дугогодишњи професор Београдског универзитета, преминуо је 25. августа 2013. године у Београду, у 77-ој години.

Хранислав Ракић

Лесковачки зборник
књ. LIV

***

Издаје
Народни музеј Лесковац

***

Одговорни уредник
Јован Ранђеловић

***

Лектор
Живојин Тасић

***

Превод резимеа на енглески
Валентина Костић

***

Прелом
Владимир Тасић

***

Тираж: 500 примерака

***

Штампа: „“ - Лесковац

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

08

ЛЕСКОВАЧКИ зборник = Leskovački zbornik / одговорни уредник Јован Ранђеловић. - 1961, бр. 1- . - Лесковац : Народни музеј, 1961- (Лесковац : Медија-арт Графосистем). - 24 cm

Годишње
ISSN 0459-1070 = Лесковачки зборник
COBISS.SR-ID 4022274